

СРПСКА
ПОЛИТИЧКА
МИСАО
THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ЕВРОПСКА УНИЈА И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ

Оскар Ковач, Снежана Грк, Јована Диковић,
Александар Новаковић, Душан Достанић,
Милена Пешић

ПРОБЛЕМ БЕЗБЕДНОСТИ У ПРОЦЕСУ
МЕЂУНАРОДНИХ ИНТЕГРАЦИЈА

Радослав Гађиновић, Младен Бајагић,
Душко Димитријевић, Божидар М. Бановић,
Саша В. Мијалковић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Миша Ђурковић, Мирољуб Јевтић, Јелена Пешић,
Горан Б. Милошевић, Драган М. Цветковић,
Драган Јовашевић, Тијана Перић

ПРИКАЗИ

Александар Новаковић, Неџиб М. Прашевић

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XIX vol. 37

Број 3/2012 .

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail: ipsbgd@eunet.rs
www.ipsbgd.edu.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 3/2012. XIX vol. 37

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Редакција часописа

Дијана Вукомановић	Игор Јанев
Јасна Милошевић-Ђорђевић	Милош Кнежевић
Милан Јовановић	Живојин Ђурић

Александар Новаковић

Секретари часописа

Александра Мирковић Петар Матић
Миша Стојадиновић

Савети часописа

Михаило Марковић, председник	Славенко Терзић
Драган Симеуновић, потпредседник	Михаило Пешић
Милован Митровић	Радивоје Маринковић
Новак Поповић	Љубиша Митровић

Драган Суботић

Чланови савета из иностранства
Simon James Critchley; Regina Watkin-Kolb;
Виталиј Шаров; Michael J. Tsinisizelis

Пословни секретар:
Смиљана Пауновић
E-mail: smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

Прелом:
Петар Милановић

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО
Штампа- Еселоге д.о.о, Београд
Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

С Р П С К А ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

<i>Уводник</i>	7-8
Тема броја:	
ЕВРОПСКА УНИЈА И НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ	
<i>Оскар Ковач</i>	
РЕФОРМА САДРЖАЈА И РЕГУЛАТИВНИХ ОКВИРА УПРАВЉАЊА ПРИВРЕДАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ	11-40
<i>Снежана Грк</i>	
СВЕТ - ДИМЕНЗИЈЕ КРИЗЕ И СПАШАВАЊЕ ЕВРОПСКОГ ПРОЈЕКТА	41-60
<i>Јована Диковић, Александар Новаковић</i>	
ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ – НЕДОСТАЈУЋА КАРИКА ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА СРБИЈЕ	61-80
<i>Душан Достанић</i>	
ХЕРДЕРОВО СХВАТАЊА НАЦИЈЕ	81-102
<i>Милена Пешић</i>	
НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ: ИЗМЕЂУ КОНТИНУИТЕТА И ПРОМЕНЉИВОСТИ	103-132
Проблем безбедности у процесу међународних интеграција	
<i>Радослав Гађиновић, Младен Бајагић</i>	
ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ АЛБАНСКОГ НАСИЉА НА БАЛКАНУ	133-155
<i>Душко Димитријевић</i>	
ПРАВО НА САМООДБРАНУ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА МЕЂУНАРОДНОГ МИРА И БЕЗБЕДНОСТИ	157-191
<i>Божидар М. Бановић, Саша В. Мијалковић</i>	
УЛОГА И ЗНАЧАЈ ЕНЕРГЕТСКЕ, ЕКОНОМСКЕ И ЕКОЛОШКЕ ПОЛИТИКЕ БЕЗБЕДНОСТИ У МЕЂУНАРОДНИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА	193-216

Огледи и студије

Миша Ђурковић

О САВРЕМЕНОМ ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ У СРБИЈИ	217-259
---	---------

Мирољуб Јевтић

РЕЛИГИЈСКИ ОРИЈЕНТИСАНЕ ПАРТИЈЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ	261-280
--	---------

Јелена Пешић

РАЗВОЈ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА КАО ПРЕДУСЛОВ ЈАЧАЊА ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА ДРУШТВА	281-302
---	---------

Горан Б. Милошевић, Драган М. Цветковић

УТИЦАЈ ФИНАНСИЈСКОГ КРИМИНАЛИТЕТА НА ПОЛИТИЧКИ АМБИЈЕНТ	303-322
--	---------

Драган Јовашевић

СУЗБИЈАЊЕ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА У ФУНКЦИЈИ ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА СРБИЈЕ	323-343
--	---------

Тијана Перић

ОГЛЕД О ПОЛИТИЧКОЈ КОРУПЦИЈИ	345-364
------------------------------------	---------

Прикази

Александар Новаковић

ЗА БОЉУ ДЕМОКРАТИЈУ	365-371
---------------------------	---------

Неџиб М. Прашевић

О МЕТОДАМА ИСТРАЖИВАЊА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА.....	372-381
---	---------

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word	7-8
-------------------------	-----

This Issue's Theme:

EUROPEAN UNION AND NATIONAL IDENTITY

Oskar Kovac

REFORM OF THE CONTENT AND REGULATIVE FRAMEWORK FOR THE ECONOMIC GOVERNANCE OF THE EUROPEAN UNION	11-40
--	-------

Snezana Grk

WORLD – DIMENSIONS OF THE CRISIS AND SALVATION OF EUROPEAN PROJECT	41-60
---	-------

Jovana Dikovic, Aleksandar Novakovic

EUROSKEPTICISM – THE MISSING LINK IN THE POLITICAL SPECTRUM OF SERBIA	61-80
--	-------

Dusan Dostanic

HERDER'S CONCEPTION OF THE NATION	81-102
---	--------

Milena Pesic

NATIONAL IDENTITY: BETWEEN CONTINUITY AND VARIABILITY	103-132
--	---------

SECURITY PROBLEM IN THE PROCESSES OF INTERNATIONAL INTEGRATION

Radoslav Gacinovic, Mladen Bajagic

POLITICAL CONSEQUENCES OF THE ALBANIAN VIOLENCE ON THE BALKAN	133-155
--	---------

Dusko Dimitrijevic

THE RIGHT OF SELF-DEFENCE IN FUNCTION OF KEEPING OF WORLD PEACE AND SECURITY	157-191
---	---------

Bozidar Banovic, Sasa Mijalkovic

THE ROLE AND IMPORTANCE OF CONTEMPORARY ENERGY, ECONOMIC AND ENVIRONMENTAL SECURITY POLICIES IN INTERNATIONAL INTEGRATION	193-216
--	---------

ESSAYS AND STUDIES

Misa Djurkovic

A STUDY OF CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY IN SERBIA	217-259
---	---------

Miroljub Jevtic

RELIGIOUSLY ORIENTED PARTIES AT WESTERN BALKANS	261-280
--	---------

Jelena Pesic

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A PREREQUISITE FOR STRENGTHENING DEMOCRATIC CAPACITIES OF SOCIETY	281-302
---	---------

Goran B. Milosevic, Dragan M. Cvetkovic

IMPACT OF FINANCIAL CRIME ON POLITICAL ENVIRONMENT	303-322
---	---------

Dragan Jovasevic

FIGHTING ORGANIZED CRIME IN SERBIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESS	323-343
---	---------

Tijana Peric

AN ESSAY ON POLITICAL CORRUPTION	345-364
--	---------

REVIEWS

Aleksandar Novakovic

BEYOND DEMOCRACY	365-371
------------------------	---------

Nedzib M. Prasevic

ON METHODS OF POLITICAL PARTIES	372-381
---------------------------------------	---------

УВОДНИК

Пред вама се налази трећи број часописа **Српска политичка мисао** у 2012. години чија главна тема броја носи назив „Европска унија и национални идентитет“. Слична тематика је већ била обрађивана у нашем часопису бр. 3 у 2011. години када смо анализирали однос између националног идентитета и европских процеса. За разлику од тада, овога пута у фокус анализе стављена је критичка анализа светске економске кризе у циљу откривања њеног утицаја на Европску унију, као и значај националног идентитета у овом контексту.

Европска унија се на почетку 21. века суочава са многобројним изазовима. Светска економска криза и многобројни други проблеми су увелико уздрмали основе ове „крхке творевине“. Економска и монетарна унија Европске уније се нашла пред многобројним реформама у циљу побољшања функционалности управљањем њеним привредама. Оскар Ковач у свом раду истиче да би оне свакако биле неопходне у циљу даљег развоја ЕУ, независно од тога што су оне биле вршене у светлу превазилажења кризе. Он истиче да знање и искуство потребно за ове реформе већ постоји у земљама ЕУ и да нема разлога због којих она не би ојачала своју ефикасност. Са друге стране, Снежана Грк изражава много већу забринутост када се ради о стању Европске уније истичући да су проблеми на релацији Север-Југ у еврозони довели до стварања једног затвореног круга при чему економске неједнакости у појединим државама стварају велике политичке неједнакости, које даље поново производе економске неједнакости. Ово, према њој, доводи до стварања проблема економске стагнације и до опасности опстанка саме еврозоне. У таквом контексту веома је интересантно погледати како се све ово одражава на национални идентитет. Процес међународних интеграција довео је до настанка идентификације са ширим друштвеним групама него што је то нација, што даље доводи до појаве наднационалних облика интеграције као што су, на пример, идентификација са човечанством или европски идентитет. У том смислу је веома интересантна тврдња да се друштвени феномени нација и национални идентитет не могу без неприхватљивих редукција сводити на идеологију или облик политике, већ да их треба посматрати шире, у антрополошком и културолошком кључу и увек у социокултурном контексту како би се потпуније разумели (Милена Пешић), али и по-

трага за коренима савремених разматрања о нацији, национализму и националном идентитету (Душан Достанић).

Након главне теме у овом броју следи део посвећен проблему безбедности у процесу међународних интеграције унутар кога можете наћи три значајне анализе овог веома комплексног проблема. Поред ове две рубрике у овом броју се налази и рубрика под називом „Чланци и студије“ испуњена великим бројем радова који се баве подједнако актуелним проблемима.

Поштоване колеге, надамо се да ћете и у овом броју часописа наћи радове који ће вам послужити за ваш научни и истраживачки рад, као и да ћемо оправдати ваша очекивања када се ради о високом квалитету и угледу нашег часописа. Овом приликом позивамо све заинтересоване да своје радове за следећи број могу доставити најкасније до 15. новембра 2012. године.

ТЕМА БРОЈА

ЕВРОПСКА УНИЈА
И НАЦИОНАЛНИ
ИДЕНТИТЕТ

Оскар Ковач

Мегатренд универзитет, Београд.

РЕФОРМА САДРЖАЈА И РЕГУЛАТИВНИХ ОКВИРА УПРАВЉАЊА ПРИВРЕДАМА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Сажетак

Европска економска и монетарна унија налази се у једној од најважнијих и најсложенијих реформи своје структурне архитектуре, као и реформи управљања целином својих привреда. До ових промена би морало доћи и да није настала светска финансијска и економска криза. Садашње реформе су у ЕУ неопходне да би сва њена тржишта робе и фактора производње добро функционисала и тиме повећала ефикасност њених привреда.

Поред овог начелног проблема, овај рад детаљније анализира постојеће и планиране елементе механизма управљања привредама ЕУ и Европске монетарне уније, а затим подробно разматра добре и слабе стране финансијског, укључујући фискалног, система ЕУ и ЕМУ. Затим се монетарни систем и политика анализирају у детаље.

У свим овим областима се припремају темељне реформе после којих ће ЕУ и ЕМУ ојачати. У суштини, потребно знање и искуство за то постоји у земљама ЕУ и нема разлога због којих Унија, као развијено подручје са 500 милиона становника и више од шест деценија мирнодобског суживота, са још увек добрим образовним системом и уклопљеношћу у све токове светске привреде, не би ојачала своју ефикасност и свој припадајући положај врло значајног дела мултиполарног света.

* Редовни члан Академије економских наука, члан Председништва Научног друштва Србије, Мегатренд универзитет, Београд.

Кључне речи: Европска економска и монетарна унија, систем управљања привредама ЕУ и ЕМУ, финансијски и фискални систем, монетарни систем и политика, фискална унија, банкарска унија.

У време када је када је основана Европска заједница за угаљ и челик, а затим (уговором из Рима) Европска економска заједница (ЕЕЦ), четири основне слободе (кретања људи, робе, рада и капитала) су апсолутно оправдано и далековидо уграђене у основе европске економске интеграције. Степен остваривања ових слобода је до данашњег дана у Економској и монетарној унији (на основу уговора из Мастрихта) био у различитом степену регулисан, што и данас изазива проблеме у функционисању Економске и монетарне уније (ЕМУ).

Због недовољне мобилности радне снаге, нема уједначавања надница, па стога ни оптималне алокације тог ресурса на јединственом тржишту ЕМУ. Пошто је девалвација искључена у ЕМУ, девалвацију или апресијацију може да замени само “унутрашња” девалвација или апресијација, то јест, успостављање равнотежних цена рада у различитим врстама послова у оквиру целе ЕМУ.

Формирањем економске и монетарне уније учвршћене уговорима из Лисабона, у ЕМУ је дошло до раслојавања чланства. Данас у њој већину чине земље које су у целини ЕМУ, у подручју заједничке валуте евра, а мањину чине оне које у Монетарној унији нису. Поменути уговори дају право и једнима и другима да учествују у или не учествују у појединим заједничким политикама ЕМУ. Јасно је да у тим условима регулативни оквир ЕМУ не важи подједнако за све чланице Европске уније. То је такозвана варијабилна геометрија ЕМУ која и у другим сегментима привреде отежава ефикасну алокацију ресурса у оквиру ЕМУ.

Док зона слободне трговине, у којој учествују све чланице ЕМУ, углавном изједначава цену робе, систем плаћања уз употребу евра и још десет националних валута чији курс није сасвим усклађен са курсом евра, чини да на целом подручју ЕМУ нема једне него једанаест цена средстава плаћања, које различито утичу на конкурентност привреда тих земаља.

Већ смо показали да се на подручју ЕМУ не формирају равнотежне цене рада и свих валута. Реформа ЕМУ стога не само да мора имати за циљ да се уз помоћ дела привредног система који формира цене (наведених) фактора производње, као инструмената економске политике, усмерава привреду ка оптималним перформансама, него да то мора да чини уз истовремене напоре да тај ути-

цај неравнотежних цена фактора производње што више минимизира, односно неутралише. При томе може и да се дође у конфликт са неким “почасним” чланицама ЕМУ.

При свему томе ЕМУ, у којој већину чине земље Монетарне уније, нема много избора. Неопходни су:

1. *Детаљно и пажљиво конструисани систем управљања привредама целе Европске уније* (дакле, у оба дела ЕМУ) са кључним системима и инструментима савремене економске политике за тржишну привреду.
2. *Монетарни систем и политика са функцијама Централне банке*, са утицајем на монетарне агрегате, са инструментима монетарне политике (таргетирање инфлације, постављање кључних каматних стопа, одржавање пожељног односа (између нивоа и промена) цена, камата и девизног курса.

У ову област улази и законско регулисање контроле потребног основног капитала банака (Basel III), регулисање непрозирних финансијских деривата и трговине њима, и спречавање других негативних појава на финансијским тржиштима које је донела финансијска криза у САД, 2007-2009.

3. *Фискални систем и политика*. Без њих у тржишној привреди није могуће водити успешну макроекономску политику. Импулси из реалног сектора привреде се агрегирају и региструју у националним билансима који показују формирање и употребу бруто националног производа, његову употребу за личну, инвестициону и буџетску потрошњу. Све су то агрегати који су изузетно важни јер се циљеви економске политике остварују утицајем на њих. У било којој земљи укупна потрошња може да буде већа од производње само ако постоји прилив иностраног капитала, углавном путем финансирања дефицита платног биланса. Чак и ако се држава из тог разлога не задужује у иностранству, то чине привредни субјекти. Прекомерно задуживање због дефицита платног биланса повећава цену иностраног капитала. Висока стопа задужености сматра се сметњом у вођењу макроекономске политике. У овом сегменту економске политике ЕМУ мора да се решавају прекомерни дефицит буџета земаља чланица и све неповољнији услови за узимање нових зајмова или њихово рефинансирање.

Када се данас пита: може ли у новије време настао механизам управљања економском и монетарном унијом Европе успешно да решава кризу јавног дуга и рецесије и то у границама уставног поретка ЕУ, - отварају се три типична проблема оптимизације (максимизације циља под датим ограничењима).

Прво питање се односи на инструменте управљања привредама европске економске и монетарне уније. Дали су ти инструменти са становишта науке, у принципу, способни да, у разумном року, реше поменуте проблеме при датим економским и политичким ограничењима (немогућност повећања јавног дуга, недовољна запосленост и конкурентност)?

Друга оптимизација је садржана у питању: - дали уставни поредак Европске уније на најбољи начин уређује доношење одлука о питањима битним за функционисање и развој Европске уније? Сетимо се само вечитог проблема примене комунитарног или међудржавног метода доношења одлука, као и варијабилне геометрије структуре чланства ЕУ.

Трећи и најважнији проблем оптимизације јесте да однос између механизма управљања привредом ЕУ и уставног оквира буде тако постављен да, уз све његове пожељне карактеристике, он омогући да се привредом ЕУ управља на начин који неће бити спорији и мање ефикасан од управљања привредом у другим регионима света са којима се ЕУ налази у конкурентном односу у глобалној привреди!

Да би се на ова питања одговорило, потребно је анализирати ваљаност свих делова механизма управљања привредом ЕУ, почев од више пута допуњаваног Пакта о стабилности и расту, Еуро плус пакта, нових процедура за решавање макроекономских поремећаја и ограничења дефицита буџета. Све је то већ у примени у оквиру Европског семестра координације макроекономске и буџетске политике земаља чланица.

Без ратификовања Уговора о европском стабилизационом механизму (ЕСМ) који делом већ функционише и обезбеђује значајна средства за отплату јавног дуга, као и претходно наведених делова механизма економског управљања у ЕУ, сам Уговор о стабилности, координацији и управљању у економској и монетарној унији Европе не би могао да се примењује.

У светлу наведене сложености и различитости сегмената Економске и монетарне уније у којој групе земаља чланица учествују или не учествују, потребно је поново размотрити питање

утицаја ове варијабилне геометрије на избор најповољнијих облика одлучивања о уставним питањима ове веома сложене заједнице.

ОПТИМАЛНО ВАЛУТНО ПОДРУЧЈЕ ДАНАС

Научна литература о оптималном валутном подручју постоји од истоименог рада Roberta Mundell-а из 1961 године.¹⁾ Он је настојао да, при тадашњим карактеристикама светске привреде, и међународних економских односа, утврди услове под којима би група земаља могла да формира заједничко валутно подручје које би у оптималној мери допринело стабилности и развоју земаља чланица. У то време је још владао златни стандард са фиксним курсевима и владавином америчког долара као кључне валуте. Ипак с већ осећало да тај систем неће више дуго трајати.

По Mundell-у, највеће шансе за оптимално валутно подручје је могла да има група суседних и међусобно саобраћајем и робном разменом већ знатно повезаних земаља. Овај услов је, у време још високих трошкова превоза робе имао смисла, што је данас у мањој мери случај, због великог снижења транспортних трошкова.

И данас је пожељно да земље потенцијалне чланице монетарне уније буду међусобно значајно повезане у стандардним трансакцијама у робном и финансијском сектору привреда. Очекивало се да једно хомогено привредно подручје више земаља има и потпуну слободу кретања фактора производње, рада и капитала. Конкурентација без царина и других препрека уједначава робне цене исказане у заједничкој валути, док слобода кретања фактора производње обезбеђује њихову оптималну алокацију у целом валутном подручју.

Очекивало се да ће на основу тога, у валутном подручју доћи до реалокације производње у складу са компаративним предностима земаља чланица, што би у виду неколико инвестиционих циклуса, захтевало доста времена. И у погледу реализације ове користи су услови данас лакши него што је раније био случај.

Искуство у Европској економској заједници је показало да ефикаснија алокација производње није остварена гашењем читавих привредних грана, односно њиховим премештањем, у складу са компаративним предностима, у друге земље унутар валутног подручја. Уместо тога дошло је до специјализације унутар појединих индустријских и других грана у производњи компоненти про-

1) Mundell, R. (1961) "A Theory of Optimal Currency Areas", *American Economic Review*, 51.

извода. Гдегод се састављао финални производ, његови делови су постали јефтинији него када би се производ у целини фабриковао на једном месту. Таква интрагранска специјализација у производњи и у размени данас чини око две трећине робне размене унутар ЕУ.

У целини посматрано, услови за формирање оптималног валутног подручја су, због смањења транспортних и трансакционих трошкова у реалном и финансијском сектору, данас повољнији него раније. Ипак постоје два проблема које све монетарне уније морају да у довољној мери реше, ако желе да валутно подручје оптимално функционише.

Прво питање, по природи ствари, Mundell није ни постављао, а De Grauwe²⁾ га са правом истиче. То је спознаја да заједничко валутно подручје није оптимално, ако није, до одређене мере, и политичка унија. Оставимо по страни питање дали је свака политичка унија, федерална држава, оптимално валутно подручје. Федералне државе су током историје настајале исходом ратова и прекрајањем других држава. Има делова таквих федерација чији су рубни делови више повезани са суседним земљама него са другим деловима федерације.

То што оптимално валутно подручје данас треба да има и елементе политичке уније, не значи и да мора бити федерална држава. Монетарна унија подразумева да земље чланице у појединим сегментима привредног система и економских политика пренесу своје надлежности, делом или у целини, на органе монетарне уније. Европска Унија има елементе политичке уније: Европски Парламент и његове извршне органе: Европску комисију, Централну банку и „Уставни“ суд. Европска унија има само оне елементе политика које су националне државе биле вољне да пренесу на органе Уније. Оне, посредством својих посланика, у Европском Парламенту контролишу како ЕУ остварује функције и овлашћења које је добила од националних држава. Својевремено је предложени Устав ЕУ пропао на референдуму у Француској и Холандији, те су донети Лисабонски уговори који су на снази данас. Финансијска и економска криза у свету и у ЕУ су указале на конструкционе проблеме ЕМУ који не могу добро и сасвим да се реше садашњим уставним решењем и изискују измене и допуне Лисабонских уговора. То питање ће се разматрати у наредним поглављима овог рада.

2) De Grauwe, P. (2009) "Economics of Monetary Union", Oxford University Press, New York.

Друго питање које отежава оптималну алокацију ресурса и решавање акутних проблема ЕМУ је на почетку Увода већ поменуто, то је стварна слобода, стварна мобилност радне снаге на целом простору ЕУ. Грађани свих држава Уније су у принципу равноправни, имају и држављанство Уније, али финансијски и други трошкови пресељења радника и њихових породица из земаља са нижим надницама (за исте квалификације) у земље са вишим надницама слабо функционише.

Тиме се отежава тржишно формирање равнотежне цене рада, као важног елемента трошкова производње и конкурентности производа. Тренутно се размишља чак о супротним потезима, да се повећају наднице у Немачкој како би роба из периферијских земаља постала конкурентнија. То би, наравно, још више смањило мобилност запослених у оквиру Уније.

СИСТЕМ И ПОЛИТИКА УПРАВЉАЊА РАЗВОЈЕМ И УСМЕРАВАЊА ПРИВРЕДНИХ ТОКОВА

У Римском споразуму о формирању Европске економске заједнице, главни циљ је био стварање царинске уније и јединственог унутрашњег тржишта на целом подручју ЕЕЗ.

Обавезујуће клаузуле споразума односиле су се углавном на ту материју и комплементарну проблематику. Међусобне царине су укинуте за мање од десет година, а регулатива се развијала у циљу остваривања основних економских слобода: кретања људи, робе и услуга, рада и капитала. Буџет ЕЕЗ чинио је око 1% бруто домаћег производа Заједнице, Централне банке није било.

У тим условима, сматрајући да земље чланице знају да се брину о свом привредном развоју, тематика развојне политике за ЕЕЗ ретко се разматрала.

Када је, на основу уговора из Мастрихта, створена данашња Економска и Монетарна Унија, са Централном банком и јединственом валутом (евро), неминовно су се постепено наметнула питања усмеравања привредне и развојне политике на целом простору ЕМУ. Да дивергентне монетарне и фискалне политике земаља чланица не би нарушавале стабилност валута, цене као и равнотежу буџета, уведени су критеријуми конвергенције који су били услов за улазак у Монетарну унију. Они важе и данас, а односе се на максималну стопу раста цена, камате, девизног курса, годишњег салда буџета и кумулативног дуга јавног сектора у односу на бруто домаћи производ земаља чланица.

Нова Централна банка је преузела вођење јединствене монетарне политике. Земље које нису одмах ушле у подручје евра, такође су постале обавезне да поштују критеријуме конвергенције јер су преузеле обавезу да уђу у Монетарну унију када буду испуњавале те услове. Уклањање царина и других ограничења требало је да, уз јачање конкуренције, да уједначава нивое цена на тржишту ЕМУ. Курсеви валута земаља које нису ушле у зону евра, споразумно су усклађивани у односу према еврџ.

Главну сметњу за постојање усклађене развојне политике ЕМУ чинила су решења по којима је буџет ЕУ чинио само 1% бруто домаћег производа ЕУ. У њему није било довољно ни средстава нити стратегије развоја. Поред редовних функција буџета држава чланица у односу на сопствену државу и привреду, њихови буџети су почели да гарантују при задуживању њиховог јавног сектора. Тако се буџетски дефицит већине земаља ЕМУ повећавао, истовремено повећавајући камате по којима се држава и привреда могла задуживати у иностранству.

Тим стицајем околности је тематика услова развоја и заједничке политике усмеравања развоја у целом подручју ЕУ, стигла на дневни ред. Зато се и данас расправе о развојној политици воде под капом фискалне политике.

Органи ЕМУ ни после Мастрихта, нити после Лисабонских уговора, нису имали на располагању друге инструменте контроле буџета и последица њихове неравнотеже, сем оних који су већ били у уговору из Мастрихта у виду два критеријума конвергенције, да годишњи дефицит буџета земље чланице не буде већи од 3% БДП, односно кумулативно да не пређе 60% GDP.

На тим темељима је настао први обавезујући документ ЕМУ који у наслову садржи тематику стабилности и развоја у целој ЕУ.

Пакт о стабилности и развоју усвојен је 1997. године, а данашње покриће му је у члановима 121 и 126 Уговора о функционисању Економске и монетарне уније. Он даје право надзора над земљама чланицама Европској комисији и Савету министара ЕУ. Његове измене и допуне (2005. и 2011. године) биле су неопходне јер се почетни Пакт углавном није поштовао. Реформом Пакта из 2005. године он је још ублажен, на захтев Француске и Немачке, али је истовремено добио и више прецизнијих дефиниција и параметара као што су циклично прилагођени буџет, структурни салдо буџета, релативан ниво дуга, трајање периода слабог раста и могућност повезивања дефицита са мерама за повећање продуктивности.

По циљевима који важећи Пакт истиче, (1) унапређење конкурентности, (2) подршка запошљавању, (3) допринос одрживости јавних финансија, и (4) јачање финансијске стабилности, он сада отворено претендује да буде инструмент политике развоја и стабилности.

Важна комплементарна институција ЕМУ, Европска Централна банка (ЕЦБ) је годинама указивала на недовољност инструментаријума координације фискалне политике у ЕМУ. И она је свесна тога да даље преношење овлашћења држава чланица на ЕМУ није могуће без измене уговора из Лисабона, што тражи много времена. Међутим, и постојеће институције би могле да остваре бољу фискалну координацију. Оне би, међутим, у припреми буџета могле да примене следеће додатне елементе. Сваки годишњи планирани буџетски дефицит већи од 3% БДП морао би да буде одобрен једногласно од стране свих држава. Сви планирани дефицити изнад средњорочно постављеног циља одобравали би се квалификованом већином. Треба увести обавезу покрића прекомерних дефицита из претходних периода, у пројекцији за наредни период. Државе би морале да прихвате пуну аутоматизацију казни и санкција чак и ако оне превазилазе прописе из Пакта о стабилности и расту.

У свим земљама би требало основати независне институције за буџет, које би давале непристрасне процене. У подручју евра би једна независна институција оцењивала политике земаља чланица. Оваква институција за буџет могла би да буде у оквиру Европске Комисије, а временом и да постане Европско министарство финансија.³⁾

Након што је у ЕМУ и суштински и формално прихваћено да она мора да има макроекономску координацију економске (монетарне и фискалне) политике, најприхватљивије је било, на темељу Пакта о стабилности и расту и око њега, да се изгради детаљан механизам и систем индикатора за то.

Дограђњом Пакта о стабилности и расту, прво са шест, а затим са још два инструмента контроле и управљања привредним токовима, у земљама ЕУ и ЕМУ дошло се до принципа и метода управљања привредним токовима. Шест решења се односи на све земље ЕУ, а два само на чланице Монетарне уније.

Овим подзаконским актима (regulations) и једном директивом уређена су четири сегмента макроекономске политике. Прва

3) Schuknecht, L. et al. (2011) "The Stability and Growth Pact – Crisis and Reform", *ECB Occasional Paper Series*, No. 129, September. стр. 17-18.

два сегмента регулишу превентивне мере из Пакта о стабилности и расту. Земље чланице су дужне да утврде буџетске циљеве на средњи рок. Поред пројекције структурног салда буџета (номинални салдо за сваку годину, очишћен од ефеката привредног циклуса) користиће се и пројекције буџетских расхода, све у циљу да се види колико током времена салдо буџета конвергира ка постављеној средњорочној пројекцији.

Поред овог контролног дела, систем има и свој превентивни и коригујући механизам. Земље чланице које не остварују одређени салдо буџета, платиће депозит у висини од 0,2% свог БДП. Корективни део механизма предвиђа да све земље треба да остваре да им кумулирани јавни дуг не буде већи од 60% БДП. Примењује се прецизна процедура утврђивања прекомерног дефицита (Excessive Deficit Procedure, EDP) у односу на нумерички утврђени индикатор. Неостваривање одређеног циља и непридржавање препорука за корективну акцију, кажњава се са бескаматним депозитом од 0,2% БДП, који се током наредних година повећава.

Друге две области макроекономске политике које су такође уведене 15 децембра 2011. године, су (1) минимални захтеви за израду националних буџетских оквира и национално вишегодишње фискално планирање, како би се поуздано дошло до предвиђеног буџетског циља, и (2) спречавање и кориговање макроекономске неравнотеже и неконкурентности. Један нови метод праћења ће настати да спречи и коригује такве макроекономске неравнотеже. Он ће имати свој систем упозорења на неравнотеже и примењиваће прописану Процедуру прекомерне неравнотеже.

У марту 2011. године, 17 чланица и шест земаља нечланица Монетарне уније закључиле су Euro Plus Pakt. Он се односи на ажурирање и постизање циљева економског развоја из раније усвојене Стратегије ЕУ до 2020. године. Основани су и органи за спровођење те стратегије. То су Европски одбор за системски ризик (ЕСРБ), за макропруденцијално надгледање финансијског система и три надзорне установе, Европска установа за банке, Европска установа за осигурање и пензије, и Европска установа за хартије од вредности и тржишта.

Сви наведени механизми годишње и средњорочне макроекономске политике ЕУ и ЕМУ уклопљени су у заједничку методологију рада која се популарно назива “шестоделни пакет” (Six pack). Са крајем 2012. године биће завршен први комплетан годишњи циклус примене тог пакета који се сваке године остварује у два дела, у два полугодишња семестра.

У првом семестру године, у јануару, Европска комисија објављује годишњи извештај о развоју који поставља приоритете за предстојећу годину, за подстицање раста и запошљавања.

У марту, шефови држава или влада објављују Смернице за националне политике на основу Годишњег извештаја о развоју.

У априлу земље чланице предају своје планове за здраву финансијску политику (Stability and Convergence programmes) и за намеравање реформе и мере које се односе на интелигентан и свеобухватан и одржив развој (Националне програме реформи).

У току јуна Европска комисија анализира ове програме и даје препоруке специфичне за појединачне државе. Крајем јуна или почетком јула, Савет Европе (the Council) и формално усваја препоруке специфичне за земље чланице. Сви поменути документи се припремају по детаљно прописаној методологији.⁴⁾⁵⁾⁶⁾ [4],[5],[6].

Крајем 2012 и почетком 2013 године ступиће на снагу још два уговора, односно споразума са којима се битно употпуњује регулатива инструментаријума економске политике ЕУ и ЕМУ. Уговор о стабилности, координацији и управљању у Економској и Монетарној унији (Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union) је потписало 25 земаља, све земље ЕМУ и остале земље ЕУ, са изузетком Велике Британије и Чешке. Ступиће на снагу 1. јануара 2013. године, ако га ратификује дванаест земаља ЕМУ.

Уговор обавезује све потписнице да остварују принцип равнотеже или суфицита буџета и да примењују механизам отклањања дефицита. Под буџетском равнотежом се подразумева највећи структурни дефицит који годишње не премашује 0.5% БДП. На почетку примене споразума земље потписнице утврђују средњорочну политику усклађивања салда буџета. Земље са почетним дефицитом већим од 3% БДП сачињавају документацију и органима ЕУ, у склопу европског семестра, подnose пројект отклањања прекомерног дефицита. Након прве године примене, ако се не постигне планирано смањење дефицита, подноси се захтев по процедури за прекомерни дефицит.

4) EU, (2012) "Specifications on the implementation of the Stability and Growth Pact", Ecofin Council, update, 24.01.2012.

5) EU, (2012) "Guidelines on the format and content of Stability and Convergence Programmes", Ecofin Council, update, 24.01.2012.

6)]"Alert Mechanism Report" (2012), Council of the European Union. www.consilium.europa.eu/documents

Ако укупан кумулативни јавни дуг неке државе превазилази 60% БДП, дужна је да почне да га смањује за 1/20 годишње. Земља која је под процедуром прекомерног дефицита, дужна је да сачини програм за економско и буџетско партнерство, са детаљним описом реформи које ће извршити у циљу отклањања прекомерног дефицита. Све земље потписнице су дужне да доставе своје програме задуживања у наредним годинама Савету ЕУ и Европској комисији. Уколико Комисија утврди да земље не остварују преузете обавезе, извештај доставља Суду правде ЕУ. Одлука суда је обавезујућа и мора се извршити у датом року. Уколико Суд током времена утврди да земља не извршава обавезе из пресуде, може да утврди казну у одређеној суми не већој 1% њеног БДП.

Исти уговор у свом четвртном одељку потврђује обавезу координације економских политика и конвергенцију привредних токова земаља потписница. Оне ће предузети потребне мере да сви сегменти који су битни за добро функционисање евро зоне делују на остваривање њихових циљева, повећавајући њихову конкурентност и запосленост. У циљу истицања најбољих искустава, оне ће одређене планове усклађивати претходно и по потреби координирати међусобно у току спровођења. Након бројних критика да су све новије политике ЕУ, посебно у монетарној и фискалној области, веома рестриктивног карактера, што на кратки рок не пружа помоћ изласку из економске кризе, шефови држава и влада у Савету Европе усвојили су (29.06. 2012.) Споразум о расту и радним местима. Споразум обавезује све чланице ЕУ и ЕМУ да појачају напоре за остварење циљева економске стратегије “Европа 2020”. При томе сада могу да користе нови арсенал механизма економског и финансијског управљања.

При остваривању специфичних препорука за појединачне земље, нагласак би морао бити стављен на активности које инвестирају у развојни потенцијал земље и одрживост система пензија.

Успостављањем нормалног кредитирања предузећа и оспособљавања банака за то, подстицати ће раст конкурентности.

У циљу смањивања незапослености и реформама које повећавају запошљавање младих, Земље чланице ће припремити националне планове запошљавања (National Job Plans) за следећи Европски семестар. За привремено финансирање могу се користити средства из Европског социјалног фонда.

Политике ЕУ треба да допринесу и убрзању раста и запошљавања у појединачним земљама. Европска комисија ће крајем 2012. године објавити други по реду Програм јединственог тржи-

шта. До 2015. године се очекује да почне функционисање дигиталног јединственог тржишта, што ће битно повећати прекограничну и електронску трговину.

Комплектирање јединственог тржишта енергије 2014. године обезбедиће да ни једна земља чланица не буде без приступа европској мрежи гаса и електричне енергије. Европска мрежа истраживања ће више доприносити настајању нових иновативних предузећа као и малих и средњих предузећа. Будући програм јачања конкурентности предузећа и програм Хоризонт 2020. године (Horizon 2020) ће олакшати и финансирање ових предузећа.

Повећаће се основни капитал европске инвестиционе банке за 10 милијарди евра, чиме се се створити услови за повећање кредита које она одобрава за 60 милијарди евра. Очекује се и примена пилот пројекта за финансирање инвестиција у саобраћај и енергетику.

У буџету ЕУ за наредних 7 година неке ставке служиће и као катализатор за раст и запошљавање, конкурентност и конвергенцију у складу са стратегијом Европа 2020.

Европска унија сопствене акције за подстицање развоја и запошљавања може да финансира само из буџета ЕУ. За почетак, ЕУ је функционисању овог програма обезбедила око 200 милијарди евра, коришћењем неискоришћених ставки буџета, повећањем кредитног потенцијала Европске инвестиционе банке и извесном прерасподелом средстава у буџету за 2013. годину.

Највећи део средстава за финансирање развоја, по природи ствари, треба да обезбеђује приватни сектор у земљама ЕУ, уз невелико учешће јавног сектора. Држава и јавни сектор у земљама чланицама су презадужени (у просеку знатно изнад 60% БДП) па се на финансирање развоја повећањем државног дуга не може у знатнијој мери рачунати.

ФИСКАЛНИ СИСТЕМ И ПОЛИТИКА

Европска унија има јединствено тржиште, монетарну унију, а вероватно ће формирати и банкарску унију. Поставља се питање зашто нема фискалну унију када неизбежно мора да има фискалну политику. Емитовање новца и убирање пореза су основни атрибути државе и оне их се нерадо одричу. Јединствена валута у ЕМУ је здрава и јака колико и привреда на јединственом тржишту. Велико

достигнуће у ЕУ је што је у претежном броју земаља чланица прихватила и монетарну унију са једном централном банком.

У области фискалног система и политике у ЕУ јединствени систем инструмената постоји само у области царинских стопа и царинске политике у односу на земље изван ЕУ. Формирање јединствених услова привређивања ометају разлике у стопама пореза и других инструмената фискалног система. Најважнији порез, порез на додату вредност ПДВ (VAT) има низ различитих стопа за различите основе (производе и услуге, које се по земљама значајно разликују). Код пореза на добит предузећа разлике су још веће, не само по висини пореских стопа, него и по дефиницији пореске основе.

Када појединачне државе ЕУ емитују државне обвезнице на финансијским тржиштима, камате које повериоцима морају да плаћају износе 0% за Немачку, а више од 7% за Шпанију. Ова чињеница има своју историју. Када су појединачне земље ЕМУ почеле да емитују државне обвезнице које гласе на евро, финансијска тржишта су, очекујући да ЕМУ са квалитетом евра фактички гарантује отплату таквог државног дуга. Камате су биле ниске и уједначене. Када су неке земље постале, по критеријумима ЕМУ, презадужене, финансијска тржишта су почела да праве разлику међу њима. У односу на овај проблем већ су предложена одређена решења, која се углавном оспоравају.

Европска монетарна унија могла би да емитује обвезнице које гласе на евро, а за чију отплату би солидарно гарантовале земље чланице ЕМУ. Пошто би то биле праве евро обвезнице које исплаћује ЕМУ, вероватно би се каматне стопе вратиле на нормалну. Немачка сматра да би ово решење било могуће после низа година потребних за усклађивање новог система усмеравања развоја у ЕМУ и по изласку из привредне кризе.

За сада се припрема ограничена, пробна, емисија “пројектних обвезница”, за финансирање инвестиција у пројекте за које се у оквиру ЕМУ постигне сагласност. Неки од тих пројеката биће управо из недавно усвојеног споразума о расту и радним местима, приказаном у претходном поглављу овог текста.

Ни када сви инструменти одржавања фискалне равнотеже буду у примени, они неће моћи да реше од раније настале велике јавне дугове појединих земаља ЕМУ И ЕУ. Европска унија је зато морала да формира један привремени фонд, а затим и један трајни механизам за рефинансирање дугова презадужених земаља чланица.

Прва таква институција, Европска институција за финансијску стабилност (European Financial Stability Facility) формирана од стране земаља ЕМУ као самостална компанија са седиштем у Луксембургу, 9. 05. 2010. године, у власништву земаља Евро зоне. EFSF је покривена гаранцијама земаља евро зоне у износу од 780 милијарди евра, са капацитетом кредитирања од 440 милијарди евра. Одобрава зајмове за рефинансирање дугова земаља у финансијским тешкоћама, интервенише на примарним тржиштима дугова, а на секундарним тржиштима само на основу препоруке Европске Централне банке. EFSF учествује у реорганизацији дугова Грчке, Ирске и Португала.

По ступању у рад нове институције за исте послове трајног карактера, Европски стабилизациони механизам (European Stability Mechanism) преузеће и послове ЕФСФ и његов капитал. ESM који су основале земље ЕМУ отворен је и за друге чланице ЕУ, под условом да ратификују Уговор о стабилности, координацији и управљању у Економској и монетарној унији. ESM ће користити и средства Међународног монетарног фонда. За све земље осниваче ESM ће радити све послове рефинансирања дуга посредством уобичајених трансакција на финансијским тржиштима.

ESM су основале државе ЕМУ са могућношћу да и друге чланице ЕУ изван ЕМУ приступе. Акционари ESM су државе чланице којима се, по покрићу трошкова пословања и повећања резерви, може да се исплаћује дивиденда. Укупан акцијски капитал ESM је утврђен на 700 милијарди евра. Уплаћени капитал чини један део, а остатак се уплаћује према потреби.

Сва средства која ESM употреби у помоћи земљи у финансијским тешкоћама дају се под прецизно утврђеним условима, најчешће на основу програма прилагођавања и реформи, слично програмима условљавања код ММФ. По овоме обележју ESM постаје својеврсни ММФ Европске монетарне уније.

Крајем јуна 2012. године, скуп шефова држава и влада одлучио је да раскине врло незгодну везу између јавног дуга државе и приватне задужености пословних банака. Наиме, до сада је било тако да се за потребе санације и докапитализације банака државе задужују повећавањем јавног дуга. Одлучено је да EFSF и ESM на захтев и уз гаранцију земље чланице ЕМУ у будуће може банкама директно одобравати зајмове за докапитализацију. На тај начин се не повећава јавни дуг држава. Ова одлука је оправдана и са становишта да ускоро морају да се примене стандарди висине сопственог капитала банака по споразуму Basel III, што досадашњи акционари банака не би могли сами да обезбеде. Ово решење

сада прихватају и аутори који су у принципу тражили да централна банка ЕУ добије функцију која припада централним банкама самосталних држава⁷⁾ с. 5. Наиме, обједињени EFSF И ESM практично врши функцију повериоца у последњој инстанци, што Европској централној банци није дозвољено. Тиме је индиректно решен проблем без чијег решења нема могућности за одржавање привредне равнотеже и стабилности.

Пошто решења из области фискалног система и политике траже извесно време за уходавање, природно је да се траже и други могући извори прихода за јавне финансије. У економској науци позната идеја, под називом Тобинов порез (Tobin tax), постепено се приближава неком облику своје примене, између осталог и стога што никада није било више разлога за то. Још је Тобин приметио да огромном брзином расту сложене финансијске трансакције које од неупућених клијената прикупљају додатне приходе банкама и другим финансијским посредницима. Данас се то јавља у виду изведених (derivative) финансијских производа који су 2008. године произвели финансијску кризу у САД, а касније и у Европи. Када је тај шпекулативни мехур пукао у САД, пропало је компанија у свету у укупној вредности од 14,5 хиљада милијарди долара (БДП, САД је тада био 13,8 трилиона долара). Укупна вредност пропалих хипотекарних зајмова претворених у деривативе износила је 10,5 трилиона долара, а утрошена средства за спасавање банака само у САД износила су 9,7 трилиона долара ([www. globalissues.org](http://www.globalissues.org)). Док се у банкарским системима света не уведе у ред у тој области, најмање што може да се уради је да се уведе неки облик Тобинове таксе, - да од целе ствари буде и неке користи. Претежан део земаља ЕУ је вољан да се такав порез уведе у Европи. Пошто нема сагласности свих држава, Немачка, Француска и друге земље ће то увести на основу могућности предвиђене у уговорима из Лисабона да група земаља може уговорити међусобно и решења која се неће примењивати у целој ЕУ. Процене су да би пореске стопе од 0,01 до 0,1% могле да донесу милијарде еура прихода буџетима држава.

Неке карактеристике фискалног система омогућавају да се битно повећа и стабилизује БДП, ако се користе аутоматски и дискрециони поступци у фискалној политици. Примера ради: аутоматски фискални стабилизатор је прогресиван порез на плате или добит предузећа. Он ублажава претерану експанзију аутоматским повећањем пореза и ублажава депресију смањењем пореских стопа. Има и других дискреционих инструмената пореског система који могу да дају још повољније резултате.

7) Marzinotto, B. et al. "What Kind of Fiscal Union", *Bruegel policy brief*, issue 2011/06.

Студија ММФ⁸⁾ о томе даје препоруке о различитим моделима фискалних стабилизатора, који омогућавају да се стабилизују друштвени производ и запошљавање, без посебних улагања. Уколико би привредни циклус био синхронизован у ЕУ, а порески систем довољно усклађен, ЕУ би са истим средствима постигла повећане резултате.

Све што је у овом тексту до сада разматрано, односи се на то шта и како органи економске политике у ЕУ и земљама чланицама могу допринети стварању повољних услова за рад корпорација у реалном и финансијском сектору земаља ЕУ у целини.

Остаје да се укаже и на допринос или жртву коју и предузећа морају да поднесу да би очували своју конкурентност а тиме и друштвени производ и запосленост. У систему пливајућих националних валута, неконкурентност се отклања (поред реалног прилагођавања) променом курса националне валуте, депресијацијом. Пошто то у ЕМУ није могуће за појединачне државе, због заједничке валуте евра, њима остаје једина могућност да уместо номиналне депресијације изврше реалну депресијацију. De Grauwe⁹⁾ је извршио обрачун процента интерне девалвације у земљама ЕУ са великим финансијским проблемима. Конкурентност је мерио индексом трошкова рада у Италији, Шпанији, Ирској, Португалу и Грчкој. Код свих ових земаља је интерна девалвација (пад јединичних трошкова рада) је започела 2008-2009. године и траје и данас.

Мерена у односу на 1999. годину, интерна девалвација у периоду 2008-2009, износила је 23,5% у Ирској, 11,4% у Грчкој, 8,9% у Шпанији, 3,2% у Португалу и 0,6% у Италији. Ако би се индекси трошкова рада мерили у односу на просек 1970-2010, резултати би били врло слични. По оба метода је стопа интерне девалвације у Ирској, Грчкој и Шпанији врло значајна. Нажалост, упоредо са њом дошло је и до пада производње и запослености.

Сматра се да ове интерне девалвације могу да имају и мање трошкове уколико земље са суфицитом дозволе интерну ревалвацију (смањење конкурентности). У Немачкој је у периоду 1999-2007 текла интерна девалвација, уместо ревалвације, која је допринела привредном опоравку и повећању суфицита платног биланса. Та интерна девалвација је престала у 2008. али до значајније интерне ревалвације није дошло. Ово показује слабост ЕУ да земље чланице поделе трошкове прилагођавања.

8) Baunsgaard, T. et al. "Automatic Fiscal Stabilisers", *IMF Staff position note*, September 2012.

9) De Grauwe, P. (2012) "In Search of Symmetry in the Eurozone", *CEPS Policy Brief*, No. 268.

Ова асиметрија у трошковима прилагођавања данас постоји И због тога што земље са суфицитом и земље у дефициту уцењују када је потребно финансирање покрића њиховог дефицита.

У новој процедури о макроекономским неравнотежама (Macroeconomic Imbalance Procedure) кључна идеја је симетрија у прилагођавању. Неравнотеже у односима између земаља са суфицитом и оних са дефицитом морају да се третирају и решавају симетрично.

Поред свих нових извора средстава за решавање прекомерне задужености земаља ЕУ И ЕМУ, буџет ЕУ остаје, по укупном износу средстава, реално непромењен по обиму који чини око 1% БДП Европске уније.

Исто важи и за 2013 годину за коју је расположива пројекција буџета још из претходног вишегодишњег финансијског оквира (Multiannual Financial Framework) који се завршава са том годином.

Измена тог финансијског оквира у последњој години није била могућа с обзиром да је укупан седмогодишњи износ буџета одређен раније. Укупна одобрења средстава у буџету чинила су 1,12% БНД (брuto националног дохотка), а одобрења за плаћања 0,9% БНД. Прерасподелом средстава за плаћања, највећи пораст је обезбеђен за одрживи развој (+6,7%).

Нови вишегодишњи буџет (Multiannual Financial Framework) 2014-2020, у ценама 2011. године за цео период износи (за исплате) 987,6 милијарди евра, а по годинама у распону од 65-76 милијарди евра. Буџет Европске уније, према томе, није повећан, без обзира на то што привредна криза и многе промене у структури задатака и институција ЕУ и ЕМУ захтевају знатно већа средства. И у овом вишегодишњем финансијском оквиру (Multiannual Financial Framework) највећу ставку (збирно за 7 година) чини економски развој, прецизније економска, социјална и територијална кохезија.

Поред промена у структури намењених средстава у буџету ЕУ, дакле, нема реалног повећања расположивих средстава, упркос великом броју нових активности које су покренуте у реформи ЕУ и у оспособљавању ЕМУ за боље функционисање. Уместо тога, основане су нове институције са већим финансијским капиталом (EFSF+ESM) над чијим капиталом земље оснивачи задржавају власништво у својству акционара. Очигледно је буџет и даље симбол државног суверенитета којег се државе ни делимично не одричу.

МОНЕТАРНА УНИЈА, СИСТЕМ И ПОЛИТИКА

Монетарна унија у Европи почела је да се гради уговором из Маастрихта и Лисабонским уговорима. Од двадесет седам земаља чланица ЕУ њих 17 су и чланице Европске монетарне уније, две су добиле право изузећа, док остале имају обавезу да уђу у Монетарну унију када буду испуниле услове конвергенције постављене на основу уговора из Маастрихта. Према томе, потпуна изградња монетарне уније је трајни задатак свих земаља чланица и непрекидан процес.

стицајем околности, доградња Монетарне уније се сада врши у току једне од најдубљих рецесија у послератном периоду коју је изазвала дужничка криза која се из Америке пренела и у Европску унију. Вршити крупне реформе уз настојање да се при дешавању дужничке кризе не заустави привредни раст је веома сложен задатак за који ипак важе одређени принципи и методи.

Прво ћемо размотрити области доградње Монетарне уније која је у току, а затим услове који морају да постоје да се смањујући прекомерну задуженост, не заустави привредни развој.

Досадашња монетарна унија већ има неке кључне механизме њеног функционисања, али не и све који су неопходни. Постоји заједничка валута евро и Европска централна банка која води монетарну политику. Земље ЕУ које нису чланице ЕМУ, то јест евро-зоне, обавезне су да курс своје валуте одржавају у одређеном распону у односу на евро и да својом економском политиком постепено испуне критеријуме конвергенције за улазак у монетарну унију.

Тренутно се у ЕУ планирају или приводе крају две врсте доградње институција и правила функционисања монетарне уније. Један скуп решења се уводи на основу приваћених међународних обавеза, а други скуп представља доградњу монетарне уније аутономном вољом земаља чланица.

На основу међународног споразума о контроли банака (Basel III), једним подзаконским актом (regulation) и једном директивом за цело подручје ЕУ, биће уређене норме за основни капитал банака (повећан у односу на досадашњи) и уводе се посебне резерве капитала за антициклични фонд (buffer). Такође се уређују норме ликвидности банака и однос одобравања зајмова према сопственом капиталу банака (leverage). Поменута директива уређује и услове прикупљања депозита.

Повећање основног капитала банака, како се понегде упозорава, могло би да изазове тешкоће у земљама Централне и источне Европе у којима доминирају иностране банке. Оне ће прво настојати да повећавају сопствени капитал у банкама које послују у њиховим матичним земљама, а тек након тога, у мери у којој то могу, и у другим земљама у којима послују јединице њихових банака.

Једна директива ће уредити санацију и ликвидацију банака. Она омогућава да монетарна власт предузме и превентивне мере у односу на банке у тешкоћама, да их санира или ликвидира. У санацији банака ће се користити и продаја дела банака, одређивање банке за премошћавање (bridge institution) на коју се привремено преноси здрав део капитала банке, контаминирана актива се преноси у институцију за менаџмент активе, а врши се и преношење дела губитка на акционаре. Директива прописује и поступак ликвидације банака, укључујући и оне које су присутне у више земаља.

Реформе монетарне уније које се припремају, често се уводе под називом банкарске уније. До сада су у Монетарној унији банке и друге финансијске организације углавном пословале по националним, и то различитим прописима. На јединственом робном и финансијском тржишту ЕУ, природно је да те организације послују по једнаким условима и прописима

Формирање банкарске уније би укинуло одговорност држава да врше санацију банака о трошку њиховог јавног дуга, који на крају отплаћују грађани. Банке би морале имати резерве за санацију банака које би се стварале из њихових прихода. Из таквих фондова банкарске уније би се вршила санација и ликвидација банака.

Банкарска унија треба да се употпуни јединственом институцијом за контролу банака, фондом за санацију и ликвидацију банака, општеважећим системом гарантовања депозита и евентуално са могућношћу да ЕМУ емитује на финансијским тржиштима обвезнице ЕУ (заједничке, са солидарном гаранцијом земаља чланица).

Преовлађује мишљење да јединствена институција за контролу свих банака ЕУ треба да буде Европска централна банка. Можда би Централна банка контролисала само велике прекограничне и системски значајне банке, док би остале могла да повери садашњој Европској установи за банке (European Banking Authority, ЕВА) или некој другој агенцији.

Фонд за санацију банака би се формирао на основу издвајања одређеног дела прихода банака. Одлука о санацији банака би се доносила под веома прецизним условима.

Гаранције депозита биле би уређене у целој банкарској унији, по истим критеријумима и условима, а финансирали би их држава. Гаранције би биле обезбеђене само код банака са овлашћењем за пријем депозита. Инвестиционе банке и друге финансијске институције не би имале право на државну гаранцију потраживања њихових клијената код којих депозите грађана гарантује држава.

Чак је и Pol Krugman¹⁰⁾, добитник Нобелове награде осетио потребу да најширој јавности објасни ово. Депозитне банке, не треба да се баве инвестиционим банкарством које обавља врло ризичне трансакције. Губици на тим пословима који нису ретки, би умањили депозите грађана. Ко се одлучује на ризично инвестирање, мора да сам сноси и могуће губитке.

Идеја да Европска монетарна унија емитује евро обвезнице за које би солидарно гарантовале државе чланице је још много оспоравана. Њена главна предност је у томе што би се заједничке евро обвезнице емитовале по сличним каматним стопама које важе за Немачку.

И поред тога што би учешће појединих земаља у емитовању таквих евро обавезница било ограничено док фискална унија не буде перфектно функционисала (ограничавањем задуживања), мисли се да би ова јефтинија могућност емитовања обвезница навела неке земље да се поново прекомерно задужују. Као што је то било приликом њиховог уласка у евро зону када су саме емитовале евро обвезнице, пошто тржиште тада још није формирало различите каматне стопе за такве обвезнице појединачних земаља, као што је сада случај.

Ризични послови инвестиционог банкарства много су допринели финансијској кризи у САД, а затим и у другим деловима света. Обим промета изведених (derivativnih) послова изван берзи износио је у току кризе 2007-2009, 640 хиљада милијарди долара. Дериватни производи (на пример хипотекарни зајмови за стамбену изградњу, дати кредитно неспособним клијентима, су спаковани у нови производ који купцу, у принципу, нуде принос од отплате тих хипотека. Пошто је већина хипотекарних дужника банкротирала, тако су и власници купљених изведених потраживања зарадили губитак.

Други делови света, али и ЕУ сада, регулишу промет (преко шалтера) финансијских деривата. Стандардна ликвидација међусобних обавеза странака из промета деривата путем шалтера обавља се путем централних посредника (Central Counterparties, CCPs)

10) Krugman, P. "Why We Regulate", *New York Times*, 14.05.2012.

који у те сврхе морају да имају средства да обаве купопродаје. Посредници достављају податке о обављеним трансакцијама центрима за прикупљање података који те податке објављују. Европска агенција за тржишта хартија од вредности (European Securities Markets Authority) ESMA ће вршити надзор над централним посредницима, односно издавати и повлачити дозволе за њихов рад.

На међународним финансијским тржиштима зајмодавци често траже од емитената оцену њихове кредитне способности, кредитни рејтинг. Када је реч о државама и јавном сектору који емитује обвезнице, кредитни рејтинг даје изузетно мали број великих рејтинг агенција, углавном из једне земље света. Поред стручног утицаја те агенције поседују монополску моћ јер су фактички у олигополском положају. Објективно ни оне не могу да буду безгрешне, али то увек има неповољне последице или на емитенте обвезница или на њихове купце.

Када је пре неколико година земља Дубаи “неочекивано” банкротирала за око 50 милијарди долара, рејтинг агенције нису то на време спазиле. Да би поправиле утисак, те агенције су хитро снизиле рејтинг већег броја малих земаља. Шта се све дешавало током велике финансијске кризе у свету, објашњавају речи посланика у Европском парламенту, господина Jurgena Klute¹¹⁾. Пратећи штетну улогу које су рејтинг агенције играле током кризе евра: “то је пораз за Европу што политичке већине још нису спремне да извуку закључке. Оне (рејтинг агенције) могу да имају конструктивну улогу једино ако ураде озбиљан технички посао, уместо да злоупотребе снагу и подстичу процикличке токове на тржиштима. Такође посланица из Немачке, Mariza Matijas, рекла је да је “предлог за регулисање статуса рејтинг агенција изгубљена прилика да се ефективно поступи у односу на штетну улогу коју су рејтинг агенције играле и још увек играју у кризи сувереног дуга у Европи”.

Још један подзаконски акт (regulativu) и једну директиву би Европски парламент требало да донесе до краја 2012. године. Циљ промене досадашњих правила је да се смањи прекомерно ослањање инвеститора на екстерни кредитни рејтинг, да се смањи ризик конфликта интереса у активностима рејтинг агенција и повећа њихова међусобна конкуренција. Мењају се директиве које се односе на активности колективног инвестирања у трансферабилним хартијама од вредности, као и на менаџере алтернативних инвестиционих фондова, у циљу да се смањи њихово ослањање на екстерне

11) “Credit rating rotation diluted by MEP“, *EurActiv*, 20.06.2012.

рејтинг агенције, при процени кредитног бонитета сопствене акције. Пропис налаже да се објави чињеница да неко поседује више од 25% акција у више него једној рејтинг агенцији. Инвеститори ће имати право надокнаде штете од рејтинг агенције ако им је та агенција нанела штету због (инфрингемента) или крајњом непажњом. Ангажована рејтинг агенција може да оцењује исту институцију најдуже 5 година, после чега следи ротација рејтинг агенције. Рејтинг суверених држава ће морати да се ажурира полугодишње.

Након што су рејтинг агенције у САД потпуно промашиле у оцени ризика поводом емитовања хипотекарних зајмова у огромним износима, што је изазвало финансијску кризу у САД другим деловима света, сматра се¹²⁾ да методологију и институције за оцену ризика на финансијским тржиштима у свету треба обезбедити на други начин. У САД је 2006. године извршена реформа система кредитног рејтинга (US credit rating reform act), она се такође обавља у ЕУ и у другим деловима света: Јапан, Аустралија, ХонКонг. Постало је јасно да америчка регулатива неће претходно важити у већем делу света. Алтернатива да се цела та област регулише на глобалном нивоу, за сада није реална могућност, јер би претходно требало регулисати финансијска тржишта у целини.

Зато се у САД сматра да оцену ризика и кредитне способности учесника на финансијским тржиштима највећим делом треба да обављају сами учесници на тим тржиштима. Доносе се прописи који дестимулишу ослањање на необавезујућа слободна мишљења рејтинг агенција. Уместо њих, емитенти дужничких хартија мораће детаљно описати и образложити инвеститорима, све елементе на основу којих они сами треба да оцене ризике и бонитет емитента. Када су емитенти власничких хартија предузећа, она ће бити дужна да по прописима о обавези коректног објављивања релевантних података, инвеститорима пруже све податке потребне за оцену ризика и исплативости улагања.

Када су емитенти обавеза суверене државе, потпунија обавештења јавности могла би у битној мери да замене ослањање инвеститора на рејтинг агенције. Помогла би и међународна стандардизација и верификација података, укључујући и оних о финансијском ризику емитента, како инвеститори не би у том погледу морали да траже посредовање рејтинг агенција.

Као што је на почетку овог поглавља поменуто, у последње две деценије је велики број земаља пролазио кроз неизменичне

12) Veron, N. (2012) "What Can and What Cannot Be Done About Credit Rating Agencies", *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief*, No. PB11-21, Washington, D.C.

етапе екстерног задуживања и његовог стављања под контролу. Из студије Mc Kinsey Global Institute¹³⁾ која је обухватила 32 државе, јасно се виде неки заједнички елементи тих процеса. У деведесетим годинама прошлог века Шведска и Финска су имале циклусе задуживања и изласка из презадужености, а њихово искуство би могло да буде од користи и земљама које кроз то пролазе данас. У тим нордијским земљама процес смањења задужености текао је у две етапе, прво у вишегодишњој дужој фази смањења дуга приватног сектора и рецесије, односно у наредној фази економске експанзије и смањења дуга јавног сектора.

У поређењу са искуством Шведске и Финске, анализиран је у данашње време исти процес у САД, Великој Британији и Шпанији. У САД је од краја 2008. примећен пад дуга приватног сектора у односу на БДП. Дуг финансијског сектора се вратио на ниво из 2000-те године (40% БДП), а дуг домаћинстава је смањен за 584 милијарде долара, за 15% у односу на њихов расположиви доходак. Две трећине смањења тог дуга чине банкротства по хипотекарним зајмовима и потрошачким кредитима. Процена је да сектор домаћинстава у САД, и када се заврши процес нормализације дуга, неће више бити у истој мери глобални покретач раста као што су била пре рецесије. Вредност њихове непокретне имовине је сада мања него раније и даје мању основу као гаранцију за потрошачке кредите.

Јавни дуг САД је наставио да расте, држава је ушла у финансијску кризу са великим дефицитима. Јавни дуг је достигао 80% БДП, највиши у периоду после Другог светског рата. Да би се смањيو јавни дуг, САД ће морати да донесу одлуке које до сада нису могле донети.

У Великој Британији смањење дуга је тек почело. Укупан дуг јавног и приватног сектора достигао је 2011. године 507% БДП, у односу на 487% на крају 2008., и 310% у 2000-тој години. Структура дуга Велике Британије разликује се од оног код других земаља. Финансијски (приватни) сектор има највећи дуг. Банке су успеле да повећају сопствени капитал, али небанкарски финансијски сектор је повећао свој дуг током кризе. Британске финансијске институције имају и значајан удео тешко наплативих потраживања. Потраживања банака од домаћинстава по основу хипотекарних зајмова за стамбену изградњу имају исти степен тешкоћа у наплати као и у САД.

Шпанија је у дужничку кризу упала после смањења камата за 40% након уласка у подручје евра, када је то употребила за

13) "Debt and deleveraging: uneven progress on the path to growth", Mc Kinsey Global Institute, 2012.

финансирање 5 милиона нових стамбених објеката. Корпорације су такође значајно повећале задуживање. Укупан дуг Шпаније са 337% БДП у 2008. порастао на 383% БДП у 2011. углавном због брзог раста дуга државе. Дугови предузећа су такође високи, за 20% већи од дуга предузећа у Француској и Великој Британији. Дуг становништва се смањio само за 6% поена. Свим државама којима предстоји смањење спољног дуга, поставља се питање: како при томе не зауставити привредне активности? Све државе које су смањење дуга успешно оствариле, морале су да испуне одређене услове. Смањење дуга становништва и рецесија у почетку су значајним делом неизбежне. Затим, уз мере државе која је подржала активности финансијског сектора, следи постепени излазак из рецесије. Та политика је могућа ако је банкарски сектор здрав. Други услов је да постоји поуздан програм дугорочне финансијске одрживости. Потребно смањење дуга у првој етапи може да успори излазак из рецесије. Потребно је да се и у реалном сектору изврше неопходне реформе. Неким земљама то је било могуће уласком у ЕУ и приливом страних директних инвестиција. Другим земљама могу да помогну реално важне и исплативе инвестиције у инфраструктуру. Повећање извоза такође. Потребно је да излазак из рецесије подржи и пораст инвестиција приватног сектора. Својевремено је убрзан раст инвестиција у приватном сектору у Финској и Шведској био двоструко бржи од потрошње у току опоравка. Наравно, битно је и то да тржиште некретнина и њихова изградња буду стабилизовани, да уместо поремећаја буду чинилац оживљавања реалног раста.

* * *

У уводном делу овог текста показано је да Европска унија мора да обезбеди функционисање не само робних него и свих факторских тржишта (рада и капитала) да би могла да тежи оптималној алокацији ресурса на целој својој територији, у свим својим земљама чланицама. У литератури бројни аутори истичу да би ЕУ морала да прерасте у Сједињене државе Европе. Ако би то требало да чини као што су створене данашње федералне државе, онда је за то касно, а ако то треба постићи на демократски начин, онда то захтева стрпљење и доста времена.

Све федералне државе у свету настале су грађанским ратовима, освајањем туђих држава или децентрализацијом великих унитарних држава. Европа неће и не може на такав начин да ствара своју федерацију. Федерални елементи у ЕУ могу да настану само

сагласношћу држава које су већ објединиле своја тржишта и оних које томе желе да се прикључе. То је основни циљ даљег уједињења Европе. Због тога што није обезбедила функционисање факторских тржишта, има своје садашње проблеме: недовољно ефикасну алокацију свих ресурса на целом свом подручју, разлике у трошковима рада и капитала.

Уосталом то се дешава и у леге артис федералним државама. Довољно је да три друштвене елите, или бар неке од њих, не раде за опште него за своје парцијално добро. Ако политичка и војна елита не контролишу финансијску елиту, бескрупулозности финансијске елите ће генерисати повремене финансијске кризе и рецесије. Ово је посебно вероватно, ако између политичке и финансијске елите циркуларна покретна врата непрекидно функционишу. Нема гаранције да кризе и рецесије које су тако настале, неће да се понављају. Европи не треба таква федерална финансијска елита.

Европа нема другу опцију него да стрпљиво и на равноправној основи гради своју функционалну федерацију (укључујући фискалну и банкарску унију), у којој ће се контролисати они који би (у своју корист) контролисали друге. Са евром као јединственим валутом, са централном банком која делује и у земљама које су у монетарној унији и у онима које у њој нису, могуће је комплетирати управљање новцем, банкама и финансијским тржиштима.

У фискалном систему у ЕУ има исте проблеме као већина земаља света, тешкоће које су последица финансијске кризе из 2007-2009. године у САД која се пренела на Европу и остали свет. Буџетски дефицити у Европи су постали прекомерни због чињенице да су државе из својих буџета (повећањем дефицита) вршиле санацију банака, уместо да то чине њихови власници. Међутим буџетски дефицит и прекомерна задуженост држава није само европски проблем.

Најновија студија ОЕЦД¹⁴⁾ даје, на пример, податак да је кумулативни буџетски дефицит САД (укупне финансијске обавезе владе) у 2011. години чинио 100% у односу на БДП, а да су од 27 земаља ЕУ само 4 имале сразмерно већи дефицит од тога.

Алтернативне варијанте сценарија за смањење дуга државе у Америци показују да то неће моћи да се одлучи у овој изборној години. У протекле три године годишњи дефицит је достигао 10% БДП, а укупан кумулативни јавни дуг је са 40% порастао на 70% БДП. У зависности од тога која ће странка победити на изборима

14) "Fiscal Consolidation: How much, how fast and by what means", OECD, Paris, *OECD Economic Policy Papers*, No. 1. April 2012.

зависи и стратегија фискалне консолидације. Разуман циљ (предлаже га и ОЕЦД) био би да се годишњи дефицит сведе на 3%, а кумулирани дуг државе на 50% БДП.

Проблем је у томе што се крајем 2012. године отвара проблем фискалне провалије (*fiscal cliff*) о чијем решавању две странке имају веома различито становиште. Из ере председника Буша истиче важење неколико закона што би могло да драматично утиче на буџет. Тим законима је одложена примена више закона и прописа што је требало да обезбеди смањење прихода и расхода буџета. Они ће ступити на снагу крајем 2012. године уколико се поново не одложи њихово ступање на снагу. Та смањења, према анализи W. Cline-a¹⁵⁾, уколико би се остварио тај сценарио, смањење буџетских прихода би ступило на снагу, али би смањило и финансирање из буџета а, смањујући тражњу у привреди довело до нове рецесије у САД у 2013. години. То би смањило профите корпорација и по процени менаџера инвестиционих фирми и смањити принос њихових хартија од вредности толико да би то постало већи проблем од кризе јавног дуга у Европи.

Републиканска странка је предложила Конгресу да се поново одложи смањење буџетских прихода и расхода, тј. да се настави политика прекомерног буџетског дефицита. Председник Обама је 25. јула 2012. године предложио Сенату да се повећање пореза примени само на оне са вишим приходима (око 2% обвезника) а да се одложи за око 98% обвезника. Представнички дом је 1. августа 2012. одбио предлог председника Обаме. Ако би дошло до компромиса и на време поново одложено ступање на снагу Бушових закона, проблем би само привидно био решен. У том случају би се државни дуг и даље повећавао на 100% БДП у 2021. и 190% у 2025. години. Дакле, фискална консолидација не би била постигнута.

У ЕУ, за разлику од стања у САД, доноси се “фискални споразум” који ограничава буџетски дефицит на 3% у току привредног циклуса, односно на 0,5% БДП код структурног дефицита (износ дефицита коригован за ефекте привредног циклуса). Притисак на државне буџете ће се смањити и по основу тога што ће процес санације и докапитализације банака вршити у склопу банкарске уније из за то прикупљених средстава банака, и из створеног Европског стабилизационог механизма (ESM) који ће располагати са капиталом на основу којег може да одобрава кредите, државама и банкама у износу до 500 милијарди евра, као и са преосталим средствима из EFSF.

15) Cline, W. “Restoring Fiscal Equilibrium in the United States”, *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief*, No. 35-15, June 2012.

До краја календарске 2012. године биће готови сви концепти за доградњу механизма управљања привредама ЕУ и ЕМУ са фискалном и банкарском унијом. Такође ће бити утврђене промене које захтевају измене Лисабонских уговора у наредних неколико година. Доношењем буџета за 2013. годину и вишегодишњег финансијског оквира ЕУ до 2020. године биће могуће нешто повећати средства за подстицање развоја и запошљавања.

Са свим овим мерама у побољшању управљања у привредама ЕУ и ЕМУ, Европа ће сачувати припадајуће јој место у светској привреди. Са 500 милиона становника и развијеном привредом која даје велики део светске трговине, она ће остати потребан и цењен партнер земљама БРИК, САД и економијама у настајању. У таквој мултиполарној светској привреди евро ће наставити да се више користи као резервна валута. Врло значајне земље света, Кина и Јапан, сложиле су се да у својим међународним плаћањима и девизним резервама узајамно користе кинеску и јапанску валуту уместо долара. Разуме се да ће у пословању са Европом и оне и друге земље БРИК све више користити евро. Удео долара у девизним резервама развијених земаља је између 1999-2011. године опао са 75% на 68%, а код земаља у развоју са 70% на мање од 58%. Монетарна и банкарска унија европских земаља ће допринети и већој улози финансијских тржишта ЕУ међу светским финансијским тржиштима.

Oskar Kovac

REFORM OF THE CONTENT AND REGULATIVE FRAMEWORK FOR THE ECONOMIC GOVERNANCE OF THE EUROPEAN UNION

Summary

European economic and monetary union is in one of the most important and most complex reforms of its architecture, and also reforms of management of the totality of its economies. These changes would have to be reached, even if there was no financial and economic crisis. Current reforms in the EU are necessary so that its markets and its production factors could function and by that increase productivity of its production.

Apart from this principal problem, in this paper is analysed in details elements of current and future mechanism of economic management in EU and European Monetary Union, and then detail discusses good and bad sides of financial, and also including fiscal, system of EU and EMU. After that monetary system and politics are detaily analized.

In these areas are prepared fundamental reforms after which EU and EMU will get stronger. In essence, the knowledge and experience for that purpose exists in the EU, and there is no reason why the Union, as developed area with 500 million people and more than six decades mirnodobskog coexistence, with still good educational system and integrated in all aspects of the world economy, would not to strengthen its effectiveness and its corresponding position very significant part of a multi-polar world.

Key words: European economic and monetary union, system of economic management of EU and EMU, financial and fiscal system, monetary system and politics, fiscal union, bank union

ЛИТЕРАТУРА

- Mundell, R. (1961) "A Theory of Optimal Currency Areas", *American Economic Review*, 51.
- De Grauwe, P. (2009) "Economics of Monetary Union", Oxford University Press, New York.
- Schuknecht, L. et al. (2011) "The Stability and Growth Pact – Crisis and Reform" *ECB Occasional Paper Series*, No. 129, September.
- EU (2012) "Specifications on the implementation of the Stability and Growth Pact", Ecofin Council, update, 24.01.2012.
- EU (2012) "Guidlines on the format and content of Stability and Convergence Programmes", Ecofin Council, update, 24.01.2012.
- "Alert Mechanism Report" (2012) Council of the European Union. www.consilium.europa.eu/documents
- EU (2012) "Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union". www.consilium.europa.eu/documents
- "Compact on Growth and Jobs", (2012) Council of the European Union. www.consilium.europa.eu/documents
- "European Stability Mechanism" (2012) Council of the European Union. www.consilium.europa.eu/documents
- Marzinotto, B. et al. "What Kind of Fiscal Union", *Bruegel policy brief*, issue 2011/06.
- Baungsaard, T. et.al. "Automatic Fiscal Stabilisers", *IMF Staff position note*, September 2012.
- De Grauwe, P. (2012) "In Search of Symmetry in the Eurozone", *CEPS Policy Brief*, No. 268.
- Krugman, P. "Why We Regulate", *New York Times*, 14.05.2012.
- "Credit rating rotation diluted by MEP", *EurActiv*, 20.06.2012.
- "Credit Rating Agencies", Council of Europe, 21.05.2012. www.consilium.europa.eu/documents
- Veron, N. (2012) "What Can and What Cannot Be Done About Credit Rating Agencies", *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief*, No. PB11-21, Washington, D.C.
- "Debt and deleveraging: uneven progress on the path to growth", Mc Kinsey Global Institute, 2012.

“Fiscal Consolidation: How much, how fast and by what means”, OECD, Paris, *OECD Economic Policy Papers*, No.1. April 2012.

Cline, W. “Restoring Fiscal Equilibrium in the United States”, *Peterson Institute for International Economics, Policy Brief*, No. 35-15, June 2012.

Resume

The European economic and monetary union is currently undergoing one of the most important and most complex reforms of its structural architecture, as well as of the governance of its economies as a whole. The current reforms within the EU are necessary in order to ensure that all its markets of goods and factors of production will function well, thus increasing the efficiency of its economies.

In addition to this general problem, this paper also analyzes in greater detail current and planned elements of the mechanism for the governance of the economies of the EU and the European Monetary Union, followed by a detailed consideration of the stronger and weaker aspects of the financial, including fiscal, system of the EU and the EMU, and a detailed analysis of the monetary system and policy. Fundamental reforms are being prepared in all these fields, after which the EU and the EMU will become stronger.

* Овај рад је примљен 17. јула 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Снежана Грк

Институт друштвених наука, Београд

СВЕТ - ДИМЕНЗИЈЕ КРИЗЕ И СПАШАВАЊЕ ЕВРОПСКОГ ПРОЈЕКТА *

Сажетак

Европа је на ивици амбиса. Бременита проблемима неједнакости између севера и југа у еурозони, чини се да нема изласка из клопке у коју је упала. Наиме, њене велике економске неједнакости у појединим државама стварају велике политичке неједнакости, а ове опет генерирају економске неједнакости. Такво чудно стање у којем се налази Европска унија кочи даљи развој регије, доводи у питање просперитет западног Балкана, па и опстанак еурозоне.

Уколико се тако чудно стање продужи, Европа ће се наћи у дугом раздобљу економске стагнације, или чак и нечега горег. Европска унија није држава, односно није чврст систем, већ је састављена из много појединачних система, и зато би могла бити мање отпорна на интерне и екстерне факторе. Највећа опасност за ЕУ јесте дефлаторна клопка дуга која прети да уништи још недовршену политичку унију. Надвила се тамна сенка над највећи мировни пројекат у људској историји.

Промисао аутора овога рада јесте да пружи истраживање о димензијама криза у свету, и о могућностима спашавања европског пројекта утемељеног на принципима и вредностима идентитета унутар Европске уније.

Кључне речи: свет, димензије кризе, корени кризе, еуро, клопка дуга, обнова европске конкурентности, привредни успон САД, стагнација Кине, спашавање еурозоне, нова унија европских банака.

* Рад је део истраживања на пројекту *Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гигања*, евиденциони број 179038, а који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ДИЗАЈНИРАЊЕ ЗАПАДНЕ ЕВРОПЕ – КАО ТЕМЕЉА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Створени колоритни мозаик западне Европе, па затим и Европске уније, као доброг места за живљење био је микс капиталистичких и социјалних елемената односно капитализма и социјалне државе. Постављени темељ ЕУ везан је за судбину западне Европе. А њена судбина од краја Другог светског рата па све до данас битно је везана за импULSE који долазе из Сједињених Америчких Држава. Амерички нобеловац *Paul Krugman* каже »да је послератна Америка била уређена по логици *reaganovsko-bushev-ske* економије и тврдог слободног тржишта с растом социјалних разлика, врло је вјероватно да се европске државе благостања никад не би ни догодиле. Послијератна Америка била је, пак, другачије друштво, створено *Rooseveltovom* политиком *New Deala*, те је њезино посредно дизајнирање западне Европе било другачије«¹⁾.

Заправо, на искуству колапса слободног тржишта, током Велике депресије, настао је *New Deal*. Он је требао да омогући другачији тип развоја, и онемогући финансијске шпекулације. Пре *New Deala* постојала је у Америци пуно израженија социјална неједнакост, која се вратила данас, а о томе *Krugman* пише²⁾.

Упростићено се сматра да се *New Deal* састојао само од јавних радова. *New Deal* се састојао од низа стратешких одлука и закона који су трансформисали друштво. *Franklin Roosevelt* је наметнуо банкама надзор да се спречи поновно дивљање слободног тржишта и стварање берзанско-кредитних балона, ограничио је начине на које банке и финансијски сектор могу уцењивати друштво, успоставио је пореску политику која погодује нижим слојевима, с прогресивним опорезивањем – тако да су они најбогатији плаћали порез по стопама до чак 90 одсто – а посредно је подстицао и синдикализам, вођен логиком да је солидна зарада нижих и средњих

1) Krugman Paul and Wells Robin (2010), *The Conscience of a Liberal*, Пријевод djela: *Savjest liberala*, Algoritam, Zagreb, 271 str.

2) «Тврдокорност крајње неједнакости у раздобљу званом *Људе двадесете*, између 1918. и 1929., први је доказ једне од средишњих теза ове књиге: друштва развијене средње класе не настају аутоматски сазијевањем господарства, мора их се створити политичким дјеловањем. У подацима о почецима 20. стољећа којима располажемо ништа не указује на то да је Америка спонтано еволуирала у друштво размјерне једнакости у којем сам ја одрастао. То друштво су омогућили Franklin Delano Roosevelt и New Deal.» (цитат из књиге Krugman Paul and Wells Robin (2010), *The Conscience of a Liberal*, Пријевод djela: *Savjest liberala*, Algoritam, Zagreb, 271 str.

слојева, осим што је морално пожељна, и покретач економије јер омогућује широко потрошачко друштво и тиме развој индустрије.

Веома значајна реченица која има дубоку поруку гласи: »Од-увек смо знали да је безобзирни самоинтерес лош по морал; сад знамо и да је лош по господарство«.³⁾ Ова промисао је била важна јер су на њој ударени темељи послератне Америке и ова се политичка економија није ни мењала до *Ronalda Reagana*. У ствари, под таквом Америком се из згаришта након рата стварала Европа. Европска друштва благостања нису настала спонтаним развојем капитализма слободног тржишта, како се то данас обећава, него су се, како каже *Krugman* »морала створити политичким деловањем«.

Данас смо сви ми сведоци – како је са доласком финансијске и економске кризе крајем 2008. године почела демонтажа европске социјалне државе и друштва благостања које је бржино и плански стварано од дана када је Стари континент ослобођен од ветрова рата.

УЗРОЦИ КРИЗЕ У САД И ЕВРОПИ

Свет је данас, други пут у последње четири године, на ивици рецесије. Наиме, криза у Европи поново прети да уђе у други круг рецесије. Стога се као неминовно намеће питање – да ли би европски челници требали извући поуке из искуства које је већ прошла Америка? Одговор је – да. Америка је већ била, као што је напред поменуто, у оваквим ситуацијама, крајем 19. и почетком 20. века, као и уочи Велике депресије пре нешто више од осам деценија. Када су САД схватиле да се налазе изнад амбиса тада су извршиле корекцију система. Први пут то је било антимонополско законодавство, а други пут из кризе су Америку извукли *New Deal* и пакети социјалних закона.

Историја сведочи да су суштина америчког проблема⁴⁾ и главни подстрекач неједнакости, у последње три деценије, приходи који су енормно порасли код један одсто најбогатијих, док су код огромне популације Американаца приходи стагнирали, па чак и опали. Дакле, амерички проблем лежи у процвату онога што *Joseph Stiglitz*⁵⁾ назива »рентијерском економијом«. Он тврди да – по-

3) Пекао Franklin Roosevelt у свом номинацијском говору.

4) Видети: Grk Snežana (2011), »Srbija i svet – integracije ili igra čekanja«, ur. S.Grk, *Srbija i svet - razvoj i integracije*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 9-34.

5) Joseph E. Stiglitz (2012), *The Price of Inequality, How Today's Divided Society Endangers Our Future*, Columbia University, 448 p.

раст богатих оних са врха, зато што их је мало, само један одсто не повећава укупну економску тражњу, па тиме не доприноси повећању запослености⁶⁾. Срж проблема јесте што је друштво у на изглед безизлазној ситуацији јер »више економских неједнакости води ка већој политичкој неједнакости, која опет подстиче економске неједнакости«. У ствари, потребна је економска реформа, али пре ње неопходно је прво извршити политичку реформу.

Сада је најважније схватити какве би заиста биле последице повлачења погрешних потеза у Европи, и која ће цена бити плаћена због неједнакости односно јаза између севера и југа. Наглашени јаз између севера и југа довео је до демонтаже еурозоне.

Еурозона се суочила са проблемима због дужничке кризе у државама југа. Па је изазов у проналажењу решења за извлачење из кризе у еурозони везан за смањење стопе задужености најугроженијих држава. Наиме, еурозона се нашла у проблемима због великих разлика у трошковима производње између држава на периферији, укључујући Грчку, Шпанију, Италију и Португал, и развијених земаља на северу, попут Немачке. Разлике су биле уочљиве током прве деценије постојања заједничке валуте. Из садашњег угла посматрања јаз између сиромашних и богатих држава је тако велики да изгледа скоро непремостив. И све док се јаз између севера и југа не почне смањивати криза у еурозони ће тињати односно неће моћи да буде потпуно превазиђена. То ће трајати све док се не повећа продуктивност на југу Европе. А за то је неопходан технолошки развој, нове инвестиције и боља расподела ресурса.

Било би веома опасно када би се зараде смањиле код оних који су запослени на југу. Уколико би се зараде смањиле то би имало негативне последице на продуктивност. Тада би високообразовани кадрови емигрирали, а стопа незапослености би остала висока, и социјалне тензије би расле. Премда је отпуштање радника један од начина за повећање продуктивности, када би се ова мера спроводила макроекономска цена би била огромна, јер би се морало више издвајати за социјална давања. Са друге стране, прекомерна штедња могла би да се покаже веома лоше и онемогући спровођење реформи које су потребне да би се повећала конкурентност угрожених земаља еурозоне.

У ситуацији када рецесија поново погађа не само европски југ већ и земље источне и централне Европе, еурозона се за сада држи на граници рецесије само захваљујући томе што је Немачка

6) У марту 2012. године посао са пуним радним временом тражило је 24 милиона Американаца, али га није налазило.

избегла рецесију. Немачка економија бележила је стабилан раст у последње две године и спречила повратак рецесије у еурозону у првом кварталу 2012. године⁷⁾.

Трајније решавање кризе у Европи захтева демонтирању структурне грешке приликом стварања монетарне уније. То мора бити приоритетни задатак Европске уније. И тек стварањем такозваног простора оптималне новчане области, еурозона ће успети да избегне сва негативна дејства интерних и екстерних фактора, и да опстане као јединствен систем.

РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ И МИШЉЕЊА ЗА ИЗЛАЗАК ИЗ КРИЗЕ

Криза у еурозони представља опасност по глобални опоравак. Но, постоје разлике у приступу САД и Немачке када је реч о решењу дужничке кризе. САД борећи се са сопственом кризом, најгором од Другог светског рата, још 2009. године су донеле спасилачки пакет у вредности од 862 милијарде долара. Председник САД *Barack Obama* заговара потребу за инвестицијама које би поспешиле економски раст. Он сматра да ЕУ треба да се фокусира на економски раст и стварање нових радних места а не само на сасецање трошкова и драстичну штедњу.

Међутим, немачка канцеларка *Angela Merkel* заговара оштар приступ у решавању рецесије у Европи и врши притисак на економски слабе земље да смање своју јавну потрошњу и дугове. Овакав приступ у решавању проблема, који је у средишту европског кризног одговора, има за циљ да смањи задуженост по сваку цену не би ли се вратило поверење инвеститора – али тај приступ Америка сматра погрешним.

Уверење Немачке да је криза проистекла из претераних задужења влада неких држава инспирисала је усвајање споразума о штедњи који је потписало 25 од 27 чланица ЕУ, а који захтева од влада да обуздају потрошњу и смање задуженост до одређеног нивоа, који, како сада изгледа, и најјаче економије чланице Уније тешко могу да испуне. Према оваквим правилима, које проповеда Немачка, доста су скептични у Америци. Али и Немци гледају на америчке стимулативне програме са неверицом, а такође, и на предлоге да би сличан модел могао да буде искоришћен у земља-

7) Немачка је у првом кварталу 2012. године остварила раст од пола процента.

ма попут Шпаније, где је стопа незапослености достигла 24 одсто, или Грчке, која је у рецесији већ пет година.

У Немачкој су мишљења да: »Нико озбиљан не може да тражи да се додатно задужује не би ли решио кризу. То би било исто као да обећавамо да ћемо бити бољи, али претходно грешимо још мало«⁸⁾

Немци се, такође, питају одакле би долазио новац за стимулативне пакете. САД су у стању да се задуже код Кине, и федералне резерве имају шире мандате да сачувају запосленост. Економски слабе европске земље имају потешкоћа да подижу новац не би ли исплатили дугове који су већ прилично велики, и оне клизе у дужничко ропство.

Велика неслагања око изласка из кризе у размишљањима која долазе из САД, Немачке и Француске избила су у средиште пажње. Француска⁹⁾ (*François Hollande*) заговара три идеје, а оне су: издвајање позамашног фонда ЕУ за пружање помоћи, смањење каматних стопа и стратегија раста на нивоу ЕУ. *François Hollande* је чак запретио уочи самита¹⁰⁾ G-8 у Бриселу да ће блокирати ратификовање споразума ЕУ о фискалној дисциплини, чији је творац немачка канцеларка *Angela Merkel*, уколико она не пристане на нову стратегију раста заједно са мерама штедње¹¹⁾.

Немачка канцеларка, због неслагања са предлозима Француске, успротивила се да се повећа спасилачки фонд ЕУ или »заштитни зид« како би се изашло на крај са кризом која је погодила Италију и Шпанију. Сасвим је оправдана њена реакција, будући да би највећи финансијски терет сносила Немачка. А трошење немачког новца на економије других земаља изузетно је непопуларно код немачких пореских обвезника.

Промисао која долази из Америке само прекрива неслагања између две водеће економије у еурозони. Председник *Barack Obama*, због страха да се криза из еурозоне не прелије на САД, јасно је рекао: »Морамо да подигнемо заштитне зидове као гаран-

8) Ово је рекао немачки министар финансија Wolfgang Schaeuble у интервјуу за недељник *Fokus*, доступно 19.05.2012. године.

9) Французи су због најављених мера штедње сменили Nicolas Sarkozyја и гласали за *François Hollande*. Он обећава привредни раст и повећање пореза само најбогатијима (који зарађују више од милион еура годишње).

10) Summit G-8 у Бриселу је почео 23.05.2012. године. Фокус разговора на Summitu G-8 био је европска фискална консолидација, а пре свега криза у Грчкој која је на критичној тачки, јер је доведен у питање њен опоравак и опстанак у еурозони. (Извор: *Euobserver*, доступно 23.05.2012. године).

11) Извор: *Euobserver*, доступно 23.05.2012.

цију да државе које поступају исправно нису оштећене само зато што су тржишта превртљива. Морамо да гарантујемо да постоји стратегија раста заједно с потребом за фискалном дисциплином, као и монетарна политика која промовише капацитет држава, попут Шпаније, које су одредиле тешко остварљиве циљеве и веома строгу политику. Стратегија раста такође треба да пружи бирачком телу политику за поспешивање економије.«¹²⁾

Разумљиво је што је амерички председник ово рекао, јер ако би се криза из еурозоне сада пренела на САД, он би могао да се суочи са тешкоћама уочи председничких избора у новембру 2012. године. Другим речима, продубљивање кризе у ЕУ може да буде одлучујуће за судбину другог мандата *Baracka Obame*, јер други круг рецесије, који би се неизбежно осетио и у Америци, би ишао у прилог његовом републиканском ривалу *Mittu Romneу*.

Након размењивања различитих мишљења и идеја почеле су да се истовремено промовишу фискална консолидација и »јака агенда економског раста«. Охрабрује чињеница да САД и ЕУ имају заједничку визију¹³⁾ интеграције региона југоисточне Европе у ЕУ.

БУДУЋНОСТ ЕВРОПСКОГ ПРОЈЕКТА ЗАВИСИ ОД НЕМАЧКЕ

Европски пројекат је на великом испиту. Сматра се да би једино стварање фискалне уније (са јединственом буџетском и пореском политиком и заједничким гарантованим јавним дугом) могло да спаси еурозону од пропасти.

Европа је на ивици амбиса, јер ако пропадне еуро, тада ће ЕУ, као највећа економија света, доживети економску кризу незапамћених размера и питање је да ли ће моћи да се опорави. Слом еура би могао да има за последицу силазак Европске уније са светске позорнице. Једини начин да се заустави уништавање европског пројекта јесте дубља политичка интеграција. Највећи терет одговорности за будуће стање у еурозони сада пада на Немачку и Француску.

12) Извор: *Euobserver*, доступно 23.05.2012.

13) Заменик помоћника америчког државног секретара Philip Reeker је рекао да САД и ЕУ имају заједничку визију интеграције региона југоисточне Европе у ЕУ. (Извор: *Euobserver*, доступно 10.06.2012. године).

Тренутно је европска сцена подељена, јер становништво не верује у строге мере штедње¹⁴⁾ које промовише Немачка. На први поглед се чини да је политика коју промовише Немачка нереална. Међутим, када се детаљно изанализира ситуација види се да би се Немачка могла суочити са озбиљним економским и политичким последицама, ако би највећи део терета спашавања еурозоне сносила само ова држава. Европи прети разједињавање, уколико дође до незадовољстава великих размера изазваних сломом банкарског сектора у Шпанији, Италији и другим државама, и продужавањем хаоса у Грчкој. Трачак светлости и наде на узбурканој европској сцени дали су најновији резултати избора у Грчкој, који су помогли да Европа ипак покаже своје јединство на самиту G-20¹⁵⁾.

Једно је сигурно - будућност европског континента зависи од Немачке и Француске. Другим речима, све политичке и економске последице биће резултат праваца деловања *Merkelove* и *Hollande*. Усаглашавањем њихових ставова отварају се видици спаса за Европу који су зависни од фундаменталних промена у немачкој економској политици и у француској позицији према политичкој интеграцији и структуралним реформама.

И ма колико се Немачка опирала фискалној унији – мораће да је прихвати. Мораће да прихвати програме у којима ће заложити своју економску и финансијску моћ. Ти програми су: да Европска централна банка неограничено преузима државне обвезнице кризом захваћених земаља; да се европеизују национални дугови преко еурообвезница и развију програми за избегавање депресија еурозоне и подстицај опоравка. Чини се да ће само тако моћи да се гарантује опстанак еурозоне.

Управо таквим програмима у земљама у успону и САД подржан је немачки раст заснован на извозу¹⁶⁾. На западу је распрострањена теза - да којим случајем Америка и Кина нису пумпале новац за финансирање дугова у своје економије почетком 2009. године немачка економија не би била на нивоу на којем је данас. Другим речима, немачка економија би била уздрмана да није било тога убацивања новца.

14) Видети: Грк Снежана (2012), «Друштвени ефекти изопачености модерне економије», *Српска политичка мисао*, бр. 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, стр. 125-148.

15) The 2012 G-20 Mexico Summit, June 18-19.

16) «То што је Немачка досада мало осећала кризу могло се захвалити државама као што су Индија, Бразил и Русија. Те привреде су цветале, предузећа и потрошачи су куповали производе из Немачке. Никад раније није у Кини продато толико немачких аутомобила као прошле године.» (Извор: *Der Spiegel*, 07.06. 2012.)

Сматра се да је Немачка због настале финансијске кризе уштедела¹⁷⁾ десетине милијарди еура, јер су инвеститори због сигурности очувања свог капитала улагали и још улажу у ову државу. Заправо, инвеститори хрле да Немачкој позајме новац ради сопствене сигурности, независно од тога што су камате ниске, и тако они плаћају влади у Берлину. Инвеститори желе да њихов новац буде на сигурном месту у наредних пар година. Експерти процењују да је Немачка захваљујући кризи у еурозони зарадила око 100 милијарди еура, што ће омогућити да ова држава улаже у привредни раст и омогући умањење државног дуга. Немачка би могла уштедети око 68 милијарди еура до 2022. године¹⁸⁾ захваљујући вредносним папирима које је продала од 2009. године. А само 2012. године уштедеће десет милијарди еура¹⁹⁾ захваљујући ниским каматама²⁰⁾.

Немачка је најснажнија европска држава са друштвеним производом од 2.600 милијарди еура, и она је давалац највећих средстава у кризне фондове еурозоне. Но, због ширења таласа кризе, постоји стрепња да ли ће и даље Немачка бити мотор извлачења из кризе у коју је запала Европа – па се могу чути разни коментари, као на пример. »Немци сада морају да се запитају да ли су они, који су профитирали углавном од европских интеграција, спремни да плате цену за то или ће дозволити да све пропадне.«²¹⁾

Свесна озбиљности тренутка у којем се налази, скоро да је извесно да, канцеларка *Angela Merkel* неће дозволити уништавање европског пројекта. Због тога је изјавила »ЕУ је потребна политичка унија па макар то значило да се неке земље брже интегришу од других«²²⁾. Она чак предлаже идеју о Европи у »две брзине«. Није потребна само финансијска унија, већ је сада потребна и фискална унија са заједничком буџетском политиком. А неопходност по-

17) Немачка је давала новац посрнулим економијама, попут Шпаније, Италије и другим, и на високим каматама зарадила на финансијским тржиштима. Али се исто тако процењује да је Немачка позајмила милијарде еура по јако ниским каматама, и чак су у неким случајевима оне биле негативне.

18) Ово је проценио Bojesen Hogrefe са Института за светску економију из Кила. (Извор: Агенција АП, доступно 24.07.2012. године).

19) Овај податак је проценио Bojesen Hogrefe. (Извор: Агенција АП, доступно 24.07.2012. године).

20) Немачка је средином ове године продала обвезнице које ће бити наплаћене за десет година по камати од око 1,5 одсто, а такође је продала и обвезнице вредне пет милијарди еура по камати од минус 0,06 одсто.

21) Joschka Fischer, *Danas*, 30.05. 2012., Project Syndicate, 2012. www.project-syndicate.org

22) Извор: *Euobserver*, доступно 08.06.2012.

литичке уније значи да постепено у будућности треба препустити више овлашћења Европи.

ОБНОВА ЕВРОПСКЕ КОНКУРЕНТНОСТИ

Осим политичког и фискалног уједињења и неопходних политика краткорочног раста, Европљанима су хитно потребне структуралне реформе у циљу обнове европске конкурентности, јер Старом континенту прети опасност од деиндустријализације.

Пошто је све теже остати конкурентан, класична индустрија се пресељава на исток. Криза је утицала да Европљани губе купце у источној и централној Европи. То је разлог што се они окрећу према истоку тежећи да производњу полако пренесу у азијске веће или мање привредне тигрове. Европљани су највише фокусирани на Кину, док је Индија тренутно у сенци иако је трговинска размена са њом око 68 милијарди еура годишње.

Већу међународну конкурентност индустрије постижу Кина или Вијетнам јер немају оне препреке које има Европа, у којој су веома строги еколошки прописи, затим порези али и законодавства о раду која поприлично штите запослене.

Данас је Европљанима јасно да није било мудро каналисати индустрију према истоку. Пресељавање индустрије на исток је једна од грешака коју је учинила Велика Британија. И остале државе које су се пре тридесет година одлучиле не за индустријализацију већ за услужне делатности, схватају да су направиле велику грешку коју покушавају сада исправити и оријентисати се ка реиндустријализацији. Наиме, оне поново покушавају да масовно врате индустријске погоне на своју територију, како би се борили против високе незапослености и социјалних немира.

Грешку је направила и Америка. У потрази за профитом, њене корпорације су производњу преселиле тамо где је радна снага јефтинија и тамо инвестирале у индустријске погоне. Резултат су њихове велике зараде – али и деиндустријализација Америке.

Упркос томе што се Америка суочава и са »осветом глобализације« она је далеко најјача светска економија, са око 15 билиона (хиљада милијарди) долара бруто националног производа. Иза ње су Кина и Јапан, које годишње произведу и кроз услуге размене тек трећину онога што за исто време постигне најјача светска економија.

Најреалистичнија дијагноза данашњег економског (па и политичког) светског поретка глас да САД остају највећа економија и највећа политичка и војна сила – али у промењеном свету. Главна карактеристика тих промена је успон осталих великих привреда попут Кине, Индије, Јужне Кореје, Бразила.

У светлу глобалних промена Стари континент је највише на удари од деиндустријализације. Европа има озбиљне проблеме са обновом своје конкурентности. Европљани данас имају дилему како да производе робу по цени конкурентну истоку, а да истовремено одрже животни стандард својих грађана и велику упосленост. Европљани још увек трагају за овим решењем. Али једно је сигурно, упркос кризи, од економског просперитета Европе и даље ће зависити и привредни успех њених конкурената – САД и Кине.

ПРИВРЕДНИ УСПОН АМЕРИКЕ И НАГОВЕШТАЈ СТАГНАЦИЈЕ КИНЕ

Кинеска економија је расла по стопи од 8,5 одсто годишње, док се Америка нада да ће у догледно време достићи своју традиционалну стопу од 3,5 одсто. Ако би обе земље задржале овај темпо, процењује се да би Кина могла да заузме водеће место у светској економији већ за десетак година. То међутим на значи да ће Кинези бити богатији од Американаца²³⁾. Просечан амерички доходак по глави данас је око 48.000 долара, а кинески само 4.000.

Међутим, кинеска економија наговештава стагнацију јер је почела ове године да посустаје. Америчка економија неће посустати. Ево зашто.

Због глобалних турбуленција капитал је постао веома опрезан. Као сигурна зона за дугорочно инвестирање процењује се Америка. Иако су прогнозе да ће америчка економија ове и следећих година расти по скромној стопи између два и три одсто, то ће, бар у 2012. години, бити изнад светског просека.

У данашњим околностима инвеститори процењују да је најисплативије инвестирати у САД, па они ту каналишу свој капитал. У ствари, Америка постаје најбоља дестинација за глобални капитал. То потврђују и подаци који показују да се само у првом кварталу 2012. године у Америку слило 28,7 милијарди долара страних инвестиција, углавном из Европе. Ови подаци најбоље сведоче о томе да су САД, у компарацији са другим регионима света, »ста-

23) Видети: Grk Snežana (2011), «Srbija i svet – integracije ili igra čekanja», ur. S.Grk, *Srbija i svet - razvoj i integracije*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 9-34.

билна оаза« нарочито за капитал из Европе²⁴⁾. Капитал бежи из ЕУ која је под теретом фискалних проблема и дужничке кризе. У САД се углавном инвестира у куповину компанија и некретнина, а мање у државне обвезнице (којима Америка финансира свој буџетски дефицит), јер су приноси вредносних папира²⁵⁾ постали веома ниски.

Будући да је у 2012. години привреда Кине почела да испољава знаке хлађења могућно је да би у овој години она могла забележити раст од 7,5 одсто. Дође ли до пребрзог привредног хлађења испољиће се велика вероватноћа ризика стагнације уколико Кина не прихвати реформе којима би компензирала своју све старију радну снагу која тражи веће зараде. Предности Кине да привлачи инвестиције почеле су да се губе, јер је започео крај ере јефтиног кинеског рада. Другим речима, досадашње предности Кине да због повољних производних услова, јефтине радне снаге односно малих плата, привлачи стране инвеститоре више нису актуелне, па треба ускоро очекивати одлазак инвеститора из ове земље. Поред тога, Кини прете и социјалне тензије које би могле да уздрмају политичку стабилност. Политички ризик расте, јер је доминантан велики контраст њене популације у руралним и урбаним деловима земље²⁶⁾.

Кинески званичници свесни су да ће привреда стагнирати ако се економске реформе успоре. »Реформе у Кини стигле су до критичне фазе. Без успешних политичких реформи немогуће је да Кина у потпуности испуни економске реформе.«²⁷⁾

Због бојазни да Кина не уђе дубље у зону стабилности или економског пада, који је почео 2012. године, а што би се одразило на светску економску сцену, кинеске власти су предузеле озбиљне мере снижавања кључне каматне стопе²⁸⁾, а истовремено је кинеска централна банка у оптицај ставила 225 милијарди јуана (највећи износ од јануара 2012. године), са циљем да се убрза раст домаће

24) Стране инвестиције су у 2011. години износиле 234 милијарде, што је за 14 одсто више него у 2010, при чему је две трећине дошло из Европе. (Извор: Саопштење Департамента трговине, доступно 16.06.2012. године).

25) Приноси вредносних папира, упркос прошлој години, први пут у историји смањеном кредитном рејтингу САД, веома су ниски, односно камата је између један и два одсто.

26) У руралним подручјима Кине егзистира 900 милиона људи, а у урбаним подручјима 400 милиона.

27) Рекао је премијер Wen Jiabao. (Извор: *Политика*, доступно 20.05.2012. године).

28) Централна банка Кине је смањила једногодишњу каматну стопу по којој банке позајмљују новац за 31 базни поен, на вредност од 6 одсто годишње, и стопу по којој банке држе новац код централне банке за 25 базних поена, на 3 одсто. (Извор: *Danas*, доступно 16.07.2012. године).

привреде. Уз то, очекује се и даље смањење обавезних резерви кинеских банака. Са оваквим различитим мерама кинеска централна банка жели да подстакне потрошњу и ликвидност финансијског система да би се спречио или барем ублажио даљи пад привредног раста²⁹⁾.

Експерти прогнозирају да ће кинеска привреда у трећем кварталу ове године, уз помоћ монетарних мера, поново достићи очекивани ниво раста. Али још увек мањи него у ранијем раздобљу. Наиме, кинеска привреда могла би да расте 2012. године са најнижом стопом у последњих 13 година, па би јој стопа од 8,5 одсто била сан. Не само да страх од пада кинеске привреде подгрева још увек присутна опасност од понављања кризе, већ и бојазан због чињенице да је Кина и даље у великој мери зависна од извоза³⁰⁾.

Прошле године Кина је САД извезла 295 милијарди долара више него што је оданде увезла. Америка свој дефицит, односно своју потрошњу, финансира продајом својих обвезница Кини, која их купује доларима из суфицита у трговини са Америком. Нервозни инвеститори свој новац повлаче из Кине и из Русије³¹⁾, претежно у државне обвезнице Немачке и САД.

Америка и Кина су у исто време и ривали и партнери. Тако звана »Кимерика« је економски организам настао комбинацијом кинеског развоја и америчке суперпотрошње. Али сада раст Кине није више експлозиван већ се преусмерава на стабилност или пад, па га је потребно погурати. Да би погурала раст, уз даље подстицање домаће потражње, веома је важно да кинеска економија повећа улагања у фирме из продуктивних сектора, а не у сектор некретнина. Само тако би кинеска економија избегла грешке које су направили неке европске земље користећи снижене каматне стопе да би јефтине банкарске кредите усмериле ка изградњи све скупљих некретнина.

Ако кинеска економија настави да се брзо хлади тада тако звана »Кимерика« неће имати онакву спрегу какву је имала до са-

29) Статистички подаци показују да је у првом кварталу 2012. године привредни раст износио 8,1 одсто, а да би у другом кварталу он могао бити 7,6 одсто, и то би била најнижа стопа раста од 2009. године. (Извор: државна статистика Кине, доступно 21.05.2012. године).

30) У првом делу прошле године стопа трговинског раста била је око 20 одсто. Али ће Кина у овој години имати потешкоћа у постизању постављеног циља трговинског раста који је пројектован да достигне 13,5 одсто, што је најслабији раст од фебруара 2011. године. Сада се дају нове, још лошије, прогнозе. Раст трговине од 10 одсто на годишњем нивоу подразумева значајно успоравање. (Извор: *Политика*, 20. 05. 2012. године).

31) Рубља тоне под притиском раста долара, али више под притиском пада цене нафте.

да. То значи да ће досадашња равнотежа кинеског развоја и америчке суперпотрошње бити нарушена.

СПАШАВАЊЕ ЕУРОЗОНЕ - НОВА УНИЈА ЕВРОПСКИХ БАНАКА

Прошло је 80 година а да у Европи није забележена тако јака финансијска криза као ова која се експлозивно испољила пре четири године и чије последице се осећају и данас. Са њом се могу упоређивати једино пуцање балона јапанског тржишта некретности 1991. године и Велика депресија 30-тих. »Од Велике депресије разликује се по томе што се сад не допушта колапс финансијског састава, него му се даје умјетно дисање.«³²⁾

Глобални финансијски систем и даље је нестабилан јер већ дуго прихвата лажну претпоставку да се финансијска тржишта могу сигурно препустити својим властитим снагама и механизмима. Међутим, глобална тржишта требају глобалну регулативу, а регулатива која је сада на снази утемељена је на принципима националног суверенитета.

Лидери главних институција ЕУ припремају план о јединственом надзору банака у целој Унији које би контролисало једно регулаторно тело из Брисела. Циљ је стварање европске банкарске уније која би почела да функционише већ од следеће године.

Челници ЕУ имају намеру да државама чланицама онемогуће да се саме задужују, а уколико им буде потребно више новца него што могу скупити, мораће да се пријаве Еурогрупи која би проценила оправданост захтева за задуживањем.

Оваквој идеји супротставила се Велика Британија. Заправо, премијер конзервативаца *David Cameron* је отворено изразио неслагање са остварењем ових идеја, уз опаску да Велика Британија у томе неће учествовати, јер сматра да се дају велика овлашћења Немачкој. Па ипак, упркос оваквим неслагањима која долазе из Велике Британије, лидери главних институција Европске уније на овај начин прижељкују јачање Уније, преко заједничке монетарне уније. Стога уверено заговарају тезу да би из целог тог процеса стварања нове уније европских банака изашла једна сасвим друга ЕУ.

Председник Европске комисије *José Manuel Barroso*, председник Европског савета *Herman Van Rompuy*, шеф еурозоне *Jean-*

32) George Soros, *Globus*, Croatia, 01.06.2012. године.

Claude Juncker и шеф европске централне банке *Mario Draghi* – та такозвана експертска четворка својим планом предвиђа стављање банака под директни надзор Брисела, и директно одобравање финансијске помоћи из фонда Европског стабилизационог механизма (*ESM*) угроженим банкама, а на основу одлуке контролне комисије Брисела.

Европски лидери предлажу оснивање фонда за санацију дугова. Њиховим планом предвиђено је да се државама и њиховим националним банкама дозволи ниво задуживања само уз сагласност свих чланица еурозоне. Предлаже се и хитно увођење нових пореза и пореских измена, од заједничке таксе на финансијске трансакције, до усклађивања пореза на добит.

Мада је план европске експертске четворке замишљен да обухвати питање успостављања политичког и економског баланса, остаје упитно – да ли би се дугови појединих држава што пре и брже прерасподелили на све чланице еурозоне. И зашто би неко други плаћао огроман део трошкова будућег економског уједињења ЕУ, односно више сносио терет одговорности уместо оних који не примењују болне резове код спровођења реформи у својим економијама.

Актуелне мере болних резова стварају зачарани круг. Земље које су у дефициту морају побољшати своју позицију и конкурентност наспрам Немачке и зато ће морати смањивати своје буџетске дефиците и смањивати плате. У тако слабој економији и профитне марже ће бити под великим притиском. То ће смањити порезе добијене из прихода и довести ће до даљних мера штедње. Тако ће све то ићи у круг.

Размишља се и о изласку неких економски и финансијски посрнутих држава из еурозоне. Провејава мишљење да амбициозне државе не би требало да задржавају у еурозони државе које неће да слушају савете оних амбициозних. Високи европски званичници који раде на плановима даљих интеграција, укључујући и банкарску унију, потпуно су јединствени у ставу да је неопходно да се обезбеди преживљавање јединствене новчане валуте.

Европски југоисток има доста проблема и без поремећаја у посрнулим економијама (Грчка, Шпанија, Португал...). Али мора да се мисли и на то да би излазак таквих држава из еурозоне имао директне последице на економију Европе, и целог Балкана. Наиме, била би доведена у питање регионална стабилност. Ситуација у Европи је сложена, јер ЕУ није само економска унија него пуно више од тога.

Постављени темељ ЕУ везан је за судбину западне Европе. Еуро сада целу ЕУ тресе од темеља. Па ипак, није само еуро доведен у питање. Политичари центра и десног центра унутар ЕУ започели су дебату и око *Schengena*, чиме се исто тако удара на један од важних темеља Уније. То значи на слободан проток људи. Све дебате - које се воде око спашавања еура, стварања нове уније европских банака, успостављања политичког и економског баланса - сугеришу да су Европи потребне брзе акције и искрени политичари који ће бити спремни да се стварно заложу за идеју солидарности, односно идеју Европе. Стога је еуропејство, на неки начин, потребно редефинисати како би се спасио највећи европски пројекат. У противном, продужавање нестабилности на Европском континенту било би јако штетно за цео светски поредак.

Snezana Grk

WORLD – DIMENSIONS OF THE CRISIS AND SALVATION OF EUROPEAN PROJECT

Summary

Europe is on the verge of an abyss. Being burdened with problems of inequality between the north and south in the Eurozone, it seems that she does not have a way out from the trap into which she got herself. Her great economic inequalities in certain states had created great political inequalities which then generated the economic inequalities. Such unnatural state of affairs in the European Union has slowed down further development of the region and put into risk Western Balkan's prosperity and even survival of the Eurozone.

If this unnatural state of affairs continues, Europe will find herself in a long-term state of economic stagnation or even something much worse. The European Union is not a state, a strong system and instead of it it consists of various separate systems and so she might be less resistant to internal and external factors. A biggest threat for the European Union is a deflatory trap of debt which threatens to destroy this still uncompletely established political union. Currently there has been a dark shadow leaning over the biggest peaceful project in history of human mankind.

Objective of author of this paper is to present a research on dimensions of the crisis in the world and on possibilities of the salvation of the European project based on principles and values of identity of the European Union.

Key Words: world, dimensions of crisis, roots of crisis, Euro, debt trap, revival of European competitiveness, economic growth of the U.S.A, stagnation of China, salvation of Eurozone, new union of European banks.

ЛИТЕРАТУРА

Грк Снежана (2012), «Друштвени ефекти изопачености модерне економије», *Српска политичка мисао*, бр.2/2012, Институт за политичке студије, Београд.

Grk Snežana (2011), «Srbija i svet – integracije ili igra čekanja», ur. S.Grk, *Srbija i svet - razvoj i integracije*, Institut društvenih nauka, Beograd.

Грк Снежана (2011), «Србија и Европска унија – кризе после кризе», *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.

Grk. Snezana (2011), »Authority and Development in Southeastern Europe: Opportunities and Risks in the XXI Century ; Perspectives on Real-time Analysis Twenty Years Later«, *The*

North American Society for Serbian Studies (NASSS), NASSS NEWSLETTER No.66, Boston, SAD, November 19, 2011, www.serbianstudies.org/NASSSNEWSLETTERNo660ct2011.pdf

Грк Снежана (2012), «Србија тоне у економско и друштвено безнађе», *Српска политичка мисао*, бр.1/2012, Институт за политичке студије, Београд.

James B. Quilligan, Maïke Sippel, and Frithjof Finkbeiner (2012), *2010 International Conference for a Global Marshall Plan, The Global Marshall Plan Initiative*, Retrieved 18 May 2012.

Joseph E. Stiglitz (2012), *The Price of Inequality - How Today's Divided Society Endangers Our Future*, Columbia University.

Krugman Paul, Wells Robin (2010), *The Conscience of a Liberal*, Prijevod djela: *Savjest liberala*, Algoritam, Zagreb.

Laura Macinnis and Jeff Mason (2012), «G8 leaders look to head off euro zone crisis», *Reuters*, Retrived 18 May 2012.

Pearson Rick (2012), »Obama explains decision to move G8 summit from Chicago«, *Los Angeles Times*, Retrived 7 march 2012.

The 2012 G-20 Mexico Summit, June 18-19.

WEF, (2012), *Economics for Social Good Grameen Microfinance*, World Economic Forum, Davos, Switzerland, January 2012.

<http://www.euractiv.rs>

[http:// www.grameenamerica.com](http://www.grameenamerica.com)

[http:// www.oecd.org/sti/ict/broadband](http://www.oecd.org/sti/ict/broadband)

[http:// www.vanityfair.com/politics/2012/05/joseph-stiglitz-the-price-of- inequality](http://www.vanityfair.com/politics/2012/05/joseph-stiglitz-the-price-of-inequality)

[http:// www.project-syndicate.org](http://www.project-syndicate.org)

Resume

Lately Europe has found herself in a very difficult situation. Eurozone is on the verge of an abyss. When a political project called European Union was created at the same time there was created also one basic construction error and it was related to its currency unit Euro. For a certain period of time consequences of such construction error have been seriously shaking the European Union. Such situation has been additionally complicated by an upcoming second circle of recession which could be transferred from the Old Continent over the ocean as well. Amerika has already found herself in similar situations at the end of 19th and beginning of 20th centuries and also prior to the Great Depression more than eighty years ago. At that period America made corrections to the system. First time it was the word about an antimonoopoly legislation and second time the U.S.A. went out of the crisis with help of *New Deal* and a package of social legislation.

Lately it has become very questionable how Europe might get out from her current unnatural state of affairs. She is burdened with inequality problems between the north and south in the Eurozone and it seems that there is no way out from the trap into which she got herself. In other words, her numerous economic inequalities have created numerous political inequalities and then such inequalities generated economic inequalities.

Current policies ought to be changed, as they turned out to be counterproductive. We have witnessed that the rules by which the Eurozone was ran have turned out to be ineffective ones and they ought to be re-examined. New rules ought to take into consideration a congenital instability of financial markets.

It is incorrect to assume that the financial markets may be safely left to its own forces and mechanisms. Instability of a main financial system has left space for embracement of such false hypothesis on relying on one's own mechanisms and that is wrong. There is a need for one global regulative for global markets. Current regulative has not been efficient so far as it is based on principles of national sovereignty.

Europe will find herself in a long period of economic stagnation or even in something much worse than that. The European Union is not a state and therefore it might be less resistant to all internal and external factors. A main danger which threatens to destroy this still uncompletely established political union is a deflatory debt trap.

In the midst of the situation when recession is hitting again not only European south but also eastern and central European states, Europe's primary objective is to solve structural errors that were made during creation of its monetary union. Only by a creation of a so-called space of optimal monetary area the Eurozone will succeed to avoid all outside shocks. However, in case that the currency unit Euro experiences a failure, the European Union, as a biggest world economy, will cause one economic crisis of great dimensions that contemporary mankind has not experienced yet. Europe is on the verge of the abyss and whether she will roll down the slope or not will depend on direction of activities of Germany and France.

Is there any formula for getting out of the crisis? So far an unique formula has not been found yet. However, there is an encouraging sign that the U.S.A and EU have a joint vision of integration of the region of southeastern Europe into the EU. In addition to their political and fiscal unification and a politics of short-term growth, Europeans also urgently need structural reforms for purpose of revival of European competitiveness. In focus of interest of whole Europe is a developmental problem, which is basically each state's decision on how to implement structural reforms, how to increase in GDP growth and how to create new jobs. The EU ought to focus not only on expenditure reduction and drastic cost-saving, but also on economic growth and creation of new jobs. It would be tragic if the European project experienced failure. It is most probable that Germany, being a strongest economy in the Union, will not permit for that to happen. Political union is more than necessary and in future it should leave more powers to Europe. Therefore, the EU needs the political union even though it might imply that certain states get integrated faster than other states. There is even a recommendation on establishment of Europe »in two speeds«. The EU needs not only a financial union, but also a so-called fiscal union with a joint budget politics. Senior European officials working on further integration plans, including a bank union, too, consider that it is necessary to provide for survival of a unique currency unit – Euro.

Nowadays it is most important to understand a high price which is to be paid for inequality or, in other words, for a great gap between the north and south in the Eurozone and also to understand possible

consequences for making wrong moves in Europe. Prolongation of instability in the European continent would be very harmful for a whole world order. An established foundation of the EU is related to destiny of Western Europe. And the destiny of Europe, starting from the end of the Second World War up to these days, have been significantly related to impulses coming from the United States of America.

* Овај рад је примљен 5. августа 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Јована Диковић

Етнографски институт САНУ, Београд

Александар Новаковић

Институт за политичке студије, Београд

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ – НЕДОСТАЈУЋА КАРИКА ПОЛИТИЧКОГ ЖИВОТА СРБИЈЕ

Сажетак

Једна од доминантних подела на српској политичкој сцени јесте она на „евроентузијасте“ и „евроскептике“. У овом раду се оправданост и смисленост овакве поделе начелно доводи у питање на основу разматрања појма евроскептицизама присутног у политичкој науци, и посебно на основу термилошке и значењске класификације које су дали Копецки и Муд. У тексту се показује да се политички ставови према ЕУ и евроатланским интеграцијама не могу свести само на два значењска и термилошка пола, већ да се они морају дефинисати помоћу додатних критеријума чијом применом тек постаје могуће да се изврши ваљана класификација позиционирања партија према ЕУ и евроатланским интеграцијама. Оваква упућивања отварају нове могућности за промишљање базичних поставки и идеологија на којима почива политички живот Србије и дају прилику да се објасни симптоматични изостанак политичке позиције прозападно мотивисаног евроскептицизма.

Кључне речи: евроскептицизам, антизападњаштво, национални идентитет, ЕУ, међународне интеграције, политичке партије

Императив свих влада од демократских промена из 2000. године до данас био је приближавање Европској унији ради крајњег

* Рад је резултат истраживања на пројекту број 177026 „Културно наслеђе и идентитет“ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

циља – пуноправног чланства у овој организацији. У почетку као том циљу усмерили су се они политички актери који су изборили победу на септембарским и децембарским изборима 2000-те, широка продемократска коалиција ДОС, али данас видимо да су тај циљ прихватиле и некадашње странке старог режима, као и нове политичке формације настале из некадашњих партија које су подупирале владавину Слободана Милошевића. Императив приближавања ЕУ нису омели ни крупни политички проблеми попут питања Косова, Хашког трибунала и проблема са партнером у некадашњој федерацији (СРЈ), споре и у већој мери недовршене економске, институционалне и правне реформе, као ни глобална финансијска криза из 2008. године која је уздрмала не само светску економију већ и саме темеље ЕУ. Прихватање овог императива, чак и од стране некада врло оштрих заговорника антиевропског пута Србије, није, ипак, променило основни политички поларитет који се генерисао у Србији још од увођења вишестраначја 1991. године, а кога су бурни догађаји из деведесетих година прошлог века додатно учврстили.

У питању је поларитет који се, у крајњој инстанци, перципира као избор између Истока и Запада, а заправо није ништа друго до поларитет различитих политичких тенденција – очувања социополитичког status qua са једне стране, и императив далекосежних и структуралних реформи са друге. Другим речима, по среди је избор између изолационизма и стварања отвореног друштва. Ако је сада чланство у ЕУ постало, барем декларативно, неупитни политички циљ коме се по сваку цену мора тежити, то само по себи, или како би се то могло претпоставити, ипак не указује на значајну промену у вредносном погледу и усмерењу релевантних политичких актера. Данас већина парламентарних странака, по сопственој самоперцепици, истиче свој проевропски педигре, али су често вредности до којих држе и опште усмерење које прихватају, не само антиевропски већ и шире, антизападни. Ова основна подела у политичком животу Србије веома је дубока, мада се често у пракси дешава да обзир политичког прагматизма, или ужи интереси, надвладају нормирана страначка опредељења. Другим речима, заводљивом и веома популарном политичком циљу „Србија у ЕУ“ понекад тешко могу одолети чак и они политички чиниоци који су читав свој ангажман и енергију инвестирали у пројекат изолације Србије од света западних демократија.

Непрестана тензија између две непомирљиве политичке парадигме говори о сложености политичког живота Србије али и о структуралном проблему у коме се друштво налази. Иако је про-

шло више од једне деценије од покретања транзиције и више од две од почетка вишестраначког парламентаризма, српско друштво се и даље креће између два радикално различита идеолошка, политичка и симболичка света. Као ретко које друштво у региону, или шире у Европи, оно није успело да реши базични проблем идентитета – проблем које су готово све транзиционе земље решиле већ на почетку својих реформи. Површински гледано, тај проблем изгледа да је давно превазиђен због чврстог проевропског опредељења званичне политике, али фактички он је далеко од решења, између осталог и због тога што је изостанак нужних реформи продубио друштвену и економску кризу и допринео јачању супротних политичких тенденција. У политичком животу Србије влада стање опште идеолошке, вредносне и политичке конфузије које се може уочити и на плану предлога политичких партија за превазилажење кризе. Ти предлози често су самопротивречни, неконзистентни и неспојиви са декларисаним циљевима; као када се, на пример, номинално желе реформе и структуралне промене у друштву а истовремено заговара *status quo* и изолационизам јер се промене доживљавају као „издаја посебности“ (Новаковић, 2009, 124). Или, када се тежи либералној демократији а та тежња гради на „достигнућима“ комунистичке Југославије.¹⁾ Или пак када се истиче захтев за смањењем улоге државе у привреди а онда предлажу решења која ту улогу значајно повећавају.²⁾ То су појаве које се, извесно, могу уочити и у другим, не само транзиционим, или посттранзиционим земљама, већ и у развијеним земљама западне Европе. Али су у Србији присутне у много већој мери у односу на те земље, пре свега због специфичности политичких дешавања у последње две деценије (ратова, санкција, хиперинфлације, општег и радикалног пропадања, итд.), а нарочито због неуспеле транзиције у последњој деценији.

Размишљања о овом базичном проблему политичког живота Србије израженог кроз поларитет крајње супротстављених и

- 1) Ту се пре свега мисли на “просветитељска”, “модернизаторска” и “еманципаторска” постигнућа СФРЈ. Странке које желе да повежу позитивна достигнућа титоизма са захтевима демократског развоја су, пре свега ЛДП, али и СПС, као и један уски, али у јавности веома присутан интелектуални круг окупљен око медијског портала „Пешчаник“.
- 2) Политички веома актуелна (и популарна) идеја оснивања државне развојне банке сама по себи противречна је идеји повлачења државе из привреде. Ту интервенционистичку идеју данас заступају СНС („Николић: треба нам развојна банка“, преузето 4.05.2012. год., <http://www.pressonline.rs/sr/glasaj2012/SNS-NS-PSS-PS/story/217910/Nikoli%C4%87%3A+Treba+nam+razvojna+banka.html>), ДСС (“ДСС: Индустријализација, развојне банке и што даље од ЕУ”, преузето 4.05.2012. год., <http://www.vestinet.rs/u-fokus/dss-industrijalizacija-razvojne-banke-i-sto-dalje-od-eu>) и друге странке које се иначе залажу за повлачење државе из економије и смањење администрације.

непомиљивих политичких парадигми, могу нам помоћи не само у томе да боље разумемо његову специфичност већ и да доведу до потенцијалних предлога за превазилажење тог паралишућег раздора који блокира друштвену трансформацију – пре свега у виду промишљања потенцијалних алтернатива политичком мејнстриму.

Данас су политички најчешће експлоатисани елементи тог поларитета ставови „за“ и „против“ чланства у ЕУ и евроатланских интеграција, који се – по становишту заступљеном у овом раду, свODE на грубу поделу између евроентузијаста и евроскептика. Таквом гледишту потребно је фино нијансирање које ће у први план представити схему политичког живота Србије из угла базичних опредељења парламентарних странака, са предлогом прихватања нове, сложеније и надамо се потпуније класификације политичких усмерења. На основу такве класификације добиће се не само јасан преглед онога чега има на политичкој понуди Србије, већ најпре и онога чега нема.

ОДРЕЂЕЊЕ ЕВРОСКЕПТИЦИЗМА

Најранији помен термина евроскептицизам датира још из друге половине осамдесетих година XX века, а 1991. године је потврђен у British National Corpus-у. У почетку „скован да би описао специфичан, британски политички феномен међупартијских подела [због ставова према Европској заједници], посебно међу Конзервативцима, да би се његово значење касније проширило на британски политички дискурс, медије, академски круг како би послужио као шира, генеричка, ознака која обухвата различите ступење и врсте отпора ЕУ интеграцијама у оквиру земаља чланица или земаља кандидата“ (Flood 2002, 2). Међутим, дугогодишњом употребом догодило се управо то да је он постао ништа више од генеричког појма, а његово примарно значење се изгубило. Тако је заправо настала помало парадоксална ситуација у којој термин евроскептицизам може уједно да се односи на принципијелну политику противљења европским интеграцијама и начело неслагање са идејом и концептом Европске Уније; одређену врсту вредносне оријентације компатибилне са идеологијом одређене политичке партије или покрета (као што је то случај са појединим десничарским партијама у југоисточној и централној Европи или ултра левичарским и анархистичким партијама и покретима у неким земљама западне Европе); али исто тако и на критику која се не односи на целокупан пројекат Европске уније нити на процес ин-

теграција, већ на појединачне случајеве, конкретне мањкавости и недоследности у оквиру процеса интеграција. Као последица, која је углавном блиска већини нових концепата који у кратком временском року стекну велику важност и употребну вредност, појам евроскептицизам се у јавности, па често и у академским круговима, представља као мање или више самодовољан појам који не треба посебно објашњавати (cf. Flood 2002, 2).

Зато је неопходно да се на почетку лоцира појам и да се конкретизује његово значење како би се у даљем тексту избегле евентуалности двосмисленог схватања евроскептицизма. Првенствено, треба видети ком полу идеја и веровања припада сам појам. „‘Скептицизам’ елемент који буквално сугерише однос и интелектуални став сумње према објекту, ЕУ или Европи, у случајној коинциденцији са суфиксом ‘изам’ који је саставни део многих ознака за идеологије, чини да сама реч бива инкорпорирана у домен политичког система веровања“ (Flood 2002, 3). Најутицајнији аутори из области свремених европских студија и европске политике који су први дефинисали и практично, у сфери свакодневне политике, конкретније, одредили појам су Тагарт и Зербиак. По њиховом мишљењу „евроскептицизам у свом најширем смислу изражава идеју условљеног и квалификованог противљења, укључујући такође непосредно и неквалификовано противљење процесу европских интеграција“ (Taggart & Szczepiński 2004, 3). Другим речима, то значи да се евроскептицизам може јавити међу политичким партијама чији се програм базира на противљењу ЕУ и европских интеграција уопште, или се пак односи на критику појединих аспеката интеграција, док се са друге стране јавља и међу грађанима. Стога треба правити разлику између евроскептицизма елита и маса (Тодоровић 2010, 237).

Имајући у виду проширење Европске уније, као и њено прерастање из претежно привредне у политичку заједницу, које је интензивирано потписивањем Мастрихтског уговора из 1992. године, концепт Европске уније се данас далеко више разликује од њених почетака. Стога је разумљиво да се на евроскептицизам не може гледати као на фиксирани и непроменљиви политички став. Он захтева софистицирану класификацију и одређивање степена и обима противљења и неслагања са политиком Европске уније и интеграција, како међу државама чланицама тако и међу државама кандидатима. Утолико пре се о томе мора водити рачуна ако се има у виду да су данас, иако у донекле неједнаком положају, чланице Европске уније земље из некада супротстављених идеолошких светова. Стога, евроскептицизам који постоји међу државама

бившег комунистичког блока, а које су данас чланице ЕУ или су у статусу кандидата или предкандидата, у великој мери није комплементаран са евроскептицизмом западноевропских држава.³⁾ Из вишедеценијског искуства постојања Европске уније може се уочити да је евроскептицизам у западноевропским државама далеко комплекснији него у земљама централне и источне Европе. Пројекат европских интеграција грађен је на мешавини социјалног и политичког либерализма и принципа либералне економије, који су постојали и развијани много пре оснивање Европске заједнице а касније и Европске уније у земљама западне Европе (cf. Henderson 2008, 108). Са друге стране, евроскептицизам у земљама централне и источне Европе настаје касније, тек након таласа еуфорије „повратка у Европу“ (чехословачки слоган из 1990. године) који је требало да успостави континуитет са европским вредностима и идентитетом пре комунистичке доминације. Данас се евроскептицизам у овим земљама првенствено односи на политичке разлоге, најчешће неједнаку партиципацију земаља чланица у европским институцијама и процесима одлучивања, начелни став о дефициту демократије европског парламента, питање политичког суверенитета националних држава, али и на економске разлоге који су најјасније садржани у оптужбама Вацлава Клауса против Европске уније, која по његовом мишљењу „на мала врата враћа социјализам“⁴⁾ (Henderson 2008; Hughes, Sasse and Gordon 2008).

Но, без обзира на то да ли су земље чланице или кандидати за ЕУ из бившег комунистичког блока или не, начелно се може направити подела евроскептицизма у четири категорије на основу главних узрока који инспиришу његово настајање (Sørensen 2008). Тако евроскептицизам може да има економски карактер, што значи да је од пресудне важности *cost and benefit* евалуација односа у оквиру ЕУ. Евроскептицизам може да почива на питањима одржања националног суверенитета. Тако рецимо иако неке земље чланице или грађани могу бити оптимистични по питању економске

3) Рецимо, британски евроскептицизам, као најкарактеристичнији, почива на ексклузивитету некадашње велике империје и на јакој традицији политичког суверенитета. По мишљењу Спиринга, Британци могу себи да приуште да буду евроскептици зато што је Европска унија само један од могућих избора који им се пружа (Spiering 2004, 137). Такође самоперцепција британске специфичности и другости у односу на европски континент, односно питања националног идентитета и осећаја припадништва су итекако повезана са питањем евроскептицизма (Ibid, 143). Међутим, најчешћи и најактуалнији узроци евроскептицизма у западноевропским земљама јесу увођење јединствене валуте, политика проширења ЕУ, неслагање око политичког уређења ЕУ, економски модел ЕУ, пад животног стандарда, социјална политика итд. (v. Harmsen and Spiering et al. 2004; Szczerbiak and Taggart et al. 2008; Drake et al. 2005; Flood 2005, 2011).

4) Изјава Вацлава Клауса у интервјуу за маразин *Стандард*, „Инсајдер евроскептик“, преузето 1. фебруара 2012. године, <http://standardmagazin.com/tema.php?ID=2523>.

политике ЕУ у исто време могу бити забринути за очување националног суверенитета њихове државе. Са друге стране, демократски евроскептицизам почива на сумњи у постојеће политичко уређење ЕУ, попут честих приговора да се нечији глас не чује довољно или да Европски парламент нема тежину. Коначно, последњи тип евроскептицизма је више политички, и најчешће се односи на оспоравање или критику оних предлога и иницијатива које долазе управо из супротних политичких и идеолошких позиција у оквиру ЕУ. Тако рецимо социјалисти често могу да буду скептични према предлозима који долазе од стране либерала и обрнуто (Ibid, 8).

Као што смо видели, како постоје различите врсте узрока евроскептицизма међу грађанима и политичким партијама, тако постоји различит степен и врсте евроскептицизма међу политичким партијама. У циљу даљег рада је да се само укратко упознамо са најосновнијим карактеристикама и поделама. Тагарт и Зербиак на пример (2004) разликују „тврди“ (hard) и „меки“ (soft) евроскептицизам. „Тврди“ евроскептицизам подразумева отворено одбијање целокупног пројекта европске политичке и економске интеграције, и противљење придруживању или чланству државе у ЕУ (Ibid, 3). „Меки“ евроскептицизам пак укључује условљено и квалификовано противљење европским интеграцијама (Ibid, 4).

Будући да је овакво одређење партијског позиционирања у односу на ЕУ и интеграције прешироко, Копецки и Муд (Koresky and Mudde 2002) покушали су да уведу прецизнију класификацију. Наиме, они разликују две димензије, „дифузну“ и „специфичну“ подршку европским интеграцијама. Под „дифузном“ подршком они подразумевају подршку општим идејама европских интеграција које чине базичну подлогу ЕУ. Под „специфичном“ подршком подразумевају подршку за општу праксу европских интеграција, то јест за ЕУ каква је сада, и начин на који се она развија. У односу на дифузну подршку општим идејама европских интеграција могу се разликовати две категорије, *еврофили* и *еврофоби*. *Еврофили* верују у кључне идеје европских интеграција које представљају базу ЕУ. *Еврофоби*, пак, не подржавају опште идеје европских интеграција нити ЕУ. Са друге стране, „специфична“ подршка европским интеграцијама и ЕУ уводи две нове категорије а то су *еврооптимисти* и *европесимисти*. *Еврооптимисти* верују у ЕУ онакву каква је сада и како се развија. *Европесимисти*, пак, не подржавају ЕУ какава је сада, или су песимистични у погледу њеног даљег развоја. То наравно не значи да се сви европесимисти противе чланству у ЕУ. Напротив, они најчешће мисле да ЕУ каква је данас представља озбиљно изобличење почетних идеја европских интеграција.

Укрштањем ове две димензије, Копецки и Муд су дошли до 4 идеалтипске категорије које одређују позицију политичких партија у односу на ЕУ. То су: *евроентузијаст*, који представљају мешавину европтимиста и еврофила. *Евроскептици* представљају комбинацију еврофила и европесимиста, јер подржавају генералну идеју европских интеграција али су песимистични у погледу садашњих реализација европских идеја. *Европротивници* представљају комбинацију еврофоба и европесимиста. И на крају, *европрагматисти* представљају комбинацију еврофоба и европтимиста, јер не подржавају опште идеје европских интеграција нити ЕУ, али им се нужно ни не супротстављају, већ у њима учествују само из прагматичних разлога (Korecky and Mudde 2002, 299-304).

Флод (2002, 5) је предложио нову дескриптивну класификацију позиција политичких партија у односу на политику европских интеграција и ЕУ. Она би требало да избегне опасност преопширних подела партијских позиција на „тврди“ и „меки“ евроскептицизам (како су то одредили Тагарт и Зербиак), али и да избегне да не буде идеолошки редукутивна (на начин на који су то поставили Копецки и Муд). Стога, Флод разликује *противнике* који се противе или чланству у ЕУ или процесу интеграција. *Ревизионисти* заговарају стање ствари пре великих ревизија оснивачких уговора. *Минималисти* прихватају статус quo али одбијају даље интеграције. *Градуалисти* подржавају даље интеграције све док се процес обавља полако и са великом пажњом. *Реформисти* се залажу за конструктивне измене које могу да унапреде већ постојеће институције и праксе. И коначно *максималисти* се залажу за убрзане интеграције и достизање виших нивоа интеграција уопште.⁵⁾

Наведене класификације могућих позиција биће нам од користи у даљем тексту јер ћемо на основу њих покушати да прецизније одредимо степен и мотиве противљења Европској унији и евроатланским интеграцијама од стране политичких партија и активиста у Србији. Ове класификације су такође важне из другог разлога. Наиме, у њима је (посебно у оним које су осмислили Копецки и Муд) конкретно објашњено шта је заправо евроскептицизам, па се на тај начин избегава опасност да се свака негативна опаска или критика упућена европским интеграцијама или ЕУ тумачи као евроскептична.

5) Сматрамо да је ова Флодова класификација корисна али и неприменљива у случају Србије, јер наведене потенцијалне позиције политичких партија према ЕУ и интеграцијама, подразумевају да су земље у најмању руку или у статусу кандидата или да су чланице ЕУ. Стога, сматрамо да се само прва категорија, *противници*, може односити на Србију, односно на све земље које су у статусу предкандидата.

Ипак, остају отворена питања због чега је евроскептицизам најчешће негативно вреднован, и због чега он привлачи две сасвим супротстављене струје мишљења које га углавном одређују у оквиру крајности. Са једне стране, онај ко говори вредносно неутрално о евроскептицизму заправо рескира да буде схваћен као неко ко говори у прилог евроскептицизма. Са друге стране, неко ко говори против евроскептицизма, у контексту а не начелно, често рескира да буде схваћен као неко ко се свесрдно залаже за ЕУ, НАТО и евроатланске интерације. Због тога су дебате на тему евроскептицизма јако запаљиве јер се пре или касније прелију у попришта идеолошких борби.

Ми међутим сматрамо да евроскептицизам по себи није ни позитиван нити негативан политички феномен. Он пре представља релациони феномен, а не став као такав. Он заправо настаје као реакција на специфичну политичку и економску промену у одређеној држави, која је настала у сагласју са политиком ЕУ и интеграција. Другим речима, евроскептицизам настаје у корелацији жеља и циљева одређене завичне државне политике и партија, и могућности, односно немогућности, њиховог испуњења у оквирима политике европских интеграција.⁶⁾

ЕВРОСКЕПТИЦИЗАМ НА ПОЛИТИЧКОЈ ПОЗОРНИЦИ СРБИЈЕ

За сада се поуздани подаци о степену подршке грађана за улазак Србије у ЕУ могу добити од владине Канцеларије за европске интеграције (Канцеларија за европске интеграције 2012), али и од неколико независних маркетиншких кућа. Јавне анкете су можда једини показатељи расположење грађана, после избора. Са друге стране, политичке партије у односу на грађане ипак имају ту предност да због својих програма, политичких и вредносних ставова могу далеко јасније да изразе своје опредељење према ЕУ и интеграцијама. Поређења ради, чак и ако је степен подршке грађана за улазак Србије у ЕУ већи од пола, ми никада не можемо са сигурношћу знати да ли је у њиховој одлуци превагнуо прагматизам или еврофилија (Hooghe and Marks 2004; McLaren 2002). Такође, не може се знати који је проценат евроскептика међу грађанима који су ипак дали глас за потенцијално чланство Србије у ЕУ (ако се

6) Основна разлика између одређења евроскептицизма који су понудили Копецки и Муд и нашег је у томе што ми одређујемо евроскептицизам као релациони феномен, а они као начелни, вредносни, па чак и идеолошки став. Другим речима, евроскептицизам се по нашем схватању односи више на практичну, а мање на вредносну страну политике.

има у виду дефиниција евроскептика коју су дали Копецки и Муд). Такође, утисак о мишљењу грађана о ЕУ увек може да наруши онај проценат неопредељених грађана за које се не зна да ли су остали неопредељени зато што је то израз њиховог политичког протеста, или зато што се колебају по питању става о ЕУ и интеграцијама. Али, свакако их не треба третирати као грађане који немају мишљење зато што су неопредељени. Другим речима, за разлику од политичких партија, у случају анкета или референдума грађана никада се не може са сигурношћу знати колико је људи заиста за ЕУ а колико против. Стога, како бисмо избегли странпутицу у анализи евроскептицизма код грађана, определили смо се да одредимо позиције политичких партија и невладиних активиста у односу на ЕУ и интеграције, као и основне мотиве који обликују њихова ставове.

По најновијим истраживањима у српском политичком спектру Српска напредна странка са 28,4 одсто, Демократска странка са 27 одсто, уз Социјалистичу партију Србије са 8,4 одсто, Српску радикалну странку са 7,1 одсто, Демократску странку Србије са 7,1 одсто и Либерално-демократску партију са 6,6 одсто, представљају најутицајније странке до следећих избора.⁷⁾ На основу класификације коју су понудили Копецки и Муд (Koresky and Mudde 2002, 299-304), и само делимично Флодове (Флоод 2002), најутицајније партије у Србији би у односу на ЕУ и интеграције могле да заузму следеће позиције. Српска напредна странка би тако могла да се подведе под европрагматисте, као партија која у основи укршта еврофобичне и еврооптимистичне ставове, па и поред тога што не подржава у целости начин интеграција и идеје ЕУ, она их из прагматичних разлога схвата као нужну реалност па им се стога и не супротставља. Са друге стране, Демократска странка, Либерално-демократска партија и Социјалистичка партија Србије би могле да се окарактеришу као евроентузијасте јер, исказују са једне стране еврофилство по питању општих вредности ЕУ, а са друге стране оптимизам по питању даљег тока развоја интеграција Србије у оквиру ЕУ и њене будућности. Коначно, Српска радикална странка, скупа са Демократском странком Србије и десничарским невладиним организацијама (Диковић 2009) попут Двери, Образа, Српског народног покрета 1389, би се могле одредити као европротивници. Они су уједно еврофоби по питању општих вредности ЕУ, али су и песимистични по питању интеграција Србије

7) Ово истраживање је спровела Нова српска политичка мисао у октобру 2011. године на узорку од 1200 грађана. „Напредњаци у благој предности“, преузето 3. фебруара 2012. године,
<http://www.nadlanu.com/pocetna/info/vesti/Naprednjaci-u-bлагој-prednosti.a-122324.291.html>.

у оквиру ЕУ и њене будућности. Међутим, овде треба нагласити интересантну промену става Демократске странке Србије која је од евроскептика, док је била на власти, прешла у европротивника у опозицији.

Тако долазимо до закључка да на политичком спектру у Србији нема евроскептика који би представљали средину између евроентузијаста и европротивника, како на плану вредносних опредељења тако и на плану практичне свакодневне политике. Такође, ако се узме у обзир одређење евроскептицизма које смо ми овде понудили, опет ни на основу њега не може бити речи о постојању евроскептика на политичкој сцени. Кључни разлог је следећи. Да би неко уопште био евроскептик он првенствено мора да уђе у неки релациони, искуствени, однос са ЕУ било путем преговора или чак минималне сарадње.⁸⁾

Релационо својство на основу кога термин евроскептицизам добија свој пун смисао, опсег и значење најбоље се може објаснити помоћу политичке и идеолошке парадигме антизападњаштва која искључује кључну компоненту значења овога термина.⁹⁾ Ако неко темељи свој „евроскептицизам“ на основу тога што је антизападњак по политичкој вокацији и опредељењу (а понекад истовремено тврдећи да је „већи“, „исконскији“ и „старији“ од правог западњака¹⁰⁾), или на основу тога што је русофил путиновске вари-

8) Овде Демократска странка Србије представља изузетак јер је она учествовала у власти до 2008 године, што је подразумевало и сарадњу са ЕУ. Међутим, цео период друге Коштиничине Владе био је обележен прерасподелом приоритета српске спољне политике, на којем ЕУ више није играла важну улогу.

9) Узроци антизападњаштва у Србији могу се лоцирати на више нивоа: концептуалном, политичком, културолошком, економском, и историјском. *Концептуални*: идеје ауторитарног друштва насупротив идејама слободног друштва; концепт симбиозе државе и друштва; у сфери схватања друштва, примат колектива у односу на појединца; етатизам наместо ограничене владе; централизација наспрам децентрализације. У *политичке* узроке спадају: антизападно наслеђе комунистичке Југославије (нови српски „трећи пут“); антизападно наслеђе милошевићевске политике деведесетих; парадигма Путинове Русије као алтернатива либералној западној демократији. *Културолошки*: перцепција православне (византијске) културе као супростављене западној – католичкој; представа о анархичној и декадентној култури Запада и њој супростављеној патријархалној, органској култури у стези јаке државе; традиција русофиљства. *Економски*: социјалистичко економско наслеђе и навике; економски национализам. *Историјски*: недавна историја сукоба и неразумевања са политикама западних земаља (изопштење из УН и санкције, интервенција Нато савеза, „улога“ Запада у отцепљењу Косова, итд) .

10) Овај став често је присутан у политичкој тези, коју на редовној бази износи председник ДСС, да Србија не треба да се приближава Европи јер је она већ одавно у Европи („судбина Србије и географски и историјски део Европе и нико нас не може нити има потребе да нас уводи у Европу или из ње изводи“, (www.pressonline.rs). Тај став је погрешан на чисто логичком нивоу јер изједначава географску припадност која се не доводи у питање (Србија је део Европе), и степен развоја који се повезује са ЕУ (земље ЕУ су високо развијене земље). По том ставу, погрешно следи да само припадништво једном географском подручју који се перципира као развијен (занемаримо што тај квалификатив

јанте (тј. зато што гаји потпуно другачији, западној парадигми супротстављен став) – онда он никако не може бити *евроскептик*, јер евраоскептицизам подразумева, поред осталог, прихватање вредносне парадигме Запада.

У случају Српске радикалне странке, Демократске странке Србије и неколицине наведених десничарских невладиних организација¹¹⁾, сарадња са Европском унијом и Западом се а priori, скоро, догматски, одбија и не жели. Стога је по среди дијалектичка ситуација. Како неко може са неким да има релациони однос ако догматски одбија сарадњу и однос као такав, односно у овом случају заговара апсолутно противнички став наспрам ЕУ и интеграција. Зато, како су у овом раду одређени, европротивници у Србији представљају у ствари идејни континуитет са антизападном парадигмом. То је континуитет који се може пратити не само кроз неке политичке тенденције XIX и прве половине XX века – чију важност и значај у профилисању антизападњаштва у Србији често прецењују аутори који се баве питањем модернизације (Перовић 1994; Поповић-Обрадовић 1994; 2007; Милосављевић 2002; Наумовић 2009) – већ и у општој позицији и идеолошком усмерењу комунистичке Југославије са чијем наслеђем демократске власти нису направиле уочљив раскид. Није, дакле, реч о посве новој врсти политичког отпора која се јавља по оснивању Европске уније, али ни тај отпор не треба везивати искључиво за „реакционарне“ тенденције постсоцијалистичке трансформације.

Остаје хипотетичко питање да ли би европротивници били антизападног опредељења и да не постоји ЕУ и тенденција међународних интеграција. На основу њиховог вишегодишњег учешћа у политичком животу Србије, било би могуће заговорати овакву тезу.

обично подразумева земље западне Европе) сугерише да је свака чланица тог простора подједнако развијена. Србија је једна од најнеразвијенијих земаља европског континента и у многим аспектима она заостаје за развијеним земљама Европе.

- 11) Наведене десничарске невладине организације, Српска радикална странка и Демократска странка Србије деле готово иста или веома слична идеолошка уверења и вредносне ставове о ЕУ и интеграцијама, па су само из тих разлога у овом раду посматрани као један идеолошко-вредносни кохерентан скуп. О активизму десничарских невладиних организација и политичкој парадигми на којој базирају своје програме видети рад „Медијска перцепција десничарских невладиних организација у Србији“ (Диковић 2009).

Досадашње излагање имало је два циља. Прво, да се детекцијом (непревладане) дихотомије Исток/Запад која контаминира политички живот транзиционе Србије предочи општа атмосфера идеолошке, вредносне и симболичке конфузије која у њој влада. Друго, да се, имајући у виду овакву интерпретацију, презентује нијансиранија слика политичког оријентисања и на тај начин укаже на дефицитарност и редукционистички карактер одомаћене поделе на евроскептике и евроентузијасте. Све то заједно имало је за циљ да илуструје дубунску кризу идентитета и вредносну дезоријентисаност у којој се налазе не само главни политички актери већ и целокупно друштво.

У непрестаној игри између Истока и Запада – између бесговорног заговарања чланства у ЕУ и евроатланских интеграција које не дозвољава било какву рационалну *cost/benefit* анализу са једне, и инсистирања на некаквом српском „трећем путу“ који често подразумева пресецање пупчане врпце која Србију спаја са западним светом и утапање у руски комонвелт са друге стране – истрошио се сав постпетооктобарски друштвени ентузијазам. У тој се игри исцрпљивао, и још увек исцрпљује, политички живот Србије, који се одвија у амбијенту замрзнутих и блокираних реформи („транзициони еквилибријум“ (Новаковић 2010). Такво стање највише погодује једном уском друштвеном слоју транзиционих добитника. На политичком плану ова игра се представља као „судбоносна“ по будућност Србије. Србија се предочава као одлучујуће поприште Истока и Запада, чији ће исход утицати не само на локалне и регионалне прилике и дешавања већ и на светску историју. Ту игру политички актери издижу изнад свих баналних потреба свакодневнице (животни стандард, могућност запослења, економску неразвијеност и сиромаштво, регионално заостајање), апелујући на „правоверно“ сврставање грађана. То што се у јавном животу и међу грађанством она озбиљно схвата није само резултат успешности политичке демагогије и политичког маркетинга (мада и то у анализи не треба занемаривати), већ је надасве доказ о неуспеху српских реформи. Такав исход је ревитализовао политички поларитет који је недемократском режиму из деведесетих служио у циљу политичке мобилизације (по шмитовским узорима) ради очувања власти. Стога је идеолошко, вредносно и симболичко беспуће и конфузија одраз неуспеле политике која управо сада на том истом беспућу покушава да оживи изневерене наде становништва

– опет, наравно, да би се очувао политички, економски и социјални status quo.

У том смислу био је илустративан и изостанак одређене политичке опције, или политичког усмерења, на политичкој сцени Србије коју смо у раду именовали термином „евроскептицизам“. Јер све актуелне верзије српског „евроскептицизма“ које смо сврстали у категорију европротивника нису ништа друго до одраз готово инстинктивног анимозитета – политичког, културолошког, субјективног – према Западу.¹²⁾ То нерелевантно и готово инстинктивно антизападњаштво присутно на политичкој сцени Србије, које је спремно да амнестира и најстрашније злочине из недавне прошлости, нема никакве везе са овде описаним евраоскептицизмом. Суштинску компоненту евраоскептицизма представља управо *западњаштво*. Ипак, ово последње не треба а priori редуковати на конкретне политичке захтеве једног времена (чланство у ЕУ или евроатланске интеграције, као конкретне могућности које данас постоје на политичкој понуди). Уосталом, термин „скептицизам“ у кованици евраоскептицизам реферира управо на те процесе. Реч је најпре о позитивној валуацији вредности на којима Запад почива као и његовој несумњивој улози у напретку човечанства¹³⁾. Не треба запоставити чињеницу да су неке од тих вредности у сукобу са одређеним процесима унутар ЕУ (политика наметања „Устава Европе“ и доминација немачке и француске политике над осталим чланицама – „осовина Берлин-Париз“), или са императивима које бриселска бирократија поставља пред земље чланице ЕУ. Али то не треба користити као аргумент у прилог промене стратешке оријентације земље.¹⁴⁾ Зато цена критичког става према ЕУ или про-

12) Нажалост, доминантни национализам у Србији управо је обликован на парадигми антизападњаштва – што некада није представљало његово главно обележје (Скерлић 1925). Сматрамо да је та политичка појава релативно новијег карактера. Њену генезу треба тражити у неким тенденцијама модерног политичког развоја Србије (Наумовић 2009), затим у антизападњачком („хладноратовском“) наслеђу комунистичке Југославије (у друштвеној науци често запостављен фактор), а најпре у политичкој заоставштини најновијих ратних сукоба са Западом који су кулминирали НАТО интервенцијом 1999 године. Антизападно профилисање српског национализма током Милошевићеве ере коначно је утврђено након транзиционог неуспеха постпетеоктобарских власти. Са друге стране, прозападни национализам у Србији маргинална је појава, како друштвено тако и политички (истакнути политички представник ове опције представља странка СПО). Тај феномен представља, такође, један спецификум транзиционе Србије имајући у виду национализме и политичку оријентацију земаља некадашњег источног или Варшавског блока (Новаковић 2012).

13) Као што су вредности либералне демократије, ограничене владе, владавине права, неприкосновености приватног власништва итд.

14) Чак државе које симболизују другачију друштвено-политичку парадигму теже да постану део западног света. Рецимо, истакнути евраоскептик Вацлав Клаус политичка, економска и социјална дешавања у Русији од 2000. године до данас (дакле, Путин-Ме-

цесу приступања ЕУ („европског пута“) не треба да буде плаћена одбацивањем западне политичке парадигме (која се често именује општим термином „либерална демократија“) и генералног прозападног усмерења Србије.¹⁵⁾ Цена треба да буде учачавање и спровођење истинских императива реформисања друштва (Новаковић 2010, 252) што претпоставља више рационалности а мање популизма и демагогије у политици.

Размишљање о политичким опцијама у виду четворочлане поделе коју смо изнели, упућује на даље заључке о карактеру политичке сцене у Србији и степену њене зрелости. Уочљив је изостанак реформских стратегија које би одговарале истинским потребама саме земље. Овакава констатација односи се не само на владајуће, већ и на опозиционе странке, као и на невладин сектор. Уместо озбиљних реформских стратегија и предлога на политичкој сцени доминирају примамљиве политичке платформе које предлажу инстант решења за крупне проблеме. У сегменту власти, води се политика без политике, без визије и идеје која једноставно усваја „готова решења“ без икакве задршке. Владајућа политика далекокорочно штети циљевима којима сама тежи, јер претпоставља да критичко преиспитивање једне могућности (чланство у ЕУ) аутоматски значи одрицање од западних вредности и Европе. Управо због тога она може довести у питање прозападно опредељење Србије у истој оној мери у којој неуспешност у реформским захватима то чини. Природно је да на рушевинама пропалих реформи све већу подршку задобијају политички чиниоци који у промени усмерења земље виде решење за све текуће проблеме. Но, проблем је управо у томе што и та позиција или то усмерење (антизападно, антиевропско и анти-интеграционистичко) полази од подједнако симплификованих схватања, само другачије обојених. То све заједно говори о помањкању политичке рационалности и одговорности главних политичких актера који истицањем симболичке димензије, дилема „Исток или Запад“, стављају у други план конкретне проблеме српског друштва.¹⁶⁾

дведев-Путин владавини) види не само као потврду руског приближавања Западу већ и чврст доказ руског усвајања западне политичке парадигме (либералне демократије). Као евроскептик, Клаус је оптимиста поводом руског прозападног пута (Klaus 2010).

- 15) Треба додати и *традиционалног*. Читав развој модерне Србије – изузимајући ту период Титове Југославије и његову хибридни верзију из деведесетих година прошлог века – следи узор западних либералних демократија (Скерлић 1925; Јованчевић 2010).
- 16) Као што су, на пример, прегломазна државна администрација, висока регулисаност тржишта која смањује подстицаје, гуши приватну иницијативу погодујући фузионисању политичко-економских интереса и стварању монопола, спољна и унутрашња затвореност тржишта, слабе институције владавине права, држава као главни послодавац (јавна предузећа као носилац запослености), зајмодавац и гарант, итд. Сви ти проблеми не

Видели смо да у политичком животу Србије, као политичка позиција и усмерење, недостаје евроскептицизам. Шта би у конкретном смислу ова позиција означавала? Најпре, она подразумева припадништво западном културном простору као и природност социјалног и економског интегрисања европског простора. Такође, таква позиција није некомпатибилна са копенхашким критеријумима који прописују слободу кретања роба, капитала, људи и услуга (Марктлер 2006, 355), као ни са политичким и грађанским слободама – либералном демократијом. С друге стране, оно што је оштро разликује од позиције евроентузијаста и европрагматика јесте супротстављање визији европског простора као „реинкарнације Варшавског пакта с људским лицем“, како то луцидно опажа економиста Светозар Пејовић (Пејовић 2011). Односно, та позиција несагласна је са идејом ЕУ као једне високо централизоване и бирократизоване структуре која регулише све економске и друштвене токове на читавом свом простору, на начин који данас већ увелико подсећа на совјетски или југословенски друштвени експеримент.

Изостанак евроскептика на политичкој позорници Србије јасно говори о степену незрелости политичког живота у Србији. Зрелост једног политичког амбијента у неком демократском поретку мери се, између осталог, квалитетом политичке понуде која се износи пред грађане. Ако та понуда не одговара потребама једног друштва, већ представља уступак политичкој демагогији и популизму, онда је таква политичка сцена незрела. У том случају, такво стање не може променити ни патетични апел за одбрану нације, као ни крајње површан ентузијазам да ће приступање ЕУ решити све проблеме у Србији.

Jovana Dikovic, Aleksandar Novakovic

EUROSKEPTICISM – THE MISSING LINK IN THE POLITICAL SPECTRUM OF SERBIA

Summary

One of the dominant divisions of the Serbian political scene is the one between “euro enthusiasts” and “euroskeptics.” In this paper,

чине Србију само економски неслободном земљом (Србија се налази на незавидном 98 месту индекса економских слобода Херитиџ фондације за 2012 као „углавном не-слободна“ (Index of Economic Freedom 2012), већ прете да угрозе и стечене политичке слободе и демократију јер изостанак економских слобода по правилу води укидању политичких (Фридман 1998).

the validity and meaningfulness of such a division is called into the question in principle, through the considerations of the notion of euro-skepticism derived from political science, and particularly on the basis of terminological and semantic classification given by Kopecky and Mudde. The paper shows that political attitudes towards EU and Euro Atlantic integrations cannot be reduced to two semantic and terminological poles; rather they are to be defined with the help of additional criteria. Only through application of these criteria it becomes possible to perform a proper classification of party positioning towards EU and Euro-Atlantic integrations. These references are opening a new opportunities for rethinking the basic settings and ideologies that underpin the political life of Serbia and give the opportunity to explain the symptomatic absence of pro-Western political motivated position of Euro-skepticism.

Keywords: Euroskepticism, anti-Western attitude, national identity, EU, international integrations, political parties.

ЛИТЕРАТУРА

- Диковић, Ј. (2009) *Медијска перцепција десничарских невладиних организација у Србији*, мастер теза, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду.
- Drake, H. (ed). (2005) *French Relations with the European Union. Europe and the Nation State*. Routledge Taylor & Francis Group.
- Index of Economic Freedom*, (2012) Heritage Foundation, internet: www.heritage.org (datum pristupa: 24.01.2012)
- Јованчевић, С. (2010) „Модернизација српског друштва у XIX веку“, *Политичка ревија*, бр. 1, вол. 23, Институт за политичке студије, Београд, стр. 411-437.
- Канцеларија за европске интеграције (2012) *Европска оријентација грађана Србије – трендови. Представљање резултата истраживања јавног мњења (јануар 2012)*, Република Србија, Влада.
- Klaus, V. (2010) „Notes for the Moscow Speech: Russia Without Prejudices“, интернет: <http://www.klaus.cz/clanky/2712> (датум приступа: 10.03.2012.)
- Kopecky, P. and Cas Mudde (2002) „The Two Sides of Euroscepticism Party Positions on European Integration in East Central Europe“, *European Union Politics*, vol. 3, Sage Publications, London, p. 297–326.
- “Коштуница: Улазак у ЕУ није у интересу Србије”. Интернет: <http://www.pressonline.rs/sr/glasaj2012/DSS/story/215954/Ko%C5%A1tunica%3A+Ula-zak+u+EU+nije+u+interesu+Srbije.html>, датум приступа: 21.04.2012.
- Marktler, T. (2006) “The Power of the Copenhagen Criteria”, *CYELP* 2, pp. 343-363.
- Милосављевић, О. (2002) *У традицији национализма - или стереотипи српских интелектуалаца XX века о 'нама' и 'другима'*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.

- McLaren, L. M. (2002) „Public Support for the European Union: Cost/Benefit Analysis or Perceived Cultural Threat?“, *The Journal of Politics*, vol. 64, no. 2, pp. 551-566.
- Наумовић, С. (2009) *Употреба традиције у политичком и јавном животу Србије на крају двадесетог и почетком двадесет првог века*, Институт за филозофију и друштвену теорију, Београд.
- Новаковић, А. 2009. „Национализам и транзиција – о једном методолошки смисленом појму национализма“, *Српска политичка мисао*, год 16, вол. 29, стр. 111-134.
- Новаковић, А., Милена Пешић. (2010) “Србија у транзиционом еквilibријуму – императиви превазилажења стања блокираних реформи”, *Политичка ревија*, вол. 9, бр. 2, стр. 235-260.
- Новаковић, А. (2012) „Транзиција, реформе и перцепције о реформама – поређење српске и транзиције земаља ИЦЕ“, *Српска политичка мисао*, год. 19, вол. 35, стр. 29-50.
- Пејовић, С. (2011) „Мали могу само да плачу“, *НИН*, 22.12.2011.
- Перовић, Л. (1994) „Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе“, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд, стр. 235-247
- Поповић-Обрадовић, О. (1994) „Политичке странке и избори у Краљевини Србији 1903-1914. Прилог историји страначког плурализма“. *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Институт за новију историју Србије, Београд, стр. 333-349.
- Поповић-Обрадовић, О. (2007) „Корени антимодерне политичке културе у Србији“, *Хелсиника повеља*, бр. 103-104, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, стр. 70-76.
- Szczerbiak, A. and Paul Taggart (eds). (2008) *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, vol. 1, Oxford University Press, Oxford.
- Скерлић, Ј. (1925) *Омладина и њена књижевност (1848 – 1871)*, Издавачка књижарница Напредак, Београд.
- Spiering, M. (2004) „British Euroscepticism“, *European Studies* 20, *Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration*, edited by Robert Harmsen and Menno Spiering, pp. 127-149.
- Sørensen, C. (2008) „Love me, love me not. A typology of public euroscepticism“, *SEI Working Paper*, no. 101, pp. 1-29.
- Taggart, P. and Aleks Szczerbiak (2004) „Contemporary Euroscepticism in the party systems of the European Union candidate states of Central and Eastern Europe“, *European Journal of Political Research*, 43: 1–27.
- Тодоровић, Ј. (2010) „Евроскептицизам у земљама европске уније“, *Српска политичка мисао*, год. XVII, бол 29, бр. 3, стр. 231-250
- Flood, C. (2002) „Euroscepticism: A Problematic Concept“. Rad je predstavljjen na UACES 32nd Annual Conference and 7th Research Conference, Queen's University Belfast, 2-4 September 2002, 1-21.
- Flood, C. (2005) „French Euroscepticism and the politics of indifference“, *French Relations with the European Union. Europe and the Nation State*, Routledge Taylor & Francis Group, pp. 36-55.
- Flood, C. and Rafal Soborski (2011) „Ideology and the Rights of the Nation in Party Alignments on the EU: A Comparison of Conservative Parties in Britain, France and Poland“. Rad je predstavljjen na APSA Annual Meeting, September 1-4, Washington. 1-30.

- Фридман, М.Р. (1998) *Капитализам и слобода*, Global Book, Нови Сад.
- Harmsen, R. and Menno Spiering (2004) *European Studies 20, Euroscepticism: Party Politics, National Identity and European Integration*, Rodopi, Amsterdam and New York.
- Henderson, K. (2008) „Exceptionalism or Convergence? Euroscepticism and Party Systems in Central and Eastern Europe“, *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, edited by Aleks Szczerbiak and Paul Taggart, vol. 2, Oxford University Press, Oxford, pp. 103-127.
- Hooghe, L. and Gary Marks (2004) „Does Identity or Economic Rationality Drive Public Opinion on European Integration?“, *Political Science and Politics*, vol. 37, no. 3, pp. 415-420.
- Hughes, J., Gwendolyn Sasse and Claire Gordon (2008) „How Deep Is the Wider Europe? Elites, Europeanization, and Euroscepticism in the CEECs“, *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, edited by Aleks Szczerbiak and Paul Taggart, vol. 2, Oxford University Press, Oxford, pp. 181-207.

Resume

The main aim of this paper was to present political spectrum of Serbia through the more detailed list of categories of orientation of main political factors towards EU membership and Euro-Atlantic integrations. That presupposed rethinking of common – both in political analysis and political life of Serbia – division between “euroskeptics” and “euroenthusiasts”. But in order to accomplish this task some preliminary references to the specifics of the political life of Serbia were necessary. Thus, we have seen that a deep ideological, value and political polarity determines Serbia’s political sphere. It is the polarity of the policy of status quo, on the one side, and the strategy of rapid and structural reforms, on the other. This “rift” has not been surpassed since democratic change in 2000. Moreover, due to the failed reforms and blocked transition it has even gone stronger. As a consequence of such state of affairs, political life of Serbia today witnesses a revival of an old and dangerous divisions and dilemmas from the era of Slobodan Milosevic’s regime. These dilemmas are often been expressed in political vocabulary and in the public sphere through the metaphor of “the struggle between East and West”. This is, by the opinion presented in the paper, a false dilemma, which, among other things, is responsible for the creation of many other displaced, false and reductionists divisions, as it is the case with the one between “euroskeptics” and “euroenthusiasts”. This is demonstrated through the considerations of the notion of euroskepticism derived from political science, and particularly on the basis of terminological and semantic classification given by Kopecky and Mode (euroopponents, euroenthusiasts, europragmatists, euroskeptics). The classification has been applied to the Serbian political life in term of the political orientation of the main actors of political life and

the outcomes of this analysis were detrimental to the common idea of the vast presence of the euroskepticism in Serbia. The analysis showed not only that the political scene cannot be divided into just two classes of political orientations and attitudes (pro-West/pro-East, pro-EU, and anti-EU) but rather that there are no euroskeptics in the political spectrum of Serbia. This finding speaks more clearly on the deficiencies of Serbia's political offer and democracy in general. The deficiencies, expressed through the absence of one important political orientation (the "missing link" of Serbia's political life), are the reflection of the huge ideological and value confusion in political sphere. Above all, they are the signs of serious crisis of transitional Serbia.

* Овај рад је примљен 7. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

ХЕРДЕРОВО СХВАТАЊА НАЦИЈЕ*

Сажетак

У овом раду аутор се бави схватањем нације код немачког филозофа Јохана Готфрида Хердера. У раду се указује на Хердерово схватање језика као главне карактеристике нације. Поред тога, посебна пажња посвећена је Хердеровом појму „народног духа“. Према Хердеру, све карактеристичне црте једног народа у суштини су дело и манифестација посебног „народног духа“. У трећем делу рада аутор се бави погледом немачког филозофа на питање односа између различитих култура. Тиме се указује на основне црте Хердеровог културног национализма као и његово однос према просветитељском космополитизму. Циљ рада је да се укаже на корене и зачетак савремених разматрања о нацији, национализму и националном идентитету.

Кључне речи: Јохан Готфрид фон Хердер, нација, дух народа, култура, језик, идентитет

Јохан Готфрид фон Хердер спада у ред најзначајнијих филозофа и међу најутицајније духове краја XVIII века. У научном смислу, Хердер је значајан за зачетке модерног изучавања књижевности, херменеутике, антропологије, лингвистике, филозофије историје, а оставио је трага и у другим областима.¹⁾ Са друге стране, иако се Хердер сматра оцем историцизма и национализма,

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Andrew Bowie, *Introduction to German Philosophy from Kant to Habermas*, Polity Press, Cambridge, 2003, p. 50.

његова социо-политичка мисао није довољно призната. Често се може чути да за Хердера политика није представљала основну преокупацију те да он није политички мислилац у правом смислу речи будући да су политичке идеје заузимале само мали део његовог иначе огромног интелектуалног дела.²⁾ Ово пре свега због тога што међу Хердеровим објављеним списима не постоји ни једно веће дело које би се недвосмислено могло класификовати као политичка расправа³⁾, тако су његове политичке идеје разбацане у низу дела која нису политичка у ужем смислу те речи. Он није развио целовиту политичку теорију у оном смислу како су то учинили Хобс, Кант или Русо. Упркос томе, Хердер није узалуд прозван „немачки Русо“. Остварио је снажан утицај у политичкој мисли, пре свега као претеча романтизма,⁴⁾ а као мислилац који је оставио трага на размишљања тако различитих писаца као што су Фихте, Шелинг, Фридрих Шлегел, Дилтај и Хегел имао је и велики посредан и контрoверзан утицај на политику.

Међу теоретичарима не постоји слагање везано за оцену Хердерове мисли. Један број писаца на трагу Лукачевих размишљања о ирационализму убраја и Хердера у „галерију бескрупулозних“ која води директно до Хитлера. За Невена Цветићанина Хердер је уз Шелинга и Шлегела утопијски конзервативац, а то значи да иако стоји на позицијама хијерархијског реда, он не жели да тај ред утемељи насиљем или некаквом политичком акцијом. Уместо тога, његово успостављање препушта спонтаним друштвеним силама или Божјем Провиђењу.⁵⁾ Са друге стране, Исаија Берлин види у том истом Хердеру претечу либерализма и носиоца духа толеранције, обазривости и уважавања несавршености живота, барем у оној мери у којој се то може рећи за романтизам.⁶⁾ На Берлиновом трагу Бајзер убраја Хердера у баштинике либералних идеја, указујући на честу грешку да се антирационалисти поистовећују са реакционарима. За њега, Хаман, Јакоби и Хердер представљају

2) Reinhold Aris, *History of Political Thought in Germany 1789-1815*, Routledge, 1965, p. 235.

3) F. M. Barnard, *Herder on Social and Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969, p. 6-7.

4) „Ако постоји и једна личност за коју се може тврдити да је отац романтичарске политичке мисли онда је то заиста Хердер.“ Frederick C. Beiser, *Enlightenment, Revolution and Romanticism: The Genesis of Modern German political thought, 1790-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1992, p. 189. Брајзер није усамљен у свом ставу. Ридигер Зафрански сматра да је историја романтизма започела 1769. године, када је Хердер пошао на своје поморско путовање, да упозна свет и самог себе.

5) Невен Цветићанин, *Епоха с оне стране левице и деснице*, Службени гласник, Институт друштвених наука, Београд, 2008, стр. 181-182.

6) Исаија Берлин, *Корени романтизма*, Службени гласник, Београд, 2006. стр. 155.

прогресивне мислиоце.⁷⁾ Иза њихове критике рационализма стајале су, по Бајзеровом мишљењу, либералне вредности.

Па ипак, без обзира на разне покушаје да се Хердер уклопи у ову или ону групу, он не припада само историји политичких теорија. Истина, његова дела се у данашње време ретко објављују и још ређе читају, али политичка и социјална мисао немачког Русоа остаје актуелна и у XXI веку. Он је први поставио питања разлика међу културама и како одговорити на та питања. Тиме је питање културе постало политичко питање, а данас је опште прихваћено да је управо култура оно што нас чини политичким, те самим тим култура није контекстуална ствар за политику него есенцијална.⁸⁾ С тим у вези није чудо да се Хердер често посматра као духовни отац немачког и словенских односно источноевропских национализама. Његов, пре свега културни односно културолошки приступ политици, истицање јединствене вредности сваке културе, наглашавање значаја заједнице, одвајање заједнице и државе, негативан однос према феноменима као што су држава, моћ, суверенитет и прогрес, неповерење, ако не и непријатељство спрам теорија друштвеног уговора и природних права, чине Хердерову мисао изузетно интересантном у контексту актуелних спорова између комунитариста и либералних универзалиста.⁹⁾ До својих закључака Хердер је долазио преко размишљања о језику. Као што примећује Боуви, данас се на језик гледа као на очигледно политичку ствар, при чему се често заборавља да тај политички статус језика има посебну модерну историју.¹⁰⁾ Тако се прихватање језика као политичке чињенице као и „лингвистички заокрет“ у модерној филозофији директно везују за Хаманово и још више Хердерово дело. Истовремено, може се рећи да колико је данашњи либерализам укорењен у просветитељској филозофији толико је и модерни комунитаризам, барем једним својим делом укорењен у Хердеровој мисли. Тако Петер Краус помиње Хердеров, Хумболтов и Хегелов утицај

7) Frederick C. Beiser, *Enlightenment, Revolution and Romanticism: The Genesis of Modern German political thought, 1790-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1992, p. 24.

8) Michael Thompson, Marco Verweij, Richard J. Ellis, „Way and How Culture Matters“ in Robert E. Goodin, Charles Tilly (ed.) *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 2006, p. 319-320.

9) Види: Слободан Дивјак (ур.) *Нација, култура и грађанство*, Службени лист Србије, Београд, 2002, Душан Достанић, „Значај проучавања културе за модерну политичку мисао“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд 2/2011, стр. 277-300, Душан Достанић „Модерна држава пред изазовима комунитаризма“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд 2/2012, стр. 83-111.

10) Andrew Bowie, *Introduction to German Philosophy from Kant to Habermas*, Polity Press, Cambridge, 2003, p. 41.

на комунитаристичка схватања Чарлса Тејлора.¹¹⁾ Поред осталог и ХердEROVA критика просветитељства и рационализма делимично оживљава код данашњих писаца као што је Роџер Скрутон или у постмодернистичкој верзији Аластера Макинтајера и Ричарда Рортија. Тако је немачки писац остао интересантан различитим школама политичког мишљења. На њега ће се позивати националисти и конзервативци једнако колико и либерали или комунитаристи, а заслуге ће му приписивати и марксисти. На исти начин ХердEROVA мисао трпеће критике са сваке од ових страна.

У овом раду покушаћемо да назначимо контуре ХердEROVOГ схватања нације и идентитета. Ипак треба водити рачуна о једној ствари, а то је ХердEROVA припадност вајмарској класици. Основну карактеристику вајмарске класике представљало је претпостављање културе политици.¹²⁾ Величање културе и скепса према држави и политици одликују и ХердEROVу мисао. Међутим, на темељу мисли која није била заинтересована за питања политике, моћи и државе, него је преко једног аполитичног (ако не и антиполитичног) појма културе желела да се од њих дистанцира, остављајући културу као подручје слободе и свог поноса, настаће један скроз на скроз политички концепт. То у почетку неполитичко схватање културе и идентитета пресудно ће утицати на правну и политичку теорију.

ОД ЈЕЗИКА ДО ДУХА НАЦИЈЕ

Хердер је пре свега познат по својој филозофији језика којом се на овом месту нећемо детаљније бавити. Оно што је за нас важно јесте да на темељу своје филозофије језика немачки филозоф заснива учење о нацији. Он тврди да се посредством језика стварају се национална култура и национални идентитет. Заправо Хердер ће од народа створити политички феномен. Како пише Рајнолд Арис мислиоци XVIII века нису придавали политичку важност концепту нације. За већину њих народ (Volk) је био маса неписмених становника неке земље према којој се гајио елитистички презир. Мислиоци XVIII века били су далеко од идеје да се на народ може гледати као на инкарнацију културе. Управо је Хердер развио идеју о народу као о органској целини која је створена на темељу

11) Peter A. Kraus, „Komunitarismus“ in Claus Offe, Martin Hartman (hrsg.), *Politische Theorie und Politische Philosophie*, Verlag C. H. Beck, München 2011, s. 30-31.

12) Волф Лепнис, *Култура и политика*, Геопоетика, Београд, 2009.

заједничке историје и културе.¹³⁾ Дакле, иако је појам нације био познат и пре Хердера, овај немачки мислилац направио је „коперникански обрт“ и појму народа дао ново значење. Уместо масе поданика једног владара, односно нижег слоја и необразоване светине, народ постаје колективитет, органска целина, која поседује свој језик, своју душу, свој карактер, своје стваралаштво, те према томе своју индивидуалност и своју унутрашњу вредност. Тиме се омогућава да се појмови народ и нација схватају као синоними, при чему Хердерово схватање појма нација ни у ком случају не треба повезивати са француским разумевањем нације односно нацијом као грађанством.

У заснивању нације језик игра особито важну улогу. Нација је природна, органска и друштвена група, у којој основу заједничког идентитета чини језик. Према Хердеру, језик и поезија нису спољашње ознаке већ конститутивни елементи једне нације. Преко језика појединац постаје свестан свог сопства као и припадности нацији. Човек, као биће језика, је самим тим и биће које је створено за живот у друштву. Ниједан човек не постоји сам за себе, и сваки је укључен у целину рода коме припада, односно представља само једну карику у ланцу.

Хердер инсистира на припадању групи, односно на човековој укореењености. Тим путем, немачки филозоф помоћу језика спаја лични и колективни идентитет. Стање друштвености је према Хердеру природно стање за човека. Сваки човек припада некој групи, а ако се одвоји од ње осећа се као туђин. Другим речима појединац је неодвојив од нације којој припада. „Целу идеју бити код куће или бити одсечен од природних корена, цела идеја корена, припадања групи, секти, покрету углавном је изумео Хердер.“¹⁴⁾ Он даље тврди да се језиком детету преноси цела душа, цели начин мишљења његових родитеља. Прихватајући језик дете с њим упија млеко своје мајке и дух свога оца.¹⁵⁾ То дакле значи да се помоћу језика преносе и чувају идеје које једна нација баштини, а нација заснива као духовна заједница утемељена на заједничким унутрашњим вредностима. Учењем језика преноси се идентитет, односно поглед на свет или како то Хердер каже обликује се душа. Нација дакле чини референтни оквир и хоризонт у оквиру кога се свет може разумети и интерпретирати. Према томе, појединац се

13) Reinhold Aris, *History of Political Thought in Germany 1789-1815*, Routledge, 1965, p. 242.

14) Исаија Берлин, *Корени романтизма*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 74.

15) Јохан Готфрид Хердер, *Расправа о пореклу језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1989, стр. 85-86.

не социјализује посредством принудне силе закона, него кроз образовање и културну традицију. Легенде које је дете слушало, сливају се у његову душу, хране је и обликују. Управо духовне, односно органске силе које делују изнутра стварају социјалну и политичку кохезију.

Хердер одатле наставља даље и формулише концепт народног духа (Volksgeist). „Као што читава нација има један заједнички језик, она такође дели и омиљене путеве имажинације, одређени ред и објекте мишљења: укратко, један дух који се изражава, без обзира на неке посебне разлике, у омиљеним делима духа и срца сваке нације.“¹⁶⁾ Дакле, свака нација поседује сопствени дух, који се очитује кроз посебан језик, поезију, митове, обичаје, музику, фолклор, ритуале, архитектуру, религију, секуларни симболизам тог народа. Тако се, на пример, национални дух једног народа може ишчитати из његовог језика. „Најлепши оглед о повести и разноликој карактеристици људског ума и срца било би, значи, *филозофско упоређивање језика*, јер у сваком од ових изражен је разум једног народа и његов карактер. На пример, да ли један народ има много имена или много радње, како се изражавају лица и времена, какав поредак појмова он воли – све је то често веома карактеристично у његовим цртама. Понека нација има посебан језик за мушки и за женски род; код других се у самој речи *ја* разликују чак и положаји. Делатни народи имају преобиле глаголских начина; префињеније нације имају мноштво особина ствари које су уздигле до апстракције.“¹⁷⁾

Исто као и језик тако и музика исказује посебан карактер одређене нације. Хердер каже: „Музика једне нације, и у својим најнесавршенијим токовима и омиљеним звуцима, показује унутрашњи карактер те нације, тј. право расположење њеног осећајног органа и истинитије него што би га могло осликати најдужи опис спољашњих случајности.“¹⁸⁾

За њега, као што сваки народ поседује свој сопствени језик тако сваки народ поседује сопствени дух, односно ствара сопствену културу. Другим речима не постоји народ лишен културе. Као што уочава Арис, Хердер је користио појам народног духа управо као метафизичку метафору за основано уверење да се у сваком на-

16) Johann Gottfried Herder, "On Characters of Nations and Ages" in Ioannis D. Evrigenis, Daniel Pellerin (ed.), *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2004, p. 119.

17) Јохан Готфрид Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2012, стр. 126.

18) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 105.

роду може открити интелектуално кретање које је одређено традицијом и окружењем.¹⁹⁾ Дакле, култура одређеног народа израз је специфичног духа тог народа, односно традиције и окружења. Она је сведочанство тог народа о његовом начину живота и мишљења. „Песме сваке нације су најбољи сведоци о својственим јој осећањима, нагонима и начинима гледања; истински коментар начина њеног мишљења и осећаја, из властитих јој, весељу предатих уста.“²⁰⁾ Према томе, један народ, његов начин живота и његово саморазумевање, као и његов јединствени дух, могу се разумети једино кроз творевине тог народа.

Људи који припадају истој групи имају нешто што им је свима заједничко и што их одваја од свих других. Све те ствари као што су митови, морал, народне песме или институције које нас окружују није створио један човек и појединачни аутор, одређене групе, чак ни једна генерација. Њих су стварале генерације, њихово порекло је далеко и дубоко, али ипак све те ствари створили су људи - несвесно - током дугог историјског и еволутивног процеса. То су облици изражавања које је створила колективна безлична машта и воља целе заједнице, која делује на различитим нивоима свести.²¹⁾ Ради се о делима колективног народног геније, из којих избија витална и креативна енергија тог народа. Стога су за Хердера све те креације духа нације народно благо. „*И какво је благо породични језик за будући род!* Скоро у свим малим нацијама свих делова света, колико год оне мало биле образоване, песме о њиховим очевима, спевови о делима њихових предака чине благо њиховог језика, повести и поетске уметности, њихову мудрост и подстицај, њихову поуку, игре и плес.“²²⁾ Хердер тврди да таквом благу треба прићи са озбиљношћу што он и сам чини. Да би боље истражио духове различитих народа током свог путовања бродом Хердер сакупља народне песме и остале културне творевине народа. Тиме ће он постати инспирација свим романтичарима у њиховом сакупљачком раду.

На другом месту Хердер објашњава да свака нација има културу која јој најбоље одговара и која је најприлагођенија поднебљу на коме је настала. „Свакој нацији је њена врста представа утиснута утолико дубље зато што је она њој својствена, сродна с

19) Aris, *op. cit.*, p. 243.

20) *Ibid*, стр. 115.

21) Исаија Берлин, *Против струје: есеји из историје идеја*, Заједница књижевника Панчева, Панчево, 1994, стр. 364.

22) Хердер, *Расправа о пореклу језика*, стр. 89-90.

њеним небом и њеном земљом, проистекла из њеног начина живота, наслеђена од отаца и праотаца.²³⁾ Готово да се може рећи да су људи једно са њиховом традицијом, па им сасвим логично њихово поднебље, клима и њихова традиција најбоље одговарају. Интерпретирајући Хердерову мисао Исаија Берлин вели: „Свет је оно што човек направи од њега; наш свет, наш немачки свет, изградили су други Немци и зато нам он мирише, изгледа и звучи познато.“²⁴⁾

Према томе, све што припадници групе раде или стварају поседује један виши квалитет на основу кога их препознајемо, на пример, као Немце, а не као Кинезе. Та колективна посебност је оно што Хердер назива националним духом односно националним карактером. У *Идејама за филозофију повести човечанства* он говори о националном карактеру као нечему што се природно и органски развија унутар нације током читавих миленијума, јер народ је једнако природна биљка колико је то и породица, само са више грана. У складу са тим, сваки народ је дужан да развије сопствену литературу кроз коју ће изразити сопствене вредности, уверења и погледе на свет. Уочава се да Хердер поред језика, посебну пажњу посвећује и поезији сваке нације. Он каже да ако се језик једне нације природно развија у складу са климом на одређеном подручју те етиком и начином размишљања тог народа, онда исто тако и „књижевност тог народа која је оригинална и национална мора да се формира у складу са природним матерњим језиком те нације на такав начин да то двоје функционишу заједно. Литература одраста у језику, а језик у литератури; несрећна је рука која жели да одвоји то двоје, варљиво је око које зажели да видимо један без другог.“²⁵⁾ На другом месту Хердер је још конкретнији. Тако он тврди да се душа нације се најслободније показује кроз поезију.²⁶⁾

Према томе, творевине народне душе као што су народне песме, приче, легенде и митови добијају на свом достојанству. Овај немачки филозоф не посматра митове на начин на који су то чинили просветитељи, као некакве измишљотине, песничка претеривања или бајке које су смислили моћни и јаки како би људе држали у незнању, па тиме и у покорности. Док су просветитељи у складу са својом дијагнозом сматрали да се митова и легенди треба ослободити, Хердер је стајао на другачијим позицијама. „Митологија сва-

23) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 106.

24) Берлин, *Корени романтизма*, стр. 74.

25) Johann Gottfried Herder, "Fragments on Recent German Literature (1767-8)" in Michael N. Forster (ed.), *Herder: Philosophical Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, p. 50.

26) Herder, "On Characters of Nations and Ages", p. 119-120.

ког народа је отисак особене врсте: како је он гледао на природу, нарочито, да ли је, зависно од његове климе и стваралачког духа, у њој нашао више добра или више лошега, и како је, рецимо, покушавао да једно објасни другим. ... И најхладнокрвнији путници били су запањени приликом призора опсена ове врсте, јер су видели успехе уобразиље у које су једва поверовали, и често нису знали да их објасне. Уопште, машта је још најнеистраженија од свих слика људске душе. ... Али одвратна је појава кад њу злоупотребљавају обмана или деспотизам, служећи се за своје намере укупним, још необузданим океаном људске маште и снова.²⁷⁾

Митови дакле не морају бити тачни, они се чак могу и злоупотребљавати, док на крају људска уобразиља чак може бити и корисна. Без обзира на све, митови и легенде онима којима су намењене, објашњавају свет виђеног и невиђеног. Још важније, они нам говоре о начину размишљања народа који их је створио. Уважавајући митове и легенде као израз националног духа, немачки филозоф тврди да помоћу њих можемо разумети како различити народи разумеју себе и своје место у свету. Народни митови, легенде, бајке, песме, епови, све то спада у домен колективног самоизражавања. На тај начин, Хердер је заштитио легенде од просветитеља и слободних мислилаца који су у њима видели само сујеверне шупље приче. И не само то! Хердер ће се одвојити од оног пута који су зацртали Декарт и Бекон, и упустиће у одбрану предрасуда, што је у доба просвећености представљало праву јерес. Тим путем ће после њега поћи и утемељитељ конзервативизма, Едмунд Берк, у својим *Размишљањима о Француској револуцији*. У *Још једној филозофији историје* немачки Русо каже: „Предрасуда је добра у свом времену: она чини људе срећним. Она тера народе на збијање око њиховог центра; чини да они чвршће стоје на својим *коренима*, више цветају на свој сопствени начин, страснији су и такође срећнији у својим склоностима и сврхама.“²⁸⁾

Дакле за Хердера сами митови и предрасуде поседују нешто што се не може речима изразити, нешто много дубље, нешто ирационално што се може пренети једино кроз митске слике. Логички системи нису у стању да усреће људе на начин на који то митови и легенде могу да учине. Према томе, митови могу поседовати много више мудрости него развијени логички системи. Они којима су ти митови намењени из њих читају поуке и савете. Тако Хердер до-

27) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 107-8.

28) Johann Gottfried Herder, “Another Philosophy of History” in Ioannis D. Evrigenis, Daniel Pellerin(ed.), *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2004, p. 29-30.

лази до парадоксалног закључка, да су они народи који су најмање учени, а који су истовремено најпунџији предрасуда у одређеном смислу ипак у предности. Ендрју Боуви с тим у вези каже: „Природне науке могу боље објашњавати стварност него што то чине локални митови који не нуде никакву моћ и контролу над стварношћу. Ови митови ипак могу бити део читаве мреже веровања која омогућавају људима да прихвате свет над којим би иначе имали тек слабу контролу. Сама наука, са друге стране, не нуди никаква средства да створи нове мреже веровања уместо оних које је разорила. Хердер има за циљ да брани димензије културног значења који се никад не може изразити научним терминима и које су наталожене у историји језика и друштвене групе.“²⁹⁾

На основу овог Хердеровог става романтичари су извели закључак о потреби стварања модерних митова.³⁰⁾ Све оно скривено и несвесно у једном народу излази на површину кроз митове, песме и фолклор, а у томе је и њихова снага и важност. Исаија Берлин интерпретирајући Хердера каже: „Уметност, морал, обичаји, религија, национални живот, израстају из прастарих традиција а стварају их читава друштва која живе целовитим заједничким животом. Границе и поделе између и унутар тако јединствених израза колективног маштовитог одзива на заједничко искуство нису друго до вештачке и искривљене категоризације глупих, догматских педаната каснијег доба.“³¹⁾ Другим речима, духовни живот народа посматра се као јединствена целина. Митови су повезани са моралом, морал са предрасудама, предрасуде са религијом, религија са поезијом, поезија са легендама, а све то на крају са језиком и духом нације.

НЕСАМЕРЉИВОСТ КУЛТУРА И КУЛТУРНИ НАЦИОНАЛИЗАМ

Као што према Хердеру свака нација има свој дух, исто тако и свака култура има своје тежиште (*Schwerpunkt*) и своје идеале, па према томе ако процењујемо институције неког друштва или неког доба, то можемо чинити само према идеалима те културе и тог доба. Другим речима, свака култура и њене тековине могу се процењивати искључиво у складу са сопственим критеријумима.

29) Bowie, *Introduction to German Philosophy from Kant to Habermas*, p. 53.

30) Берлин, *Корени романтизма*, стр. 132.

31) Берлин, *Против струје: есеји из историје идеја*, стр. 17.

Исаија Берлин, у складу с тим, тврди да код Хердера пада читава идеја савршеног живота, односно постојања некаквог идеала коме сви људи теже. Супротно просветитељству Хердер тврди да ако универзални одговори важе у физици, хемији и математици у етици и естетици то није случај. Његова претпоставка је да је разноликост, а не униформност основна карактеристика универзума. На пољу културе и уметности то је директно супротстављање просветитељима и класичарима који су веровали да су пронашли објективне критеријуме по којима се може процењивати лепота неког дела. Универзални и вечни критеријуми не постоје у литератури, а културни стандарди класичара су заправо стандарди француске декаденције.³²⁾ На овом месту осећа се одбрана сопствене културе и националног идентитета од туђег културног империјализма. На више места Хердер се критички односи према филозофском и филантропском тону свог времена које великодушно дарује своје идеале, врлине и верзију среће и најудаљенијим нацијама.³³⁾

Хердер на овом месту постаје типичан представник антипросветитељског духа. Тако он култури просветитељства, коју сматра декадентном и арогантном, супротставља једноставније, робусније и активније културе прошлости. Исто као што је захтевао да се свака нација процењује према сопственим критеријумима, тако је захтевао и да се и свака историјска епоха интерпретира у складу са сопственим духом. „Према томе ни средњи век за њега више није био једноставно доба мрака и варварства него епоха у којој је пронашао високоразвијену цивилизацију. Већ као младић скренуо је Гетеову пажњу на готску уметност као специфичну средњовековну уметност и прогласио је највећим и најтипичнијим достигнућем немачке цивилизације.“³⁴⁾

Поред поштовања за старе културе, Хердер ступа у одбрану „дивљака“. Немачки филозоф много више цени креативни и активни дух дивљака, који се у свом ужем кругу изражава истинитије, одређеније и упечатљивије него неког таштог Европљанина који је изгубио креативност и стоји високо на лествици коју су изградиле туђе руке. „А природни човек је, додуше, ограничен, али здрав и ваљан човек на Земљи.“³⁵⁾ Тиме се Хердер противи просветитељима као и свима који своју животну мисију виде у цивилизовању

32) Beiser, *Enlightenment, Revolution and Romanticism: The Genesis of Modern German political thought, 1790-1800*, p. 206.

33) Herder, „*Another Philosophy of History*“, p. 30.

34) Aris, *op. cit.*, p. 239.

35) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 130.

других народа. Исто као и Жан Жак тако ће и немачки Русо гајити поштовање према племенитом дивљаку. Немачки филозоф диви се неискварености, виталности и простодушности нецивилизованог човека. Исаија Берлин лепо примећује да је Хердер један од малобројних мислилаца који се апсолутно дивео стварима онаквима какве оне јесу и није желео да од њих створи нешто друго. „Он има добро мишљење о Грцима, о средњем веку, о осамнаестом веку, он има добро мишљење о готово свему, осим о свом времену и месту. Ако постоји било шта што Хердер није волео, то је уклањање једне културе од стране друге.“³⁶⁾

Међутим, Хердер не брани само далеке народе од европских „усређитеља“. Он је заправо забринут за духовни положај сопствене нације. Тако се већ у свом путничком дневнику критички осврће на културну политику Фридриха II, „његове Французе“ и деловање Академије коју је овај основао.³⁷⁾ Хердер чак тврди да је Волтер, кога је Фридрих довео у Пруску, презирао Немце, а да их није ни познавао, док је Академија допринела срозавању филозофије.³⁸⁾ Другим речима, Французи и њихово просветитељство нису донели Пруској никакву корист и више су штетили него допринели културном развоју Немачке. Под утицајем француских просветитеља настао је Фридрихов просвећени апсолутизам кога Хердер окривљује за спутавање немачког културног развоја.

Дакле, према Хердеровом мишљењу, прихватање неприкладних стандарда спречава развитаك аутентичне националне културе и уметности. Поезија која је израз националног духа може се процењивати само на основу тог духа чији је израз, а не неких универзалних стандарда који је гурају у већ готове калупе. То дакле, у погледу начина живота и уређења друштва, значи да оно што је добро за Португалце не мора важити и за Немце, при чему и једни и други могу бити у праву. Другим речима, тачност једног одговора не повлачи за собом и погрешност другачијег решења. Животни стилови Немца и Португалца могу бити различити, а ипак једнако добри и једнако вредни. Нема објективног мерила у складу са којим бисмо могли рећи да је један народни еп лепши од другог. У својој филозофији језика Хердер је настојао да покаже да различи-

36) Берлин, *Корени романтизма*, стр. 77.

37) Иако Хердер исмева Фридрихово подражавање Француза и оснивање Академије у Берлину, он се више пута надметао, а три пута су његови есеји награђивани на годишњим конкурсима Академије. Без обзира на његов генерални став о Академији ипак је изабран за њеног почасног члана.

38) ohann Gottfried Herder, “Journal of My Voyage in the Year 1769” in F. M. Barnard (ed.), *Herder on Social and Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969, p. 94.

ти језици стварају различите светове, те је према томе нелогично користити мере и стандарде једног доба и једне нације за мерење достигнућа друге нације и другог доба.

На тим основама, Хердер држи да је разлика између просвећених и непросвећених народа само релативна, односно само у квалитету, а не у квантитету. „Разлика између просветљених и непросветљених, између култивисаних и некултивисаних народа није, дакле, специфична него је само поступна.“³⁹⁾ Ова разлика зависи од тачке гледишта онога који посматра различите народе. Ако, са једне тачке гледишта, један народ може изгледати заостао, из другог угла нам се показује као снажан, креативан и виталан. Културе су једноставно различите, али не више и ниже.

У том смислу Хердер посебно цени аутентичност и оригиналност. „Немци треба да буду Немци а не трећеразредни Французи; живети значи бити загњурен у властити језик, традицију, локална осећања; једнообразност је смрт.“⁴⁰⁾ Свака група треба да се развија у складу са својим могућностима. Штавише, разноликост је Божји знак. Сам Бог жели да свет који је створио буде башта различитости. Тако се Хердер отиснуо на своје путовање бродом у намери да са више страна упозна свет свог Бога, а то значи најближи могући контакт са том баштом различитости и упознавање нових људи, њихових обичаја и култура. Ако је разноликост Божји знак то онда значи и да је очувања особене културе у крајњем случају дужност према Богу. „Само у гласу Бога, тј. укључени у стваралачку традицију, можемо и наставити делатно да живимо, безимено дејствујући у душама својих драгих.“⁴¹⁾ Сваки човек припада народу коме припада, и његов је задатак да људском роду саопшти свој поглед на свет.

Са овог становишта Хердер критикује и римокатоличку цркву. Он указује да римокатоличка црква форсирајући латински језик гуши изражавање на народном језику и спутава остваривање народног духа. „Не само да су матерњи језици народа који су били запосели Европу, а са њима и сами ти народи, одржавани у стању сировости, него је, између осталог, такође посебно тиме народ лишаван свог крајњег учешћа у јавним већањима, јер он није знао латински језик. Само културом језика отац народа се може уздићи из варварства, па је Европа тако дуго остала варварска и због тога

39) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 122.

40) Берлин, *Против струје: есеји из историје идеја*, стр. 19.

41) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 123.

што се један туђински језик скоро хиљаду година наметао природном органу њених становника.⁴²⁾

Бранећи разноликост и аутентичност сваког народног духа, Хердер у *Још једној филозофији историје* напада космополитски дух просветитељства. Он оптужује космополитски индивидуализам просветитељства да је натерао људе да се стиде свог националног идентитета, при чему указује на модерну искорењеност. Људи не припадају више нигде зато што их је просветитељство учило да морају припадати свугде.⁴³⁾ Тиме су се одвојили од своје културе, историје, језика и митова сматрајући их ниским и вулгарним одвојили су се од народног духа. Хердер поручује људима да се не одвајају од сопствене традиције. Он им препоручује да што дубље уроне у своје корене. „Где јеси и тај који јеси рођен, човече, ту јеси тај који је требало да будеш: не напуштај ланац, нити га превазилази него се закачи за њега! Само у његовој повезаности, у ономе што ти осећаш и дајеш, па у оба случаја *постајеш* делатан, само ту има за тебе живота и спокоја.“⁴⁴⁾ Порука је јасна. Човечанству се може припадати само кроз припадност некој одређеној традицији, култури и неком одређеном народу. На тај начин Хердер успева да повеже свој хуманизам и свој национализам, односно да успостави баланс између космополитизма и национализма. За њега нација није препрека хуманитету, она репрезентује човечанство које свакако има више страна те свака нација репрезентује различиту страну. Заправо Хердер је задржао идеал човечанства, али га је ослободио просветитељског рационализма. Арис указује да је Фихте прихватио ову Хердерову идеју коју је даље разрадио у својим познатим говорима.⁴⁵⁾

Имајући све горе наведено у виду ни мало не чуди Касиреров став да је Хердер од свих мислилаца и песника осамнаестог века поседовао најоштрији осећај и најдубље разумевање индивидуалитета.⁴⁶⁾ Он гаји поштовање према свим различитостима и ужива у локалним особеностима.

На овом месту ипак треба бити посебно опрезан. Када Хердер говори о различитим народима и различитом духу сваког народа он тада не мисли да је ту реч о расним разликама. Код њега не наилазимо на онај мистицизам крви који је учио да између народа

42) *Ibid*, стр. 293.

43) eiser, *op. cit.*, p. 204.

44) Хердер, *op. cit.*, стр. 122.

45) Aris, *op. cit.*, p. 241.

46) Ernst Cassirer, *The Myth of the State*, Yale University Press, New Haven, 1946, p. 184.

постоје некакве суштинске, мада неопипљиве, разлике које имају везе са расом. Сам Хердер на крају крајева не прихвата ни поделу људи на расе. Та подела му изгледа насилна и вештачка. „Тако су се, на пример, неки усудили да четири или пет делова људског рода, изворно подељених по подручјима или чак бојама, назову *расама*: не видим ниједан узрок за овај назив. На Земљи нема ни четири или пет раса, нити искључивих варијетета. Боје се губе преливајући се једне у друге, творевине служе генетском карактеру.“⁴⁷⁾ Као што смо већ нагласили Хердер је далеко од помисли да културе дели на ниже и више. Самим тим он не прави разлику ни међу људима. „Поврх тога, неједнакост људи по природи није тако велика као што то постаје васпитањем, како то показују особине једног истог народа под његовим разноликим врстама владавине. За кратко време, и најплеменитији народ под јармом деспотизма губи своју племенитост. Тако, очигледно је да ова беда није дело природе него је дело људи.“⁴⁸⁾ Дакле, и најплеменитије културе под лошом владавином могу пасти у варварство, као што би и ослобођење народног духа довело до високих културних достигнућа. Самим тим, иако Хердер говори и о утицајима климе и тла на формирање карактера одређеног народа у његовом раду нема онаквих призива „крви и тла“ какви се могу срести код других аутора који су се касније бавили концептима народа и народног духа, што је примера ради случај са Хансом Фрејером.⁴⁹⁾

Исаија Берлин такође тврди да Хердер није био националиста и да се гнушао политичког национализма иако признаје да је семе национализма присутно у Хердеровим нападима на универзализам и испразни космополитизам, те да је немачки филозоф био највећи подстрекач културног национализма међу народима које су угњетавала велика европска царства.⁵⁰⁾ Ернст Касирер прихвата да је Хердер био националиста, али подвлачи да хердеровски национализам није исто што и прости партикуларизам. Напротив, његов национализам је у складу са стварним универзализмом, па чак га и претпоставља, будући да је култура сваке нације индивидуална манифестација универзалног, један индивидуалан глас у општем свеобухватном складу. На крају Касирер закључује да је Хердеров и на њему створени романтичарски национализам био

47) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 90.

48) *Ibid*, стр. 132.

49) Jerry Muller, *The Mind and the Market: Capitalism in Modern European Thought*, Anchor Books, New York, 2002, p. 278.

50) Берлин, *Против струје: есеји из историје идеја*, Заједница књижевника Панчева, Панчево, 1994, стр. 17-18.

продукт љубави, а не мржње.⁵¹⁾ И други писци се у принципу слажу са Берлином и Касирером када објашњавају да Хердер није баштинио модерни национализам правећи притом оштру разлику између немачког филозофа и касније историје европског национализма. Тако на пример Рајнолд Арис цитира Мајнекеа који каже да је Хердеров национализам има свој корен и своју границу у његовом хуманизму. Он је трансформисао концепт индивидуалности на националну групу, тако да нације постају велике индивидуе. Његов национализам се дакле фундаментално разликује од модерног национализма будући да нема никакве везе са концептом једне моћне, модерне, централизоване државе. То дакле није политички већ један етнички и духовни национализам, без икаквих агресивних тенденција.⁵²⁾

На овом трагу је и Џон Пламенац, који такође тврди да Хердер није био политички националиста. Штавише, исти аутор подвлачи да нема ничега нелибералног у вези са Хердеровим културним национализмом. Хердер није јадиковао због немачке подељености нити је беспоговорно тражио немачко политичко уједињење. Неговање аутентичне културе деловало му је као довољно. „Он се интересовао за оно што чини да Њемци препознају једни друге као Њемце, иако су неки од њих били протестанти а други католици, неки поданици Хоенцолерна а други Хабзбурга или других нижих суверених кнежева. Ако је био озлојеђен културном доминацијом Француза, то је било због тога што је мислио да је она опасна по њемачку културу, њемачки дух, њемачке обичаје и навике, начин мишљења и осећања. Њему није пало на памет да је очување или развитак те културе тражио уједињење Њемаца у једну државу.“⁵³⁾ За Хердера су категорије нације и културе биле исувише важне да би могле послужити као оправдање бирократске и централизоване државе.

Тек касније доћи ће до спајања немачког политичког и културног национализма. Међутим, у овим оценама не треба бити сувише искључив. Млади Хердер јесте радије одабрао верност руском него пруском двору; он је такође гајио својеврсну одбојност према Прусији која ће касније извршити немачко уједињење управо због њене централизованости и бирократичности и њене неосетљивости на локалне и историјске специфичности. Такође,

51) Cassirer, *The Myth of the State*, p. 185-186.

52) Aris, *op. cit.*, p. 243.

53) John Plamenatz "Dva tipa nacionalizma" u Andrey Waskiewicz, Zbigniew Pelczynski, (ur.) *Izbor tekstova*, Fondacija John Plamenatz, Bar, 2001. str. 37.

Хердер није имао лепо мишљење ни о Фридриху Великом нити о пруском милитаризму, што само по себи није чудно ако се има у виду да је Хердер имао тек дванаест година када је почео Седмогодишњи рат, један од највећих и најкрвавијих сукоба који је свет до тада видео. За њега је питање немачког уједињења сасвим сигурно пре свега представљало културно питање, али ипак то још увек не значи да он, на крају крајева, није имао на уму и једно политичко уједињење Немаца, ако ништа друго оно барем као могуће решење у будућности. О томе доста речито говори једна реченица из његовог Дневника. „Државе краља Пруске неће бити срећне док не постану аутономни делови велике братске [немачке] уније.“⁵⁴⁾ Према томе, немачке земље треба да задрже своју аутономију, оне треба да негују своје локалне специфичности и своју аутентичност, али оне ће бити истински срећне тек у једној братској заједници са осталим Немцима.

Хердер не говори како ће се до „братске заједнице“ доћи, али је сигурно да он нема на уму ни некакву политичку акцију, а још мање било какво војно решење. На више места у својим радовима он се оштро противи свакој ратоборној политици, па тако и оној која би се заклањала иза нације. Човек је за њега биће способно да саосећа са другима па према томе и мирољубиво створење. „Дакле, само његово обличје поучава га мирољубивости, а не разбојничком убитачном уништавању: прво обележје хуманости.“⁵⁵⁾ Супротно Хобсу за Хердера је природно стање мира међу људима. Он без сумње алудира на великог Енглеза када каже: „Било је филозофа који су наш род, због нагона самоодржања, сврставали у звери и његово природно стање називали ратним стањем. Очигледно је у овој тврдњи много тога што њему није својствено. ... Супротно је истини повести представљати злоћудни, непријатељски карактер људи збијених на једном простору, супарничких уметника, супростављених политичара, завидљивих научника, као опште особине људског рода. Највећи број људи на земљи не познаје ове раздируће жаоке и кржаве ране које оне изазивају; он живи у слободној атмосфери, а не у кужном ваздуху градова. ... Дакле, није рат него мир природно стање незбијеног људског рода, јер рат је стање нужде, не првобитног уживања.“⁵⁶⁾ Рат је дакле према Хердеру неприродно стање за човека. Није хуманост него су страсти гониле народе да се као дивље животиње удружују и сукобљавају. Стога

54) Herder, "Journal of My Voyage in the Year 1769" p. 53.

55) Хердер, *Идеје за филозофију повести човечанства*, стр. 59.

56) *Ibid.*, 111.

није ни чудо да на истом месту најславнија имена историје Хердер назива давитељима људског рода, крунисаним целатима или целатима који су се борили за своје круне.⁵⁷⁾ Како је за Хердера рат као такав неприродан, неприродна мора бити и свака освајачка политика „крунисаних целата“ односно њихове амбиције, империјалне тежње за моћи, славом и престижом. Он такође наглашава да је сопствена земља неопходна сваком народу, те да су они нераздвојиви од свог тла. „Особина сваког тела и његовог начина живота, све радости и послови на које су навикнути од детињства, цели видокруг њихове душе – климатски су условљени. Одузме ли им се њихова земља, одузето им је све.“⁵⁸⁾ Према томе освајачки ратови су сами по себи неправедни. Са друге стране, колонијалистичка политика не доноси очекиване резултате већ на дужи рок штети и самим колонизаторима. „Сви пребрзи, пренагли прелази у супротну хемисферу и климу ретко су били спасоносни за једну нацију, јер природа није узалуд повукла своје границе између међусобно удаљених земаља. Како повест освајања тако и повест трговинских друштава, али већином повест мисија, нужно би дала тужну и делом смешну слику, ако би се непристрасно овај предмет с његовим последицама такође извукао из властитих релација са онима који су већ прошли тај прелазак. Са одвратношћу и грожењем читају се вести о неким европским нацијама које су се, потонуле у најбесрамније обиље и најбезосећајнију гордост, телесно и душевно изопачила, и чак више немају снаге за уживање и самилост.“⁵⁹⁾ Са ових позиција Хердер критикује европску освајачку политику, а не штеди ни своје земљаке који су се превише занели националистичким осећањима. Њима поручује да на Земљи има довољно места за све.

Можемо закључити да је Хердеров национализам био спона између космополитизма просветитељства и модерног национализма. Ради се такорећи о једној међузони. Са једне стране хердеровски национализам је представљао изазов космополитизму, те критиковао његова слаба места, али са друге стране он није исекао споне између нације и човечанства. Штавише, културни национализам који Хердер заступа је у функцији повезивања појединца и човечанства. У крајњој линији, неспутано изражавање сваког националног духа корисно је за читаво човечанство. Исто тако, Хердер свој национализам не везује за државу и политику. Културно

57) *Ibid*, 132.58) *Ibid*, 91-92.59) *Ibid*, 99.

јединство нације је оно што је главно, док је политичко уједињење мање важна ствар. Чак и ако је оно потребно до њега се неће доћи планираном политичком акцијом и државном интервенцијом, него спонтано и природно. На крају крајева то је ствар Провиђења. Као што и Арис признаје, ХердEROVA мисао била је природна за ону генерацију која је више ценила етику него политику и која није имала поверења у државу.⁶⁰⁾ Одбојност према апсолутизму и бирократији спречила га је да објективно сагледа улогу коју ће држава у будућности играти. С тим у вези, пада у очи и његов недостатак осећаја за реалну политику. Хердер је био изузетно нерасположен према Фридриху Великом и Пруској, али ће управо та апсолутистичка и милитаристичка Пруска на крају крајева остварити немачко уједињење.

*
* *

ХердEROVA мисао показује једну чудесну карактеристику. Он је пошао од филозофије језика и тако утемељио учење о нацији. Тиме је политизовао језик, а нацију засновао као политички појам. Тако је Хердер упркос томе што је избегавао да се бави политиком и политичким темама на крају ипак постао један изузетно важан политички писац, покретач романтизма и утемељитељ национализма. Такође, ХердEROVA мисао представљаће изазов главном току политичке и филозофске мисли његовог времена. Он не само што ће афирмисати народно стваралаштво него ће то стваралаштво прогласити јединственим културним благом. Ако је сваки народ носилац само себи својственог духа, и јединствене културе, онда исто тако сваки народ има право и обавезу да ту своју културу развија и да се на тај начин представља другим нацијама. Према томе, не постоје стандарди према којима бисмо могли да упоређујемо стваралаштво различитих народа и да га вреднујемо као боље или лошије. Културе су различите, народи су различити и сваки треба да буде онакав какав јесте. Иако антипросветитељ и утемељитељ национализма, Хердер задржава спону са космополитизмом. Нације нису једна од друге одвојене некаквим непремостивим препрекама, све оне заједно учествују у човечанству. Зато Хердер у свом национализму не види ни један једини разлог за агресију и конфликте међу народима.

На овим основама ХердEROVA мисао је изменила до тада познату политику. Након њега, политика се више не може водити на

60) Aris, *op. cit.*, p. 244.

такав начин да занемарује питања језика и питања културе. Припадници исте културе неће се задовољити само културним јединством, него ће захтевати и политичко јединство да би осигурали и сачували своју посебност. Другим речима, свака нација захтева право да буде призната и да може да се сама развија без туђег туторства и контроле. Тако ће ХердEROVA мисао представљати увод у све данас актуелне расправе о односу између културе и политике.

Dusan Dostanic

HERDER'S CONCEPTION OF THE NATION

Summary

In this article the author deals with the conception of a nation by the German philosopher Johann Gottfried Herder. In this paper is pointed out Herder's conception of language as the main feature of the nation. In addition, special attention was paid to Herder's notion of "national spirit". According to Herder, every distinctive characteristic of a nation is essentially a product and a manifestation of a "national spirit". In the third part the author deals with German philosophers view upon the question of relations between different cultures. Thus the fundamental features of Herder's cultural nationalism are indicated as well as his relationship with enlightenment's cosmopolitanism. The purpose of this work is to emphasize the roots and the beginnings of the modern considerations of nation, nationalism and national identity.

Key words: Johann Gottfried von Herder, nation, national spirit, culture, language, identity

ЛИТЕРАТУРА

- Aris, Reinhold, *History of Political Thought in Germany 1789-1815*, Routledge, London, 1965.
- Barnard, F.M, *Herder on Social and Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- Beck, Lewis White, *Early German Philosophy: Kant and his Predecessors*, Harvard University Press, 1969.
- Beiser, Frederick C., *Enlightenment, Revolution and Romanticism: The Genesis of Modern German political thought, 1790-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1992.
- Берлин, Исаија, *Корени романтизма*, Службени гласник, Београд, 2006.
- Берлин, Исаија, *Против струје: есеји из историје идеја*, Заједница књижевника Панчева, Панчево, 1994.
- Bowie, Andrew, *Introduction to German Philosophy from Kant to Habermas*, Polity Press, Cambridge, 2003.

- Дивјак, Слободан, (ур.) *Нација, култура и грађанство*, Службени лист Србије, Београд, 2002.
- Достанић, Душан, „Значај проучавања културе за модерну политичку мисао“, *Политичка ревија*, 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- Достанић, Душан, „Модерна држава пред изазовима комунитаризма“, *Политичка ревија*, 2/2012, Институт за политичке студије, Београд.
- Muller, Jerry, *The Mind and the Market: Capitalism in Modern European Thought*, Anchor Books, New York, 2002.
- Thompson, Michael, Verweij, Marco, Ellis, Richard J. „Way and How Culture Matters“ in Robert E. Goodin, Charles Tilly (ed.) *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, Oxford University Press, Oxford, 2006.
- Cassirer, Ernst, *The Myth of the State*, Yale University Press, New Haven, 1946.
- Kraus, Peter, „Komunitarismus“ in Claus Offe, Martin Hartman (hrsg.), *Politische Theorie und Politische Philosophie*, Verlag C. H. Beck, München, 2011.
- Лепнис, Волф, *Култура и политика*, Геопоетика, Београд, 2009.
- Plamenatz, John, „Dva tipa nacionalizma“, u Andrey Waskiewicz, Zbigniew Pelczynski, (ur.) *Izbor tekstova*, Fondacija John Plamenatz, Bar, 2001.
- Стојадиновић, Миша, „Национални идентитет у доба глобализације“, *Српска политичка мисао*, 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- Стојадиновић, Миша, „Питање националног идентитета у XXI веку“, *Политичка ревија*, 1/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- Herder, Johann Gottfried, „Another Philosophy of History“ in Ioannis D. Evrigenis, Daniel Pellerin (ed.), *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2004.
- Herder, Johann Gottfried, „Fragments on Recent German Literature (1767-8)“ in Michael N. Forster (ed.), *Herder: Philosophical Writings*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004.
- Herder, Johann Gottfried, „Journal of My Voyage in the Year 1769“ in F. M. Barnard (ed.), *Herder on Social and Political Culture*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969.
- Herder, Johann Gottfried, „On Characters of Nations and Ages“ in Ioannis D. Evrigenis, Daniel Pellerin (ed.), *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2004.
- Herder, Johann Gottfried, „The Influence of Free Legislation on the Science and Arts“ in Ioannis D. Evrigenis, Daniel Pellerin (ed.), *Another Philosophy of History and Selected Political Writings*, Hackett Publishing Company, Indianapolis/Cambridge, 2004.
- Хердер, Јохан Готфрид, *Идеје за филозофију повести човечанства*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2012.
- Хердер, Јохан Готфрид, *Расправа о пореклу језика*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1989.
- Цветићанин, Невен, *Епоха с оне стране левице и деснице*, Службени гласник, Институт друштвених наука, Београд, 2008.

Resume

Herder's ideas show some extraordinary characteristics. He unintentionally enters the field of politics. Starting from his philosophy of language Herder gets to his concept of the nation. According to him,

everything which one nation creates is actually not a creation of one individual, not even one generation, but of a national genius or a “spirit of a nation” as he calls it. That means that every nation as a collective, has its own culture, same as it has its own language. Thus cultures of different nations have different standards and different centers. So these different cultures can’t be compared one to another. They could have very different ideals. There are no better or worse cultures, no higher or lower ones. In a same sense there are no better or racially superior nations. In that way, Herder becomes one of the most important German thinkers of a counter-enlightenment. For him the main characteristic of a Universe is not uniformity but a diversity. On that ground, he manages to defend national myths and even national prejudices against enlightenment’s rationalism. According to Herder the main feature of a human beings is not the reason but language. That means that we can’t understand one people and its culture by applying some universal rational standards. Quite opposite, one nation can be understood only from its own creations its poetry, music, myths, legends, stories, customs and practices. Nation is what it creates and one people can be understood only through its creations. In according to this, Herder thinks that one people is what it is and that is it should be on a first place. Even more, individual should be deeply rooted in his national history, tradition and culture. His advice for every nation is to stay what it is. Unique feeling of identity and authenticity is vital for every nation as much as its self esteem. In this way Herder manages to turn language and nation into a political facts. Since Herder, culture becomes something what is essential for a politics and political philosophy in general. In other words, Herder creates a unique conception of a cultural nationalism, as a zone between enlightenment’s cosmopolitanism and later political nationalism. As much as he started as a thinker who didn’t want to have anything to do with state and politics, and as much he despised absolutistic regime and bureaucracy in the later cause of history his ideas became fundamentally connected to political nationalism and national aspirations for a unification. In that way Herder in the end was apolitical or even anti-political political thinker.

* Овај рад је примљен 27. јула 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Милена Пешић*Институт за политичке студије, Београд*

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ: ИЗМЕЋУ КОНТИНУИТЕТА И ПРОМЕНЉИВОСТИ*

Сажетак

Полазна теза овог рада – да се друштвени феномени нација и национални идентитет не могу без неприхватљивих редукција сводити на идеологију или облик политике, већ да их треба посматрати шире, у антрополошком и културолошком кључу и увек у социокултурном контексту како би се потпуније разумели, развијена је кроз уводно разматрање културолошке равни националног идентитета схваћеног као друштвени конструкт; повезивањем идеја Бенедикта Андерсона, Ентони Смита и Жан Франсоа Бајара. Централна линија проблематизовања у овом раду постављена на релацији датост/трајност/одређеност: конструисаност/променљивост/флуидност, развијана је кроз два концептуална повезивања: кроз успостављање веза између етничког и националног идентитета из перспективе разматрања њихове заједничке „културне конфигурације“ чије је основе понудио Смит; уз које, као вид њему супротстављеног погледа, предузето и опсервирање интерактивне динамике успостављања и мењања етничких граница, са фокусом на идејама Фредерика Барта. Други смер тематизовања трајности и променљивости водио је кроз проблематизовање појма културног идентитета, кроз приказ основне контроверзе у тумачењу његових релација са националним идентитетом на линији есенцијализација – релативизација. Закључно разматрање водило је делимичном прихватању тезе да је изградња разлика, као основа за самоидентификацију колектива, променљив продукт подложен обликовању, али само у мери у којој оно уважава културолошке

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

механизме и процесе означавања који дају карактер специфичног континуитета националним идентификацијама, кроз успостављање симболичко-аксиолошких структура као облика трајности унутар динамике промена иманентних друштву и култури уопште.

Кључне речи: национални идентитет, етнос, друштвени конструкт, култура, политика, културни идентитет, континуитет, промене, границе

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ КАО КУЛТУРОЛОШКИ ФЕНОМЕН

Појам националног идентитета означава комплексан, мултидимензионалан друштвени феномен и као такав не може се без нужних редукција сводити на једно значење; јер оно зависи од много чинилаца, а примаран је контекст у којем се појам употребљава. Примери значењског свођења појма очити су, међутим, и у начном и у политичком дискурсу. Комплексност овог феномена, међутим, и поред бројних покушаја у оквиру различитих друштвених дисциплина (социјалне психологије, социологије, антропологије, културологије, комуникологије), чини га и даље извориштем бројних дилема које ограничавају напоре у његовом научном одређењу.¹⁾ Томе треба додати и чињеницу да савремено разумевање феномена идентитета упућује на динамички, релациони карактер феномена, његову тешко рашчлањиву мултидимензионалност, а што је за приступ у овом раду посебно важно, упућује и на повезаност идентитета и културе, односно идентитета и језика (дискурса). Као вишеслојна и променљива категорија, идентитет се схвата као нешто што није јединствено већ се умножава и трансформише током живота²⁾; као друштвени конструкт – „производ различитих антагонистичких дискурса, пракси и позиција које се често међусобно пресецају“.³⁾

1) Јасна Милошевић Ђорђевић издвојила је три базичне дилеме као изворишта контроверзи у истраживању феномена националног идентитета: ону везану за његов статус као предмета научног истраживања; концептуално-терминолошки хаос који прати покушаје његовог прецизнијег дефинисања и дилему која производи из немогућности изналажења јединственог критеријума класификације опречних теоријских приступа. Опширније у „Један покушај класификације теоријских разматрања националног идентитета“, *Психологија*, бр. 36 (2), 125-140, Београд, стр. 126-127, 129.

2) Голубовић, З., *Ја и други*, Република, Београд, стр. 2, 8-9, 1999.

3) Хол, С., „Коме треба 'идентитет'?“, *Реч*, 64/10, Београд, 2001, стр. 218; Опширније о односу дискурса и националног идентитета у: Пешић, М., „Национални идентитет и дискурзивна пракса“, *Политичка ревија* 2/2012, стр. 1-27, Београд, 2012.

Конструктивистички приступ националном идентитету као најопштије полазиште овог рада подржева да се он као социјално-психолошки феномен конструише током живота, као производ споја „примордијалних веза“ културног порекла, односно својеврсних „културних датости“ усвојених процесима социјализације, и избора које појединац прави следећи своје интересе, културне и политичке/идеолошке преференце.⁴⁾

Полазна теза овог истраживања јесте та да се друштвени феномени нација и национални идентитет не могу без неприхватљивих редукција сводити на идеологију или облик политике, већ да их треба посматрати шире, у антрополошком и културолошком кључу и увек у социокултурном контексту, како би се они исправно разумели. Централна линија проблематизовања у овом раду везује се за базичну теоријску контроверзу која настаје на релацији датост/трајност/одређеност: конструисаност/променљивост/флуидност – једну од кључних када је проблем идентитета у питању. Концептуална полазишта за развијање ових проблематизација представљају идеје Бенедикта Андерсона и Ентони Смита, као и Жан Франсоа Бајара.

Концепт субјективног замишљања као основе националних идентификација Бенедикт Андерсон је продубљивањем културних корена национализма поставио у само средиште разумевања феномена нације и националног идентитета. Инсистирајући на, за његову анализу базичној разлици између национализма као идеолошког покрета и националног идентитета као „колективне културне појаве“, Смит је национализам одредио као политичку идеологију у чијем се средишту налази културна доктрина.⁵⁾ Основе тезе о имагинарном у идентитетској афирмацији поставио је Жан Франсоа Бајар,⁶⁾ повезивањем процеса кодификовања традиције са процесима изградње националних идентитета, али са конфликтним и спонтаним процесима његовог формирања, о чему ће касније бити више речи.

Андерсонова теза да су националност – „бивање нацијом“, као и национализам „културне творевине посебне врсте“ предста-

4) Connel S, Hartman, D., (1998) *Ethnicity and Race, Making Identities in Changing World*, London, Pine Forge Press Sage Publications; (према Милошевић Ђорђевић, *Човек о нацији*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, 36)

5) Смит, Е., *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998, стр. 6, 120.

6) Жан-Франсоа Бајар објавио је на француском дело *L'Illusion Identitaire* (Fayard, 1966), те га, судећи по датумима објављиваних дела можемо сматрати идејним претходником Б. Андерсона и А. Смита. Наводи аутора у овом раду потичу из разговора с њим објављеним под називом „Имагинарно у идентитетској афирмацији“, у зборнику *Идентитет(и)*, Clío, Београд, 2009, стр. 384-391.

вља једно од важних полазишта овог рада. Разматрање њиховог историјског настајања и мењања значења током времена омогућава нам да их разумемо на потпунији начин; у ауторовој поставци они се не повезују са политичким идеологијама, већ са великим културним системима који су стварали неспорни референцијални оквир, а то су верска заједница и династичко краљевство који су им претходили и из који су и против којих су ови настајали. „Бивање нацијом“ омогућено је „спонтаном дестилацијом сложене ‘смијесе’ засебних повјесних сила“, ⁷⁾ оно је ситуирано у комплексну друштвену мену, која није само економска, већ и културолошка; то је промена „у поимању времена, простора, знака, комуникације, другог и себе“. ⁸⁾

У антрополошком кључу, Андерсон је дефинисао нацију као „замишљену политичку заједницу“ инхерентно ограничену и суверену; ограничену, јер чак и највеће нације имају границе, и ниједна се не замишља тако да се поклапа са људским родом; суверену, јер се појам „нације“ појавио у доба када је урушен легитимитет династичког краљевства, односно када је његов историјски суверенитет прешао у народни суверенитет, тј. суверенитет припадника нације. ⁹⁾

Појам „замишљање нације“ у Андерсоновом одређењу има специфично значење које треба да укључи у разматрање „реалне и сложене друштвене процесе који генеришу смисао бивања нацијом“. ¹⁰⁾ Замишљање нације је стваран (иако делом субјективан) друштвени процес којим настаје својеврсна заједница. Нације су замишљене заједнице јер њихове припаднике не повезује међусобно познанство, већ систем представа о њиховом заједништву који живи у сваком од њих. Као једну од водећих идеја издвајамо управо тезу по којој „нације и национализми представљају реалне феномене чија се производња врши на имагинрном плану“. ¹¹⁾

7) Андерсон, Б., *Нација, замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998, стр. 14, 22.

8) Силва, М., „Бивање нацијом данас“, у Андерсон, Б., нав. дело, стр. 8.

9) Андерсон, Б., нав. дело, стр. 17.

10) Новаковић, А., „Замишљеност или измишљеност нације“, *Политичка ревија*, 4/2009, 187-198, стр. 191.

11) Замишљање нације не треба мешати са измишљањем, лажношћу, како то по Андерсону чини Гелнер, истичући да се национализам лажно представља, што упућује на то да постоје „истинске“ заједнице „које можемо супротставити нацијама, на штету ових других“. (Андерсон, нав. дело стр. 18.) Концепт „замишљања нације“ омогућава да се избегне „есенцијалистичко и онтолошко квалификовање ‘суштине’ нације“, јер нације не поседују своју суштину по природи (антиесенцијалистичко одређење) нити постоје по природи (антионтолошки сегмент одређења)“ (Новаковић, А., нав. дело стр. 189,

Ако је нација „замишљена заједница“, онда је култура инструмент и медијум те имажинације.¹²⁾ Како је објаснио Андерсон, нације су постале замисливе тек онда када су три темељне културне концепције изгубиле примат. Прва концепција односила се на привилеговани статус одређених писаних, светих језика у приступу „онтолошкој истини“, што је створило трансконтиненталне верске заједнице (као што су хришћанство и ислам). У време доминације овог културног система, конфесионална припадност била је својство на основу којег су се заједнице разликовале. Друга културна концепција везивала се за божанску утемељеност ауторитета владара, односно схватање оданости владару и Светом писму као „кључа приступа битку“, базирано на веровању „да је друштво природно организовано око и под влашћу узвишених центара – монарха“. Трећа је била концепција времена по којој су „космологија и историја биле неодвојиве, а порекло света и људи у бити идентични“.¹³⁾

Промене у схватању времена упућују на базична померања у поимању стварности. „Док је вечност религијског смисла била усидрена у сваком тренутку повести и представљала само један исти тренутак који је вечно истрајавао у садашњости, обзнањујући у сваком тренутку божански поредак, дотле је нови поредак базиран на појму празног времена (испуњеног спољашњим карактеристикама једног календара) отворио нов начин разумевања света. Тако је разбијена залеђена структура светог времена и на површину је избило бесконачно много појединачних тренутака које је требало повезати у одређени смисао“.¹⁴⁾ Тај потребни смисао доносила је управо нација, схваћена аналогно идеји о „друштвеном организму који се календарски креће кроз хомогено празно време“, као чврста заједница која се непрестано креће кроз историју.¹⁵⁾

Специфичну друштвену мену која је створила претпоставке за појаву нације, одређивала је по Андерсону интеракција „између система производње и производних односа (капитализма), технологије комуникације (тиска), те неумитне разноврсности људских језика“; она је омогућила стварање „новог облика замишљене

191) Тиме се избегава и сврставање „за“ и „против“ национализма, а с њим и нужне редукције које прате овакве приступе феномену.

12) Дундаш, Б., „Културе идентитет. О њиховом проблематичном односу“, у *Зборник радова IV међународни интердисциплинарни симпозијум* (ур. Љ. Суботић), Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2006, стр. 159-170.

13) Андерсон, Б., нав. дело, стр. 43.

14) Новаковић, А., нав. дело, стр. 193.

15) Андерсон, Б., нав. дело, стр. 34.

заједнице која је својом основном морфологијом поставила сцену за сувремену нацију“.¹⁶⁾ Андерсон је настојао да покаже „како се пракса институције прелама у дискурзивној пракси“¹⁷⁾, а то преламање управо је демонстрирало и модуларност нације и специфичност „стила њеног замишљања“ на основу којег се, по аутору, нације међусобно разликују.

Стварање националних култура поклапа се по Бајару са покретом културног затварања коме присуствујемо почев од 18. века кроз „измишљање традиције“, односно „тенденцију поновне употребе (...) фрагмената мање-више фантазмагоричне прошлости“, која је требало да прати друштвене, политичке и културне промене и настанак модерне државе на западу.¹⁸⁾ Паралелно са тим процесима систематског вредновања елемената фолклорне културе, „друштвене групе ретроактивно реагују на тај градитељски посао на основу сопствених вредности, сопствених култура“.¹⁹⁾ Како је згровито поентира Бајар, „изградња националних идентитета неодојива је од њиховог ‘формирања’“. Дистинкција између изградње као свесног стварања „апарата за политичку контролу од неке друштвене класе или партије“ и формирања које означава „конфликтан, ненамеран и врло несвесан процес“ и које „води у неред сукоба и компромиса преко масе безимених особа“, савршено одговара, по аутору, настајању националних идентитета. Јер они су „истовремено резултат своје изградње кроз доминантне групе или фазе друштвеног успона, и формирања, другачије речено, те укупне алхемije која се ствара унутар друштава“.²⁰⁾

Израђивање и развој свести о националном јединству, обезбеђивање имагинарној заједници заједничке историје, језика и културе њених припадника, у условима културне хетерогености премодерног доба, представља пројекат који увелико превазилази размере пуке политичко-идеолошке конструкције за мобилизацију маса у стварању државних граница. Како истиче Ан-Мари Тијес, да би идеја нације била прихваћена као легитимна/трансформишућа друштвена снага, потребно је било створити заједнички идентитет припадника нације на коме би, на основу културноисторијских

16) Андерсон, Б., нав. дело, стр. 49, 51.

17) Межнарић, С., „Бивање нацијом данас“, у *Нација замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998, стр. 8.

18) Бајар, Ж. Ф., „Имагинарно у идентитетској афирмацији“, *Идентитет(и)*, Слио Београд, 2009, стр. 386.

19) Бајар, нав. дело, стр. 386.

20) Бајар, нав. дело, стр. 386-387.

референци и заједничке праксе, могло да се развије заједничко осећање припадништва.²¹⁾

Одређења Ернеста Ренана полазе управо од „заједничког, недељивог и неотуђивог наслеђа као основе националне идеје“. Будући да је објективне карактеристике сматрао недовољним за дефинисање нације, Ренан је истицао значај духовног начела, моралне свести и солидарности. За њега је нација „душа, духовно начело. Једна је заједничко поседовање богатог наслеђа сећања, друга је актуелна сагласност, жеља да се живи заједно, постојање воље да се настави са уважавањем наслеђа које смо стекли као недељиво.“²²⁾ Формирање националног идентитета састојало се у изградњи тих наслеђа која су се у основи показала међусобно веома сличним.

Градитељски подухват кодификовања традиције обухватао је, што је посебно важно, и напоре у стандардизацији националног језика. Како истиче Андерсон, нација је од почетка поимана језиком а не крвљу. Важан је, дакле, био и сам моменат иницирања појединаца у друштвеној улози и језичкој пракси припадника националне (језичке) заједнице, као једној од важних фактичких и симболичких потврда припадности и јединства нације.²³⁾ Штампани (национални) језици су, поствили темељ националној свести „ставарњем унификованог поља размене и комуникација испод латинског а изнад вернакулара; повезивањем читалаца путем штампе, који су сачињавали у својој секуларној, појединачној видљивој невидљивости заматак национално замишљене заједнице“. Штампарски капитализам учврстио је језик, а то је током времена допринело стварању представе древности изузетно важне у субјективном поимању нације.²⁴⁾

Језик је, осим тога, и „изврстан преносник мнетичких трагова из једне генерације у другу“. Симболи које он носи са собом бивају препознати и схваћени још од најранијег детињства. У „горњим токовима развоја језика располажемо митовима и религија-

21) На том подухвату радиле генерације интелектуалаца, научника и уметника. Нација је конципирана као „заједница по рођењу која успоставља принципијелну једнакост и братство међу својим припадницима“, као независна од династичке и војне историје она је постојала пре и наживење свог владара; зависно од историјског тренутка може бити покорена или подељена, али је слобода њен примарни циљ, а борба за њено постизање основни задатак. (Тијес, А. М., „Културна производња европских нација“, *Идентитет(у)*, Слио, Београд, 2009, стр. 333-334.

22) Ренан, Е., нав. према Тијес, А. М., „Културна производња европских нација“, *Идентитет(у)*, Слио Београд, стр. 335.

23) Андерсон, нав. дело, стр. 138.

24) Андерсон, нав. дело, стр. 50.

ма који током миленијума прикупљају и чувају давнашње идеје и обреде. У доњим токовима опажамо неизмерну позорницу где се окупљају групе и што обухвата сва места на којима се прослављају велики догађаји, (...) а где се комеморирају и саме групе. Од генерације до генерације, емотивни набој на тој позорници остаје исти.²⁵⁾ И језик и јавна сфера „памте“ лингвистичке и идејне структуре, као различите форме репрезентовања нације у виду каталога идеја и језичких конструкција, (етничких) стереотипа и аутостереотипа, у виду дискурса који стоје на располагању сваком појединцу у процесима друштвене интеракције и социјалне идентификације; свакој друштвеној групи и политичком актеру, односно учеснику у јавној расправи везаној за проблем нације и националног идентитета.

Иако се у стварности националне границе не поклапају са језичким, а дистинктивност културних одлика јесте у основи питање интерпретације заједнице, на основу свега гореистакнутог у вези са значајем језика за формирање и опстајање националних идентификација, прихватљиво је Андерсоново становиште о језику као инхерентном и суштинском обележју националног идентитета.²⁶⁾

Неспорно је да нема „природног“ идентитета који би нам се наметнуо сам по себи. Идентитети који се афирмишу резултат су културне/језичке, политичке или идеолошке изградње, они су друштвеноисторијске конструкције, а делом и израз „идентитетских стратегија“, рационално вођених од стране друштвених и политичких актера. Али, уз ову константу иде и променљива означена од стране Бајара као „формирање идентитета“ – конфликтан, ненамеран и врло несвесан процес „замишљања нације“ између сукоба и компромиса у маси безимених особа.²⁷⁾

Насупрот истраживачким трендовима свођења националног идентитета на актуалне и променљиве идентитетске стратегије руковођене од стране друштвених и политичких актера које осиромашује поглед на феномен, његово повезивање са са културом, односно продубљивање погледа на његове културолошке основе нуди могућност целовитијег увида. Ентони Смит је, повезујући проблем националног идентитета са проблемима етничког идентитета и етничке заједнице, настојао да објасни управо карактер културне доктрине која им лежи у основи, залазећи у прошлост и

25) Московиси, С., *Доба гомиле* (2), Библиотека XX век, Београд, 1997, стр. 200-201.

26) Један од зачетника ове идеје је немачки филозоф Јохан Готфрид Хердер који је развио учење о изградњи нације на темељу језичке блискости. Опширније у Ј. Г. Хедер, *Пасправа о пореклу језика*, Сремски Карловци, 1989.

27) Бајар, Ж. Ф., нав. дело, стр. 389.

процесе изградње нације. Међутим, повезаност модерних нација са ма каквим етничким језгром, проблематична је и неизвесна, те стога представља често критиковану тезу у савременим проучавањима.²⁸⁾

Најчешћи аргумент критике састоји се чињеници да постоје значајни примери нација обликованих без етнија (стапање култура узастопних таласа у Америци, Аргентини и Аустралији).²⁹⁾ Међутим, то не искључује и могућност да тамо где су оне постојале нација буде обликована на њиховим основама као некој врсти културне конфигурације, нити то може бити аргументација довољна за начелно оспоравање поставке. Како истиче Смит, прве нације, историјски гледано, обликовале су се на основу премодерних етничких језгара и, као моћне и културно утицајне, постале су модели за потоње случајеве обликовања. Тај етнички модел био је социолошки продуктиван, јер се лако се уклапао са премодерном „демотском“ врстом заједнице.³⁰⁾

Сличну поставку о модулирању нације приликом њеног „пресађивања“ у нове социокултурне и политичке средине налазимо и код Андерсона. Националност, односно „бивање нацијом“ „пресађивано“ је, по њему, на разна друштвена подручја, стапајући се са великим политичким и идеолошким констелацијама, и постајући, у виду званичног национализма, ефикасна творевина за мобилизацију маса у стварању државних граница.

Као последица модуларности нације, разноликост конкретних манифестација овог друштвеног феномена резултира немогућношћу стварања његове општеважеће научне дефиниције. С друге стране, насупрот ове разноликости стоји специфична универзалност нације, једну од њених важних антрополошких димензија Андерсон је одредио сагледавајући је као „свјетовни начин да се судбина претвори у континуитет, да се случају да смисао“³¹⁾, упућујући на сродност националистичког с верским менталитетом. То је с једне стране општије а друге стране специфичније од онога што је Смит одредио унутрашњим функцијама националног идентитета а што су многи аутори истицали као његову важну психолошку основу – потребу за припадношћу. А управо на основама те

28) Кодрић, С., „Идеологија националног идентитета и националне културе“, у зборнику *У част Пера Јаковсена*, (ур. Ајдачић, Д., Лазаревић Ди Ђакомо, П.), Београд, 2010, стр. 225-239.

29) Кодрић, С., стр. 232.

30) Смит, Е., нав. дело, стр. 70-71.

31) Андерсон, Б., нав. дело, стр. 2, 8-9.

човекове везаности за континуитет темељи се по Андерсону ефикасност нације као средство за мобилизацију маса у стварању државних граница.

ЕТНИЧКИ ИДЕНТИТЕТ И КУЛТУРА: ИЗМЕЋУ ТРАЈНОСТИ И ПРОМЕНЉИВОСТИ

У литератури се неретко сусрећемо с тезом да нације израстају на основама одређеног, затеченог етничког реалитета, а исто тако и са оспоравањем било каквих континуитета између нација и етнија. Оно што је овде важније од разрешења ове теоријске дилеме јесте чињеница да тај етнички реалитет може симболичко-митолошки подупрети осећање етничко-националног континуитета који, међутим, не мора да представља и стварни континуитет.³²⁾ Јер, како истиче Смит, стварање „кохерентне митологије и симболичке једне историјске и културне заједнице“, на основу расположивих културних компоненти, представља важан услов опстанка и јединства нације, независно од тога колико су етничке везе биле јасне или исконструисане.³³⁾ То је у основи један од важних разлога због којих сам појам етничког идентитета представља стални извор контроверзи како у научним тако и у политичким расправама, посебно када се он доводи у везу са културом, поистовећује са културним или верским идентитетом, односно када се тим поистовећивањима политички манипулише.

Једна од базичних дилема везаних за појам етничитета састоји се у питању да ли нас он упућује „на непроменљиву културну платформу дефинисану стабилним критеријумима, или је инструменталистичка конструкција у служби политичких, економских или друштвених интереса“.³⁴⁾ Између ових двеју крајности у схватању појма етничитета³⁵⁾, прве везане за његову есенцијализацију као „исконског појма“, односно постулирање његове природне датости (што га кроз заједнички смисао приближава појму расе), оне друге која „припадност везује за пролазне и променљиве сентименте, ставове и перцепције“, Смит је понудио „средњи пут“, кроз приступ који акценат ставља на симболичко-културне атрибуте ет-

32) Жунић, Д., *Национализам и књижевност*, стр. 9. ; <http://rss.archives.ceu.hu/archiv-e/00001127/01/133.pdf>

33) Смит, Е., нав. дело, стр. 71.

34) Фомрозо, Б., „Расправе о етничкостима“, *Идентитет(и)*, Clío, Београд, 2005, стр. 295.

35) Уп. Смит, Е., нав. дело, стр. 38-39.

ничког идентитета,³⁶⁾ постављајући га тиме на неки начин у културолошке основе нације. Међу издвојеним обележјима етничког и националног идентитета подударни су управо атрибути претежно културне и историјске садржине и изразито субјективне природе.

Као атрибуте етничког идентитета аутор наводи: *колективно, властито име; мит о заједничким прецима; заједничка историјска сећања* („култура сећања“ је примарна а не историјске чињенице); *један или више диференцирајућих елемената заједничке културе (језик, вера, обичаји, институције...); повезаност са одређеном „домовином“* – духовна приврженост и носталгија (митско и субјективно својство територијалне привржености); *осећање солидарности код значајних делова популације.*³⁷⁾ А битна обележја националног идентитета су по њему: *историјска територија, односно домовина; заједнички митови и историјска сећања; заједничка масовна јавна култура; заједничка законска права и дужности припадника нације; заједничка економија с територијалном мобилношћу припадника нације.*³⁸⁾

Горенаведена одређења етничког и националног идентитета, воде, међутим, у проблеме по више основа: због чињенице одсуства или неслагласности критеријума – јер неке заједнице не поседују своју територију (нпр. Роми) док различити народи (суседи) могу да говоре истим језиком (нпр. Срби и Хрвати); други проблем односи се на ограничења која носи „смештање институција и стваралаштва групе у самодовољно утврђену листу културних црта схваћених на неисторијски начин“; јер такав резон води у схватање које културној промени види само осиромашење и погоршање. А у основи је погрешна свака концепција која у изолованости види принцип настанка и одржавања колективних идентитета, јер такво гледиште „згушњава друштвену реалност групе засноване на изолованости и њено културно изграђивање“. Стварност је да сва друштва/ нације/културе одржавају сталне, мање или више интензивне, односе са својим окружењем.³⁹⁾ Како нас подсећа Формозо, „акултурација није феномен од којег се може побећи“. ⁴⁰⁾ У том

36) Смит, А., нав. дело, стр. 39.

37) Смит А., нав. дело, стр. 39, 40, 41.

38) Нацију Смит одређује као именовану људску популацију „са заједничком историјском територијом, заједничким митовима и историјским сећањима, заједничком масовном јавном културом, заједничком економијом и заједничким законским правима и дужностима свих припадника. Смит, нав. дело, стр. 29-30; Уп. Голубивић, З., нав. дело, стр. 76.

39) Формозо, Б., нав. дело, стр. 295-297.

40) Формозо, Б., нав. дело, стр. 297-298.

смислу Смитовом схватању може се приговорити занемаривање једне од суштинских димензија идентитета (како индивидуалног тако и социјалног) релације према „другоме“, као и одсуство разматрања његове историјске природе, променљивости и релативности у односу на контекст и друге социјалне идентитете, што његов приступ у великој мери карактерише као статички.⁴¹⁾

Најприхватљивије становиште било би оно по којем се ниједна од наведених (субјективних или објективних) културних одлика не може узимати као по себи дистинктивна за национални идентитет, мада смо мишљења да постоји довољно богата научна аргументација која иде у прилог тези да језик нације својом укупношћу значаја и смисла то јесте. Пре се може говорити о дистинктивном споју изабраних обележја, који настаје на основама постојеће „културне конфигурације“, који ствара и утемељује друштвеном праксом и институцијама сама заједница градећи свој идентитет, великим делом одређен друштвеноисторијским околностима и културолошким чиниоцима изградње и формирања идентитета њених припадника. Као, „замишљене заједнице“, нације „симболички конструишу и институционализују своје просторно-временске међе, као и своје „културне разлике“.

Далеко од исконског ентитета, етничка заједница конституише се као „тип културног колективитета“ посредством линија културног афинитета, који отелотворују особени митови о прецима, историјска сећања/колективно памћење (заправо култура сећања), симболи и вредности које одржава одређена културна јединица популације.⁴²⁾ Штавише, „кохезија и самосвест припадника етничке заједнице расте и опада с растом и опадањем субјективног значаја који за њих има сваки од тих „атрибута припадности“; њихово истицање, снажење и удруживање утиче на јачање осећања заједничког идентитета и саме заједнице/етније/нације, а њихово слабљење и губитак воде распаду или њеном апсорбовању.⁴³⁾

Проблем с културним разликама као границама међу етницама састоји се у томе што су оне с једне стране нужне, а с друге стране онда када добију политичке импликације могу постати из-

41) Раденовић, С., „Национални идентитет, етницитет, (критичка) култура сећања“, *Филозофија и друштво*, 3/2, 2006.

42) Смит, А., нав. дело, стр. 52.

43) Етничку групу Смит одређује као „тип културног колективитета који ставља нагласак на улогу митова о лози и историјска сећања, и који се препознаје по једној или више културних разлика“, као што су језик, вера, обичаји или институције. (Смит, А., нав. дело, стр. 41, 44)

вориште међуетничке дистанце/сукоба.⁴⁴⁾ Поистовећивање културног идентитета са етничким и религијским нуди добру основу за њихову политичке злоупотребе. Машинерија „произвођења непријатеља“ ради на погонску снагу етничких стереотипа и њихове „инстант“ снаге да мобилише масе.

Етничке границе и њихово одржавање тежиште су истраживања Фредерика Барта, по којем су оне примарније у анализи него издвајање једног претпостављеног културног „језгра“ на основу којег би били тумачени сви облици промене. Јер по њему, управо је етничка граница носилац дистинктивног карактера а не културни материјал одређене етнице.⁴⁵⁾ На основу увида у то да су знаци за разликовање/утврђивање граница променљиви, аутор идентитет схвата као процесуалан а не систематичан, а и сама култура не сагледава се као датост већ као „резултанта са различитим садржајем“.⁴⁶⁾

Барт у приступу етницитету полази од две темељне поставке: „међуетничке границе могу бити врло порозне а да то не утиче на интегритет група у контакту, све док процеси искључивања и инкорпорације обезбеђују опстанак категорија кроз које се људи идентификују; с друге стране етничке групе постоје само кроз низ контраста који их издвајају од околине.“⁴⁷⁾ Ако одређена етница одржава свој идентитет и онда када њени припадници ступају у интеракцију с припадницима других етница, „то имплицира постојање критеријума за одређивање припадности, те начина за манифестно изражавање припадности и искључености“.⁴⁸⁾

Иако су етничке границе друштвене границе које могу имати и територијалну основу, етничка група „није сама по себи ентитет, већ један облик организовања препознатљив по контрастима између културних атрибута и унакрсних израза и начина по којима се људи сврставају позивањем на сличности и разлике.“⁴⁹⁾ Реч је о

44) Жунић, Д., нав. дело, стр. 16.

45) Раденовић, С, нав. дело, стр. 229.

46) Формозо, Б., нав. дело, стр. 300. Једно од најутицајнијих становишта везаних за проблем етницитета представља схватање Фредерика Барта садржано у његовом делу објављеном још 1969, а код нас 1997, под називом „Етничке групе и њихове границе“ у Ф. Путиња, Ж. Стреф-Фенар, (ур.), *Теорије о етницитету*, Библиотека XX век, Београд

47) Формозо, Б., нав. дело, стр. 301.

48) Барт, Ф., према Раденовић, С., нав. дело, стр. 229.

49) Фредерик Барт национални идентитет види као битну одредницу нације. Тако је по њему је најважнија карактеристика нације постојање „скупа чланова који сами себе идентификују, а и у очима других бивају идентификовани као категорија коју је немогуће не разликовати од осталих категорија истог реда“ (Барт, 1997, 216) Дакле, за национални

„категоријама атрибуирања и идентификације које спроводе сами актери“⁵⁰⁾ кроз разликовање „нас“ од „њих“ које учвршћује идентитет. Етницитет се тако може схватити као „континуирани процес дихотомизације између чланова групе и оних изван ње, који се потврђује у друштвеној интеракцији“.⁵¹⁾

Овакво динамичко поимање етницитета не постулира га као непроменљив и аисторичан скуп „културних црта“ (веровања, вредности, језика, норми, симбола, обреда и обичаја) које би се као такве преносиле са генерације на генерацију у оквиру једне етнице, напротив – као происходећег „из акција и реакција између етничких група“; као нешто што се формира и развија у њиховој интеракцији, процесима укључивања и искључивања који успостављају границе, а унутар друштвене организације која се непрекидно одвија и развија. У поменутим процесима „културне црте“ које се узимају у обзир не представљају збир објективних разлика, већ само оних које сами актери сматрају значајним. Диференцирајућа обележја могу се, дакле, у одређеном периоду мењати, губити значење или уступати место другим обележјима.⁵²⁾

Минимизирање значаја и кохерентности наслеђених културних схема представља, међутим, једну од важних слабости Бартовог приступа; он губи из вида да су „друштвени актери позвани да се сналазе у социокултурном систему који је пре тога постојао и који свака генерација мења на основу ограниченог броја могућности“.⁵³⁾ Преношењем идентитетске конструкције на границу која раздваја групу од њених суседа, значења културних кодова сагледавају се преуско, унутар контекста у којем се свде на дистинктивне црте у односу на „странце“.⁵⁴⁾

На крају овог разматрања карактера трајности и променљивости етничког идентитета, можемо се сложити са тезом, да се средишњи парадокс етницитета састоји у „коегзистенцији мене и трајности, стално другачијег индивидуалног и културног израза, у оквиру јасно одређених друштвених и културних параметара“. На-

идентитет је битна како субјективна идентификација са одређеном групом, тако и идентификовање дате групе од стране неприпадника. Национални идентитет се формира само у контрасту према другим нацијама, и у сталном редефинисању у зависности од односа према другим групама.“ (уп. Милошевић Ђоршевић, Ј., нав. дело, стр. 134; Формозо, нав. дело, стр. 301)

50) Раденовић, С., нав. дело, стр. 229.

51) Голубовић, З., нав. дело, стр. 74-75.

52) Раденовић, С., нав. дело, стр. 229.

53) Раденовић, С., стр. 229.

54) Формозо, Б., нав. дело, стр. 301-302.

слеђе традиције које једна генерација прима од друге у мање или више измењеном облику, јавља се у форми културних параметара који „омеђују перспективу у културну садржину дате заједнице.“⁵⁵⁾

Променљивост етничких граница и извесна пластичност културног идентитета припадника етничке заједнице упућују на „концентричност“ као својство етничких, и уопште колективних културних удруживања, односно на променљивост чеоних позиција „концентричних кругова етничког идентитета и верности“ из политичких, економских, демографских и других разлога.⁵⁶⁾ Али то не значи да је прихватљиво безгранично наглашавање карактера променљивости етничких граница или флуидности њихове културне садржине. Јер, тиме бисмо се лишили средства за објашњавање успостављања етничких веза и заједница уопште, „укинули могућност конституисања идентитета који нису били само узастопно пролазни тренуци у перцепцијама, ставовима и сентиментима субјеката идентификације“; и не бисмо могли објаснити настајање колективности, „обликовање групе из мноштва тренутака индивидуалног сентимента, перцепције и сећања“.⁵⁷⁾ Оно што је свакако несумњиво јесте чињеница да етничитет испољава и постојаност и променљивост зависно од циљева посматрача и његове удаљености од дате културне појаве. С обзиром на бројност његових „субјективних компоненти“ он може бити схваћен као „несводива чињеница људског понашања“, или пак сведен на само један од „историјских облика идентификације“. Када је реч о „етничком сродству“, њега је данас прихватљиво тумачити само метафорички, као имагинарно сродство оваплоћено у линији културног афинитета кроз заједничке митове, културу сећања, заједничке симболе и вредности.⁵⁸⁾

Полазећи од коегзистенције трајности и промене као централне контроверзе не само етничитета него и уопште идентитета (културног и националног), постаје упутна Смитова сугестија да би његова истраживања требало да разматрају „међусобно повезане процесе који чине „двоструку спиралу“ етничких идентитета: „с једне стране појава есенцијализације својстава која наводи групе да себе замишљају као друштвене врсте, и с друге стране ства-

55) Својеврсна традиција слика, култова, обичаја, обреда, артефаката, као и одређени митови/ историјски догађаји, хероји, симболи и вредности обликују „ризницу етничке културе коју ће заједница селективно користити из генерације у генерацију“. Смит, А., нав. дело, стр. 65.

56) Смит, А., нав. дело, стр. 44-45.

57) Смит, А., нав. дело, стр. 45.

58) Смит, А., нав. дело, стр. 46.

рање флексибилних друштвених граница које те исте групе воде да се шире или да се деле.⁵⁹⁾

Између етничког и националног идентитета могуће је успоставити бројне релације, од којих је једна од релевантнијих свакако она везана за културну конфигурацију реализовану кроз линије културних афинитета, о којој је било речи.⁶⁰⁾ Али то не умањује важност разликовања појмова „нације“ „етничитета“. На основама те разлике изграђења су и два базично различита модела нације: етнички и грађански. Ова супротстављеност свакако је и релативна и варљива, будући да су обе концепције нераскидиво повезане, иако различито истицане зависно од политичких и друштвених околности.⁶¹⁾

Иако су национални и етнички идентитет различити феномени који се не могу поистовећивати, проучавање националног идентитета као друштвеног конструкта подразумева истраживање његових културолошких основа које су великим делом подударне са оним етничког, бар судећи по одредницама које је издвојио Смит. Како аутор истиче, схватајући национализам као планетарну форму културе, реч је о преплитању идеологије, језика, митологије, симболизма и свести који дају темељ националном идентитету.⁶²⁾

59) Формозо, Б., нав. дело, стр. 307.

60) Иако са доласком национализма започиње његово дејство на обликовање националног идентитета, овај се може исправно разумети само истраживањем његове друштвене и културне матрице, која је по Смиту „много тога дуговала присуству премодерних етница и постепеном јављању националних држава на западу“. Националистички језик и симболика обухватнији су од идеологије или идеолошког покрета, како истиче Смит, и они повезују ту идеологију с „масовним сентиментима“ ширих делова означене популације, нарочито посредством парола, симбола и церемонија; они у исти мах захватају и когнитивну и експресивну димензију, спајајући се с обухватнијим стремљењима и осећањима, како међу елитама тако и међу ширим слојевима (Смит, Е., нав. дело, стр. 118)

61) Први модел везује се за немачки романтизам и „тежњу за племенским јединством, које се заснива на приписаним принципима, историјским легендама и митовима. Друго схватање нацију дефинише културолошки „као заједницу одређену културним и политичким идентитетом, подразумевајући да етничка група није конститутивна за појам нације нити за државу“. (Голубовић, З., нав. дело стр. 74) На основама сродне поделе на објективну и субјективну концепцију нације, према првој, француској (наводно произашлој из Револуције) припадност нацији израз је рационалног и уговорног избора припадности заједници, а према другој, означеној као немачка (која се повезује се са покретом романтизма) национална припадност се одређује према етничким и културним критеријумима (Тијес, А.М., нав. дело, стр. 333)

62) Жунџи, Д. *Национализам и књижевност*, стр. 12; <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001127/01/133.pdf>

НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ И КУЛТУРА

Према најопштијем и уобичајеном савременом одређењу, нација се дефинише као „људска група углавном доста широка коју карактерише свест о јединству (историјском, друштвеном, културном) и жеља да се живи заједно“.⁶³⁾ Културно јединство нације, међутим, представља појам чије тумачење прате оштре контриверзе.

Појам „идентитет“ удружен са појмом „култура“ доживео је савремени научни и медијски успех. Како истиче Жан-Клод Руано-Борбалан, овај успех концепта потиче од чињенице да је овај концепт омогућио „да се наругамо старој расној теорији антрополога, која је подвргла колонизирани народи неограниченој доминацији“.⁶⁴⁾ Данашња употреба појма идентитета удруженог с појмом култура је, међутим, у најмању руку двосмислена, а за неке ауторе и проблематична. У контексту одбране права угњетених, мањина, како наводи Борбалан, овај концепт „истовремено служи и да овековечи диференцијализам који није далеко од идеје о раси и може да подржи све национализме, ксенофобизме и етноцентризме“.⁶⁵⁾ Упркос чињеници да појам културног идентитета може да конвергира са идејама интеркултурног дијалога, остаје негативни значењски потенцијал који се везује за екстреме поимања јединства националне културе, а са њим контроверзе у тумачењу.⁶⁶⁾

Иако осећање културне посебности не представља нужан услов очувања одлика својственох одређеној култури, оно се ипак сматра важним фактором трајности и изразитог одвајања „културно једнородних група“. Знањаци је принципу посебности који су прихватили сви чланови приписивао основну функцији дефинисања „друштвених јединица културног карактера“; принцип издвајања тих група је „заједништво прихваћених вредности“.⁶⁷⁾ На трагу ове идеје о јединству заједничких вредности, Дејвид Милер заједничку јавну културу схвата као базичну претпоставку националног идентитета. За њега брига за кохерентност и интегритет националне културе има и историјску димензију, а кад је тако, како

63) Тијес, А.М., нав. дело, стр. 333.

64) Борбалан, Ж. К., нав. дело, стр. 423-424.

65) Борбалан, Ж.К., нав. дело, стр. 424.

66) О редукцијама мултикултуралистичког дискурса везаним за проблем културног идентитета опширније у Пешић, М., Новаковић, А., „Проблем идентитета и мултикултурализам“, *Српска политичка мисао*,

67) Клосковска, А., *Социологија културе*, Чигоја штампа, Београд, 2005, стр. 62.

истиче Кевин Робинс, она се претвара у преокупацију наслеђем и континуитетом.⁶⁸⁾

Осим стабилности и кохерентности заједничког идентитета и припадности, важан је и њихово однос са етичким и политичким животом заједнице, јер по Милеру „управо заједничка култура и веровања заједнице стварају основе етичке и политичке акције. Заједнички идентитет носи са собом узајамну лојалност и тиме се повећава уверење да ће други узвратити кооперативним понашањем ономе ко се за њега опредељује“. У том смислу, „замишљена заједница је заједница обавеза.“⁶⁹⁾ Међутим, чињеница је људи и имају интерес да обликују свет у сарадњи са дугима са којима се по нечему важном заједнички идентификују.

Свест о припадности властитој нацији, тзв. „осећај за ми“, односно „доживљај посебности“, све су то ознаке „имагинарног заједништва“ које омогућава појединцу да се идентификује са целином симболичког наслеђа свог народа и да из тог доживљаја црпи лично задовољство. Симболичке вредности представљају један од резултата деловања културе у односу на које је то осећање основано, „јер учесник-прималац заиста учествује у стварању, сагласно са комуникативном концепцијом културе“. Доживљај културног заједништва представља и важан чинилац интеграције заједнице. *Идеолошка отаџбина* као „комплекс вредности које су рефлексивно постале део свести и обичајна веза путем навика, која је делимично нерелексивна, реализујући се у деловању, а посебно у језику“ представља релевантан „чинилац посредовања у друштвеним односима, у сагласности је са везом сопствене групе, мада ову везу не исцрпљује.“⁷⁰⁾

68) Истичући идеју нужности националне културе као такве и неминовности онога што је одређена нација постала, Милер сматра неприхватљивом идеју о националном идентитету као арбитарном или фиктивном, јер, како истиче, није могуће да људи на своју националност гледају као на пуку историјску случајност, према Робинс, К., „Ка Лодону: граду изван нације“, *Студије културе* (ур. Ђорђевић, Ј.), Службени гласник, Београд, 2008, стр. 589-590.

69) Милер, Д, према, Робинс, К., нав. дело, стр. 589.

70) Инструменталност и аутотеличност тесно су испреплетене у функционисању симболичке културе. Пример таквог њиховог сложеног повезивања представља, по Клоковској управо народна култура посматрана из тог угла који је Осовски повезивао са појмом „идеолошка отаџбина“ који обухвата целину ставова групе и „њихових корелата према заједничком фонду просторних, уметничких, интелектуалних, идеолошких и религиозних симбола који се сматрају производом и наслеђем групе“. Интернализација ових вредности „доводи се у везу са убеђењем у њихов посебан однос са сопственом групом, са њеном историјском судбином, карактером, начином деловања. Однос према тим вредностима као према сопственим, мада колективним има двојак утицаја који се манифестује у сфери индивидуалних доживљаја и самооцене појединаца као и у области друштвене културе. Клоковска, А., нав. дело, стр. 353-355.

Друштвене вредности представљају једно од важних подручја културног идентитета, јер чине главни референтни оквир за целокупно мишљење и понашање појединаца.⁷¹⁾ Флоријан Знањецки постулирао је „друштвени аксионормативни ситем“ који чине „обрасци вредности и норме понашања као основе постојања и уједињавања свих културних феномена, као њихов заједнички принцип“. Као елемент заједничког симболичког система, вредности „одређују начине оријентације делатних људи према предметима и класама предмета“, пружајући принципе вршења избора⁷²⁾ у оквиру алтернатива разних оријентација које се појављују у да тој ситуацији, што по Парсонсу представља суштину друштвених процеса.⁷³⁾

Људска култура са својим бројним нормама, обрасцима и симболички кодираним чињеницама које нису резултат само сопствених већ и друштвених, историјских искустава, ствара мноштво прилика за аксиолошку дисонанцу. Постоје, међутим, примери таквих функција симболичке културе која не рађа једино амбиваленцију у људској свести, већ и омогућава њено елиминисање. Таква је улога бројних религијских, филозофских, идеолошких концепција, како истиче Клоковска, „које су у историји културе давале принципе, правила, хијерархије вредности, одређујући једну начелну, главну и надређену скалу“ (мање или више обавезну за одређене људе у одређеним епохама или бар сигурно у одређеним ситуацијама).⁷⁴⁾ Оне пружају аксиолошку кохеренцију системима социјалне/националне идентификације посредством симболичких система културе.

Са становишта студија културе, међутим, споран је сам појам јединствене националне културе, менталитета и других „романтичарских појмова који нацију посматрају као монолитну и интегрисану“. Јер такво схватање нације искључује „оно што је основна идеја студија културе – личне и групне идентитете, класне генерацијске, етничке, расне, родне поткултуре.“ Јединство нације

71) Голубовић, З., нав. дело, стр. 35-36.

72) Парсонс аналитички издваја „три механизма токова тих процеса: по мотивационој оријентацији, по оријентацији на вредности и на културне обрасце“. (Клоковска, А., нав. дело, стр. 113)

73) Да би се одредио узајамни однос семиотичког и аксиолошког критеријума симболичке културе, потребна је релација са појмом значења. Међутим, како истиче Клоковска, оба аутора нејасно формулишу проблем повезаности вредности са сфером знакова и симбола. (Клоковска, А., нав. дело, стр. 114-115)

74) Клоковска, А., нав. дело, стр. 124-125.

је „замишљено или измишљено да би се борило против разноликости, антагонизама и друштвене диманике“.⁷⁵⁾

Схватање националне културе као непроменљиве стереотипне матрице која затвара друштвене групе у некакав статички оклоп, једна је од двеју неприхватљивих крајности у њеног тумачења. Како истиче К. Камилџери, „стварање култа које тражи непроменљивост културних облика, први је облик њихове супстанцијализације“. А већина творевина које се уобичајено називају нацијама садржи разне мешавине најразличитијих културних атрибута и не могу се сводити на неколико обележја. Не постоје „чисте културе“. Многа појединачна културна обележја надилазе границе и не могу се – или се могу само привидно ограничити према политичким категоријама (нпр. разликовање српског и хрватског језика, или низоземског и фламанског).⁷⁶⁾ Међутим, као што је тачно да култура не може послужити за класификовање људи на нације, тачно је и то да је нација одређена културом и то у више смислова те речи.

Кретање појединаца кроз разне културе и поткултуре отвара могућност за преферирање и дистанцирање по сопственом избору, за успостављање сопствене „културне формуле“⁷⁷⁾, односно постижање „сложене кохерентности“.⁷⁸⁾ Како истиче Камилџери, „културе се мењају а појединци усвајају за себе различите стратегије.“⁷⁹⁾ Ту се већ крећемо у правцу друге неприхватљиве крајности тумачења културе, према ситуационистичком гледишту по којем се „системи колективног значаја праве према потребама људи, чији је удео променљивости велики у интеракцији са околинама које се и саме мењају и мењају проблеме са којима се суочавају“.⁸⁰⁾ Културе јесу историјске еволутивне творевине (што релативизује појам „културе порекла“) и које, уз то, много дугују узајамном прожимању. Али култура није ни примордијалистички „збир ванвременских одлика“ нити је „инертни ресурс“ на шта је у основи своде инструменталисти. Она јесте иманентно променљива, зато што постоји и функционише у условима перманентне акултурације, али према

75) Робинс, К., нав. дело, стр. 586.

76) Камилџери К., (2009) „Културне стратегије или хиљаду начина прилагођавања“, *Идентитет(и)*, Clío, Београд, стр. 108.

77) Камилџери, К., нав. дело, стр. 106.

78) Камилџери, К., нав. дело стр. 108.

79) Камилџери, К., нав. дело, стр. 105.

80) Камилџери, К., нав. дело, стр. 106.

најчешће ограниченим могућностима и истовремено је процесуална и системска (отворени систем).⁸¹⁾

Како би се превазишле значењске неодређености и забуне, потребно је одустати од било какве есенцијалистичке употребе појма културни идентитет. То, међутим, не значи сложити се са тезом да „идентитет и култура нису ни традиције ни менталитети, већ представе које је изградила не тако дуга историја и активирани су зависно од околности“. Позивање на идентитет или културу не може се сагледавати само као „израз идентитетских стратегија, одбране од владајућих или искључених друштвених група.“⁸²⁾ Нити се може сводити на „политичку стратегију“ колико год нам друштвена стварност давала примера за такву праксу. Јер то није цела истина о његовом друштвеном функционисању.

Релације између културе и националног идентитета које овде разматрамо у категоријама односа сталности и промене, сагледане у општијем контексту део су шире динамике односа процеса дифузије и процеса интеграције иманентних свакој култури. За опсервирање карактера сталности националних идентификација утемељеног у култури, појам „културни образац“ (pattern of culture)⁸³⁾ показује се функционалним, уз све условности његове савремене употребе. Наиме, као централни појам у тумачењу феномена интеграције културе, културни образац фигурирао је у научном дискурсу, али је у савременом углавном оспораван (и великим делом одбачен). Тако је схватање америчке културалистичке струје која културне обрасце одређује као „културне моделе који обликују начине живота и начине представљања чланова неког друштва“ одбачено, јер је у основи сводило културе на непроменљиве функције друштвених колективитета.⁸⁴⁾

Описе културних целина створених по хармоничном образцу, са јасно одређеним границама треба, међутим, схватити не као верну реконструкцију стварности, већ пре као „арбитрарне конструкције“ истраживача, корисне не толико као инструменти објашњавања принципа културне интеграције, већ њеног описа и разумевања њених карактеристичних обележја.⁸⁵⁾ Подсетимо се Парсонсовог одређења по којем је главна функција културе као друштвеног подсистема одржавање обрасца и граница система

81) Формозо, Б., нав. дело, стр. 307.

82) Борбалан, Ж. К., нав. дело, стр. 424.

83) Рут Бенедикт, *Обрасци културе*, Просвета, Београд, 1976.

84) Халперн, К., „Изградња идентитета“, *Идентитет(и)*, Clío, Београд, 2009, стр. 12.

85) Клоковска, А., нав. дело, 61.

својствених датом друштву.⁸⁶⁾ Уз сав опрез према „тенденцији великог уједначавања системских модела“, неспорно је да култура врши такве функције, али под условом да друштвено-културне системе схватимо као отворене, само релативно изоловане системе који остају у интеракцији са ситуационим контекстом, а уз то имају и процесуални карактер: подлежу унутрашњим променама. Јер културе се додирују на својим периферијама и подлежу, кроз међусобне утицаје, процесима дифузије. „И фактор иманентних историјских преображаја, као и променљивост граница подједнако узрокују да интеграција ниједне културе није непроменљиво и апсолутно стање“.⁸⁷⁾

Хомогеност културе у односу на сваку од њених основних карактеристика представља увек само оквир „унутар којег се налази спектар разноврсних нијанси које одговарају индивидуалним варијантама реализације норми и културних образаца“.⁸⁸⁾ У великим и сложеним друштвима, „и поред прецизно одређене политичке организације и граница, могу да постоје многе енклаве друштвених група и кругова који се одликују различитим варијантама културних обележја, а то је могуће пре свега у односу на језик, уметност, идеологију, веровања и науку“. Обимност друштва и сложеност његове структуре повлаче собом и његову хетерогеност с обзиром на одређене карактеристике његове „глобалне културе“. Јер, гранично поље одлика и културних утицаја који се међусобно мешају простире се преко формалних граница. Међутим, бројна антрополошка истраживања описаног карактера ипак дозвољавају да се утврди „тенденција заједничког појављивања неких културних одлика које или подлежу дифузији или се формирају у иманентном процесу развоја“.⁸⁹⁾

Савремена промишљања феномена колективности уважавају чињеницу да појединци одржавају бројне и разноврсне, врло променљиве везе са својим заједницама и својим веровањима. Стицање културног идентитета, који традиционално обележавају хомогеније заједнице, данас изгледа још отвореније.⁹⁰⁾ Појам колективног културног идентитета, међутим, не претпоставља ну-

86) Парсонс, Т., *Модерна друштва*, Градина, Ниш, 1992.

87) Клосковска, А., нав. дело, стр. 52.

88) Седам основних елемената културе, по Антоњини Клосковској су: економска организација; политичка организованост, структура локалне заједнице; језик; фолклор и уметност, идеологија и веровања; и наука. (Клосковска, А., нав. дело, стр. 59)

89) Клосковска А., нав. дело, стр. 59-61.

90) Руано-Борбалан, Ж.К., „Изградња идентитета“, *Идентитет(и)*, Clio, Београд, 2009, стр. 12.

жно једнообразност културних елемената током генерација, већ „осећање континуитета из генерације у генерацију дате културне популационе јединице“, утемељено на „основном ткиву културних елемената“.⁹¹⁾

Култура као „симболички универзум“ пружа појединцима, за адаптацију неопходан референтни оквир, својим значењима, вредностима и правилима; а културни идентитет даје им нешто својеврсно, што је специфична одлика људске врсте и то „на двоструки начин: као „генеричка култура“, односно као начин на који су људска бића организована, и као „диференцијална култура“, тј. као историјска спецификација прве и својеврсна интерпретација општег (људског) начина живота. Као интерпретација дате друштвене реалности, култура омогућује конкретније ситуирање индивидуа у социјални контекст, јер пружа могућност разумевања специфичних значења која се разликују од културе до културе и дају једној популацији својеврност, а не само заједнички оквир“.⁹²⁾ У том смислу, културни стереотипи имају важну улогу у остваривању културног идентитета. Они функционишу као „системи нормативних постулата“, односно „структуре перцепције/интерпретације света“, „у смислу серија замисли које су схематизоване путем социјализације и образовања“.⁹³⁾ Основу тог процеса чини способност симболизације и разумевања значења унутар заједничког оквира интерпретације света и понашања.

Појединци доживљавају свет разумевајући на одређени начин, што је својеврсна „интерпретација у интерсубјективној размени са другима“, „када конструишемо значења, ми ‘читамо’ дух (mind) других; стварање значења „подразумева ситуирање израза и догађаја у структуриране оквире који се повезују са оним што нам је познато и који омогућују наше сналажење у свом сопственом свету“.⁹⁴⁾ Језик се у том процесу друштвеног означавања јавља

91) То основно ткиво културних елемената састоји се од тзв. „културе сећања“, од представа о „колективној судбини“ дате културне популационе јединице и њене културе; на темељним обрасцима мита, симбола и вредности који спајају узастопне генерације припадника популационе јединице, одвајајући их од „неприпадника“, око којих се учвршћују црте културне диференцијације. Смит, А., нав. дело, стр. 46-47, 227-228.

92) Голубовић, З., нав. дело, стр. 33.

93) Nuttin, J, 1980, према Голубовић, З., нав. дело, стр. 33. О смислу и значају стереотипа у дискусијама нације опширније у „Национални идентитет у дискурзивној пракси: једно промишљање у мултидисциплинарном кључу“, *Политичка ревија*, 2/2012, Београд, стр. 1-27.

94) Разумевање значења зависи од тога како ће их разумети други са којима живимо у истој култури, а то је примарни предуслов људске солидарности, како истиче Загорка Голубовић. Култура и индивидуалност учествују узајамно у стварању значења, „јер схватити значење (to grasp a meaning) и препознати се у том чину ствара основу да бо људска бића

као посредујућа сфера између појединаца и културе, будући да „изражава сазнање и искуство *свих* људи, а не само персонално искуство“; јер посредством речи као носилаца симболичких садржаја „свака индивидуа учествује у некој врсти ‘објективног’ света свих других људи“, ⁹⁵⁾ односно у заједничком „симболичком универзуму“ властите културе. ⁹⁶⁾

Иако је у научном приступу националном идентитету одавно одбачено схватање по коме је национално осећање по природи дато, његове основе ипак јесу на специфичан начин „дате“. Карактер и садржај те датости веома су комплексни, тешко рашчлањиви и зависни од бројних фактора; али извесно је да та датост не значи непроменљивост и њено уважавање не води есенцијализацији. С једне стране, национални идентитет је социјално програмиран, посредством механизма социјализације, система образовања и доминантних образаца идентификације и културних вредности у јавној сфери; с друге стране, будући да се индивидуалнопсихолошки релизује он је пре свега део индивидуалне идентитетске формуле унутар које, у складу са личним изборима појединца, може да буде јаче или слабије изражен, или одсуствује. Исто тако, у складу са властитим културним преференцијама, појединац усваја елементе своје културе и одређује степен у којем ће они бити одређујући за његов културни идентитет. Ипак, уз све ове условности, култура остаје примарни оквир/контекст индивидуалних избора, што представља једну од базичних аргуменација мултикултуралистичких залагања за заштиту права мањинских група на властиту културу.

На крају је, као вид закључка, могуће делимично се сложити с тезом да је „коегзистенцији мене и трајности“, као стално дру-

живела заједно у симболички регулисаном систему.“(Brunner, J., према, Голубовић, З., стр. 34)

95) Nuttin, J., према Голубовић, З., нав. дело, стр. 34.

96) Међутим, оваква поставка заправо тек отвара низ сложених питања, попут оних везаних за интернализацију доминантних симбола у датој заједници и стварање заједничких вредности око њих. Део одговора свакако лежи у тзв. „знаковима са приписаним значењем“ (*assigns*), чије је значење условљено употребом већ постојећих познатих знакова. Ова врста знакова има значајну улогу у људској култури. Посредством њих могуће је преношење резултата друштвених искустава које појединци не морају да стичу лично; посредством њих врши се трансмисија културне баштине и кумулација културе; њиховом употребом могуће је да се у људску свест уносе представе појава и предмета који не постоје у спољашњој стварности, а управо ове представе заузимају важно место у симболичкој култури. (Клосковска, А., нав. дело, стр. 93)

гачији индивидуални и културни израз у оквиру јасно одређених друштвених и културних параметара, динамика својствена националним идентификацијама. Наслеђе традиције трансгенерацијски се преноси у форми културних параметара који „омеђују перспективу и културну садржину дате заједнице“.⁹⁷⁾ Национална традиција непосредно је везана за проблем опште сагласности око минимума корпуса традиционалних вредности које се не би доводиле у питања, проблема подложног мистификацији, идеологизацији и/или инструментализацији у јавним дискурсима.

Идеја да је изградња разлика, као основа за самоидентификацију колектива, променљив продукт подложен обликовању прихватљива је само у мери у којој то уважава културолошке механизме и процесе означавања који дају карактер специфичног континуитета националним идентификацијама, кроз успостављање симболичко-аксиолошких структура као облика трајности унутар динамике промена иманентних друштву и култури уопште. У том смислу је разматрање језика као инхерентног и суштинског обележја националног идентитета било парадигматично.

Осим језика о сталности функција можемо говорити и у смислу оних које сам национални идентитет врши и око којих чак постоји консензус између „традиционалиста“ и „модерниста“: национални идентитет на спољашњем плану одређује/обезбеђује „друштвени, економски и политички простор у коме припадници нације егзистирају“; на унутрашњем плану његове функције се огледају у процесима социјализације појединаца за држављанина и грађанина дотичне нације; кроз рапартоар заједничких вредности, симбола и традиција који ствара споне, претпоставке за „сарадњу супротстављених социјалних слојева и њихово прихватање заједничких вредности и традиција, односно јединствено колективно самодефинисање“.⁹⁸⁾

97) Својеврсна традиција слика, култова, обичаја, обреда, артефаката, као и одређени митови/историјски догађаји, хероји, симболи и вредности обликују „ризницу етничке културе коју ће заједница селективно користити из генерације у генерацију“. Смит, А., нав. дело, стр. 65.

98) Цветковић, В.Н., „Национални идентитет и реконструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)“, *Филозофија и друштво*, XIX-XX, 2002, Београд, стр. 53; Уп. Смит, Е, нав. дело, стр. 32-34.

Milena Pesic

NATIONAL IDENTITY: BETWEEN CONTINUITY AND VARIABILITY

Summary

The starting point of this paper - that the social phenomena of nations and national identity can not be reduced without unacceptable reduction in the form of ideology or policy, but that they should be viewed broadly, in the anthropological and cultural lines and always in socio-cultural context, so they fully understand, was developed through consideration of cultural level of national identity, understood as a social construct, connecting ideas of Benedict Anderson, Anthony Smith and Jean-Francois Bajar. Central line problematization in this paper was given, the route / duration / distinctness: konstruisanost / volatility / fluidity, has been developed through two conceptual connections: the establishment of links between ethnic and national identity considerations from the perspective of their common "cultural configuration" which is the basis offered Smith, along with that, as opposed to form his views, taken, and observations of the interactive dynamics of establishing and changing ethnic boundaries, with a focus on ideas of Frederich Barth. Another direction thematization of durability and volatility led through rethinking the concept of cultural identity through the presentation of the basic controversy in the interpretation of its relationship with national identity on the line essentialisation - relativism. Concluding remarks led to a partial acceptance of the thesis that the construction of difference, as the basis for collective self-identification, subject to changing product design, but only to the extent that it respects the cultural mechanisms and processes of signification that give character to a specific continuity of national identifications, through the establishment of a symbolic-axiological structure as a form of life within the dynamics of change immanent to society and culture in general.

Key words: national identity, ethnicity, social construct, culture, politics, cultural identity, continuity and change, the boundaries

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсон, Б., *Нација, замишљена заједница*, Плато, Београд, 1998.
Базих, Ј., „Национални идентитет у процесу политичке социјализације“, *Српска политичка мисао*, 4/2011, Београд.
Бајар, Ж. Ф., „Имагинарно у идентитетској афирмацији“, *Идентитет(и)*, Clío, Београд, 2009, стр. 384-391

- Борбалан, Ж.К., „Идентитет, ресурс за акцију“ *Идентитет(и)*, Clío, Београд, 2009, стр. 419-424.
- Бер, В., *Увод у социјални конструкционизам*, Zepter Book World, Београд, 2001.
- Бодрожић, Ђ., „Нација и глобализација – идентитет и интерес“, *Политичка ревија* 2/2011, Београд, стр. 17-40.
- Вукчевић, Д. М., „Европски и национални идентитет у процесу европске интеграције – неофункционалистичко виђење“, *Српска политичка мисао*, 2/2011, Београд, стр. 99-110.
- Голубовић, З., *Ја и други. Антрополошка истраживања индивидуалног и колективног идентитета*, Република, Београд, 1999.
- Деспотовић, Љ., Ђурић, Ж., „О српском геополитичком идентитету“, *Српска политичка мисао*, 2/2012, Београд, стр. 11-40.
- Дундаш, Б., „Културе идентитет. О њиховом проблематичном односу“, у *Зборник радова IV међународни интердисциплинарни симпозијум* (ур. Љ. Суботић) Филозофски факултет у Новом Саду, Нови Сад, 2006, стр. 159-170.
- Ђерић, Г., *Пр(а)во лице множинске*, Београд, 2005.
- Жунић, Д., *Национализам и књижевност* <http://rss.archives.ceu.hu/archivve/00001127/01/133.pdf>
- Камијери К., „Културе и стратегије или хиљаду начина прилагођавања“, *Идентитет(и)*, Clío, Београд, 2009, стр. 105-113.
- Клосковска, А., *Социологија културе*, Чигоја штампа, Београд, 2005.
- Кодрић, С., „Идеологија националног идентитета и националне културе“, у зборнику *У част Пера Јаковсена*, (ур. Ајдачић, Д., Лазаревић Ди Ђакомо, П.), Београд, 2010, стр. 225-239.
- Марковић С, Бесермењ С., „’Културни национализам’ у политичкој мисли код Срба почетком 20. века“, *Српска политичка мисао*, 4/2011, Београд, 2011, стр. 377-394.
- Матић, П., „Глобализација и национални идентитет“, *Српска политичка мисао*, 1-2/2006, Београд, стр. 103-118.
- Милошевић-Ђорђевић, Ј., „Један покушај класификације теоријских разматрања националног идентитета“, *Психологија*, 36 (2), 2003, стр. 125-140.
- Милошевић Ђорђевић, Ј., „Облици операционализације националног идентитета“, *Српска политичка мисао*, 3/2011, Београд, 2011, стр. 11-23.
- Недељковић, С., *Част, крв и сузе. Огледи из антропологије етничитета и национализма*, Београд, 2007.
- Новаковић, А., „Замишљеност или измишљеност нације“, *Политичка ревија*, 4/2009, стр. 187-198.
- Rapport, N., Overing J., „Culture“, in: *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*, London: Routledge, 2000, pp. 92–102.
- Павловић, М., „Глобализација и регионални културни идентитет“, *Појмовно-методолошки оквир проучавања етничког идентитета Срба у Батањи*, Београд, 1991.
- Пешић, М., Новаковић, А., „Проблем идентитета и мултикултурализам“, *Српска политичка мисао*, 2/2010, Београд, стр. 141-164.
- Пешић, М., „Национални идентитет и дискурзивна пракса“, *Политичка ревија*, 2/2012, Београд, стр. 1-27.

- Раденовић, С., „Национални идентитет, етницитет, (критичка) култура сећања“, *Филозофија и друштво*, 31, Београд, 2006.
- Рот, К., *Слике у главама*, Београд, 2000.
- Робинс К. „Ка Лондону: граду изван нације“, *Студије културе*, (прир. Ђорђевић, Ј), Службени гласник, Београд, 2008.
- Смит, А., *Национални идентитет*, Библиотека XX век, Београд, 1998.
- Стојадиновић, М., „Питање националног идентитета у XXI“, *Политичка ревија*, 1-2/2011, Београд, стр. 115-128.
- Суботић, М., „Српски национални идентитет – историјски и савремени изазови“, *Политичка ревија*, 3/2011, Београд, стр. 1-34.
- Суботић, Д., „Два обрасца националног и државног идентитета – традиционални, органски и модерни, либерални“, *Политичка ревија*, 1/2001, Београд, стр. 9-24.
- Тијес, А.М., „Културна производња европских нација“, *Идентитет(у)*, Clío, Београд, 2009.
- Формозе, Б., „Расправе о етницитету“, *Идентитет(у)*, Clío, Београд, 2009.
- Халперн, К., Руано-Борбалан К., прир, *Идентитет(у)*, Clío, Београд, 2009.
- Хол, С., „Које треба 'идентитет'?“, *Реч*, 64/10, Београд, 2001.
- Цветковић, В.Н., „Национални идентитет и реконструкција институција у Србији (идеологије, образовање, медији)“, *Филозофија и друштво*, Београд, XIX-XX, 2002, стр. 51-75.

Resume

Constructionist approach to national identity as the most general starting point of this article assumed that he constructs as socio-psychological phenomenon in life, as a joint product of pre-given “primordial ties” cultural background, or a kind of “cultural givens” of the adopted process of socialization, and the choices that individual makes his next interests, cultural and political / ideological preferences. In addition to the basic setting of national identity as a socio-historical construct, here applied approach combines the one hand: the elements primordialistic understanding of identity in the form of respect that any sort of cultural “givens” on whose basis a system of representations been built on his “nativeness”, and note the significance of here given the subjective component of national identity - an awareness of community, of belonging, the existence of specific emotions (sentiments of deep, unspeakable, and unchangeable connection with the nation), all that enters into the content of “imagining” the nation, in Anderson’s sense. On the other hand, departs from the rational basis of identity, political and pragmatic interests and constructs that underlie the common nationality, and that we should not lose sight of in the study of any aspect of this phenomenon. The starting point of this paper - that the social phenomena of nations and national identity can not be reduced without unacceptable reduction in the form of ideology or policy, but that they

should be viewed broadly, in the anthropological and cultural lines and is always in socio-cultural context so they more fully understood, developed through an introductory review of the cultural level of national identity, understood as a social construct, connecting ideas of Benedict Anderson, Anthony Smith and Jean-Francois Bajar. The concept of subjective imagination as the basis of national identification Benedict Anderson's deepening cultural roots of nationalism set in the heart of understanding the phenomenon of nation and national identity. By insisting on, for his analysis of the key differences between nationalism as an ideological movement and national identity as a "collective cultural phenomenon," Smith is the basis of nationalism as a political ideology, cultural video doctrine. Basic thesis of the imaginary in an identity affirmation is placed Jean Francois Bajar, linking the process of codifying the tradition of the planning process, the intellectual construction of national identity, but the conflict and spontaneous and elusive process of its formation. The central line problematization in this paper was given, the route / duration / distinctness: constructivity / volatility / fluidity, has been developed through two conceptual connections: the establishment of links between ethnic and national identity considerations from the perspective of their common "cultural configuration" which is the basis offered Smith, with which, as opposed to form his views, taken, and observations of the interactive dynamics of establishing and changing ethnic boundaries, with a focus on the ideas of Frederick Barth. Another direction thematization of durability and volatility led through rethinking the concept of cultural identity through the presentation of the basic controversy in the interpretation of its relationship with national identity on the line essentialisation - relativism. Concluding remarks led to a partial acceptance of the thesis that the construction of difference, as the basis for collective self-identification, subject to changing product design, but only to the extent that it respects the cultural mechanisms and processes of signification that give character to a specific continuity of national identifications, through the establishment of a symbolic-axiological structure as a form of life within the dynamics of change immanent to society and culture in general."Coexistence between continuity and change" as always a different individual and cultural expression within the framework of clearly defined social and cultural parameters, the dynamics inherent in national identifications. The legacy of traditions that each generation receives from another in more or less modified form, appears in the form of cultural parameters "bounded perspective and cultural content of the relevant community." The idea that the construction of difference, as the basis for collective self-identification, changing the product design is acceptable subject to only to the extent that it respects the cultural mechanisms and proces-

ses of signification that give character to a specific kontinuiteta national identifications, through the establishment of a symbolic-axiological structure, as a form of life within the dynamics of change immanent to society and culture in general. In this sense, language is considered as an inherent and essential features of national identity was paradigmatic.

* Овај рад је примљен 14. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

ПРОБЛЕМ БЕЗБЕДОСТИ У ПРОЦЕСУ МЕЂУНАРОДНИХ ИНТЕГРАЦИЈА

УДК 323.285(497.115):32(497)

Српска политичка мисао
број 3/2012.
год. 19. vol. 37.
стр. 133-155.

Оригинални
научни рад

Радослав Гађиновић

Институт за политичке студије у Београду

Младен Бајагић

Криминалистичко-полицијска академија у Београду

ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ АЛБАНСКОГ НАСИЉА НА БАЛКАНУ*

Сажетак

Овај рад је покушај аутора да укажу на политичке последице дуготрајне примене насиља на Балкану од стране албанског сепаратистичко терористичког покрета према Србима. Такође, да се укаже на велике грешке западних сила које су у континуитету охрабривале Албанце на Балкану да примењују насиље. У другој половини XX века, оне су најдиректније подстицале националну препотентност Албанаца, охрабрујући их да спроводе албанотерор чија је идеологија албанизам а форма ултрадесни или фашисо-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

идни тероризам и то најинтензивније у другој половини XX и на почетку XXI века када политичке последице тога насиља упозоравају и прете безбедности региона. Претња безбедности Балкана је на почетку XXI века још израженија, а насиље над Србијом од стране неких западних сила још интензивније. Од настанка Српске државе на Балкану Срби су се увек борили само за постојање и опстанак. Анализом историјских докумената о протеривању Срба са Косова и Метохије у последња три века (1690-2006) може се закључити да је из некадашње Старе Србије (данашње Косово и Метохија), насилно протерано око 1 150 000 Срба, да их је око 200 000 побијено и 150 – 200 000 арбанизовано, односно преведено у исламску веру. У средњем веку није постојало посебно име за ову покрајину, осим општег имена Србија. На почетку XXI века албански сепаратистичко терористички покрет представља велику претњу безбедности на Балкану, посебно након отимања уз помоћ њихових западних савезника 10887 квадратних километара територије Србије. Срби имају уставно и историјско право на Косову и Метохији, које је увек старије од етничког права, а и међународно право је на страни Србије, јер Повеља ОУН забрањује насилно отимање делова суверених земаља. Бројност једне националне заједнице се не одређује њеним бројним стањем у оквиру једног дела државе, већ њеним бројним стањем у оквиру целе државе, па и на основу тог критеријума Албанци су национална мањина у Србији. Нигде у свету до сада национална мањина није имала право на своју државу. Једна национална заједница не може сама за себе одређивати да ли је народ или национална мањина. Политичке последице деловања албанског сепаратистичко терористичког покрета на Балкану на почетку XXI упозоравају ОУН и ЕУ, јер се дезинтеграциони процеси на Балкану по њиховом мишљењу још нису завршили, а познато је да свако мењање граница прате дуготрајни и испљујући ратови.

Кључне речи: Србија, Косово и Метохија, Балкан, безбедност, отимање, насиље, тероризам

ИНСПИРАТОРИ АЛБАНСКОГ НАСИЉА НА БАЛКАНУ

Водеће светске силе у овом историјском тренутку – САД, Велика Британија и Немачка, имају посебне интересе у односу на Балкан. Да би остварили те интересе они су проценили да Србија не сме постати преовлађујућа сила на Балкану из више разлога.

Прво, да Русија ту не стекне ново упориште, и *друго*, да се спроведе демилитаризација тог простора, да би обезбедили сигурно залеђе у решавању средоземних и блискоисочних проблема. Према томе, све оно што се дешавало на простору Србије од 1990. године није просто понављање историје, него израз нове европске кризе која поприма историјске размере. Познати француски теоретичар, генерал Пјер Мари Галоа, аргументовано је предочио да је разарањем на Балкану поремећена равнотежа сила у Европи, при чему се Немачка јавља као најмоћнији чинилац.¹⁾ Хенри Кисинџер, у књизи Дипломатија, објављеној 1994. године, истиче да је то трећи покушај САД да обликују свет према својим интересима – што је, по његовом мишљењу, сасвим природан процес: "Као по неком природном закону, у сваком веку изгледа да се појави нека земља која има моћ, вољу и интелектуалну и моралну тежњу да обликује цео међународни систем у складу са својим сопственим вредностима."²⁾ У XVII веку то је била Француска кардинала Ришељеа, у XVIII веку Велика Британија, у XIX веку Метерникова Аустрија, а затим Бизмаркова Немачка. У XX веку доминирају САД, које су до сада већ три пута покушале да наметну своју вољу свету. *Прво*, Вилсон 1918. године, с планом "ширења демократије" који није успео због америчког изолационализма. *Други* пут је то био Труман са Маршаловим планом, али је план пропао због сукоба са Совјетским Савезом, када је настао период равнотеже сила (равнотеже страха). Али, пошто је СССР пропао 1990. године, и Буш и Клинтон најзад имају слободни пут ка светској доминацији.³⁾

У свим геополитичким пројекцијама Запада на Балкану, у којима доминирају САД, Алабнци добијају наглашену улогу. Оне се огледају у посредовању новог продора ислама на Балкану, и даље у Европу, у посредовању стратешке улоге Италије коју је добила у подели улога унутар НАТО, на његовом јужном стратешком крилу и у Средоземљу, и у балансирању стратешког значаја српског чиниоца као потенцијалног посредника руске и словенске геополитике на Балкану. То балансирање се, пре свега, односи на једну од оса балканског геополитичког чвора – осу североисток – југозапад, којом је традиционално доминирао руско-словенски геополитички и стратешки утицај на балканска политичка збивања.⁴⁾ Та оса

1) Pierre M. Gallois, «Vers une predominance allemande», *Le Monde*, 16. July, 1993.

2) Henry Kissinger, *Diplomacy*, Simon Schuster, New York, 1994.

3) Михаило Марковић, «Нови светски поредак», Зборник радова *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије Београд 1997, стр. 52.

4) Ј. Илић, «Балкански геополитички чвор и српски етнички простор», у *Геополитичка стварност Срба*, Зборник радова, Институт за геополитичке студије, Београд 1997; М.

ће, због евентуалног остваривања америчких интереса, и снажног присуства Немачке у Подунављу и црноморском базену, добијати све већи значај да би се Русији трајно онемогућило да у било ком погледу учествује у расподели моћи у том све значајнијем стратешком региону Европе. Постоје две методе за остваривање тог циља: први се састоји у пресецању православне вертикале која води од Белорусије (практично од Балтика), преко Украјине, Молдавије, Румуније, Бугарске, Македоније и Грчке, до Егеја и Средоземља, а други у јачању исламског окружења Србије, пре свега Албаније и муслиманске Босне.

Без Косова и Метохије⁵⁾ Албанија не може да испуни стратешку улогу коју јој је Запад наменио у геополитичким играма на Балкану, јер тој држави недостају сви неопходни ресурси на којима се иначе заснивају битни елементи и показатељи државне моћи: просторна стратешка дубина, демографски потенцијали и привредни и природни ресурси као темељи економске моћи државе. На основу тога није тешко закључити зашто је притисак САД и међународне заједнице на Србију да пристане на промену државно-правног статуса Косова и Метохије тако снажан. Наиме, људска права и права националних мањина, као и потреба унутрашње де-

Степић, «Србија у Евроазијској и неоевроазијској концепцији: упоредна геополитичка анализа», у *Русија и Балкан: питања безбедносне сарадње*, тематски зборник радова, З. Милошевић (ур), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 23-50.

- 5) О уласку Косова и Метохије у састав самосталне Српске државе јасно сведочи и Немањино Житије, које је написао Свети Сава на почетку XIII века. Када су Турци заузели Косово и Метохију (1455. године, падом Новог Брда) и суседне крајеве, пописали су на њима затечено становништво које је било скоро Српско, са свега 2-3 % Арбанаса западно од Ђаковице. У средњем веку није постојало посебно име за ову покрајину, осим *општег имена Србија*. Под овим именом територију Косова и Метохије помињу путописци у XVI и XVII веку, од којих су неки и Арбанаси. Млетачки посланик Јаков Соранцо, 1575. године каже како прелазећи Дрим улази у Србију. Архиепископ барски Марин Бици (Marin Bizzi) 1610. године, такође узима Црни Дрим као границу између Арбаније и Србије. Петар Мазарски, апостолски визитатор, по нарочности Арбанас, 1623 године, каже да Дрим дели Арбанију од Србије. Надбискуп Ђорђе Бијанки вршећи канонску визи-тацију у Србији 1638 године написао је извештај у коме наглашава да се Призрен налази у Доњој (јужној) Србији (Servia, »inferiore«). Према писаним изворима, Косово и Метохија и други крајеви данашње Косметске покрајине били су у XIII, XIV, XV и XVI веку етнички најхомогеније области српске државе. То значи да на Космету није било других народности сем Срба. Сведочења страних аутора најбоља су илустрација о етничким, политичким и верским приликама у области Косова и Метохије. То су радови Ami Buea, Jozefa Milera, Johana Georga fon Hana, Ивана Степановича Јастребова, Александра Гилферинга, Виктора Берара, Гастона Гравијеа и других. На попису становништва на Косову и Метохији 1929. године Срби су били у већини, и то 61%. Очигледно је да су Шиптари демократски фактор, схватили као стратегијски и тако су се и понашали, да би на попису становништва 1948. године на Космету њихово бројно стање било 68,5%, на попису 1961. године 67,1%, а 1981. године 74,4 %, а обзиром да су Шиптари попис 1991. године бојкотовали проценује се да их је тада било 81,6%. (Радослав Гаџиновић, *Отимање Косова и Метохије*, НИЦ Војска, Београд, 2004, стр. 22).

мократизације Србије, у томе имају потпуно споредну улогу, улогу димне завесе за притиске мотивисане *искључиво геополитичким и геостратешким разлозима*. Америка и неке земље Европске уније врло неопрезно, дрско и са аспекта међународног права непрохватљиво спроводе своју политику силе на Балканском полуострву, тј, на територији Србије. *Дакле, многе западне земље најдиректније подстичу националну препотентност Албанаца, охрабрују их да спроводе албанотерор чија је идеологија албанизам, а форма ултрадесни или фашисоидни тероризам и то нај-интензивније у другој половини XX и почетком XXI века. И данас многе од њих подржавају процес отцепљења КиМ, тј. отимање српске територије, признавајући КиМ као независну државу, тотално игноришући међународно право, уставно и историјско право Србије, које је увек старије од етничког права.* Поред конкретних антисрпских активности неких наднационалних организација у свету, понашање КФОР-а и УНМИК-а а посебно ЕУЛЕКС-а на КиМ практично је у функцији остваривања шиптарских сепаратистичко-терористичких циљева. *Није ли онда бесмислено веровати да се у свету истина и правда третирају као основна демократска начела увек, и у свим приликама.*

И поред познатих терористичких и криминалних радњи шиптарско-терористичког покрета на Косову и Метохији, бивши амерички председник Вилијам Џеферсон Клинтон искористио је положај председника најмоћније земље на планети, Амерички конгрес и њихове најмоћније савезнике у свету, правећи преседан у историји светске цивилизације – да најмоћнија војна сила на планети без разлога и без одобрења СБ ОУН изврши агресију на Србију, тј. стане на страну терористичко-сепаратистичког покрета Албанаца на Балкану. Почињени злочини над грађанима Србије у току агресије за њих нису били довољни па је тренд насиља над Србијом и даље настављен од стране неких великих сила, посебно САД⁶⁾ и Велике Британије. Континуирано насиље над Србијом

6) Албански лоби у САД је званично основан у јануару 1989. године, са називом „Албанско-америчка грађанска лига“ (AACL), као непрофитна организација, која има за циљ да „активно лобира у законодавном и извршном огранку власти у САД“ у складу с америчким законима. Његов оснивач и председник је је бивши амерички конгресмен итали-албанског порекла Џозеф (Џо) Диогарди, који је „косовско питање“ покренуо пред Конгресом САД 1985. године. Џо Диогарди и Антал (Том) Лантош били су 1989. године први амерички политичари који су после Другог светског рата посетили Албанију, а наредне године с Робертом (Бобом) Долем, и шест других сенатора први пут боравио на Косову и Метохији. Активности „Америчко-албанске грађанске лиге“ нарочито су интензивирани последњих десет година XX века, када је она постала водећа албанска лобистичка организација у САД и добила велики утицај не само на Капитол хилу, него и у деловању албанског националног покрета на Косову и Метохији, западној Македонији, Југоисточној Србији, на југоистоку Црне Горе и у југозападној Грчкој, тзв. Чаме-риа (земља Чаме) на албанском језику, односно, северном Епиру. Када је реч о Косову,

озваничено је признавањем Косова и Метохије као независне државе као и лобирањем код многих држава у свету да учине такав незаконит потез. И поред великог притиска од стране западних сила на челу са САД, Великом Британијом и Немачком, тзв. независну државу Косово до краја 2011. године признале су 82 државе, од тога 22 чланице Европске уније. Пошто је део *међународне заједнице признао нелегално проглашену независност дела српске територије без сагласности српског народа и власти, то за Србију значи отета земља*. На силом отету територију народ Србије задржава тапију и право да му се отета земља врати. Познато је из историје, да ниједно парче земље које је било отето на Балкану, није остало вечно отето.

Тренутно су Албанци на Балкану једини амерички савезници у поданичком смислу, па им толеришу терористичке активности и остале врсте криминалног понашања, док ЕУ занемарује чињеницу да је албански сепаратистичко-терористички покрет на Балкану извор највећих безбедностих проблема у Европи. Политичке последице таквом понашања западних сила на Балкану су очигледне.

ПРОЦЕС ОТИМАЊА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Интензивирање шиптарског насиља према Србима почиње након оснивања Прве призренске лиге 1878. године у Призрену, када почиње процес отимања јужне српске покрајине. Национални покрет и идеје о етничком уједињењу Албанаца настале су одмах после Берлинског конгреса, на коме је донета одлука да се Турска мора повући са највећег дела окупираног балканског полуострва. Аустрији није одговарало да све те територије припадну хришћанским балканским народима, а посебно су били против територијалног проширивања Србије и Црне Горе, које би имале заједничку границу, а у војном смислу постале респектабилан фактор. Аустрија је тако охрабрила Албанце, а родоначелник те идеје била

AACL заступа захтев за независношћу на основу права албанске већине на самоопредељење, постепеним преношењем надлежности са администрације УН (УНМИК) на органе локалне власти, губећи потпуно из вида на српско државотворно и историјско право на те просторе. Диогарди је од средине осамдесетих година успоставио блиске везе и с једним бројем утицајних чланова Комитета за међународне односе Представничког дома и сената, као што су Џозеф Либерман, Бенџамин Гилман, Дана Рорбахер и Том Лантош, те са конгресменом из Њујорка Елиотом Енгелом, који је преузео улогу водећег албанског лобисте у Конгресу. За медијску промоцију AACL у САД ангажована је иста компанија за односе с јавношћу која је средином деведесетих успешно промовисала тадашњу политику Загреба и Сарајева – Рудер Фин Инц (Исто, стр. 142-146).

је прва призренска лига, код Турака позната као Арнаут конгра. На челу лиге биле су браћа Авдул, Наим и Сани Фрашери, виши чиновници на турској Порти. Призренска лига је првенац идеје о стварању етнички чисте «Велике Албаније». Прва призренска лига је творац идеје од стварању албанске националне армије АНА, која би егзистирала на албанским етничким просторима. Након формирања Прве призренске лиге формирају се Пећка лига, Косовски комитет, Национални фронт Албанаца, све са циљем да се организују побуне и да се свака постојећа власт дискредитује у очима међународне заједнице, како би на тим основама Шиптари добили подршку међународне заједнице за остваривање њихових сепаратистичких идеја о стварању етнички чисте «Велике Албаније».

После Првог балканског рата 1912. године, у коме су Албанци били на страни Турске, Конференција амбасадора у Лондону 1913. године утврдила је границе новоосноване албанске државе. Новембра 1921. године Конференција амбасадора у Паризу донела је одлуку о признавању Албаније као независне и суверене државе (Албанија је пре тога 1920 године примљена у Друштво народа). Иако је Конференција амбасадора у Паризу начелно утврдила границе које су се у основи поклапале са решењима Лондонске конференције, дефинитивна граница између Краљевине СХС и Албаније утврђена је протоколом Међународне комисије о разграничењу донетим у Фиренци 26 јула 1926 године. Албанска држава обухватила је највећи део албанских етничких територија.

У Скадру је 7. новембра 1918. године формиран »Косовски комитет«, чије је политичко-пропагандно и терористичко деловање, с позиција албанског иредентизма и косовског сепаратизма, пресудно утицало на југословенско-албанске односе у периоду између два рата. Политичка платформа тог комитета била је одбрана територијалне целокупности и "ослобођење Косова и других албанских крајева" свим средствима, како би се силом отела српска територија. У борби за те циљеве на Косову и Метохији је од 1919 до 1924 године деловао одметнички отпор познат под називом качачки покрет. Качачки покрет има дугу традицију и потиче из Албаније. Качаци су, у ствари, одметници. Најчешћи разлози за одметништво у шумама била је крвна освета, избегавање казне за извршене пљачке, разбојништва, избегавање војне обавезе која је у турској царевини била изузетно дуга и тешка, отмице жена и сл. Качака је било у свим деловима Косова и Метохије, нарочито у Дреници где су се због конфигурације терена скоро слободно кретали.

На Београдском универзитету формирана је 1935. године тајна студентска шиптарска организација "Беса", чији је основни циљ

био отимање Косова и Метохије и прикључење Албанији. Идејне вође тајне терористичке организације били су Ђазим Блаца, Шаип Мустафа и Ибрахим Љутва, а њихов основни задатак био је да на универзитету створе атмосферу о неопходности стварања Велике Албаније, да формирају оружане формације и у датом моменту крену са терористичким акцијама. Ову терористичку организацију је финансирало албанско и италијанско посланство у Београду. Од 1939. године, почиње још јача и организованија активност шиптарског сепаратистичког покрета уз свестрану помоћ фашистичке Италије. Италија је као што је познато, извршила окупацију и анексију Албаније 7. априла 1939. године.

Одлуке Прве призренске лиге се конкретизују на заседању Друге призренске лига од 16-19. јуна 1943. године у Призрену, а операционализација, одлука I и II призренске лиге конкретизована је до детаља је на заседању III призренске лиге у Њујорку 26. и 28. новембра 1966. године.

Осим тога, веома је битно подсетити да су Шиптари, новцем добивеним од грађана Србије и осталих република бивше СФРЈ, деценијама издвајаним за привредни препород Косова и Метохије, уствари, куповали куће и имовину од Срба који су се под притиском исељавали са територије Косова и Метохије. Подсећања ради, бивше југословенске републике, посебно Србија деценијама су издвајале финансијску и стручну помоћ како би се надокнадио заостатак у развоју Косова и Метохије. Највећи део те помоћи издвајала је Република Србија. У средњорочном периоду између 1966. и 1970-те године, од 20 309 000 000 динара инвестиција у Југославији на Косову и Метохији је утрошена једна четвртина или 5 134 000 000 динара. У наредном средњорочном периоду од 1971. до 1980. године на Косову и Метохији је утрошено 54 475 000 000 динара од укупних 133 951 000 000 динара инвестиција издвојених за улагања на нивоу СФРЈ. Од 1980. до 1985. године на Косову и Метохији је утрошено 37% укупног фонда Југословенских инвестиција, а у раздобљу од 1985. до 1990. године тај проценат је износио 43 %. Само од зајма који је Светска банка дала СФРЈ, за развој Космета тадашња држава је издвојила 24 % или 240 000 000 \$, а 1981 заслугом српске и југословенске владе од Међународне банке добијен је посебан зајам за развој Косова и Метохије у вредности од 130 000 000 \$ у временском раздобљу од пуних десет година сваки запослени у Републици Србији издвајао је 1 % од свог личног дохотка за развој Косова и Метохије, што је по тадашњем

курсу износило око 1 000 000 \$ дневно или око 3 650 000 000 \$ за десетогодишњи период.⁷⁾

Србија је деценијама улагала велика средства на развоју научне делатности и просветног система на Косову и Метохији. Почетком 1990. године Косово и Метохија су имали 22 научне организације и јединице, са више од 1.200 запослених, међу којима 213 доктора и 160 магистара наука претежно Шиптара, а пре Другог светског рата ниједан Шиптар са Космета није имао научно звање. Само 1988. године на Космету је објављено 113 научних јединица, далеко више на албанском језику. Радио телевизија Приштина је 80 одсто свога програма емитовала на албанском језику, а почетком 1990. године на Космету је било 120.000 ТВ пријемника, а само издавачка кућа “Рилиндија” објавила је 289 наслова на албанском језику. У то време на Космету је било 16.500 наставника за наставу на албанском језику, а то је више него што је 1941. године било ученика из редова те народности, затим 4.000 средњошколских наставника, више исто што је 1948. године било средњошколаца шиптарске народности.⁸⁾

И поред ових чињеница Албанцима са Косова и Метохије није одговарала сопствена држава па су уложили велике напоре на њеном разбијању. Након разбијања СФРЈ шиптарски терористи су највећи до тад интензитет насиља усмерили на разбијању треће и Југославије СРЈ и на крају СЦГ. За своје ткз. мученичко представљање великим силама ангажовали су најпознатије лобистичке агенције у свету (Рудер Фин, Хил, Еделман...). Оценили су да је време да обнародују одлуке Треће призренске лиге и да се у јавности представе терористичке скупине у саставу АНА-е: ОВ, ОНА, ОВПМБ... чије су активности садржане у дефиницији тероризма која гласи: *«Тероризам је организована примена насиља (или претња насиљем) од стране политичких мотивисаних извршилаца (појединаца или група) који су одлучни да изазивањем страха, зебње, дефетизма и панике намећу своју вољу органима власти и грађанима».*⁹⁾

Операционализација одлука III Призренске лиге нашла се у завршној фази у првој половини 1990. године, када је и званично формирана “Ослободилачка војске Косова”. Постоје различита мишљења о месту старања ткз. ОВК, а највероватније је да је то била

7) Милан Вучинић, *Зашто Косово не може да буде република*, НИП Пословна политика, Београд, 1990, стр. 138-139.

8) Исто, стр. 231.

9) Радослав Гађиновић, *Тероризам*, Драслар, Београд, 2005, стр. 60.

Швајцарска. Термин »Ослободилачка војска Косова« први пут се јавио почетком 90-тих година. Политичка руководства свих утицајних шиптарских партија на Косову и Метохији почетком 90-тих година дефинисали су заједничке циљеве деловања, формирајући »Национални фронт за ослобођење Косова«. Наведена организација је у свом програму имала два правца деловања. *Први*, да се политички средствима решава проблем Косова, и *други*, формирање »ОВК« која би оружаном путем обезбедила стварање »Републике Косово«. У широј јавности ткз. ОВК се први пут огласила у фебруару 1996. године, када је преузела одговорност за извођење терористичких акција на објекте на Косову и Метохији у којима су били смештени Срби прогнани из Републике Хрватске. Припадници "ОВК" наоружани у униформи са амблемом "ОВК" показали су се јавно први пут 29. новембра 1997. године у селу Лауша на сахрани убијеног терористе Хашита Геџија, а у иностранству 10. децембра 1997. године у Бону, када је промотор био терориста Џафер Шатри. Немачки политиколог и специјалиста за тајне операције обавештајних служби Ерих Шмит-Енбон, цени да је Немачка одиграла ужасну улогу у изазивању кризе на Косову и Метохији.¹⁰⁾

Од 1996. године "ОВК" највећу помоћ и подршку има од Националног албанско-америчког састава (*NAAC – National Albanian-American Council*).¹¹⁾ Познато је да су у Рамбујеу албанске интересе заступали познати светски стручњаци за међународно јавно и приватно право из САД *Pol Wilijams, Maršal Haris* и *Morton Abramovic*. Терористичка активност све више поприма драматичке размере. Оснива се команда ткз. "ОВК" са главним штабом у селу Горобиље између Косовске Митровице и Пећи, која ту остаје и током агресије и дејства снага НАТО пакта на СРЈ. Поред главног штаба "ОВК" у селу Горобиље се налази дипломатска војна мисија САД од 11 чланова и подкомисије ОЕБС-а (Верификатори).

10) Интервју средњонемачком радију из Лајпцига, крајем марта 1999. године.

11) NAAC је удружење или заједница Албанаца у САД и Американаца албанског порекла. Ово удружење је отворило званично канцеларију у Вашингтону 1. октобра 1996. године. Реч је о незанисној, непрофитабилној и етнички уређеној организацији која се посветила унапређењу албанско-америчких односа. На челу NAAC-а од 30. октобра 1998. године је адвокат Илир Зерка, рођен 1965.г. у Крушеву (Македонија) који је 1968. године са родитељима емигрирао у САД. Зерка је био јединим Американацем албанског порекла који је радио у конгресу САД код познатог конгресмена и стручњака за радно право, правосуђе и спољну политику *Georga Milera*. Зерка је контактирао Вилијама Вокера 08.01.1999. године да се информише о раду косовске верификационе комисије. Захтевао је од НАТО-а да заустави српске снаге на Косову 11. јануара 1999. године, а 17. јануара 1999. године обратио се америчком председнику са захтевом да што пре почне бомбардовање територија СРЈ. Илир Зерка је од 1996. године главни организатор и предводник свих демонстрација у САД; Р. Гафиновић, *Отимање Косова и Метохије*, НИЦ Војска, Београд, 2004, стр. 100.

У многим случајевима УН су пружале сваку врсту помоћи државама угроженим од тероризма, осим кад је у питању Србија. Према Србији западне силе су својим активностима поспешивале тероризам и најодговорније су за нарастање масовних терористичких активности на територији јужне српске покрајине. Савет безбедности је само вербално и то повремено осуђивао терористичке активности на територији Србије, као и понашање Албаније.

У скоро свим западним земљама скупљана су средства за помоћ терористичким активностима на Косову и Метохији. Једино се оваквом начину финансирању насиља супротстављала Швајцарска. Уредник аустријског радија Молте Олшевски у својој књизи “Рат за Косово”, објављеној у јесен 1999. године, наводи да је на Космету било око 1 000 терориста из исламског света, од тога 300 из Босне. У саставу “ОВК” било је у континуитету 300-800 страних плаћеника.¹²⁾

Иако је тада Србија била веома исцрпљена грађанским ратовима у окружењу, масовним терористичким активностима на територији Косова и Метохије и санкцијама међународне заједнице, Америка је одлучила да покрене најмоћнију војну силу у историји човечанства и изврши агресију на Србију 24. марта 1999. године, која је трајала до 10. јуна 1999. године и тиме починила ратни злочин над цивилним становништвом. Агресија је отпочела тзв. дејством са дистанце, по доктрини вишедимензионалних операција (*Full Dimension Operations*), уз употребу крстарећих ракета и авијације.

Професор Загребачког универзитета Жарко Пуховски коментаришући агресију НАТО на СРЈ, каже: “Оно што се сада догађа у СРЈ јесте покушај НАТО да оправда своје постојање, јер за 49 година своје егзистенције није интервенисао, а нестао је главни разлог његовог оснивања – одбрана од комунизма.”¹³⁾

Прави смисао стратегије НАТО у бомбардовању СРЈ открио је амерички генерал Мајкл Шорт (*Michael Short*) главнокомандујући ваздухопловним операцијама у нападу на СРЈ цитат:” Не може се добити рат ако не уништите могућности нормалног живота за већину становништва. Морамо им одузети воду, струју, храну, па чак и здрав ваздух”, говорио је током агресије на СРЈ”.¹⁴⁾

12) Исто.

13) Р. Гађиновић, «Русија и безбедност Балкана», Зборник радова Русија и Балкан, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 75.

14) Н. Андрић и С. Крسمановић, «Убијање као ‘колатерална штета’», Нови гласник, Војно издавачки завод Београд, бр. 5/2000, стр. 127; Још о стратегији западних сила разбија-

Неправедно решавање статуса Косова и Метохије ће приморати Србију да изнова размишља о свом месту у Европи и свету, поготово након најновијег противправног проглашења независности Косова и легализације тог незакоња од стране западних земаља. Овакви двоструки стандарди Америке и њених савезника према албанском насиљу на Балкану, отварају многе проблеме балканских земаља, пре свих Македоније којој прети тотална разградња а можда и брисање са географске карте света. Након завршетка агресије НАТО пакта, на територију јужне српске покрајине су упућене међународне снаге безбедности у чијем су саставу врхунски обучени борци. Без обзира на међународне обавезе, КФОР и УНМИК нису омогућили спровођење Резолуције СБ 1244, јер владе неких земаља из којих су КФОР и УНМИК немају интерес да се ова резолуција спроведе у дело, првенствено због симпатија према шиптарским терористима и због страха за животе својих људи ако уђу у отворени сукоб са шиптаским герилцима и великим бројем терориста. Од доласка КФОР-а на подручје Косова и Метохије, тј. од 10. јуна 1999-те године до краја 2005. године, наоружане шиптарске терористичке групе извеле су укупно 7757 терористичких напада.¹⁵⁾

Дакле, међународне снаге безбедности нису испуниле задатак по Резолуцији СБ 1244, која је гарантовала: повратак снага безбедности СР Југославије на Косово и Метохију; повратак свих протераних на своја вековна огњишта; свима је била загарантована безбедност на Космету, а пракса је потврдила да безбедни нису само Срби и Црногорци. Ни једна од ових обавеза није испуњена. Читави један век се одвија процес отимања Косова и Метохије од стране шиптарског сепаратистичко-терористичког покрета. У то-

ња СРЈ и демонизације Србије у: Ј. Гускова, *Историја југословенске кризе 1990-2000*, ИГАМ, Београд, 2003.

15) У тим акцијама припадници ОВК¹ су убили 1252 лица, ранили 2237 и отели 1150 лица, уништили или видно оштетили 150 српских цркви и манастира и спалили више од 2 000 000 књига на српском језику. Откривено је 144 логора у којима су били заточени, малтретиран и мучени Срби. Од доласка КФОР-а до краја новембра 2003. године на Космету је порушено 5100 српских надгробних споменика, чија се вредност процењује на више од пет милиона евра. У том периоду је са Космета протерано 250 000 неалбанског стано-вништва, спаљено или отето 107 000 кућа и станова чији су власници Срби и Црногорци (77000 отето, а 30 000 уништено), а чија вредност се, без земљишта и пратећих објеката, процењује на око 5 350 000 000 (пет милијарди и триста педесет милиона) еура. Након шиптарског погрома над Србима 17. марта, чак је и командант јужног крила НАТО амерички генерал Цереми Донс изјавио "Ово је етничко чишћење Срба, а други американац поводом 17. марта Мортон Абрамовић – креатор Клинтонове политике за Балкан и саветник шиптарским преговарачима у Рамбујеу је изјавио: "Само насиљем може нешто да се промени. Мартовско насиље за Албанце имао и неке позитивне резултате; (Р. Гафиновић, *Отимање Косова и Метохије, op.cit.*, стр 147; Р. Гафиновић, Фељтон у *Политици* од 19. 1. 2006; НИН, 8. јул 2004, стр. 20.

ме су кроз историју имали значајну подршку једног дела међународне заједнице.

На почетку XXI века, интензивније него икада се врши притисак на српско руководство да се малте не одрекне своје у историји најзначајније територије. Но, ниједан српски политичар чије се функционисање темељи на легалитету и легитимитету не може потписати сецесију Косова и Метохије, тј. 10887 квадратних километара или 12,3 % територије Србије, јер Србија има историјско и уставно право над Косметом, које је старије од етничког права. Јер, ако би званична власт Србије потписала отцепљење Косова и Метохије од Србије, ти делови српске територије би били изгубљени за сва времена.

ПОЛИТИЧКЕ ПОСЛЕДИЦЕ АЛБАНСКОГ НАСИЉА НА БАЛКАНУ

Процес континуиране примене насиља организовано почиње од прве призренске лиге, од када су Албанци демографски фактор схватили као стратегијски. Последице дуготрајног албанског насиља на Балкану су очигледне а посебно су се негативно одразиле на српску популацију на Балкану. У XX веку са простора КиМ протерано је преко 500 000 Срба.¹⁶⁾ Овакав развој догађаја на КиМ у XX веку, представља највећи вид политичког насиља од стране Албанаца према Србима на КиМ. Политичке последице албанског насиља на Балкану су се драстично одразиле на почетку XXI века. Прво, бруталност албанског насиља драстично је нарушила етничку равнотежу становништва на Балканском полуострву. Друго, у последњој деценији XX века западне силе су применом двоструких стандарда подржале албанске терористичке организације на Балкану. "ОВК", "ОВБМП", "АНА"...и охрабриле их да уз помоћ тероризма боре против сопствене државе Србије, нарушавајући тако уставно и историјско право Србије, које је увек старије од етничког права. Када је тероризам достигао највећи ниво бруталног насиља, НАТО пакт чини преседан и постаје ваздухопловна подршка албанским терористичким организацијама на Балкану. Последице таквог понашања најмоћнијих западних држава према Србији су несagleдиве. Треће, након разарања територије Србије у НАТО агресији, већина западних држава признају КиМ као независну државу, што значи да су директно учествовале у отимању 10.887 квадратних километара српске земље.

16) В. Поповић, «Прошлост Косова и Метохије упозорење за будућност», у зборнику радова *Косово и Метохија, изазови и одговори*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997, стр. 404.

Изучавајући безбедност Балкана након агресије НАТО пакта на Србију, намеће се логичко питање: Какви су, дакле, стварни ефекти интервенције НАТО на Балкану данас и шта се може очекивати у блиској будућности? *Прво*, веома пристрасно ангажовање земаља НАТО пакта у корист муслимана у Босни и Херцеговини, а затим и у корист исламских Албанаца на Косову и Метохији и Македонији, довело је до поремећаја геополитичке равнотеже у региону, која изразито фаворизује исламски утицај, а преко њега охрабривање исламистичких терористичких организација. *Друго*, арбитарно геополитичко моделирање и насилно пресецање “Гордијевог чвора” у осетљивом балканском кризном жаришту, прекрајањем постојећих државних граница не само што је тежак удар на основе међународног права, већ је и фактор ширења нестабилности, и директан постицај многих сепаратистичких покрета у свету на насилје и *треће*, неправедно решење косовскометохијског проблема је у току кршењем међународних норми и Резолуције бр. 1244 СБ УН, што ће вероватно подстаћи нови талас насиља и подгрејати старе нетрпељивости, конфликте и територијалне аспирације на европском југоистоку у целини.

Балкан и Западни Балкан представљају тзв. «рубну област» (*Rimland*) Југоисточне Европе и целе Евроазије, због чега он за „западне“ геополитичке силе представља област давно дефинисаних геополитичких стратегија и одмеравања, с циљем да се он претвори у неоколонијалну област под апсолутном доминацијом САД као лидера свезападних „геополитичких и геостратегијских планова“ који своје исходиште имају у коначном заузимању Евроазије и глобалном овладавању светом. У том смислу Бжежински оцењује да је за „Америку главна геополитичка награда Евроазија“¹⁷⁾, при чему је овладавање Балканом и Западним Балканом значајна фаза те стратегије. Балкан, као праг и врата Европе, представља и значајну тачку сусретања и сукоба различитих цивилизација (првенствено православне, католичке и муслиманске) кроз историју, али и данас. У етничком смислу Балкан је подручје «етничког коктела», регион који је плодно тло за наставак геополитичких одмеравања до коначног остварења америчког примата над њим и целом Југоисточном Европом. Поред тога, Балкан је мост сусретања, али и колизије многих народа, великих сеоба народа, миграција, деоба, сецесија, јаких националних и националистичких страсти, које су засноване на, тако рећи, «вишку историје» балканских народа.¹⁸⁾

17) З. Бжежински, *Велика шаховска табла*, ЦИД, Подгорица, 1999, стр. 33.

18) Љ. Митровић, *Нови светски поредак и Балкан*, СКЦ, Ниш, 1999, стр. 30.

Управо због оваквог геополитичког и геостратешког значаја Балкана креатори тзв. «новог светског поретка» (НСП) имају посебну стратегију на Балкану, која подразумева неколико кључних чинилаца: уместо биполарног или мултиполарног међународног поретка јачају тенденције униполарног поретка са доминацијом САД као једине преостале глобалне силе¹⁹⁾, такође јачање и НАТО савеза и Европске уније у циљу неутрализације Русије, која се доласком Владимира Путина на власт поново озбиљно вратила на свтску политичку, економску и војну сцену као сила без које се не могу решавати проблеми у свету; чврсто и доминантно стационирање СР Немачке у Европи и Европској унији и њена контрола и уравнотежење са европским савезницима Француском и Великом Британијом онемогућава се појављивање евентуално нове доминирајуће државе на Балкану; трансформација Балкана у подручје сталних латентних конфликта и опасности, и на основу тога и постојање «светског полицајца» који те конфликте решава²⁰⁾; ревитализација улоге и функције НАТО савеза, отварање перспектива и смисла његове егзистенције, као и евентуалне акције; Ширење НАТО савеза на Исток (тиме и америчког утицаја), окружење и изолација Русије и пресецање православне трансферзале ка Југу – Средоземљу и Блиском истоку; Интереси САД и Немачке према Балкану се опсервирају кроз «балканизацију Балкана», стварање малих патуљастих зависних полу-колонијалних државица, које су перманентно подложне утицају великих;²¹⁾ Заједнички интереси САД и Немачке опсервирфају се кроз редукцију национализма, а тиме и државних структура и минимализацију посебних националних интереса, а тиме и држава у различитим циљевима; Инфилтрација исламског фундаментализма на Балкан и Европу са коначном интенцијом латентног политичког и културолошког слабљења хришћанске Европе, при чему Босна и Косово треба да одиграју улоге америчког «Тројанског коња». На балканским просторима овај процес представља симбиозу католицизма и ислама у функцији неутрализације и слабљења православља на Балкану.²²⁾

Даље разарање Србије обухвата наставак њене коначне и потпуне политичке дезоријентације и територијалне дезинтегра-

19) Упореди: З. Бжежински, *Амерички избор: глобална доминација или глобално вођство*, ЦИД, Подгорица, 2004; S. P. Huntington, „The Lonely Superpower“, *Foreign Affairs*, 1999, vol. 78, no. 2, 35-49.

20) Душко Томић, *Косовска криза и нови светски поредак*, ГП Нови дани, Београд, 2000, стр. 78.

21) П.М. Галуа, «Стратегија на Балканском тлу», *Смисао*, Београд, 1/1997, стр. 49.

22) М. Павић, прилог у француском часопису, *Le Debat*, Paris, 1990.

ције. Актуелне геополитичке игре под покровитељством и активним учешћем САД, утемељене су у познатој стратегији *Rimlanda*²³⁾, односно моделу «геостратегијске сфере – геополитички региони» и «пактоманије», као пројекта стварања глобалног система војно-политичких савезништава на ободу Евроазије, до теоријских и практичних геополитичких и геостратегијских постхладноратовских концепција Кисинџера и Бжежинског.²⁴⁾ Као предуслов у остваривању овог примарног геостратешког и економског циља актера НСП – продора на Исток и овладавање простора Евроазије – појављује се проблем претходног овладавања, освајања и контроле Балкана, а посебно њеног централног дела – Србије, као значајног геостратешког подручја, које се налази на размеђу два најважнија, најбогатија и најмногољуднија континента – Европе и Азије, повезујући их главним и најкраћим копненим, поморско-речним и ваздушним путевима. Ови путеви и коридори повезују северну Европу а Средоземљем, западну Европу са Блиским истоком и Африком.

Процес окупације и контроле Балкана претходно подразумева процес претварања Балкана у стално конфликтно подручје малих балканских државица, активирањем процеса сепаратизма и национализма (стварањем погрешних стереотипа о појединим балканским народима, а на основу тога и њихову сатанизацију), истовремено се сврставајући на једну од сукобљених страна и тако изазивајући, још веће унапред припремљене конфликте у вековној политици великих сила, првенствено САД и велике британције “*divide et impera*”. Политика дестабилизације овог важног европског региона служи потом да се легитимише присуство и опстојање највећег војног савезника на свету – НАТО пакта – у региону, чиме се практично оправдава његова егзистенција, али и даље ширење.

Основни глобални резултат дестабилизације балканског подручја у процесу “балканизације” региона представља настојање малих зависних, сателитских и контролисаних државица, које треба да безусловно прихвате вредности “западне демократије”, те да их усагласе, подређујући сопствене институције њима, доминацију утицаја САД и Немачке, али и све јаче присуство турског, исламског фактора артикулисаног кроз јачање албанског чиниоца

23) N. Spykman, *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace & Co., New York, 1942.

24) М. Степић, «Перспективе Косова и Метохије у контексту глобалних геополитичких концепција», у *Срби на Косову и у Метохији*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27-29. маја 2005. године, 2006, стр. 259-281.

на Косову и у Македонији, и албанске државе на Балкану, као искључиво контролисане сателитске државе.²⁵⁾

Окупација, овладавање и контрола Балкана, подразумева:²⁶⁾ Процес претходног идеолошког карактерисања бивших социјалистичких држава на Балкану, као “примитивних друштава”, која се налазе у прединдустријском – феудалном добу, те због тога, морају да се промене, како би били способни да прихвате Западну демократију и развијену капиталистичку економију; То подразумева и процес да се те државе морају трансформисати из социјалистичког политичког система у владајући капиталистички систем; Да привате западну либералну (квази) демократију; Да се створе такви привредни и друштвени услови и амбијент (стварање новог законског система у области банкарства, пореске политике, страних улагања итд), који ће омогућити слободно деловање и ефикасно функционисање западних корпорација првенствено у области контроле и експлоатације привредних ресурса и улазак страног капитала; Изградња тржишне капиталистичке економије, која ће бити зависна од Западних земаља; Стварање и довођење на власт тзв. контролних и послушних влада, које ће доносити одлуке и законе у координацији и под утицајем западног фактора; Стварање, у суштини неке врсте “латентног протектората”, који се феноменолошки и декларативно не сагледава; Коришћење простора за одређене криминалне “прљаве” послове, тј. “криминализација региона” или одређене државе понаособ; Претварање Балкана у већитог дужника; Коришћење подручја Балкана за складиштење нуклеарног, хемијског и другог отпада, отпада “прљаве” технологије, као једног од резултата погубног економско-технолошког развоја Запада.²⁷⁾

Многе Балканске државе које су припадале Источном блоку сматрале су да ће прихватањем западног модела и под доминантним западним утицајем, кроз процес пријема у западне структуре – војне и друге европске асоцијације, прећи на пут демократије и решити многе кључне проблеме привредног развоја и повећања стандарда становника, а без регионалног – балканског повезивања, постати модерне и богате демократске државе. Међутим, десило се супротно. Оне су ретроградно прешле у примитивни облик “дивљег” капитализма који је бременит многим проблемима од криминалитета, преко раслојавања, до потпуне деструкције социјалне

25) Љ. Митровић, «Балкан у светску савремених процеса глобализације», *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3-4/97, стр. 86.

26) Исто, стр. 86.

27) Љ. Митровић, *оп. cit.*, стр. 88, 89; Д. Томић, *Косовска криза и нови светски поредак*, ГП Нови дани, Београд, 2000. стр. 81-82.

структуре друштва, или боље речено, прешли су у једну форму феудалног система, који је завистан од западног фактора, постали су протекторат ММФ, Светске банке и САД, за које обезбеђују јефтинe природне ресурсе и радну снагу и проширују тржиште готових производа, што у крајњој дистанци, значи и даље осиромашење тих држава. Примери Македоније, Албаније, Румуније, и Бугарске то добро показују.²⁸⁾

Косово и Метохија, као део балканског геополитичког и геостратејског лука, имају за САД и њене савезнике готово пресудан значај на простору Евроазије. Због тога Србија у будућности може очекивати само наставак свог просторног разарања и редуковања од стране САД и западних савезника, иако се та стратегија настоји прикрити наводно искреним жељама САД и Запада да се она укључи у постојеће евроатлантске и европске интеграције. Ипак, досадашње горко искуство Србије са САД и њеним евроатлантским савезницима указује да се ради о новом западном неоимперијализму, реколонизацији и протекторизацији Србије²⁹⁾, и не само ње. НАТО агресија 1999. године на СРЈ била је прва станица у даљем разарању Србије, а шире почетак геополитичког опкољавања Русије и овладавања простором Евроазије. Друга фаза овог пројекта је потпуно цепање територијалног ткива Србије и стварање од Косова и Метохија марионетске «независне» Републике Косово, иако за Србију Косово и Метохија имају огроман геополитички значај и представљају њену «безбедносну макротврђаву».³⁰⁾ Косово и Метохија, као «меки трбух» Србије, кроз историју су били на удару различитих интереса, који су почетком XXI века потпуно огољени - циљ је да се одвајањем овог дела територије Србије умањи српски етнички простор, ослаби држава Србија, тиме онемогући повратак утицаја Русије у овај део Европе, и заокружи глобална геополитичка стратегија Запада. Зато је простор Космета, у новој геостратејској концепцији америчке администрације (стратегије доминације, монополарности и освајања света), означен као кључна стратешка тачка од виталног националног интереса САД, што је, иначе, и некадашњи председник Бил Клинтон јавно артикулисао 28. фебруара 1999. године у Сан Франциску, говорећи на скупу о америчкој спољној политици; Космет представља прву – почетну геостратејску тачку у процесу светске доминације, хегемонизма и

28) З. Обреновић, «Угрожавање новог светског поретка», *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/1997, Институт за политичке студије, Београд, стр. 36.

29) Гађиновић, Р. «Косово и Метохија - изазови и одговори», у *Космет - гордијев чвор*, тематски зборник радова, Ј. Ћирић (ур), Институт за упоредно право, Београд, 2008, стр. 23.

30) Исто.

успостављања монополарног НСП, једном речју полигон ка постепеном освајању света и успостављања светске моћи и хегемоније; Космет представља, такође, добар повод и изговор за економску дестабилизацију целог Балканског региона, али и Источне Европе, а потом и успостављање потпуне политичке контроле од стране западних фактора; Косово представља кључну «одскочну даску» Запада за даље ширење и продор на Исток; стално присуство на Балкану процесом инсталирања НАТО снага на Косову и изградња војне инфраструктуре и војних база на Косову, тј. окупацију Косова, омогућује војну контролу САД, Западне Европе, Медитерана, Блиског Истока и Русије; Ангажовње војног сектора у сврху испробавања новог оружја, а потом његов извоз и продаја, као и потрошња старог, нагомиланог оружја; искоришћавање огромних привредних ресурса и економских потенцијала Космета (Р. Србије); Космет, такође, представља добар пример да се покаже целој светској заједници ко је “газда у кући“ (у свету), као и да се спасе већ нарушени политички престиж и кредибилитет западних актера у процесу успостављања НСП; постојање латентног кризног жаришта у држави о којој је плански већ изграђен негативни имиџ у свету и која је под дугорочним економским притиском међународне заједнице економски изнурена и знатно ослабљена, као и политички сатанизована; постојање јаког сепаратистичког и терористичког покрета који је последњих година такође активираан и подржаван од стране актера НСП, у циљу стварања «неке нове Чеченије» на Балкану. Снажан и артикулисан сепаратистички покрет косовских Албанаца представља примарни услов инфилтрирања актера НСП у косовску кризу. Овај сепаратистички покрет се подстиче и помаже у циљу његове инструментализације у сврху оставарења глобалних интереса актера НСП.

Radoslav Gacinovic , Mladen Bajagic

POLITICAL CONSEQUENCES OF THE ALBANIAN VIOLENCE ON THE BALKAN

Summary

This paper represents the attempt of the authors to point to the political consequences of the long-term use of the violence on the Balkan by the Albanian separatist terrorist movement towards the Serbs. Its aim is also to point to the great mistakes of western powers which have continuously encouraged the Albanians on the Balkan to use violence. In the second part of the XX century, they have the most directly encouraged the national prepotency of the Albanians, by encouraging

them to conduct the Albanian terror, whose ideology is Albanism, and the form is the ultra-right or fascistic terrorism. It took the most intense form in the second half of the XX century and at the beginning of the XXI century, when the political consequences of that violence warn and threat to the security of the region. The threat to the security of the Balkan at the beginning of the XXI century is even more expressed, and the violence over Serbia by some western powers is even more intense. Since the formation of the Serbian state on the Balkan, the Serbs have always struggled only for the existence and survival. By analyzing the historical documents about the expatriation of the Serbs from Kosovo and Metohija in the last three centuries (1690-2006), one can conclude that from the former Old Serbia (today Kosovo and Metohija), approximately 1.150.000 Serbs have been violently expelled, about 200.000 have been killed, and about 150-200.000 have been converted to Islam. In the Middle Ages there was no special name for this area, except for the general name Serbia. At the beginning of the XXI century, the Albanian separatist terrorist movement represents the great threat to the security on the Balkan, especially after the seizure of 10.887 km² of the territory of Serbia with the help of the western allies. The Serbs have the constitutional and historical right on Kosovo and Metohija, which is always older than the ethnic right, and the international law is also on the side of Serbia, because the UN Charter forbids the violent seizure of parts of sovereign states. The size of a national community is not determined by its size within one part of the state, but in comparison to the state as a whole, and according to that criteria, the Albanians constitute the national minority in Serbia. No national minority in the world has had the right to its own state. A national community cannot declare itself a nation or a national minority. The political consequences of the effects of the Albanian separatist terrorist movement on the Balkan at the beginning of the XXI century warn UN and EU, because the disintegration processes on the Balkan haven't been finished, according to their opinion, and it is well known that the change of the borders is followed by long and exhausting wars.

Key words: Serbia, Kosovo and Metohija, Balkan, security, seizure, violence, terrorism

ЛИТЕРАТУРА

3. Бжежински, *Амерички избор: глобална доминација или глобално вођство*, ЦИД, Подгорица, 2004.
- S. P. Huntington, „The Lonely Superpower“, *Foreign Affairs*, 1999, vol. 78, no. 2, p. 35-49.
- P. M. Gallois, «Vers une predominance allemande», *Le Monde*, 16. July, 1993.
- П.М. Галоа, «Стратегија на Балканском тлу», *Смисао*, Београд, 1/1997.

- H. Kissinger, Simon Schuster, *Diplomacy*, New York, 1994.
- N. Spykman, *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace & Co., New York, 1942.
- М. Марковић, «Нови светски поредак», у Зборник радова *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије, Београд 1997.
- Ј. Илић, «Балкански геополитички чвор и српски етнички простор», у Зборник радова *Геополитичка стварност Срба*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997.
- М. Вучинић, *Зашто Косово не може да буде република*, НИП Пословна политика, Београд, 1990.
- Д. Јаковљевић, *Тероризам с гледишта кривичног права*, Службени лист СРЈ, Београд, 1997.
- Велика Албанија – замисли и могуће последице*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1998.
- Тероризам на Косову и Метохији*, Бела књига СМПП-а СРЈ, Београд, 1998.
- Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Народна књига, ВИЗ, Београд, 1999.
- Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000.
- Љ. Митровић, «Балкан у светлу савремених процеса глобализације», *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3-4/1997.
- Душко Томић, *Косовска криза и нови светски поредак*, ГП Нови дани, Београд, 2000.
- В. Поповић, «Прошлост Косова и Метохије упозорење за будућност», у зборнику радова *Косово и Метохија, изазови и одговори*, Институт за геополитичке студије, Београд, 1997.
- Н. Андрић и С. Крсмановић, «Убијање као 'коллатерална штета'», *Нови гласник*, Војно издавачки завод Београд, бр. 5/2000.
- М. Степић, «Перспективе Косова и Метохије у контексту глобалних геополитичких концепција», у *Срби на Косову и у Метохији*, зборник радова са научног скупа одржаног у Косовској Митровици 27-29. маја 2005. године, 2006, стр. 259-281.
- Меморандум о Косову и Метохији светог архијерејског сабора Српске православне цркве*, Београд, 2003.
- Бела књига Владе Србије о тероризму на Косову и Метохији*, Београд, 2003.
- Р. Гађиновић, *Отимање Косова и Метохије*, НИЦ Војска, Београд, 2004.
- Р. Гађиновић, «Косово и Метохија - изазови и одговори», у *Космет - Гордијев чвор*, тематски зборник радова, Ј. Ћирић (ур), Институт за упоредно право, Београд, 2008, стр. 21-52.
- Р. Гађиновић, «Политичка пропаганда – ефикасно оружје савременом рату», *Српска политичка мисао*, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд.
- С. Љепојевић, *Косово и Метохија*, Новинска агенција Танјуг, Политика НМ, Београд, 2006.
- З. Обреновић, «Угрожавање новог светског поретка», *Српска политичка мисао*, бр. 3-4/1997.
- Ј.Н. Деретић, *Срби и Арбанаси*, Народна библиотека Србије, Београд, 2005.
- Ј. Гускова, *Историја југословенске кризе 1990-2000*, ИГАМ, Београд, 2003.

Resume

The region of Kosovo and Metohija is a center of Serbian history and the state formation, as well as a central territory of medieval Serbian state. This region covers 10887 square kilometers, or 12, 3 % of the whole state territory of Serbia. Looking from the geopolitical and geo-strategic aspect, so far the region of Kosovo and Metohija has been a security macro-rampart of Serbia. Even though the United States of America together with her allies has used all means prohibited by international law to seize Kosovo and Metohija, looking from political and legal aspect, Kosovo and Metohija can never exist as an independent state, due to the fact that there have never been elements present for formation of Albanian statehood on this part of Serbian territory. It was not Serbia who had defined the state borders with her neighboring states, but the international community, who did it on the basis of ethnic structure of the population and Turkish ("defter")* books. These borders were determined on the London Conference in 1913, and after the revision they were finally confirmed on the Florence Conference in 26 July, 1926.

Serbia holds legal and historical right to Kosovo and Metohija, which has been older than ethnic right. It is also supported by international law, because of the United Nations Charter's ban on forceful seizure of territorial parts of sovereign states.

One national community's population is not determined by the number of its population within one territorial part of the state, but by its number of population within the whole state, and on the basis of such criterion Albanians are a national minority in Serbia. Nowhere in the world so far a national minority has held right to its own state, nor one national community has had right to determine by itself was it the nation or the national minority. The seizure of Serbian territory, or the illegal declaration of so-called independent state of Kosovo by the Kosovo interim parliament, and its recognition by the United States and her allies has directly encouraged national arrogance of the Albanians (and still doing so) to (Albano-) terrorize Serbs, under their "Albanism" ideology and the form of ultra-right or fascistic terrorism.

Being encouraged by the United States, the Albanians will not gain satisfaction only with the secession of Kosovo and Metohija from Serbia. In first phase they will aim at creation of "Great Kosovo" with the parts of Macedonia, Montenegro and Eastern Serbia, and afterwards they will probably aim at making some sort of alliance with Albania. In that case, the territory controlled by the Albanians would cover almost 50000 square kilometers inhabited by 6 – 6, 5 million of the Albanians.

The creation of great Albanian state on Balkan would encourage further rise of arrogance of the Albanians in direction of militarism, expansion and holding territorial aspirations toward neighboring states, which would probably result in open conflicts with Serbia and Greece, and it would inevitably lead to the outbreak of the Third Balkan War.

* Овај рад је примљен 18. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Душко Димитријевић

Институт за међународну политику и привреду, Београд

ПРАВО НА САМООДБРАНУ У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА МЕЂУНАРОДНОГ МИРА И БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак

Према традиционалном међународном праву, право на самоодбрану основно је право сваке државе које произилази из права на самоодржање. У контексту вршења права на самоодржање, држава и данас има право да предузме мере за очување своје безбедности, осим ако то не би било протумачено и као право на отпочињање рата. Чињеница да је рат забрањен савременим међународним правом, не значи да до кршења те забране не може доћи. Генерално узевши, међународно право дозвољава самоодбрану, али самоодбрана мора бити законита, односно мора се водити легалним средствима и мора имати легитимне циљеве. На оснивачкој конференцији Уједињених нација одржаној у Сан Франциску од 25. априла до 26. јуна 1945. године, постигнут је компромис између великих сила у вези уношења специјалне одредбе у основни акт универзалне организације којом се предвиђа право држава на индивидуалну и колективну самоодбрану у случају оружаног напада (члан 51. Повеље). Самоодбрана је дозвољена све до момента док Савет безбедности Уједињених нација не предузме мере потребне за одржање међународног мира и безбедности. Истовремено, право на самоодбрану повлачи обавезу држава да обавесте Савет безбедности о предузетим мерама. У светлу прогресивног развоја међународног права, веома је значајно уочити чињеницу да је у међународним односима често долазило до покушаја да се право самоодбране тумачи супротно правилу установљеном Повељом Уједињених нација. Често се то чинило с ослонцем на псеудо-правне разлоге или с позивањем на постојање обичајног правила које *per se*, није искључено одредбама предвиђеним у Повељи Уједињених

нација. Тражење оправдања за ванправно понашање држава имајући у виду постојање когентне норме о забрани употребе силе у међународним односима, у међународној пракси се показало крајње штетним по очување светског мира.

Кључне речи: Право на самоодбрану, забрана употребе силе, Уједињене нације, Савет безбедности, превентивна самоодбрана, заштита држављана у иностранству.

Коначан компромис између великих сила постигнут на оснивачкој конференцији Уједињених нација у Сан Франциску имао је за последицу да се у тексту Повеље појави потпуно нови члан који није постојао у предлозима конференције из Дамбертон Оукса. Наведени члан поред права на индивидуалну самоодбрану, утврђује и право на колективну самоодбрану.¹⁾ Генерално посматрајући, кодификација права на самоодбрану довела је фундаменталних неслагања у теорији и пракси.²⁾ Неслагања полазе од различитих интерпретација домашаја одредбе из члана 51. Повеље која прописује да:

„Ништа у овој Повељи не умањује урођено право на индивидуалну или колективну самоодбрану у случај оружаног напада против члана Уједињених нација, док Савет безбедности не предузме мере потребне за очување међународног мира и безбедности. О мерама које предузму чланови при вршењу права на самоодбрану, биће одмах извештен Савет безбедности и чланови неће ни на који начин довести у питање овлашћења и одговорност Савета безбедности да по овој Повељи предузме у свако доба такву акцију, ако је сматра нужном ради одржања или васпостављања међународног мира“.

Члан 51. Повеља признаје самоодбрану као „урођено“ (*inherent*), или „природно“ (*naturel*) право држава чланица Уједињених нација. Конкретну садржину права на самоодбрану Повеља не разрађује, али се претпоставља, да је коришћење права ограничено

- 1) Увршћивање права на колективну самоодбрану у текст Повеље, отворило је простор за постизање споразума о узајамној помоћи, уобичајених у то време на америчком континенту. Институционална примена споразума о узајамној помоћи утрла је пут каснијем оснивању регионалних организација попут Панамеричке уније, Арапске лиге и Организације афричког јединства. Међу факторима који су допринели проналажењу „спасоносне формуле“, био је и интерамерички Споразум о безбедности из Чапултепека, којим је нешто пре усвајања Повеље, промовисан систем очувања регионалне безбедности на америчком континенту. Видети: J. M. Yepes, «Les accord régionaux et le Droit International» *Recueil des Cours, Académie de Droit International, la Haye*, 1947, vol. 71, pp. 303, etc.
- 2) Ian Brownlie, *International Law and the Use of Force by the States*, Clarendon Press, Oxford, 1963, pp. 251-280.

per se. Питање утврђивања граница права на самоодбрану довело је до поделе у доктрини међународног права.³⁾

Први, ужи концепт, полази од констатације која је условљена правилом по коме, коришћењу права на самоодбрану мора да претходи „оружани напад“. С обзиром да самоодбрана представља изузетак од правила утврђеног чланом 2. став 1. тачка 4. Повеље о забрани употребе силе, појам „оружани напад“ мора се интерпретирати *stricto sensu*, то јест, крајње ограничено, што је и истакнуто у *travaux préparatoires* приликом уважања Повеље Уједињених нација, као и у каснијој пракси јустификације употребе права на самоодбрану пред надлежним органима светске организације.⁴⁾ Према другом, много ширем доктринарном концепту, самоодбрана се креће ван граница права да се одговори на оружани напад (*armed attack*), зато што одредба из члана 51, о „урођеном“ праву на самоодбрану упућује на постојање обичајног правила поред оног утврђеног у Повељи. За разлику од првог концепта који право на самоодбрану објашњава искључиво у контексту правила из члана 51. Повеље и примарне одговорности Савета безбедности у погледу одржања међународног мира и безбедности, други концепт полази од дуалитета правила, тако да правило о самоодбрани у контексту обичајног међународног права које је било присутно у пракси до 1945. године, наставља да постоји и након доношења Повеље Уједињених нација.⁵⁾ Тиме се не искључује динамика развоја међународног права и правне праксе након поменутог датума, а подвлачи се разлика између међународног обичајног права и правила садржаних у Повељи. Будући да приликом усвајања Повеље није предвиђена одредба којом се на изричит начин мења или укида постојеће обичајно правило, подразумева се да право на

3) Louis Henkin, "Intervention and Neutrality in Contemporary International Law", Proceedings of the American Society of International Law, 56th Annual Meeting, Washington, 1963, pp. 148-153; Jaroslav Zourek, "La notion de légitime défense en Droit International", *Annuaire de l'Institut de Droit International*, 1975, vol. 56, pp. 1, etc; Stanimir Alexandrov, *Self-Defense against the Use of force in International Law*, Kluwer, Hague, 1996, pp. 1-359.

4) У пресуди Међународног суда правде поводом случаја војних и пара-војних активности у, и против Никарагве, као и у пресуди поводом америчко иранског спора око нафтних платформи, потврђена је употреба самоодбране након отпочињања војног напада. Видети: "Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua", *International Court of Justice Report*, 1986, p. 14; "Oil Platforms Case", *ibid.*, 2003, p. 161.

5) У случају Никарагве, Међународни суд правде потврдио је да члан 51. Повеље може бити разумно схваћен искључиво на основу постојања „природног“ или „урођеног“ права на самоодбрану и да би било веома тешко сагледати постојање права на самоодбрану другачијег од обичајног, чак и ако је његов садашњи садржај потврђен и измењен Повељом. По судском уверењу, није могуће прихватити да члан 51. „обухвата и надомешћује“ обичајно међународно право. Видети: "Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua", *Ibid.*, pp. 14, 94.

самоодбрану дозвољава и употребу тзв. превентивне или антиципативне самоодбране.⁶⁾

Изнета теоријска подела и могућност крајње екстензивних тумачења права на самоодбрану, довела су до волунтаристичке праксе у међународним односима. Неке од држава, од самог почетка постојања светске организације, почеле су да прибегавају „самоодбрани“ и у случајевима којима није претходио оружани напад на територију или на њихове оружане снаге лоциране ван територије. Позивање на одредбу из члана 51. Повеље, углавном је послужило као оправдање за предузимање конкретних аката силе против других држава. Пред Саветом безбедности, државе су износиле различита оправдања због чега прибегавају праву на самоодбрану. Иако оправдања нису била поткрепљена конкретном правном аргументацијом, дебате о употреби права на самоодбрану кретале су се у оквирима наведених теоријских подела. Имајући у виду да се према одредби из члана 51. Повеље од Савета безбедности изричито не тражи да утврђује легалитет аката које државе подводе под право на самоодбрану, Савет безбедности је избегавао да се позива на разлике присутне у доктрини. Па и поред поменуте чињенице, у резолуцијама које је Савет безбедности тим поводима усвајао, по правилу би се констатовало фактичко стање и употреба силе или претње силом.⁷⁾

УСЛОВИ ПОТРЕБНИ ЗА КОРИШЋЕЊЕ ПРАВА НА САМООДБРАНУ

Према дефиницији из члана 51. Повеље, употреба права на самоодбрану укључује одређене услове.

Први услов који је већ поменут приликом описа теоријске поделе, обухвата утврђивање постојања оружаног напада. У међународној заједници не постоји спор да појам „оружаног напада“ представља средишњи појам за утврђивање постојања самоодбра-

6) Daniel P. O'Connell, *International Law*, Stevens and Sons, London, 1970, vol. I, p. 317; Stephen M. Schwebel, "Aggression, Intervention and Self-Defence in Modern International Law", *Recueil des Cours, Académie de Droit International, la Haye*, 1972/II, vol. 136, p. 463.

7) Наведени недостатак у одредби члана 51, често се истицао као немогућност Савета безбедности да на довољно јасан начин детерминише садржину права на самоодбрану. Отуда се извлачио погрешан закључак да је право на самоодбрану застарело. При томе, није се водило довољно рачуна да Савет безбедности доношењем резолуција или давањем одређених изјава може ауторитативно деловати у смислу утврђивања легалитета појединачно употребљене силе. Видети: Jean Delivanis, *La légitime défense en Droit International Public moderne, Le droit international face a ses limite*, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1971, pp. 203, etc.

не. Државе се углавном слажу да оружани напад повлачи употребу права на самоодбрану. Међутим, између држава постоје неслагања поводом питања, шта конституише оружани напад? Становишта се углавном разликују око констатација, да ли оружани напад укључује и пограничне акте нерегуларних снага, а потом и употребу специфичног оружја попут крстарећих ракета, поморских мина и атомског оружја за масовно уништавање.⁸⁾

Утврђивање постојања оружаног напада присутно је у јуриспруденцији Међународног суда правде. Из анализе постојеће судске праксе произилази да је при испитивању сваког конкретног случаја употребе права на самоодбрану неопходно уважити одређене чињенице. Прво је потребно утврдити, да ли се оружани напад већ збио? Према становишту које је заузео Међународни суд правде поводом питања противправности употребе силе у случају војних и паравојних активности Сједињених Америчких Држава у, и против Никарагве, вршење права на самоодбрану претпоставља да се оружани напад догодио.⁹⁾ Суд је одбацио америчку аргументацију да је употреба силе против Никарагве оправдана колективном самоодбраном Костарике, Хондураса и Салвадора, јер у моменту када су Сједињене Америчке Државе предузеле војне мере против Никарагве, више није постојало стање нужде, а америчко војно ангажовање није испуњавало услов пропорционалне употребе силе. Штавише, мере помоћи које је Никарагва пре америчке интервенције пружала устаницима у Салвадору, по судијском уверењу нису могле бити протумачене као *conditio sine qua non*, потребан за вршење права на колективну самоодбрану.¹⁰⁾ Приликом утврђивања правоваљаности коришћења права на самоодбрану потребно наћи одговор и на питање које се односи на чињеницу, да ли је оружани напад извела регуларна оружана сила (*regular army*)? За детерминацију ове околности потребно је поћи од дефиниције агресије садржане у резолуцији Генералне скупштине бр. 3314 од 14. децембра 1974. године. У одредби члана 3. поменуте резолуције, поред набрајања агресивних аката регуларних снага државе утврђује се да агресију чини и, „упућивање од стране или у име неке државе оружаних одреда или група добровољаца или плаће-

8) Christine Grey, *International Law and Use of Force*, University Press, Oxford, 2004, p. 108; Daniel P. O'Connell, *The Influence of Law on Sea Power*, University Press, Manchester 1975, p. 204.; Anthony D'Amato, "Israel's Air Strike upon the Iraqi Nuclear Reactor", *American Journal of International Law*, 1983, vol. 77, p. 584; A.G.Y. Thorpe, "Mine Warfare at Sea", *Ocean Development and International Law*, 1987, vol. 18, n° 2, p. 255.

9) "Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua", *op. cit.*, p. 103, para. 194.

10) *Ibid.*, p. 122, para. 237.

ника ради вршења оружаних аката против друге државе који се по озбиљности могу изједначити са оружаним нападом извршеним од регуларних оружаних снага“ (тачка г. члана 3). Из одредбе произилази да од утврђивања постојања оружаног напада који се суштински може приписати држави зависи и могућност примене права на самоодбрану. Ако једна страна изврши оружани напад на начин горе дефинисан или на било који други начин који се с обзиром на битне околности од Савета безбедности може квалификовати као чин агресије, погођена страна има право да прибегне индивидуалној или колективној самоодбрани. Данас не постоји спор између држава да акције нерегуларних група могу конституисати оружани напад.¹¹⁾ Контрверза постоји око степена умешаности која је потребна да би се неки акт могао приписати држави као оружани напад, односно да би оружани напад могао довести до употребе права на самоодбрану.¹²⁾ Према оцени Међународног суда правде, погранични инциденти не омогућавају државама да се позову на самоодбрану прописану чланом 51. Повеље. Исти закључак важи и за оружану, логистичку и другу помоћ побуњеницима која се може подвести под претњу употребом силе или незакониту интервенцију у унутрашње или спољне односе друге државе, али која *per se*, не улази у појам „оружаног напада“.¹³⁾ У елаборацији разлика које постоје између оружаних напада и пограничних инцидената, Суд је пошао од претпоставке да постоји различитост у „степеновању и ефектима“ напада. Формулација је спојива са ограничењима која пружа дефиниција агресије, а којом су из појма агресивних чини које могу извести државни и недржавни органи, искључени акти који по последицама нису такве озбиљности да могу бити подведени под оружани напад. Ако се за правоваљаност самоодбране тражи да сила употребљена у самоодбрани и сила употребљена у ору-

11) Ian Brownlie, “International Law and the Activities of Armed Bands”, *International and Comparative Law Quarterly*, 1958, vol. 7, p. 712; Terry Gill, “The Law of Armed Attack in the Context of Nicaragua Case”, *Hague Yearbook of International Law*, 1988, vol. 1, p. 30.

12) На основу претходног оружаног напада Уједињене Арапске Републике, Либан је 1958. године, позвао Сједињене Америчке Државе да интервенишу сходно праву на колективну самоодбрану из члана 51. Повеље. Пред Саветом безбедности, Либан је изричито инсистирао да не постоји разлика између оружаног напада који изводе регуларне и нерегуларне трупе. Видети: *Security Council 833rd meeting*, 18 July 1958.

13) Сједињене Америчке Државе донеле су 1966. године, чувени Меморандум о законитости учешћа у одбрани Вјетнама, у коме се интервенција против Северног Вјетнама оправдава пружањем помоћи Јужном Вјетнаму. Оружани напад по Меморандуму, не инволвира пружање помоћи оружаним снагама Јужног Вјетнама. Ова позиција касније је послужила Сједињеним Америчким Државама приликом интервенција и у другим деловима света. Видети: Adlai Stevenson, “US Military Actions in Cambodia: Questions of International Law”, in: Falk (ed.), *The Vietnam War and International Law*, 1972, vol. 3, p. 23; Norton Moore, “The Secret War in Central America and the Future of World Order”, *American Journal of International Law*, 1986, vol. 80, pp. 43, etc.

жаном нападу буде не само једнаког квалитета, већ и интензитета, онда је отворено питање могућег „степеновања“ аката агресије који чине оружани напад и граничних инцидената. Иако су терминолошке разлике у самом тексту Повеље између употребе силе (члан 2. став 1. тачка 4), оружаног напада (члан 51) и акта агресије (члан 39), допринеле већој правној конфузији, преовладало је мишљење по коме се самоодбрана не може вршити као одговор на пограничне инциденате.¹⁴⁾

Друга разлика коју је Међународни суд правде уочио приликом прављења дистинкције између оружаног напада и граничних инцидената тиче се намере и агресивног умишљаја за извођење оружаног напада. Без обзира у којем се виду појављивала, првотпочета употреба силе не представља аутоматски противзаконит оружани напад. У таквим ситуацијама могла би пре да буде у питању претња миру или повреда мира.¹⁵⁾ Да би дошло до противправног оружаног напада, потребно је да постоје фактори мотивације око којих су вођене жустре полемике приликом усвајања дефиниције агресије.¹⁶⁾ Мишљења правних писаца у погледу поменутих субјективних елемената потпуно су диферентна. Једни сматрају да уношење субјективних елемената није умесно, док други имају супротно мишљење. Трећи пак, заступају становиште да факторе мотивације не би требало уносити у оружани напад пошто свако агресивно чињење увек претпоставља намеру (*animus aggressionis*). При практичном прављењу разлике између оружаног напада и граничних инцидената присуство намере и агресивног умишљаја препушта се процењивању у сваком посебном случају. Док би се у извесним случајевима њихово присуство претпостављало (на пример, код оружаног напада који је усредсређен на повреду територијалног интегритета, угрожавање политичке независности и рушење уставног поретка државе), у другим случајевима, просуђивање о постојању намере и агресивног умишљаја зависило би

14) Приликом утврђивања дефиниције агресије, државе су првобитно сматрале да би требало утврдити само појам „оружане агресије“, док би дефинисање свих других видова требало оставити за касније. Међутим, компромис није био могућ на поменутој основи јер су неке западне делегације тражиле да се не дефинише појам „оружане агресије“ као такав, већ само појам „оружаног напада“ из члана 51. Повеље. Холандија је том приликом истакла да се безначајни гранични инциденти не могу подвести под оружани напад који повлачи употребу права на самоодбрану. Видети: Gerald Fitzmaurice, „Definition of Aggression“, *International and Comparative Law Quarterly*, 1952, vol. 1, pp. 135, etc.

15) Rosalyn Higgins, *The Development of International Law through the Political Organs of the United Nations*, 1963, Oxford University Press, London, p. 181.

16) Benjamin Ferencz, „Defining Aggression : Where it Stand and Where it's Going“, *American Journal of International Law*, 1972, vol. 66, p. 491.

од уверења надлежног међународног органа.¹⁷⁾ Разлог зашто је Међународни суд правде усвојио дистинкцију између појма „оружаног напада“ и „пограничног инцидента“ садржан је у жељи да се ограничи мешање трећих држава у предузимању мера колективне безбедности. Ако се у конкретном случају утврди да не постоји оружани напад, онда не постоји ни могућност за примену самоодбране. Питање нужде и сразмерности употребе силе отуда се и не поставља, пошто се искључује могућност учешћа треће стране у актима самоодбране. Међутим, не би требало изгубити из вида да је уношењем одредбе о праву на колективну самоодбрану у Повељу Уједињених нација, направљен битан уступак ради задовољења регионалистичких тежњи, али и ради остварања могућности за аутономну употребу силе ван универзалног система колективне безбедности, то јест, за оружане нападе ван контроле Савета безбедности.¹⁸⁾

Без обзира што то није прописано Повељом, за испитивање правоваљаности одговора на оружани напад неопходно је уважити критеријуме нужности предузимања оружаног напада и испитивања сразмерности која би требало да постоји између напада и аката предузетих на основу права на самоодбрану. (*necessity and proportionality*). Захтев за утврђивањем нужности и сразмерности уобичајен је у у правној пракси и сматра се правилом међународног обичајног права.¹⁹⁾ Испитивање појединачних случајева обич-

17) Намера да се изврши оружани напад није последња психичка операција нападача. Оружани напад подразумева и виност, то јест, умишљено деловање нападача који је у потпуности свестан свог дела и последица и који пристаје на његово извршење. Са друге стране, гранични инциденти *prima facie*, могу бити извршени и без агресивне намере, па чак и из заблуде. Видети: Ian Brownlie, *International Law and the Use of Force by the States*, op. cit., p. 366.

18) Одредбом о колективној самоодбрани у Повељи Уједињених нација створена је могућност да регионалне организације и споразуми у форми војно-одбрамбених савеза попут Интерамеричког споразума о међусобној помоћи (Рио уговора), Северноатлантског пакта (НАТО), Споразума о безбедности између Аустралије, Новог Зеланда и Сједињених Америчких Држава (АНАЗУС), Споразума о колективној одбрани Југоисточне Азије (СЕАТО) и Уговора о међусобном пријатељству, сарадњи и међусобној помоћи (Варшавског пакта), дејствују независно од Савета безбедности у случају наступања оружаног напада. Замишљене као супститут колективног система безбедности светске организације, војно-политичке организације и споразуми постали су тако објективна сметња за његову примену. Видети: Димитрије Пиндић, *Регионалне организације засноване на Повељи Уједињених нација*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1978, стр. 211; Ђуро Нинчић, „Уједињене нације и регионалне организације”, *Југословенска ревија за међународно право*, 1969, бр. 2, стр. 182-194.

19) Поводом случаја који се тичао законитости употребе нуклеарног оружја, Међународни суд правде усвојио је саветодавно мишљење у коме је изнео да, „вршење права на легалну самоодбрану у условима нужде и пропорционалности јесте правило међународног обичајног права”. Видети: „Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons”, *International Court of Justice Report*, 1996, p. 226, para. 41. Поводом америчког напада на иранске нафтне платформе код Reshada 1987. године, и Salmana и Nasre 1988. године, Иран је

но упућује на познату анализу изнету поводом преседана *Caroline case* из 1837. године, у вези тумачења британске превентивне акције предузете против побуњеника који су намеравали да изврше поморски напад на Канаду са брода *Caroline* из пограничне луке у држави Њујорк. Будући да је оружана акција британских трупа учињена на подручју Сједињених Америчких Држава и да су тој акцији страдали и амерички држављани, било је потребно да Велика Британија оправда оружани напад. У кореспонденцији са британским властима које су пратиле наведени инцидент и хапшење McLeoda, британског држављанина оптуженог за убиство и изазивање пожара, амерички Државни секретар Daniel Webster, одбацио је становиште да је Велика Британија извела акцију у самоодбрани и самозаштити. Сматрајући да би акција била оправдана морало се водити рачуна о заштити народа, али и појединца. „Самоодбрана је нужна једино у случају непосредне опасности која не даје могућност избора и не оставља времена за размишљање“. Не само да наведени услови морају бити испуњени пре него самоодбрана постане легитимна, већ и акти који су преузети у складу са самоодбраном не смеју бити неразумни и прекомерни. Тим пре, што акти морају бити оправдани, ограничени и усклађени са нужношћу предузимања самоодбране.²⁰⁾

Иако су наведени критеријуми представљали *locus classicus* обичајног права искоришћеног чак и у процесу који се водио против нацистичких злочинаца због отпочињања Другог светског рата пред трибуналом у Нирнбергу, у савременим међународним односима, њихово постојање доста је дискутабилно.²¹⁾ Да ли је самоодбрана заиста нужна и сразмерна оружаном нападу, зависиће од околности случаја. Углавном је на држави која предузима акцију обавеза да сагледа неопходност вршења самоодбране и њену сразмерност са извршеним нападом. Постоји у пракси мање-

подено тужбу Међународном суду правде. У пресуди из 2003. године, Међународни суд правде утврдио је да не постоје докази да је Иран уништио кувајтски брод под америчком заставом *Sea Isle City*, нити да је Иран поставио mine које су довеле до оштећења брода *Samuel B. Robert*, што је узроковало америчку употребу силе против иранских нафтних платформи, поморских и ваздухопловних снага. Позивање Сједињених Америчких Држава на право на самоодбрану по Суду није било у сразмери са извршеним оштећењима иранских објеката. Видети: "Oil Platforms Case", *International Court of Justice Report*, 2003, para. 43.

20) "Correspondence between Great Britain and the United States, respecting the Arrest and Imprisonment of Mr. McLeod for the Destruction of the Steamboat Caroline, March/April 1841", *British and Foreign State Papers*, 1857, vol. 39, pp. 1126, etc; Robert Y. Jennings, "The Caroline and McLeod Cases", *American Journal of International Law*, 1938, vol. 32; Malcolm N. Shaw, *International Law*, University Press, Cambridge, 1997, p. 787.

21) Jean-Pierre Cot, Alain Pellet, *La Charte des Nations Unies: Commentaire article par article*, Economica, Paris, 1991, pp. 772, etc.

више искристалисано мишљење да нужност и сразмерност могу конституисати добар тест за детерминацију, да ли употреба силе у конкретном случају значи и самоодбрану? Употреба силе која би укључивала освету или казну и која не би била усмерена на обуставу и опозив напада, не би значила самоодбрану. Питање нужности и сразмерности отуда помаже државама да направе разлику која постоји између незаконитих репресалија и међународноправно дозвољене самоодбране.²²⁾ Такође, нужност и сразмерност омогућавају да државе одбаце захтеве за некакву „закониту самоодбрану“ која се односи на продужену окупацију територије (на пример, на израелско присуство у Јужном Либану у периоду од 1978. до 2000. године, или на јужноафричко присуство у Анголи од 1981. до 1988. године), односно, на „законито“ стицање територије.²³⁾

Други услов у погледу коришћења права на самоодбрану односи се на привременост предузимања акције. У члану 51. Повеље изричито се наводи да ће самоодбрана трајати све док Савет безбедности, *a posteriori, post factum*, не предузме конкретне мере које му налаже Глава VII, а које се односе на одржавање међународног мира и безбедности. Централизација и ограничавање права на употребу силе по Повељи, требало је да допринесе преузимању контроле над акцијама започетим на основу права држава на самоодбрану.²⁴⁾ С обзиром на прописано временско ограничење за преузимање контроле Савета безбедности над актима самоодбране, сваки државни акт требало би да има ограничен ефекат и да дејствује супсидијарно у односу на акте које предузима Савет безбедности.²⁵⁾ Међутим, због нејасне временске границе стипулисане у члану 51. Повеље, у пракси је долазило до екстензивне примене права на самоодбрану. Примера ради, када је 1982. године, Аргентина извршила инвазију на Фокландска острва (Малвине), Савет безбедности усвојио је резолуцију бр. 502 у којој је утврдио повреду мира захтевајући моментални прекид непријатељстава и повлачење аргентинских снага са острва. Истовремено, од Аргентине и Велике Британије, захтевано је да пронађу дипломатско реше-

22) Norman Menachem Feder, "Reading the UN Charter connotatively: Toward a New Definition of Armed Attack", *New York University Journal of International Law and Politics*, 1987, vol. 19, p. 395.

23) Robert Y. Jennings, *The Acquisition of Territory in International Law*, University Press, Manchester, 1963, p. 55.

24) Ђуро Нинчић, „Самоодбрана у новом међународном праву“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1955, бр. 2, стр. 186.

25) Rosalyn Higgins, *The Development of International Law through the Political Organs of the United Nations*, op. cit., p. 198; Thomas Franck, Faiza Patel, "UN Police Action in Lieu of War: The Old Order Changeth", *American Journal of International Law*, 1991, vol. 85, p. 63.

ње за настали спор. Убрзо се поставило питање, да ли су усвојене мере према резолуцији довољне за одржање међународног мира и безбедности? Како није делила изнето становиште Савета безбедности, због продуженог присуства аргентинских снага на Фокландским острвима, Велика Британија је наставила са применом једностране оружане акције с позивом на право на самоодбрану из члана 51. Повеље.²⁶⁾

Трећи по реду прописан услов за вршење права на самоодбрану, тиче се обавезе држава да правовремено извештавају Савет безбедности о свим предузетим активностима у вези самоодбране. У пракси светске организације, извештавање је углавном служило као подлога за касније усвајање конкретних мера Савета безбедности. Обавезом извештавања наглашавала се хитност у поступању држава које предузимају самоодбрану, али и врховна одговорност Савета безбедности за одржавање међународног мира и безбедности. Као што је Међународни суд правде констатовао у случају употребе силе Сједињених Америчких Држава против Никарагве, не постоји правило међународног обичајног права које дозвољава другој држави да врши право на колективну самоодбрану на бази сопствене процене ситуације. У случајевима који укључују колективну самоодбрану, очекује се од државе у чију је корист право самоодбране конституисано да се декларише за жртву оружаног напада. Не постоји правило међутим, које забрањује употребу колективне самоодбране у случају одсуства захтева државе која се сматра жртвом оружаног напада. Према члану 51. Повеље, захтев да држава која тражи употребу индивидуалне или колективне самоодбране мора поднети извештај Савету безбедности, није услов који произилази из обичајног међународног права. Недостатак извештаја може бити само један од чинилаца који указују да ли је држава уверена да је деловала у самоодбрани.²⁷⁾ У међународној пракси постоји тенденција да државе укључене у једнократне акције самоодбране достављају извештаје Савету безбедности. Државе укључене у заједничке акције самоодбране које трају одређени временски период такође достављају извештаје, с тим да неке

26) *United Nations Yearbook*, 1982, p. 1320.

27) У предметном случају Никарагве, Међународни суд правде потврдио је да Салвадор, Хондурас и Костарика нису објавиле да су жртве оружаног напада од стране Никарагве, нити да су по том основу захтевале оружану помоћ од Сједињених Америчких Држава. Суд је утврдио да таква обавеза произилази и из члана 3. став 2. Уговора из Рио који је обавезује поменуте државе. Наведене недостатке Суд није узео у обзир приликом процене легалитета употребе силе од стране Сједињених Америчких Држава, али је због недостатака утврдио да нема веродостојних чињеница које указују да је извршен оружан напад. Видети: "Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua, *op. cit.*, paras 195- 200.

државе настоје да ситуацију вулгаризују достављањем извештаја на самом почетку предузимања акција, док друге државе достављају извештаје периодично и с обзиром на конкретне догађаје који повлаче примену самоодбране. Код другопоменутог случаја, извештавање може имати пресудан утицај код процене, да ли сваки догађај понаособ конституише нужну и сразмерну употребу силе као одговор на оружани напад? Поводом иранско-ирачког сукоба од 1980-1988. године, Сједињене Америчке Државе су на изложени начин достављале извештаје Савету безбедности настојећи да оправдају сваку појединачну акцију против Ирана. Поменуто понашање Сједињених Америчких Држава није допринело коначној оцени Међународног суда правде, о неправовалности предузетих аката.²⁸⁾ По доношењу судског преседана поводом случаја Никарагве, било је потпуно јасно да извештавање о предузетим актима самоодбране има више процедурални, неголи суштински значај, због чега његов недостатак не утиче на вршење права на самоодбрану.²⁹⁾ Међутим, одсуство извештаја *prima facie*, може послужити као доказ да самоодбрана није предузета у складу са прихваћеним правилима.³⁰⁾

У завршном делу одредбе из члана 51. Повеље, условљеност коришћења права на самоодбрану декларише се на начин да, „предузете мере неће ни на који начин довести у питање овлашћења и одговорност Савета безбедности да по овој Повељи предузме у свако доба такву акцију, ако је сматра нужном ради одржања или воспостављања међународног мира“. Тиме се подвлачи да Савет безбедности има првенствену одговорност у погледу очувања међународног мира и безбедности која не искључује могућност предузимања мера пре, и у току вршења права на самоодбрану. Другим речима, одредбом се потврђује функционално овлашћење и дискрециона моћ Савета безбедности да донесе одлуку о примени принудних мера. У пракси Савета безбедности, поменута одредба изазвала је одређена неслагања, пошто се сматрало да стриктна примена може довести до повреде права на самоодбрану. Увође-

28) “Case concerning Oil Platforms”, *op. cit.*, pp. 38, etc.

29) Don W. Greig, “Self Defence and the Security Council: What does Article 51 Require?“, *International and Comparative Law Quarterly*, 1991, vol. 40, p. 366.

30) Совјетски Савез и Сједињене Америчке Државе изразиле су сумњу приликом контроверзне акције коју је извела Велика Британија против Јужне Арапске Федерације (пре њеног ступања у чланство Уједињених нација), сматрајући да Велика Британија није поступила у складу са правилима прихваћеним у Повељи, зато што се пре предузимања акције, Велика Британија није обратила Савету безбедности. Идентичан аргумент поновила је и Велика Британија против Совјетског Савеза поводом његове интервенције у Авганистану. Видети: *United Nations Yearbook*, 1964, pp. 181-184; *Ibid.*, 1980, p. 300.

њем санкција на основу члана 41. Повеле (примера ради, ембарга на извоз оружја зараћеним странама у Јужној Африци, Сјера Леонеу, бившој Југославији, Руанди, Либерiji и Етиопији), Савет безбедности ограничио је право на самоодбрану, што *per se*, није значило и одрицање од вршења права које је гарантовано државама на основу члана 51. Повеле Уједињених нација.

ДЕВИЈАЦИЈЕ У ПРИМЕНИ ПРАВА НА САМООДБРАНУ

Право на самоодбрану унето је у Повелу Уједињених нација због тешкоћа насталих око утврђивања положаја и овлашћења регионалних организација (војно-политичких савеза). Да би се онемогућило тумачење према коме се чланицама регионалних организација оспорава право да примењују силу у случајевима када су директно нападнуте, било је неопходно да се у Повели предвиди право на самоодбрану чије вршење неће бити условљено претходном сагласношћу Савета безбедности. На основу члана 51, државама је омогућено да слободно врше право на индивидуалну и колективну самоодбрану до момента предузимања одређених акција Савета безбедности. Према члану 53. Главе VIII Повеле, слобода примене силе регионалних организација знатно је сужена, пошто Савет безбедности контролише примену принудних мера. Практичне последице прописане разлике видљиве су тек у случају блокаде рада Савета безбедности. Примена индивидуалне самоодбране у поменутом случају, није доведена у питање, јер држава која се брани има потпуну слободу деловања. Код примене принудних мера регионалних организација међутим, паралисаност Савета безбедности доводи *eo ipso*, до њихове блокаде. Логички произилази да су државе много независније у односу на чланице регионалних организација у вршењу права на самоодбрану. Парцијално узевши, члан 51. Повеле примењује се на „ванрегионски“ оружани напад на једног члана регионалне организације уз предузимање мера колективне самоодбране, док члан 53. покрива ситуације претњи миру, повреда мира и агресије из члана 39, у оквиру одређеног региона које доводе до предузимање принудних мера регионалних организација под руководством Савета безбедности. С обзиром да члан 51. Повеле допушта употребу силе само у случају „стварног“ оружаног напада, а да је у Повели појам „оружаног напада“ остао недовољно детерминисан, наведена разлика имала је за последицу

примену силе ван система Уједињених нација.³¹⁾ Првенствена улога Савета безбедности на реализацији универзалних вредности, „очувања међународног мира и безбедности“, тиме је остала без позитивних ефеката. У доктрини су чињени покушаји да се значење оружаног напада као суштинског дела самоодбране прошири, па чак, и да се у неким изнимним случајевима напусти. За протагонисте поменутих идеја, сама помисао на претњу оружаним нападом била је довољан разлог за превентивну употребу силе, то јест, за прибегавање неком од облика самопомоћи и интервенција.³²⁾ У ситуацијама у којима је изостајала колективна акција Уједињених нација, државе су сматрале да имају пуно право да прибегну употреби силе. Следствено поменутих тенденцијама, у пракси је долазило до девијација у вршењу права на самоодбрану. Самоодбрани се све више прибегавало у контексту тзв. превентивне самоодбране, којом се на софистициран начин изигравају одредбе из члана 51. и члана 53. Повеље. Без обзира на све постојеће недостатке светске организације, концепт „превентивне самоодбране“ увео је на „задња врата“ категорију „превентивног рата“, која је у онтолошкој супротности са духом и словом Повеље и општом забраном о употреби силе и претње силом у међународним односима.³³⁾ Отуда, наводно „право на самоодбрану“, може се сматрати искључиво манифестацијом политике силе која је као таква, у прошлости водила врло озбиљним злоупотребама у међудржавној пракси.³⁴⁾

ПРЕВЕНТИВНА САМООДБРАНА

Ограничавајући забрану употребе силе, а модификујући појам „колективне самоодбране“, у мери и на начин који би одговарао индивидуалним интересима, доктрина о „превентивној самоодбрани“, као други вид доктрине о вођењу „превентивног рата“, пружла је могућност да оружани напад не претходи вршењу права на самоодбрану. Основа за спровођење „превентивне самоодбране“ налази се наводно, у праву на самоодбрану какво је постојало у међународном праву пре усвајања Повеље, а које је након

31) Quincy Wright, „The Cuban Quarantin“, *American Journal of International Law*, 1963, n° 3, p. 560.

32) Humphrey Waldo, „The Regulations of the Use of Force by Individual States in International Law“, *Recueil des Cours, Académie de Droit International, la Haye*, 1952, vol. 81, p. 455.

33) Yôrām Dinstein, *War, Aggression and Self-Defence*, University Press, Cambridge, 2005, pp. 184, etc.

34) „The Corfu Channel Case“, *International Court of Justice Reports*, 1949, p. 4.

тога догађаја дограђивано партикуларним обичајним правилима и међународном праксом. Нужност примене самоодбране никад није била ограничена стварним оружаном нападом, већ опасношћу од напада у мери која би морала да укључи ефективну употребу насилних средства погођене државе. Из поменутих идеолошких претпоставки требало би да произађе да је циљ кодификације права на самоодбрану у Повељи Уједињених нација био садржан у очувању права, а не у његовом ограничавању.

Полазећи од чињенице, да се значење права на самоодбрану из члана 51. просуђује са становишта норме садржане у одредби члана 2. став 1. тачка 4. Повеље, која представља саставни део општег међународног права, односно његов прогресивни развој, наведено схватање нема већег правног утемељења, јер Повеља не само да је забранила употребу силе, већ је потврдила и забрану вођења агресорског рата која је била садржана у обичајном праву пре њеног усвајања. Отуда, Повеља не само да је „очувала, већ је и развила поменуто правило, које генерално ограничава могућност примене силе и претње силом у међународним односима, а тиме и могућност неосноване употребе права на самоодбрану. Будући да одредба из члана 51. представља специјално правило у односу на опште правило садржано у члану 2. став 1. тачка 4. Повеље, било би логично да се из Повеље може извести један појам „права на самоодбрану“ као изузетка од од императивне забране употребе силе и претње силом. Међутим, због недовољне прецизности текста Повеље у вези са појмовима „сила“ и „претња силом“, те немогућности повлачења јасне границе између оружаног или неоружаног вида употребе силе, концепт „превентивне самоодбране, нашао је простора у државној пракси. Премда су досадашњи напори Уједињених нација на утврђивању наведених појмова допринели превазилажењу постојећих непрецизности, неке значајне дилеме и даље постоје. Дефинисање „превентивне самоодбране“ полази тако, од презумпције да се „превентивна самоодбрана“ врши на основу претње силом која значи изричито или прећутно стављање до знања да ће држава која прети прибећи сили уколико друга држава којој се прети не прихвати њене захтеве. Другим речима, претња силом има за циљ да изазове „оправдану бојазан код стране којој се прети да ће бити изложена озбиљном и непоправљивом злу“, што *per se*, оправдава њену превентивну акцију.³⁵⁾ Претња силом у непосредној је корелацији са појмом „претња миру“. Оба појма стоје у узрочно-последичном односу – претња силом, као и претња разним облицима притисака узрокује претњу миру, која се у даљој

35) *United Nations Documents*, A/6230, para. 156, p. 36.

фази развоја може преобразити у оружани напад чија је неминовна последица повреда мира. Утврђивање разлике између претње силом из члана 2. став 1. тачка 4. и претње миру из члана 39. Повеље, зависиће од тога, како се схвата појам „силе“. Ако се под силом подразумева искључиво оружана сила, онда се претња силом и претња миру узајамно приближавају. Са друге стране, ако се под силом подразумевају различити облици неоружаних притисака, у том случају претња миру квалификује се као стање које настаје услед пропуста да се спор реши мирним путем.³⁶⁾

Проблем утврђивања правне аргументације којом би се оправдала „превентивна самоодбрана“, произилази из различитих процена страна у погледу чињеница које су напред изложене. Дестерминација постојања или непостојања оружаног напада и непосредне претње силом (*imminent threat*), препуштена је субјективној процени у сваком појединачном случају.³⁷⁾ У периоду након Другог светског рата, превентивно посезање сили било је оправдавано разлозима „одбране националне безбедности“, „одбране хемисфере“, „одбране савезника“, „деструктивном природом оружја за масовно уништавање“, „одбраном од тероризма“ и другим „мање-више“ неправним разлозима чији су корени били у „равнотежи страха“ између супер сила.³⁸⁾ Од америчке тезе по којој би повреда система контроле производње атомске енергије давала право осталим државама да прибегну „праву на самоодбрану“ (тзв. Бараков план), преко идејних конструкција о предузимању превентивних акција ради елиминисања „првог нуклеарног удара“ (*first act principle*), до најновије безбедносне концепције Сједињених Америчких Држава за борбу против оружја за масовно уништавање изнете у Конгресу Сједињених Америчких Држава 2002. године (тзв. Бушове доктрине), а која је замишљена као одговор на бруталне терористичке на-

36) Вршење права на самоодбрану у случају претње силом, није у сагласности са одредбом члана 39, која овлашћује органе Уједињених нација на предузимање акција, нити са чланом 37, којим је прописана обавеза обраћања Савету безбедности у случају да стране у спору не успеју да спор реше помоћу неког од мирних начина решавања спорова из члана 33. Повеље. Видети: Charles G. Fenwick, "The Quarantine against Cuba – Legal or Illegal," *American Journal of International Law*, 1963, n° 3, p. 589; Thomas Franck, "Who Killed Article 2(4)," *American Journal of International Law*, 1970, vol. 64, p. 821.

37) Mayers McDougal, "The Hidrogen Bomb Test and International Law of the Sea" *American Journal of International Law*, 1955, vol.49, p. 356; "Soviet Cuban Quarantin and Self-Defense", *Ibid.*, 1963, n° 3, p. 598.

38) Carl Q. Christol, Charles R. Davis, Maritime Quarantine: *The Naval Interdiction of Offensive Weapons and Associated Materiel to Cuba*, 1962.; Sean D. Murphy, "Contemporary Practice of the United States relating to International Law", *American Journal of International Law*, 2002, vol. 96, pp. 237, etc.

паде, чињени су покушаји да се легализује превентивна употреба силе.³⁹⁾

Због чињенице да је у међународној пракси долазило до крајње произвољних поступања, изнети су у доктрини предлози да је потребно направити одређену линију раздвајања. Тако је утврђена дистинкција између „превентивне или преурањене самоодбране“ (*anticipatory self-defence*), код које не постоји могућност да се унапред предвиди оружани напад, у односу на „предупређујућу самоодбрану“ (*interceptive self-defence*), код које постоји могућност да се унапред предвиди стваран и неизбежан оружани напад. Код „превентивне самоодбране“ постоји правна несигурност за државу која примењује силу против друге државе, док код „предупређујуће самоодбране“ таква неизвесност не постоји, пошто се увек ради о употреби силе против државе нападача.⁴⁰⁾ Захваљући изнетом предлогу било би могуће помирити различите приступе у пракси. С обзиром да би терет доказивања у вези са законитошћу вршења самоодбране био веома тежак задатак за државу која прибегне превентивној акцији, јер *onus probandi* зависи од реалне процене ситуације која је довела до употребе силе, могућност паралелног позивања на одредбе из Повеље и поједина правила присутна у обичајном праву није у потпуности искључена.⁴¹⁾

39) “National Security Strategy of the United States”, *International Legal Materials*, 2002, p. 1478. Новом стратегијом за борбу против оружја за масовно уништавање и одбрану од ракетних напада, Сједињене Америчке Државе напустиле су ранији став да ће употребити нуклеарно оружје против држава које га буду користиле или у савезу с државом која га употреби. Уз поменуто, Сједињене Америчке Државе прокламовале су и да ће одговорити нуклеарним оружјем у случајевима када буду употребљена остала оружја за масовно уништавање, укључујући и нападе конвенционалним оружјима. На тај начин, Сједињене Америчке Државе прекршиле су обавезу да неће употребити нуклеарно оружје против ненуклеарних држава потписница Уговора о забрани ширења нуклеарног оружја из 1968. године, а уједно су и отказале Уговор о органичењу анти-балистичких ракетних система из 1972. године, чиме је био рашчињен простор за даље деловање на анти-ракетној одбрани. Видети: Олга Шуковић, „Разоружање на раскршћу“, *Годишњак Удружења за међународно право СЦГ*, 2002-2003, Београд, 2004, стр. 292-293. Пред Генералном скупштином тзв. Бушову доктрину, осудиле су многе државе, али и Генерални секретар Уједињених нација. Видети: *General Assembly Official Records*, 50th Meeting, September 23, 2003.

40) Yôrām Dinstein, *War, Aggression and Self-Defence*, op. cit., p. 190.

41) Antonio Cassese, *International Law in a Divided World*, Univeristy Press, Oxford, 1986, pp. 236, etc.

ПРАВО НА САМООДБРАНУ И ЗАШТИТА ДРЖАВЉАНА У ИНОСТРАНСТВУ

Полазећи од чињенице да вршење права на самоодбрану из члана 51. Повеље, покрива оружани напад против државе, било би немогуће тврдити да иста одредба омогућава право на самоодбрану у случају напада на појединце ван државне територије. Међутим, широким тумачењем принципа по коме држава има искључиву власт над сопственим лицима ма где се она налазила (*jus avocandi*), и принципа самозаштите који се примењује када је повређено какво право или интерес државе чином почињеним ван државне територије, једна група земаља предвођена Сједињеним Америчким Државама, Великом Британијом, Белгијом, Француском и Израелом, оправдавала је употребу силе против других држава правом на самоодбрану у заштити својих држављана у иностранству. Споменуте државе, допустиле су да садржину прописаног права на самоодбрану употпуњују правила међународног обичајног права присутног у пракси у периоду до завршетка Другог светског рата.⁴²⁾ Због разних интерпретативних варијација око домаћаја поменутих правила у пракси, било је нужно наћи „заједнички именитељ“.⁴³⁾

Тако је Велика Британија потврдила становиште по коме се употреба силе дозвољава, ако се утврди да постоји стварна опасност по сопствене држављане због неспособности или пропуста локалних власти да предузму одговарајуће мере заштите.⁴⁴⁾ Поменути став Велика Британија изнела је поводом интервенције у Суецком каналу 1956. године. Становиште је имало сасвим ограничене домете у пракси, будући да операције за заштиту држављана у иностранству нису имале јасне циљеве, нити су се могле подвести под наведени „заједнички именитељ“. Између осталог, примена

42) У случају *Lotus* између Француске и Турске из 1927. године, Стални суд међународне правде изрекао је пресуду у којој се потврђује да територијални принцип није апсолутан и да међународно право не забрањује државама да примене своје законе и надлежност својих судова на лица, имовину и дела почињена ван њихове територије, а која угрожавају њихове интересе. Принцип се односи на држављане и на странце. Ограничење државног правног поретка у територијалном подручју државе тако трпи изузетке у међународном поретку у материји кривичне јурисдикције. Видети: “*Lotus Case*”, *Permanent Court of International Justice Reports*, 1927, Series A, n° 9.

43) Derek W. Bowett, “The Use of Force for the Protection of Nationals Abroad”, in: A. Cassese (ed.), *The Current Legal Regulation of the Use of Force*, Univerity Press, Oxford, 1986, p. 39.

44) Geoffrey Martson, “Armed Intervention in the 1956 Suez Canal Crisis: The Legal Advice tendered to the British Government”, *International and Comparative Law Quarterly*, 1988, vol. 37, pp. 773, 795-800.

„права на самоодбрану“ није могла да оправда случајеве примене силе против држава које нису биле одговорне за напад.⁴⁵⁾ Како се предузимање заштите држављана у иностранству сукцесивно ширило, тако се правна несигурност у међународним односима све више осећала. Заштиту држављана предузеле су Белгија и Сједињене Америчке Државе у Конгу 1964. године, с циљем спасавања таласа отетих од стране конгоанских побуњеника. Сједињене Америчке Државе учествовале су и у акцији спасавања отетог теретног брода и посаде у Камбоџи 1975. године. Вероватно највише помињан случај у међународној пракси збио се поводом спасавања израелских таласа које су заједно са француским авионом отели палестински терористи на на линији Тел-Авив-Париз. Авион са посадом и таоцима приземљен је на угандски аеродром Ентебе. Тим поводом, израелски командоси извели су оружану операцију у којој су терористи ликвидарни, а неколико угандских припадника снага безбедности било је рањено. Оправдање за израелску акцију за коју није тражено претходно одобрење угандских власти, дошло је са стране, од Сједињених Америчких Држава које су акцију тумачиле као, „уобичајено право државе на употребу силе ограничено у погледу циља спасавања и заштите сопствених држављана од стварних повреда или уморстава у ситуацији у којој држава домаћин није у стању да их заштити“. Дебата вођена пред Саветом безбедности поводом поменутог случаја, остала је без адекватног одговора, јер Савет безбедности није био јединствен око оцене правоваљаности извршене операције. Иза акција предузетих у заштити интереса америчких држављана у Гренади 1983. године и у Панами 1989. године, остала су исто тако нерешена питања законитости употребе силе.⁴⁶⁾ Сличне операције извеле су Сједиње-

45) Изговор да страна влада угрожава или да није у стању да националне мањине, био је повод за интервенцију нацистичке Немачке. Видети: Слободан Миленковић, *Унутрашња Надлежност држава и међународна заштита људских права*, Савремена администрација, Београд, 1974, стр. 28.

46) Сједињене Америчке Државе оправдале су интервенцију у Гренади заштитом живота држављана и пружањем помоћи за успостављање државних институција које ће бити у стању да поврате ред, да заштите људска права и да очувају мир и стабилност. У мало оштријој форми слично се догодило и у Панами. Тамо су Сједињене Америчке Државе са десет хиљада војника извршиле инвазију на територију Панама преузимајући потпуну управу над државом. Прави разлози за извођење операција били су очигледно прикривени америчким геополитичким интересима формализованим кроз наводно спасавање држављана у иностранству, мада се *de facto* радило о насилном инсталирању марионетских влада. Заступници права на интервенцију хтели су кроз различите доктринарне приступе да оправдају овакве акције, па чак, и да употребу голе силе одбране аргументима слободног пристанка легалних власти (*enforcement action*). Видети: John Norton Moore, «Grenada and the International Double Standard», *American Journal of International Law*, 1984, vol. 78, pp. 145, etc. Louis Henkin, «The Invasion of Panama under International Law: A Gross Violation», *Columbia Journal of Transnational Law*, 1991, p. 293;

не Америчке Државе бомбардовањем Либије током 1986. године, због наводне инволвираности у нападу на америчког службеника у Западном Берлину. Због планирања убиства бившег председника Буша у Кувајту, Сједињене Америчке Државе испалиле су у јуну 1993. године, ракету на седиште ирачке војно-обавештајне службе у Багдаду правдајући тај чин као, „средство за заштиту америчких држављана у будућности“.⁴⁷⁾ У новијем периоду Сједињене Америчке Државе извеле су сличне операције Либерiji 1990. године, у Централној Афричкој Републици 1996. године, у Сјера Леонеу 1997. године, и у Обали Слоноваче 2002. године. Француска и Белгија такође су учествовале у операцијама заштите држављана у Руанди 1990, 1993. и 1994. године. Француска је интервенисала у Централној Афричкој Републици, Обали Слоноваче и Либерiji током 2002. и 2003. године. Без обзира на бројност и форме тзв. спасилачких операција (*rescue operations*), које су државе предузимале након Другог светског рата, питање њихове правне оправданости остало је отворено. Наиме, по сада већ традиционалном схватању, операције које се предузимају ради заштите држављана у иностранству немају упориште у међународном праву, нарочито не у члану 51. Повеље. Ограничењем успостављеним чланом 2. став 1. тачка 4. Повеље, о забрани употребе силе или претње употребом силе искључује се могућност унилатералних оружаних акција против територијалног интегритета и политичке независности друге државе. Државе које нису у могућности или нису способне да саме разреше спор или ситуацију која је повезана са заштитом страних држављана на својој територији, имају обавезу да се обрате Савету безбедности Уједињених нација ради предузимања конкретних акција за одржавање или успостављање међународног мира и безбедности. Суштина колективне безбедности Уједињених нација, претпоставља да се право на самоодбрану врши искључиво против незаконите употребе силе.⁴⁸⁾ Управо зато, позивање на самоодбрану ради спасавања држављана у иностранству није дозвољено. По тумачењу *a contrario*, било би важно поћи од реалистичког становишта да се интервенције ради заштите држављана у иностранству сматрају законитим, због чињенице што се интервенцијама не повређује територијални интегритет или поли-

Simon Chesterman, *Just War or Just Peace*, University Press, Oxford, 2001, p. 76; Christine Grey, *International Law and Use of Force*, op. cit., pp. 128, etc.

47) Dino Kritsiotis, "The Legality of the 1993 US Missile Strike on Iraq and the Right of Self-Defence in International Law", *International and Comparative Law Quarterly*, 1996, vol. 45, p. 162.

48) Hans Kelsen, *Collective Security and Collective Self-Defense under the Charter of the United Nations*, *American Journal of International Law*, 1948, vol. 42, p. 784.

тичка независност држава, већ се штите људска права држављана у иностранству. У основи, поменуто становиште било би у складу са прокламованим циљевима из Повеље.⁴⁹⁾ Међутим, становиште није у складу са вршењем права на самоодбрану. Право на самоодбрану не може се тумачити *lato sensu*, јер би онда такав „изузетак“ релативизирао конгентну основу позитивног међународног поретка којом се забрањује једнострана употреба силе у међународним односима. Због тога се тражи нови основ садржан у преобликовању, модификацији и доградњи постојећих правила. С обзиром да је у случају заштите држављана у иностранству реч о партикуларној пракси коју примењује ограничен број држава, не може се са великом убедљивошћу тврдити да је пракса држава послужила као *placuit gentibus*, прогресивном развоју регулативе о праву на самоодбрану, нити да је пракса од самог почетка била праћена довољним степеном правне свести о обавезности таквог поступања (*opinio juris sive necessitatis*). Коначно, тешко да би се могло тврдити да је од момента кодификације права на самоодбрану у Повељи дошло до стварања универзалног обичајног правила које дозвољава одступање од забране употребе силе из члана 2. став 1. тачка 4. Повеље.⁵⁰⁾

У пракси Савета безбедности, државе које су предузимале наведене операције спасавања с позивом да користе право на самоодбрану, нису имале обичај да подносе извештаје о свим предузетим мерама, иако су биле обавезне да то чине према члану 51. Повеље. Са друге стране, погођене државе нису се оглашавале да су угрожене применом силе коју су због заштите појединаца предузимале њихове матичне државе. Недостатак протеста због употребе силе често је у пракси тумачен као прећутни пристанак погођених држава на затечно стање. Већина случајева у којима је долазило до слања трупа и предузимања операција заштите држављана у иностранству, били су „прелудијум“ за оружану интервенцију ширих размера.⁵¹⁾ Ваљада отуда и потиче мишљење, да операције за спасавање сопствених држављана у иностранству представљају акције са прикривеним намерама великих сила да се заштити или прошири сфера сопствених утицаја.

49) Rosalyn Higgins, "The Legal Limits to the Use of Force by the Sovereign States: United Nations Practice", *British Yearbook of International Law*, 1961, vol. 37, pp. 317, etc.

50) Небојша Раичевић, „Оружана интервенција ради заштите држављана у иностранству“, *Годишњак Удружења за међународно право*, Београд, 2008, стр. 180.

51) Michael B. Akehurst, "Humanitarian Intervention", in: Hedley Bull (ed.), *Intervention in World Politics*, Clarendon Press, Oxford, 1984, p. 95.

СТРАНЕ ИНТЕРВЕНЦИЈЕ И МЕЋУНАРОДНО ПРАВО

Појмовно, интервенција означава стварно и насилно мешање једне или више држава у послове друге државе ради одржања или промене постојећег стања ствари.⁵²⁾ Принципијелно, интервенција значи употребу силе или претњу силом које под удар доводе овлашћења из унутрашње и спољне надлежности држава.⁵³⁾ У првом случају, непосредна оружана интервенција може проузроковати агресивни чин супротан међународном праву, док у другом случају, интервенцијом се обухвата вршење неоружаних притисака (интерцесија), које доводе до претњи миру. Без обзира на објективне и субјективне чиниоце — природу, мотиве, начин извршења, интервенција суштински противречи суверености и независности држава, чиме угрожава или нарушава међународни мир и безбедност.

Повеља Уједињених нација помиње интервенцију свега на једном месту и то, у члану 2. став 1. тачка 7, где утврђује забрану њеног коришћења од стране светске организације у домену који спада у тзв. унутрашњу надлежност држава (*domaine reserve*). Одредбом се не регулише интервенција у њеном појмовном облику који потпада под удар опште забране претње силом и употребе силе против територијалног интегритета или политичке независности држава и забране сваког другог понашања несагласног са циљевима Уједињених нација. Напротив, одредбом се врши дели-

52) Милан Бартош, *Међународно јавно право*, Култура, Београд, 1954, I књига, стр. 281.

53) Све до друге половине 18. века, у теорији међународног права није прављена разлика између интервенције и рата. Разлику између две појаве први је уочио Emmerich de Vattel који је у свом чувеном делу о принципима природног права који се примењују у међународним дносима из 1758. године, нагласио да, „стране нације не могу да се мешају у унутрашњу владавину једне независне земље, јер би поступање *a contrario*, довело до неправде. Видети: Томислав Митровић, „Начело неинтервенције и сувереност држава по Повељи УН“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1969, број 3, стр. 396. Света алијанса, коју су 1815. године основале Русија, Прусија и Аустрија, ставиле су себи у задатак да оружаним интервенцијама у својим замљама бране феудални поредак од буржоаских револуција и покрета за национално ослобођење. Тиме се у основи бранио принцип легитимитета, према коме постоји солидарности између легитимних влада које једна другој могу помагати да се бране од покушаја свргавања неуставним. Као реакција против политике силе коју је проводила Света алијанса, настало је начело неинтервенције. То међутим није значило да су интервенције ишчезле са међународне политичке сцене. Напротив. Због провођења „политике топовњача“ која се очитовала у периоду од 1870. године, до Првог светског рата, а која се сводила на интервенције ради заштите приватних инвестиција и капитала у другим државама, на предлог међународног правника Carlosa Calvoa и министра спољних послова Аргентине, Luis Marie Dragoa, формулисана је доктрина о неинтервенцији. На Хашкој мировној конференцији начело неинтервенције прихваћено је у Другој конвенцији која је по свом предлагачу, делегату из Сједињених Америчких Држава Портеру, добила назив Портерова доктрина Видети: Juraj Andrassy, *Medunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb, 1990, str. 86.

митација надлежности између Уједињених нација с једне стране и држава чланица, с друге стране. Интервенција није спојива с циљевима Уједињених нација прокламованим у члану 1. став 1. тачка 1. Повеље који захтевају од држава одржавање међународног мира и безбедности, као и предузимање ефикасних колективних мера ради спречавања или отклањања претњи миру, повреда мира и аката агресије. Један од циљева Повеље представља поштовање независности држава. Из права на независност Повеља изводи начело неинтервенције. Генерално узевши, неинтервенција значи дужност држава да не дозволе коришћење сопствене територије за извршење дела којим би се кршила права других држава.⁵⁴⁾ Неинтервенција отуда није само принцип, већ је и правило које претпоставља поштовање суверенитета држава. Неинтервенција обухвата примену општег правног начела *bona fides*, који искључује могуће злоупотребе у погледу извршавања међународно преузетих обавеза, укључујући и конгентну забрану о употреби силе и претње силом.⁵⁵⁾ Досадашња међународна пракса међутим, указује на другачије стање, па је сасвим разумљиво зашто је интервенција морала наћи своју идеолошку подлогу и оправдање у псеудо-правној аргументацији.⁵⁶⁾

У доктрини постоји дубока подељеност око питања, да ли државе имају прво да интервенишу против друге државе? Рестриктивни концепти полазе од становишта да су интервенције као *vis absoluta*, правно недопустиве, док пермисивни концепти не искључу-

54) Поменуто правило потврђено је у британско-албанском спору поводом Крфског канала 1949. године, и случаја постављања мина, кад је Међународни суд прогласио Албанију одговорном. У том контексту одређена је дефиниција појма агресије од стране Генералне скупштине 1974. (резолуција бр. 3314), којом се стриктно забрањује вређање туђе територијалне надлежности и територије (укључујући различите видове примене војне силе, као и коришћење сопствене територије супротно међународном праву, нпр. дозвола другој држави да користи територију за извођење аката агресије на трећу државу).

55) У спору између Аустралије и Француске око нуклеарних проба из 1974. године, Међународни суд правде потврдио је да начело *bona fides*, представља једно од темељних начела у погледу стварања и извршавања правних обавеза. Видети: Vladimir Đuro Đegan, „Opća načela prava u međunarodnom pravu”, *Prinosi*, Zagreb, 1984, br. 20, str. 1-68.

56) Почев од 1951. године, пракса Велике Британија и Француске почиње све више да се профилише у правцу интервенционизма. Због нестабиле политичке ситуације у Египту, и египтских рестриктивних мера у Суецком каналу правданих правом на самоодбрану, Велика Британија је, иступајући у име тројне коалиције, изјавила да ће интервенисати ако би дошло до озбиљнијег угрожавања њихових интереса у вези пловидбе Суецким каналом. Убрзо је реаговао Савет безбедности, истичући недозвољеност предузимања оружане интервенције. Па и поред поменуте реакције, Египат је нападнут, а прави мотиви напада били су садржани у одбрани специјалних права великих сила на интересне сфере, које имају историјску подлогу у стеченим правима. Слично ситуација постојала је и поводом интервенција Јужне Африке и Израела које су нападе против суседних држава веома често правдале „озбиљном претњом“ против њиховог територијалног интегритета.

чује могућност да интервенције постоје у међународним односима, с тим да *vis absoluta* као средство интервенције остаје секундарно у односу на неоружана и посредна мешања у унутрашње односе држава.⁵⁷⁾ Отуда је веома тешко разграничити, када је интервенција у унутрашње ствари других држава дозвољена, а када није, управо због те њене двоструке природе.

Интервенцијама се у прошлости прибегавало пре свега, на основу самопомоћи неопходне ради заштите виталних државних интереса и одбране принципа легитимитета. Одбрана легитимитета полазила је од презумпције по којој постоји наводна солидарност између легитимних влада, које једна другој могу помагати да се бране од покушаја свргавања неуставним путем.⁵⁸⁾ На поменутих поставкама настало је слично идејно решење које је послужило као оправдање за интервенционизам након завршетка Другог светског рата. Интервенције великих сила предузимане су с позивом на самоодбрану нужном ради заштите „континенталне безбедности“ (интер-амерички концепт колективне безбедности), као и из разлога одбране „пролетерског или социјалистичког интернационализма“ (совјетски концепт колективне безбедности). Еволуцијом међународних односа једна група држава предвођених великим силама била је све више склона да прихвати идеју да се интервенцијама из иностранства могу успоставити легитимни политички режими или спречити велике хуманитарне катастрофе. Новија међународна пракса управо указује да је приликом предузимања интервенција из иностранства употреба силе правдана „про-демократским“ циљевима или протекцијом основних људских права (тзв. хуманитарним интервенцијама).⁵⁹⁾ Међутим, мора се одмах нагласити да за предузимање тзв. про-демократских интервенција нема оправдања нити видљивог правног покрића у Повељи Уједињених нација. У неким случајевима, држава у чије се послове држава интервенијент меша, може упутити позив или дати сагласност за интервенцију. Такав позив може бити легитиман,

57) Thomas Opperman, "Intervention", in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Amsterdam, 1995, vol. II, pp. 1436-1439.

58) Војин Димитријевић, Радослав Стојановић, *Међународни односи*, Нолит, Београд, 1979, стр. 330.

59) Могућност интервенције у другим државама у доба мира први пут се спомиње у декларацији учесника Бечког конгреса 1815. године у жељи да се оправда заштита људи који нису држављани држава које интервенишу. Том приликом изражена је решеност да се свим средствима и колективно интервенише ради спречавања трговине робљем. Интервенција овог типа названа је „интервенцијом хуманости“ (*intervention d'humanité*), из чега је произашао израз „хуманитарна интервенција“. Видети: Војин Димитријевић, Обрад Рачић, Владимир Ђерић, Татјана Папић, Весна Петровић, Саша Обрадовић, *Основи међународног јавног права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2005, стр. 275.

ако је дошао од власти која легитимно представља државу, у ком случају постоји презумпција о правној основаности интервенције (*volenti non fit injuria*). Међутим, у случају унутрашњих сукоба или у случају револуција које међународно право не забрањује, друге државе не би имале право да интервенишу без обзира што је позив дошао од легалне, али нелегитимне владе. Штавише, захтев да се уз помоћ стране интервенције по позиву опозиције или нелегитимне владе инсталира „демократска влада“, представљао би увод у грубо кршење принципа неинтервенције, правила о сувереној једнакости држава и самоопредељењу народа.⁶⁰⁾ С друге стране, ако би интервенције биле предузете против нелегитимне владе и без следећа одлуке Уједињених нација, односно, ако би интервенције биле предузете искључиво ради обарања легалне владе или због давања оружане подршке сецесији, такве интервенције не би биле правно допуштене.⁶¹⁾

Друга врста интервенција односи се на хуманитарне интервенције које се предузимају због тешких повреда и угрожавања људских права. Правно оправдање за предузимање хуманитарне интервенције претпоставља јасно дефинисану ситуацију попут ситуације у којој национално-ослободилачки покрети траже помоћ у остварењу права на самоопредељење или ситуацију, где читави народи у процесу деколонизације и под окриљем Уједињених нација

60) У случају Никарагве, Међународни суд правде потврдио је да се не може размишљати о стварању новог правила које утврђује право интервенције једне државе против друге државе на основу чињенице, што је друга држава изабрала одређену идеологију или политички систем. Поступање *a contrario*, довело би до обесмишљавања фундаменталног принципа суверенитета државе на коме почива читаво међународно право, али и слободу избора политичког, социјалног, економског и културног система државе. Видети: «Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua», *op. cit.*, p. 133; Милан Булајић, „Начело (не) интервенције пред Међународним судом правде“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1984, број 1-3, стр. 61-75.

61) У доградњи начела неинтервенције Генерална скупштина Уједињених нација усвојила је 1965. године, Декларацију бр. 2131 (XX), о недопустивости мешања у унутрашње послове држава и заштити њихове независности и суверености. Њоме се изричито забрањује интервенција у унутрашње или спољне послове других држава. Забрана укључује како оружане мере, тако и све друге облике принуде на политичком и економском плану. Даљи прогресивни развој концепта забране интервенције извршен је Декларацијом начела међународног права о пријатељским односима и сарадњи између држава, усвојеном резолуцијом Генералне скупштине бр. 3625 (XXV) од 24. октобра 1970. године (*Декларација седам начела*), којом се *inter alia*, осуђују субверзивне активности које се припремају или трпе на подручју неке државе против владе друге државе или ради учествовања у грађанском рату у тој држави. Интервенције извршене економским мерама правно ограничава Повеља о економским правима и дужностима држава усвојена резолуцијом бр. 3281 (XXIX) од 12 децембра 1974. године. Новом резолуцијом Генералне скупштине о недопустивости мешања у унутрашње послове држава и заштити њихове независности и суверености од 9. децембра 1981. године, укључена је обавеза држава да се уздрже од мешања у спољне економске односе других држава. Видети: Alain Pellet, “Legal Opinion on Certain Questions of International Law Raised by the Reference” in: Anne F. Bayefsky (ed.), *Self-Determination in International Law, Quebec and Lessons Learned*, Kluwer Law International, Hague/London/Boston, 2000, p. 99.

остварују право на самоопредељење. Другачије стање постоји код интервенција које почивају на остварењу политичких, економских, идеолошких и културних циљева државе интервенијента, где нека држава држава право да самостално или са својим савезницима процењује да ли у некој држави постоји хуманитарна ситуација која прети њеним, или заједничким интересима. Обично се у таквим ситуацијама правно упориште за интервенцију тражи у веома растегљивим тумачењима међународног обичајног права и праксе.⁶²⁾ Иако је пракса у периоду хладноратовске кризе умногоме предњачила у односу на доктрину, доктрина је била много инвентивнија у проналажењу оправдања за унилатералну употребу силе због чега је светска организација била спречена да адекватно и правовремено реагује.⁶³⁾ У случајевима чији је циљ био да се сачувају људска права (чија заштита *per se*, представља когентну међународну правну обавезу), усвојено је становиште да је самоодбрана разлог за предузимање превентивних напада. Из поменуте идејне поставке у пракси је разрађен читав концепт тзв. права на предузимање хуманитарних интервенција.

Интервенција хуманитарног карактера било је у послератној пракси заиста много, од белгијске у Конгу 1960. године, индијске у Пакистану 1971. године, вјетнамске у Камбоџи 1978. године, танзанијске у Уганди 1978. године, до америчких интервенција у Доминиканској Републици 1965. године и у Гренади 1983. године, итд. За предузимања хуманитарних акција стране су углавном тражиле различита оправдања. Тако је, примера ради, интервенцију у Пакистану 1971. године, Индија образложила пружањем помоћи народу Бангладеша у остваривању права на самоопредељење. Уједињене нације често се нису ни изјашњавале о правоваљаности предузетих хуманитарних интервенција (на пример, поводом танзанијске војне акције у Уганди 1979. године, када је свргнут диктатор Иди Амин).⁶⁴⁾ У случају интервенције Вјетнама у Камбоџи 1978. године, чланице Уједињених нација биле су подељене у про-

62) Следећи службену политику својих влада, неки интернационалисти покушавали су да изнесу потпуно другачије тумачење Повеље Уједињених нација, посебно у односу на когентну норму из члана 2, став 1, тачка 4.. Схватања су толико разрађена да се у потпуности губи смисао постајања прописане забране употребе силе или претње силом. Видети: Michael W. Reisman, "Coercion and Self-Determination: Construing Charter 2(4)", *American Journal of International Law*, 1984, vol. 78, pp. 642, etc. За критику поменутог схватања видети: Oscar Schachter, "The Legality of Pro-Democratic Invasion", *American Journal of International Law*, 1984, vol. 78, p. 649.

63) Richard B. Lillich, "Humanitarian Intervention Through the United Nations: Towards the Development of Criteria", *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1993, vol. 53, p.557; Jean Combacau, *Le pouvoir de sanction de l'ONU, Etude théorique de la correction non militaire*, Pedone, Paris, 1974, p. 22.

64) Thomas Franck, "Interpretation and Change in the Law of Humanitarian Intervention", in: Holzgrefe and Keohane (eds), *Humanitarian Intervention*, 2003, p. 204.

цени хуманитарне ситуације настале након обарање режима Пола Пота и Црвених Кмера (*Khmer Rouge*).⁶⁵⁾ Окончањем хладног рата, оправдање хуманитарних операција поприма другачији изглед. Са акцијом иронично названом „Операција рај“ (*Operation Haven*), Велика Британија, Сједињене Америчке Државе и Француска интервенисале су 1991. године у Ираку, због угрожености курдске и шиитске заједнице.⁶⁶⁾ Одсуством сагласности у Савету безбедности, Велика Британија је интервенцију оправдала „екстремном хуманитарном потребом“, коју је изазвала избегличка криза. Будући да међународни мир и безбедност не могу да трпе у таквим ситуацијама, државе чији су интереси угрожени морају интервенисати како би се избегла већа хуманитарна катастрофа. Примера у новијој пракси има заиста доста, али свакако кључни пример односи се на оружани напад НАТО пакта на Савезну Републику Југославију од 24. марта 1999. године.⁶⁷⁾ Иако није имао сагласност Савета безбедности, НАТО пакт се одлучио за предузимање војних акција, сматрајући да се интервенција може оправдати неким ранијим резолуцијама Савета безбедности у којима се осуђују југословенске власти због репресије над косовским Албанцима.⁶⁸⁾

Одмицањем војних операција, интервенција НАТО пакта све више се правдала етичким и политичким, уместо правним разлозима.⁶⁹⁾

65) Вјетнам је интервенцију у Камбоџи правдао правом на самоодбрану, а не хуманитарном интервенцијом, зато што су по његовом становишту постојале стални оружани напади Црвених Кмера на погранично подручје. И поред постојања доказа који су указивали на оправданост интервенције, Вјетнам је био критикован пред Уједињеним нацијама од Кине и неких западних земаља. Видети: Peter Hiphold, „The Duty to Protect and the Reform of the United Nations – A New Step in the Development of International Law?“, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 2006, vol. 10, p. 43.

66) Англо-америчка инвазија против Ирака 2003. године, правдана је отклањањем „иманентне опасности“ од употребе оружја за масовно уништавање.

67) Милан Пауновић, „Хуманитарна интервенција као злоупотреба начела забране силе у међународном праву“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1999, број 1-3, стр. 156-158.

68) Иако је пре војне интервенције НАТО-а, Савет безбедности донео низ резолуција којим је реафирмисао одређене договоре постигнуте ради ублажавања кризе на Косову и Метохији (на пример, резолуцију бр. 855 из августа 1993. године, резолуцију бр. 1199 из септембра 1998. године, резолуцију бр. 1203 из октобра 1998. године и резолуцију бр. 1207. из 1998. године), ниједном резолуцијом није констатовао да у региону прети опасност миру и безбедности, нити је искористио право на формирање међународних оружаних снага које би нарушени мир и безбедност могле да успоставе оружаним путем.

69) Пошто Савет безбедности није адекватно и благовремено одговорио на отворена питања решавања регионалних криза из Главе VIII Повеље, за чију је контролу трајно задужен, већ је спор око заштите људских и мањинских права на Косову и Метохији у условима у којима су она била видљиво угрожена, препустио одбрамбеној међународној организацији основаној по чл. 51. Повеље, основе колективне безбедности на којима је почивала дотадашња међународна заједница, доведене су озбиљно у питање. Својим

На основу изнетих разматрања о девијацијама од права на самоодбрану, могуће би било закључити да су кроз међународну правну доктрину и праксу почела да „провејавају“ веома растегљива тумачења о праву на самоодбрану. С једне стране, наведене интерпретације о једностраној употреби силе у очитом су раскораку са духом и словом члана 51. Повеље и општом забраном о употреби силе и претње силом у међународним односима.⁷⁰⁾ Са друге стране пак, изнете интерпретације сасвим одговарају тежњама великих сила да се обезбеди што већа слобода индивидуалне акције, а тиме, и изигравање интенција и жеља твораца Повеље у погледу децентрализације права на употребу силе посредством регионалних система колективне безбедности.⁷¹⁾ Учесталост екстензивних тумачења права на самоодбрану у савременом периоду довела је до деформације система опште колективне безбедности Уједињених нација, што сведочи о жилавом истрајавању великих сила у уверењу да имају светску мисију да се мешају у унутрашња збивања осталих држава. Испољена тенденција „реапсолутизације“ поли-

„еластичним приступом“ у процени политичке ситуације на Косову и Метохији, државе НАТО пакта нашле су оправдање за оружану интервенцију против Југославије у етичким и политичким разлозима хуманитарне природе (*duty to protect*). Поступајући ван оквира Повеље Уједињених нација (члана 2, став 1, тачка 4), потом ван одредби Уговора о оснивању НАТО, који признаје примат система колективне безбедности Уједињених нација (члана 5. Пакта), а потом и супротно сопственим уставним актима, државе чланице НАТО савеза игнорисале су међународноправна правила о мирном решавању спорова. Оружаном интервенцијом против Југославије, предузетом с позивом на „обавезу заштите“ основних људских права у унутрашњем оружаном сукобу, НАТО је настојао да инструментализује „право на хуманитарну интервенцију“ на ширем међународном плану. Видети: Миодраг Митић, „Агресија НАТО на Југославију – негација међународног права“, *Југословенска Ревиија за Међународно Право*, 1999, бр. 1-3, стр. 77-88; Борис Кривокапић, „Агресија НАТО на Југославију – грубо кршење норми унутрашњег права држава агресора“, *Ibid.*, стр. 89-109; Обрад Рачић, „НАТО – напуштање правних норми оснивачког уговора“, *Ibid.*, стр. 110-123; Милан Пауновић, „Хуманитарна интервенција као злоупотреба начела забране употребе силе у међународном праву“, *Ibid.*, стр. 149-158; Mohammad Taghi Karoubi, „Unilateral Use of Armed Force and the Challenge of Humanitarian Intervention in International Law“, *Asian Yearbook of International Law*, 2002, n° 10, pp. 95, etc; Christopher Greenwood, „Humanitarian Intervention: The Case of Kosovo“, *Finch Yearbook of International Law*, 1999, n° 10, p. 141; Michael J. Glennon, „The Rise and Fall of the UN Charter’s Use of Force“, *Hastings International and Comparative Law Review*, 2004, vol. 27, n° 3, pp. 497, etc; *NATO Press Release*, 1999, p. 40.

70) Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 174. Према професору Крећи, „широко тумачење самоодбране у функцији је дерогације правила која забрањују једнострану употребу силе у односима међу државама. Позивање на обичајно право, посебно на случај Каролине између САД и Велике Британије из 1837. године, у коме је, између осталог истакнуто да је самоодбрана оправдана једино у случају неотклоњиве опасности која не даје могућност избора и не оставља времена за размишљање, нема снагу правног аргумента који оправдава концепт превентивне или претпостављене самоодбране, будући да је члан 51. Повеље норма *jus cogens*, тако да је обичајна пракса супротна тој норми лишена правне снаге“.

71) Александар Пелеш, „Регионални споразуми и право на самоодбрану“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1969, број 2, стр. 214; Војин Димитријевић, „Уједињене нације и регионализам“, у: *Уједињене нације и савремени свет*, Београд, 1970, стр. 136.

тике силе највидљивије се манифестује управо код примене права на самоодбрану где велике силе кроз Савет безбедности Уједињених нација доприносе широким тумачењима одредбе из члана 51. Повеље на рачун фундаменталног правила из члана 2. став 1. тачка 4, о забрани претње силом и употребе силе у међународним односима. Поменути девијација права на самоодбрану одражава реакционарни период развоја међународних односа у коме се кроз институционални систем светске организације уносе многобројне противречности у концепт о „инхерентним“ правима на самоодбрану, који последично доводе до бројних изузетка у пракси.⁷²⁾

Dusko Dimitrijevic

THE RIGHT OF SELF-DEFENCE IN FUNCTION OF KEEPING OF WORLD PEACE AND SECURITY

Summary

The law on self-defence is the subject of the most fundamental disagreement in international law doctrine. A broader concept support a wide right of self-defence going beyond the right to respond to an armed attack on a state's territory argue, first, that Article 51 of the UN Charter, through its reference to inherent right of self-defence, preserves the earlier customary international law right to self-defence. The Charter does not take away pre-existing rights of states without express provision and it presumes that at the time of its conclusion there was a wide customary law of self-defence allowing the protection of national and anticipatory self-defence. A narrow concept of self-defence as a restricted exception to the general prohibition of the use of force in a system of collective security of the UN argues that the meaning of Article 51 is clear. The right of self-defence arises only if an armed attack occurs. The limits imposed on self-defence in Article 51 would be meaningless if a wider customary law right to self-defence survives unfettered by these restrictions. Thus the term "inherent right of self-defence" in article 51 is not a dynamic term capable of shifting in meaning over time. The scope of the right was fixed in customary international law in 1945 and was apparently not susceptible of restriction in the light of

72) Louis Henkin, *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*, Columbia University Press, New York, 1979, p. 141; Oscar Schachter, "Self-Defence and the Rule of Law, *American Journal of International Law*, 1989, vol. 83, p. 259; Jean Combacau, "The Exception of Self-Defence in UN Practice", in: Antonio. Cassese (ed.), *Current Legal Regulation of the Use of Force*, Dordrecht, 1986, Ch. 13. Antonio Cassese, "Ex iniuria ius oritur: Are We Moving Towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community", *European Journal of International Law*, 1999, vol. 10, n° 2, pp. 23, etc.

subsequent state practice. An alternative approach invokes the breakdown of the UN security system in order to justify a wide right to self-defence in the same way that some argue for a narrow interpretation of the prohibition of the use of force in Article 2(4).

Key words: The right to self-defense, prohibition of the use of force, The United Nations, The Security Council, preventive self-defense, protection of nationals abroad

ЛИТЕРАТУРА

- Akehurst, Michael B., "Humanitarian Intervention", in: Hedley Bull (ed.), *Intervention in World Politics*, Clarendon Press, Oxford, 1984.
- Andrassy, Juraj, *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.
- Anthony D'Amato, "Israel's Air Strike upon the Iraqi Nuclear Reactor", *American Journal of International Law*, 1983, vol. 77.
- Бартош, Милан, *Међународно јавно право*, Култура, Београд, 1954, I књига.
- Bowett, Derek W., "The Use of Force for the Protection of Nationals Abroad", in: A. Cassese (ed.), *The Current Legal Regulation of the Use of Force*, University Press, Oxford, 1986.
- Brownlie, Ian, "International Law and the Activities of Armed Bands", *International and Comparative Law Quarterly*, 1958, vol. 7.
- Brownlie, Ian, *International Law and the Use of Force by the States*, Clarendon Press, Oxford, 1963.
- Булајић, Милан, „Начело (не) интервенције пред Међународним судом правде“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1984, број 1-3.
- Cassese, Antonio "Ex iniuria ius oritur: Are We Moving Towards International Legitimation of Forcible Humanitarian Countermeasures in the World Community", *European Journal of International Law*, 1999, vol. 10, n° 2.
- Cassese, Antonio, *International Law in a Divided World*, University Press, Oxford, 1986.
- Chesterman, Simon, *Just War or Just Peace*, University Press, Oxford, 2001.
- Christol, Carl Q., Davis, Charles R., *Maritime Quarantine: The Naval Interdiction of Offensive Weapons and Associated Materiel to Cuba*, 1962.
- Combacau, Jean, "The Exception of Self-Defence in UN Practice", in: Antonio. Cassese (ed.), *Current Legal Regulation of the Use of Force*, Dordrecht, 1986.
- Cot, Jean-Pierre, Pellet, Alain, *La Charte des Nations Unies: Commentaire article par article*, Economica, Paris, 1991.
- Degan, Vladimir Đuro, „Opća načela prava u međunarodnom pravu“, *Prinosi*, Zagreb, 1984, br. 20.
- Delivannis, Jean, *La légitime défense en Droit International Public moderne, Le droit international face a ses limite*, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris, 1971.
- Димитријевић, Војин, „Уједињене нације и регионализам“, у: *Уједињене нације и савремени свет*, Београд, 1970.

- Димитријевић, Војин, Рачић, Обрад, Ђерић, Владимир, Папић, Тајјана, Петровић, Весна, Обрадовић, Саша, *Основи међународног јавног права*, Београдски центар за људска права, Београд, 2005.
- Димитријевић, Војин, Стојановић, Радослав, *Међународни односи*, Полит, Београд, 1979
- Dinstein, Yôrām, *War, Aggression and Self-Defence*, University Press, Cambridge, 2005.
- Feder, Norman Menachem, "Reading the UN Charter connotatively: Toward a New Definiton of Armed Attack", *New York University Journal of International Law and Politics*, 1987, vol. 19.
- Fenwick, Charles G., "The Quarantine against Cuba – Legal or Illegal, *American Journal of International Law*, 1963, n° 3.
- Ferencz, Benjamin, "Defining Aggression : Where it Stand and Where it's Going", *American Journal of International Law*, 1972, vol. 66.
- Fitzmaurice, Gerald, "Definition of Aggression", *International and Comparative Law Quarterly*, 1952, vol. 1.
- Franck, Thomas, "Interpretation and Change in the Law of Humanitarian Intervention", in: Holzgrefe and Keohane (eds), *Humanitarian Intervention*, 2003.
- Franck, Thomas, "Who Killed Article 2(4), *American Journal of International Law*, 1970, vol. 64.
- Franck, Thomas, Patel, Faiza, "UN Police Action in Lieu of War: The Old Order Changeth", *American Journal of International Law*, 1991, vol. 85.
- Gill, Terry, "The Law of Armed Attack in the Context of Nicaragua Case", *Hague Yearbook of International Law*, 1988, vol. 1.
- Glennon, Michael J., "The Rise and Fall of the UN Charter's Use of Force", *Hastings International and Comparative Law Review*, 2004, vol. 27, n° 3.
- Greenwod, Christopher, "Humanitarian Intervention: The Case of Kosovo", *Finish Yearbook of International Law*, 1999, n° 10.
- Greig, Don W., "Self Defence and the Security Council: What does Article 51 Require?", *International and Comparative Law Quarterly*, 1991, vol. 40.
- Grey, Christine, *International Law and Use of Force*, University Press, Oxford, 2004.
- Henkin, Louis *How Nations Behave: Law and Foreign Policy*, Columbia University Press, New York, 1979.
- Henkin, Louis, "Intervention and Neutrality in Contemporary International Law", Proceedings of the American Society of International Law, 56th Annual Meeting, Washington, 1963.
- Henkin, Louis, "The Invasion of Panama under International Law: A Gross Violation", *Columbia Journal of Transnational Law*, 1991.
- Higgins, Rosalyn, *The Development of International Law through the Political Organs of the United Nations*, Oxford Press, London, 1963.
- Higgins, Rosalyn, "The Legal Limits to the Use of Force by the Sovereign States: United Nations Practice", *British Yearbook of International Law*, 1961, vol. 37.
- Hiphold, Peter, "The Duty to Protect and the Reform of the United Nations – A New Step in the Development of International Law?", *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 2006.
- Jean Combacau, *Le pouvoir de sanction de l'ONU, Etude théorique de la corection non militaire*, Pedone, Paris, 1974.

- Jennings, Robert Y., «The Caroline and McLeod Cases», *American Journal of International Law*, 1938, vol. 32; Malcolm N. Shaw, *International Law*, University Press, Cambridge, 1997.
- Jennings, Robert Y., *The Acquisition of Territory in International Law*, University Press, Manchester, 1963.
- Karoubi, Mohammad Taghi, "Unilateral Use of Armed Force and the Challenge of Humanitarian Intervention in International Law", *Asian Yearbook of International Law*, 2002, n° 10.
- Kelsen, Hans, Collective Security and Collective Self-Defense under the Charter of the United Nations", *American Journal of International Law*, 1948, vol. 42.
- Крећа, Миленко, *Међународно јавно право*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Кривокапић, Борис, „Агресија НАТО на Југославију – грубо кршење норми унутрашњег права држава агресора“, *Југословенска Ревиија за Међународно Право*, 1999, бр. 1-3.
- Kritsiotis, Dino, "The Legality of the 1993 US Missile Strike on Iraq and the Right of Self-Defence in International Law", *International and Comparative Law Quarterly*, 1996, vol. 45.
- Lillich, Richard B., "Humanitarian Intervention Through the United Nations: Towards the Development of Criteria", *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*, 1993, vol. 53.
- Martson, Geoffrey, "Armed Intervention in the 1956 Suez Canal Crisis: The Legal Advice tendered to the British Government", *International and Comparative Law Quarterly*, 1988, vol. 37.
- McDougal, Mayers, "The Hidrogen Bomb Test and International Law of the Sea" *American Journal of International Law*, 1955, vol.49.
- Миленковић, Слободан, *Унутрашња надлежност држава и међународна заштита људских права*, Савремена администрација, Београд, 1974.
- Митић, Миодраг, „Агресија НАТО на Југославију – негација међународног права“, *Југословенска Ревиија за Међународно Право*, 1999, бр. 1-3.
- Митровић, Томислав, „Начело неинтервенције и сувереност држава по Повељи УН“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1969, број 3.
- Moore, John Norton, «Grenada and the International Double Standard», *American Journal of International Law*, 1984, vol. 78.
- Moore, Norton, "The Secret War in Central America and the Future of World Order", *American Journal of International Law*, 1986, vol. 80.
- Murphy, Sean D., "Contemporary Practice of the United States relating to International Law", *American Journal of International Law*, 2002, vol. 96.
- Нинчић, Ђуро, „Самоодбрана у новом међународном праву“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1955, бр. 2.
- Нинчић, Ђуро, „Уједињене нације и регионалне организације“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1969, бр. 2.
- O'Connell, Daniel P., *International Law*, Stevens and Sons, London, 1970, vol. I.
- O'Connell, Daniel P., *The Influence of Law on Sea Power*, University Press, Manchester 1975.
- Opperman, Thomas, "Intervention", in: R. Bernhardt (ed.), *Encyclopedia of Public International Law*, Amsterdam, 1995, vol. II.

- Пауновић, Милан „Хуманитарна интервенција као злоупотреба начела забране употребе силе у међународном праву“, *Југословенска Ревиија за Међународно Право*, 1999, бр. 1-3.
- Пелеш, Александар, „Регионални споразуми и право на самоодбрану“, *Југословенска ревија за међународно право*, 1969, број 2.
- Pellet, Alain, «Legal Opinion on Ceratin Questions of International Law Raised by the Reference» in: Anne F. Bayefsky (ed.), *Self-Determination in International Law, Quebec and Lessons Learned*, Kluwer Law International, Hague/London/Boston, 2000.
- Пиндић, Димитрије, *Регионалне организације засноване на Повељи Уједињених нација*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1978.
- Рачић, Обрад „НАТО – напуштање правних норми оснивачког уговора“, *Југословенска Ревиија за Међународно Право*, 1999, бр. 1-3.
- Раичевић, Небојша „Оружана интервенција ради заштите држављана у иностранству“, *Годишњак Удружења за међународно право*, Београд, 2008.
- Reisman, Michael W., “Coercion and Self-Determination: Construing Charter 2(4)”, *American Journal of International Law*, 1984, vol. 78.
- Schachter, Oscar, “Self-Defence and the Rule of Law, *American Journal of International Law*, 1989, vol. 83.
- Schachter, Oscar, “The Legality of Pro-Democratic Invasion”, *American Journal of International Law*, 1984, vol. 78.
- Schwebel, Stephen M., “Aggression, Intervention and Self-Defence in Modern International Law”, *Recueil des Cours, Académie de Droit International, la Haye*, 1972/II, vol. 136.
- Stanimir Alexandrov, *Self-Defense against the Use of force in International Law*, Kluwer, Hague, 1996.
- Stevenson, Adlai, “US Military Actions in Cambodia: Questions of International Law”, in: Falk (ed.), *The Vietnam War and International Law*, 1972, vol. 3.
- Thorpe, A.G.Y., “Mine Warfare at Sea”, *Ocean Development and International Law*, 1987, vol. 18, n° 2.
- Waldock, Humphrey, “The Regulations of the Use of Force by Individual States in International Law”, *Recueil des Cours, Académie de Droit International, la Haye*, 1952, vol. 81.
- Wright, Quincy, «The Cuban Quarantin», *American Journal of International Law*, 1963, n° 3.
- Yepes, J. M., “Les accord régionaux et le Droit International” *Recueil des Cours, Académie de Droit International, la Haye*, 1947, vol. 71.
- Zourek, Jaroslav, «La notion de légitime défense en Droit International», *Annuaire de l’Institut de Droit International*, 1975, vol. 56.
- Шуковић, Олга, „Разоружање на раскршћу“, *Годишњак Удружења за међународно право СЦГ*, 002-2003, Београд, 2004.

Документација

- “Case concerning Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua”, *International Court of Justice Report*, 1986.
- “Correspondence between Great Britain and the United States, respecting the Arrest and Imprisonment of Mr. McLeod for the Destruction of the Steamboat Caroline, March/April 1841”, *British and Foreign State Papers*, 1857, vol. 39.

General Assembly Official Records, 50th Meeting, September 23, 2003 Justice Report, 1986.

“Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons”, *Interntional Court of Justice Report*, 1996.

“Lotus Case”, *Permanent Court of International Justice Reports*, 1927, Series A, n° 9.

“National Security Strategy of the United States”, *International Legal Materials*, 2002.

“Oil Platforms Case”, *Interntional Court of Justice Report*, 2003.

Security Council 833rd meeting, 18 July 1958.

“The Corfu Channel Case”, *International Court of Justice Reports*, 1949

United Nations Documents, A/6230.

United Nations Yearbook, 1964;1980; 1982.

Resume

The very notion of self-defence and its importance have changed considerably within the development of international law during the last centuries. The history of the concept of self defence is closely related to the history of the laws of war. In the period up to WWI, during which the right of states to go to war (*jus ad bellum*) was accepted as inherent in their sovereignty, the concept of self-defence lost some of its relevance since in such a system the right to use force in self defence could not be doubted. The self-defence could be invoked then for a wider variety of reasons than in the 20th century (for example for a reason of self-help or self-preservation) and allowed for greater freedom of action (including the right to take preventive action). The law on self-defence acquired a new meaning after WWII with progressive development of international law and progressive outlawing of war and the use of force as a means of national policy. This culminated in the UN Charter’s general prohibition of the use of force and the creation of a system of collective security. By reserving the right of individual and collective self-defence, Article 51 of the UN Charter provides the major exception to this system, its exceptional nature being underlined by strict limitation of the right of self-defence. Self-defence had now to be distinguished from self-help, which at least in principle was no longer regarded as a legitimate ground for the use of force, and its definition and construction had to take into consideration its exceptional nature in such system. Article 51 respects the principal peacekeeping role of the Security Council by linking the exercise of self-defence to actions of the Council. Self-defence is construed as a provisional remedy available only until Council has taken appropriate measures. Self-defence measures have to be reported to the Council, whose rights under its responsibility for international peace and security are reserved. By re-

stricting the right of self-defence to cases of armed attack, Article 51 leaves a gap between acts violating rights of states illegally, and acts against which self-defence is permissible. There have been attempts at closing this gap by claiming the existence of customary right of self-defence beyond Article 51. Article 51 of the UN Charter delineates the boundary of legitimate self-defence for purposes of the general international law. This leaves no room for invoking a right of self-defence if rights of a state are violated in a way other than by armed attack (for example, by an illegal act against its nationals in a foreign country, or by an illegal act which can be formulated as a breaking of law of human rights). If such violation cannot be resolved peacefully, or through the intervention of the UN, the offended state might have a right of self-help, but in principle this does not allow a resort to force. Contrary to fairly common political attempts of the great powers to broaden the right of self-defence against forcible act below the threshold of an armed attack, the International Court of Justice in the Case of "Military activities against Nicaragua", emphasized that self-defence is permissible only against an armed attack.

* Овај рад је примљен 29. јула 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Божидар М. Бановић

Министарство одбране Републике Србије

Саша В. Мијалковић

Криминалистичко-полицијска академија, Београд

УЛОГА И ЗНАЧАЈ ЕНЕРГЕТСКЕ, ЕКОНОМСКЕ И ЕКОЛОШКЕ ПОЛИТИКЕ БЕЗБЕДНОСТИ У МЕЂУНАРОДНИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА*

Сажетак

Значај енергије за живот модерног човека и државе, али и ограниченост и необновљивост већине енергената, као и њихова континуирана потенцијална угроженост (природним непогодама, техничко-технолошким акцидентима и деструктивним људским понашањем), неминовно су и оправдано условили развој теоријске мисли и праксе економско-енергетске безбедности, при чему се посебна пажња посвећује њиховој вези са еколошком безбедношћу. Република Србија увидела је да се унапређењем енергетске, унапређује и национална безбедност. Међутим, у националној енергетској политици има простора за побољшање. Наиме, наша земља је увозница енергената и енергије те је, у том смислу, и енергетски зависна, а самим тим и „политички рањива“. Истовремено, нису искоришћени бројни потенцијали алтернативних и чистих извора енергије којима Србија обилује, а реализовањем обавеза које је преузела потписивањем Кјото протокола унапредио би се

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција*. Пројекат финансира министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

положај Србије на путу евроинтеграција. Геостратешка позиција значајног трансрегионалног енергетског конектора морала би да подстакне националну политику која стимулише инфраструктурне пројекте државног и међународног значаја, што доноси „и профит и политичке поене“. Најзад, држава би морала да, у сарадњи са невладиним сектором, унапреди механизме безбедности енергетских ресурса. Тако би добит од развоја енергетског сектора била најмање трострука: унапредила би се национална економија, побољшао би се међународни положај Србије и заштитила би се животна средина, чиме би се унапредила и национална безбедност.

Кључне речи: политика, безбедност, привреда, енергенти и енергија, здрава животна средина, национална безбедност.

Традиционално, безбедност државе је посматрана као заштита њеног опстанка, односно као заштићеност њених виталних вредности (суверенитет, територијални интегритет, политичка независност, опстанак државе, национално јединство) и државних интереса у спољној политици, од директних политичких, економских и војних претњи које долазе од других држава. Примарно средство у (само)заштити држава је њихова „снага“, која се генерално сводила на војну, а потом и на економску моћ.¹⁾

Стога су, осим дипломатије, обавештајна и војно-одбрамбена функција биле примарне потфункције националне безбедности. Истовремено, *економско-енергетска моћ* је сматрана подједнако важном за националну безбедност: прво, економска моћ се лако трансформише у војну моћ – новцем се купује оружје, а радна снага може да се преусмери из цивилне сфере у војну индустрију и војну службу; друго, економска и енергетска моћ су остварива функционална замена за војну моћ у нападачке и одбрамбене сврхе, што се постиже кроз извесне економско-енергетске ратове, блокаде и санкције, с циљем онеспособљавања привреде и енергетике противничке земље, а посредно и њеног војног потенцијала.²⁾

У таквим околностима, брига за свакодневну безбедност људи стављана је у други план, као и њихови економски, енергетски, социјални, еколошки, образовни, здравствени, прехранбени, проблеми физичке безбедности и други проблеми. Док су се многе

1) О традиционалним државним вредностима опширније, у – Борис З. Милосављевић, „Теорија државне суверености Слободана Јовановића“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 3/2011, стр. 305–320.

2) Bjørn Møller, „Национална, социјетална и људска безбедност – Општа разматрања са приказом балканског случаја“, *Људска безбедност*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2003, стр. 44–45; опширније, у – Саша Мијалковић, *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011, стр. 62–67.

државе „тркале у наоружавању“ и спремале се да воде одбрамбени рат од војног напада споља, урушиле су се изнутра. Испоставило се да су највеће претње по националну безбедност заправо етнички и верски национализам, политичка превирања, повећање обима криминала, нетрпељивост друштвених група, економске, социјалне и енергетске кризе које су, нажалост, често прерастале и у сурове оружане конфликте. Резултат тога су многи грађански ратови, грађанске револуције, насилне промене политичке власти, распади држава, урушавања националних економија и енергетских система и загађење животне средине. Такву судбину доживеле су махом државе реалсоцијализма.³⁾

То је концепт националне безбедности учинило неодрживим у његовом традиционалном моделу, па је нужно проширен у три правца: „на горе“ (ка регионалној, међународној и глобалној безбедности), „на доле“ (ка друштвеној и појединачној безбедности) и „бочно“ (ка културној, политичкој, економској, еколошкој, здравственој, енергетској и другим сферама безбедности). Савремена национална безбедност је заправо раскрсница наведених концепција безбедности.

Значи, савремено поимање националне безбедности подразумева синтезу безбедности грађана и безбедности државе, али и допринос државе међународној и глобалној безбедности. Реч је о извесном стању заштићености виталних националних вредности и интереса које се оптимизира функцијом државног и недржавног сектора националног система безбедности.⁴⁾

*Националне вредности*⁵⁾ су од виталног значаја за опстанак и развој друштва и државе, па би и њихово угрожавање довело у питање постојање државе као међународног субјекта, али и егзистенцију, па и опстанак друштва-становништва. Реч је, првенствено,

3) Примери који аргументују ову тезу су свежи: сведоци смо развоја ситуације у Совјетском Савезу, Чехословачкој, Румунији, Албанији, „другој“ и „трећој Југославији“, Србији. Види и – Радомир Милашиновић, *Ренесанса империјализма – савремена империјалистичка стратегија*, Југоарт, Загреб, 1987.

4) Ову тезу потврђује и афера „WikiLeaks“ с краја 2010. године када је на сајту ове организације обелодањено мноштво тајних докумената Пентагона из којих се види да су бројни подводни каблови, сателити, луке, нафтоводи, гасоводи, рудници, руде, рафинерије, лабораторије, фармако-индустрија, бране и сличне вредности које се налазе широм Планете од виталног значаја за безбедност Сједињених Америчких Држава, те да би њихова дисфункција или уништење угрозило и националну безбедност САД.

5) *Вредности* су идеална својства извесних предмета, радњи и садржаја свести које им људи (појединачно и/или колективно) придају, а која се састоје у томе да их чини пожељним за људе јер им користе за побољшање живота, односно уживају у њима. Условно, могу да се поделе на вредности појединца, вредности група, вредности држава и нација, вредности међународне заједнице и планетарне вредности.

о миру и слободи, правима и безбедности грађана и друштвених група; квалитету живљења; националном јединству, достојанству, поносу и идентитету; здравој животној средини; енергетској стабилности, економском и социјалном просперитету; правном поретку; територијалном интегритету; политичкој независности и суверенитету.

*Национални (државни) интерес*⁶⁾ је потреба нације или државе, односно корист, добит, погодност од посебног значаја за опстанак нације. Своје јасно дефинисане и артикулисане намере нација тежи да реализује преко политика, ангажујући при том расположиве духовне и материјалне ресурсе.⁷⁾ Могу да буду политички, економски, војни, социјални, културни, научно-образовни, енергетски, еколошки, демографски, безбедносни и други интереси.

Значи, неспорно је да је национална енергетика витална национална вредност, али и да су развој и заштита енергетског система земље витални национални интерес. Овакав тренд прати и Србија, што је новелирала и *Стратегијом националне безбедности*.⁸⁾

Сектор националне енергетике, односно енергетске безбедности готово је немогуће посматрати независно од националне економије и економске безбедности. Однос националних вредности и интереса је каузалан, али није увек двосмеран. Начелно, интереси земље могу да буду угрожени, а да истовремено нису угрожене њене виталне вредности, и обрнуто. На пример, економско-енергетски интерес једне земље је да прошири листу земаља којима испоручује енергенте. Уколико у томе не успе, угрожени су њени интереси, али не и њене виталне вредности. Међутим, уколико од нових аранжмана зависи повећање бруто националног дохотка, а тиме и политичка позиција у међународном региону, јачање економске снаге земље и унапређење животног стандарда становништва, онда неиспуњење овог интереса представља ризик по националну безбедност.

Истовремено, проблем енергетске безбедности је тесно повезан и са еколошком безбедношћу. Ова је веза нарочито изражена

6) *Интерес* је, уопштено, далекосежна усмереност воље, пажње и делатности појединца или колектива ка одређеном циљу, чије је постизање за њих важно. У достизању интереса исказује се задовољавање одређених потреба материјалне или духовне природе. Љубомир Тадић, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 78–79.

7) Митар Ковач, *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности – Теоријске основе*, Свет књиге, Београд, 2003, стр. 31, 33, 37.

8) *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, званични сајт Владе Републике Србије: www.srbija.gov.rs.

у сферама експлоатисања необновљивих извора енергије, загађивања животне средине при производњи енергије и техничко-технолошким акцидентима у процесима производње и дистрибуције енергије.

НАЦИОНАЛНА ПРИВРЕДА И ЕНЕРГЕТИКА КАО ВИТАЛНЕ ДРУШТВЕНЕ И ДРЖАВНЕ ВРЕДНОСТИ И ИНТЕРЕСИ

Национална привреда (економија) и енергетика су „храна и кардиоваскуларни систем националног и државног бића“. Не само да су неопходни за развој и напредак државе и друштва, већ је без њих незамисливо ни њихово свакодневно функционисање, па чак ни опстанак. С друге стране, располагање енергентима је и „битно средство стицања и одржавања политичке и економске моћи једне државе“.⁹⁾ Истовремено, реч је о две комплементарне и узајамно-зависне категорије, па се стога могу сматрати једном од виталних државних и националних вредности.

Под *привредом* земље подразумева се низ делатности којима се остварују производња и расподела добара и врше услуге неопходне за живот људи и функционисање друштва и државе. Производња је услов постојања друштва и покретач којим се задовољавају људске потребе за добрима и услугама које се непрекидно изнова рађају и умножавају. Циљ производње је потрошња, тј. задовољење разноврсних људских и друштвених потреба. Расподела се јавља као посредник између производње и потрошње, јер се њоме одређује количина производа и услуга за задовољење потреба појединаца, група и заједница, као и за настављање и проширивање процеса производње. Она се врши непосредно и посредно, кроз разне форме размене и промета. Тржиште је простор на којем се одвија слободна размена рада и средстава, и промет производа и услуга.¹⁰⁾

Односи који владају у процесу производње и расподеле су најважнији друштвени односи, јер одређују вертикалну стратификацију друштва, његово друштвено и политичко уређење. То је и разлог што се ови односи не препуштају стихији, већ се организовано уређују и усмеравају. Тако систематски уређени односи, који

9) Види – Драган Траиловић, „Геополитика енергије – приказ књиге З. Петровића Пиротанца“, *Српска политичка мисао*, Београд, 2011, 1, стр. 374.

10) Љубиша Јовановић, Драган Јовашевић, *Кривично право – посебни део*, Полицијска академија, Београд, 2002, стр. 195, 197.

се заснивају над одређеним власништвом над средствима за производњу, чине *привредни систем земље*. Привредни систем наше земље заснива се на друштвеној, државној и приватној својини над средствима за производњу.¹¹⁾

Према Уставу Републике Србије (члан 82), економско уређење наше земље почива на тржишној привреди, отвореном и слободном тржишту, слободи предузетништва, самосталности привредних субјеката и равноправности приватне и других облика својине. Република Србија је јединствено привредно подручје са јединственим тржиштем роба, рада, капитала и услуга.¹²⁾

С обзиром на значај за опстанак и развој, друштво и држава штите националну привреду од дисфункције, стагнације и регресије, као и од свих облика угрожавања који су уперени против друштвених односа који владају у процесу производње и расподеле. То се постиже националном економском политиком и санкционисањем свих појава које угрожавају економски систем земље.

Економска политика је активност државе којом се усмерава понашање привредних субјеката и корисника њихових производа и услуга ради остваривања одређених, унапред постављених, циљева у одређеном периоду. Држава остварује контролу над функционисањем привреде. Циљеви су привредни раст и развој, стабилност тржишта и цена, равнотежа у размени роба и услуга са иностранством, и што већи степен запослености радно способног становништва. Привредни раст и развој представљају раст личне потрошње и побољшавање услова живота и рада становништва уопште, развој појединих привредних грана, привредних региона, отклањање секторске неравнотеже.¹³⁾ Стога је и оправдан приступ по којем је „економска безбедност очување структуралног интегритета и способности стварања просперитета и интереса политичко-економског ентитета у контексту различитих спољних ризика и претњи с којима се суочава у међународном економском поретку. Два су дискурса: *микроекономска безбедност* (појединци, породице, локална заједница) и *макроекономска безбедност* (држава)“.¹⁴⁾

11) *Економска и пословна енциклопедија (група аутора)*, Савремена администрација, Београд, 1994, стр. 1 209–1 210.

12) Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 83/2006.

13) *Економска и пословна енциклопедија*, стр. 302.

14) Од економске безбедности треба разликовати везу економије и безбедности, која може да буде тројака и укључује: економику војне безбедности (војно-безбедносну економику – наменске, производне, техничко-индустријске, инфраструктурне и трошковне аспекте подршке војној способности), подређивање економске политике интересима безбедносне политике (примена спољнополитичких економских мера као подршка остваривању спољнополитичких циљева) и подређивање безбедносне политике економским интере-

Истовремено, држава и друштво штите привредни систем инкриминишући сва деструктивна (људска) понашања која се традиционално обухватају појмом *привредни криминал*. Привредни криминал чине сва деликтна понашања (чињења или нечињења) која настају у економским односима и у вези са тим односима, од стране правних као и физичких лица, који, као субјекти тих односа, располажу одговарајућим овлашћењима према имовини на којој се ти односи заснивају, а којим деликтним понашањима се непосредно наноси штета тој имовини и повређују или угрожавају привредни односи.¹⁵⁾

Значај *енергетског система* земље за опстанак и развој модерне државе и друштва такође је неспоран. Ово тим пре што је реч о једном од доминантних сектора националне економије. Енергетски систем земље обухватао би скуп свих капацитета, односно извора и производних механизма за добијање и дистрибуцију енергије. Мисли се, пре свега, на искоришћавање природних (тзв. *алтернативних*) извора енергије (сунчеве светлости и топлоте, рада ветра, кретања и топлоте воде), односно на вађење, прераду, дистрибуцију и експлоатацију природних енергетских сировина (руда, гас, нафта и нафтини деривати)¹⁶⁾, односно хидро, термо–механичке, и кроз нуклеарне програме добијене облике енергије (првенствено електричне).

Енергетика у ширем значењу представља читаву привредну делатност у оквиру које се врши експлоатација енергетских извора, производња комерцијалне енергије и њена дистрибуција. С обзиром на универзалност примене енергије у свим врстама производње и широкој потрошњи, енергетици се даје примат у економском развоју. Највећи потрошач енергије је индустрија, па саобраћај, потом широка потрошња, пољопривреда и комунална потрошња. Једна од најозбиљнијих опасности несметаном функционисању ових сектора државног и друштвеног живота је тзв. *енергетска криза*. Реч је о кризи у снабдевању привредне и дру-

сима (стварање света који је безбедан за ширење капиталистичких активности (држава хегемона)). Christopher M. Dent, „Ekonomska sigurnost“, *Suvremene sigurnosne studije* (prevod, ur. Alan Collins), Politička kultura, Zagreb, 2010, str. 233–234, 236.

15) Божидар Бановић, *Обезбеђење доказа у криминалистичкој обради привредног криминалитета*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, 2005, стр. 28.

16) Према тврдњама инжењера енергетике и економиста енергетике, нафта и нафтини деривати ће још извесно време бити доминантни извори енергије. Светска привреда и енергетика, генерално, нису организационо спремне за замену овог енергетског извора одговарајућим супститутом. То би захтевало и огромна финансијска издвајања ради промене производних капацитета. Hisham Khatib, „Busines As Usual“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005, p. 15, 17.

штвене потрошње довољним количинама енергије уз приступачне цене. Најчешће је проузрокована природним факторима (ограниченост и исцрпљивање природних ресурса), неравномерном расподелом између произвођача и потрошача енергије, политичким факторима у које спадају различити интереси и несугласице између земаља произвођача и земаља потрошача енергије, неусклађеност односа између економски развијених и економски неразвијених земаља и слично.¹⁷⁾

Наведене тезе оправдавају и савремене трендове у „партикуларизацији поимања безбедности“, односно у свеукупној „секјуритизацији“ („побезбедњавању“) готово свих сфера живота човека, друштва, држава и међународне заједнице, па тако и националног енергетског и економског система. У том смислу, неретко се говори о економској и енергетској безбедности, али и о њиховим корелацијала са политичком стабилношћу државе, квалитету живљења, информационом и индустријском безбедношћу, безбедношћу хране, здравственом безбедношћу, нуклеарном безбедношћу, еколошком безбедношћу итд.

Ова тема је од великог значаја за Србију, између осталог и због тога што смо ми држава која, да би створила хиљаду долара бруто домаћег производа, троши око седам пута више енергије него земље Европске уније или чланице OECD, скоро три пута више него Мађарска, а чак четири пута више него Хрватска. Поред сектора телекомуникација и пољопривреде, енергетика је највећи потенцијал за будући економски развој Србије.¹⁸⁾

Истовремено, трага се за алтернативним и обновљивим изворима енергије. То је допринело употреби водика као погонског горива моторних возила. Тиме се умногоме смањује енергетска зависност земаља у којима је развијен аутомобилизам, а државе и грађани истовремено остварују знатне уштеде. Вођен идејом „енергетске ефикасности“, амерички председник Џорџ Буш је крајем 2007. године потписао тзв. „енергетски закон“ који би требало да утиче на смањење потрошње класичних извора енергије и да умањи загађење животне средине. Њиме се од произвођача аутомобила захтева да до 2020. године постигну енергетску ефикасност за аутомобиле, теренска возила и мање камионе до 40% у односу на тренутно стање, као и да се употреба етанола ушестостручи, на

17) *Економска и пословна енциклопедија*, стр. 363.

18) Ово стање Божићар Ђелић, потпредседник Владе Републике Србије, прокоментарисао је на следећи начин: „Са оваквом енергетском интензивношћу, чак и када бисмо пресекли део Персијског залива у Поморавље, енергије би нам ускоро недостајало“. „Србија сиромашни расипник енергије“, *Press* од 14. децембра 2007.

рачун употребе бензина. Такође, захтева се и повећање енергетске ефикасности свих електричних уређаја, од сијалица и кућних електричних пећи, до нових комерцијалних зграда.¹⁹⁾ И Србија се труди да не заостаје за светским трендовима. Код нас је већ почела производња биодизела, на бази биљних уља добијених из семена сунцокрета, соје и уљане репице. Осим што доноси уштеду у новцу, предност овог горива је у томе што су последице загађивања животне средине далеко мање.²⁰⁾

„Енергетска брига“ је сваким даном све већа: готово све залихе нафте чија је експлоатација јефтина леже испод пустињског песка малог броја земаља око Персијског залива. Осим зависности од блискоисточне нафте, посебну забринутост представља чињеница да се на том тлу развија нови глобални тероризам. Уз то, просечни европљанин користи двоструко више енергије него човек на Глобалном југу, а Канађанин и Американац чак шест пута више. Такође, цена нафте је моћан инструмент дипломатије принуде. Свет није суочен са несташицом нафте, него са чињеницом да су нафтне резерве концентрисане у малом броју земаља. Да зло буде веће, предвиђа се да ће се светске енергетске потребе удвостручити у следећих неколико деценија, али се истовремено не предвиђа удвостручење њене производње. Очигледно је да ће ресурси у заједничком власништву и њихово очување бити кључна безбедносна брига у XXI веку.²¹⁾

Енергетски систем земље је очигледно у функцији привредног система, али и свих осталих државних ресурса и сфера друштвеног живота. Због тога, а првенствено због значаја за систем безбедности, развој и заштита националног привредног и енергетског система свакако је један од виталних националних приоритета и интереса сваке модерне државе. У том смислу, свака држава тежи економској и енергетској стабилности, самосталности и безбедности.

19) „Буш потписао нови енергетски закон“, *Политика* од 21. децембра 2007.

20) Види: „Биодизел, енергент будућности“, *Магазин* од 11. новембра 2007.

21) Чарлс В. Кегли, Јуџин Р. Виткоф, *Светска политика – тренд и трансформација*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука Универзитета у Београду и Дипломатска академија Министарства спољних послова Србије и Црне Горе, Београд, 2006, стр. 544–552.

ОСВРТ НА ПОЈАМ ЕКОНОМСКЕ И ЕНЕРГЕТСКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Значај енергије за светску економију, а тиме и за живот модерног човека и државе, али и ограниченост и необновљивост већине извора енергије (енергената), као и њихове континуиране потенцијалне угрожености (природним појавама, техничко-технолошким акцидентима и деструктивним људским понашањем), неминовно су и оправдано условили развој теоријске мисли и праксе економско-енергетске безбедности. Ово тим пре што је национални енергетски систем очигледно у функцији привредног система, али и осталих државних ресора и сфера друштвеног живота. Због тога, а првенствено због значаја за систем безбедности, развој и заштита привредног и енергетског система свакако су витални национални приоритети и интереси сваке модерне државе, које теже економској и енергетској стабилности, самосталности и безбедности.

Економска и енергетска безбедност је заштићеност економских и енергетских потенцијала од физичког угрожавања, као и одсуство опасности које могу да угрозе економску и енергетску стабилност и самосталност.

Економска и енергетска стабилност подразумевају редовно, регуларно функционисање економског и енергетског система, односно остваривање жељеног и планираног стања економског и енергетског развоја, као и њихову перманентну заштићеност и заштићеност интереса њихових потрошача. При том, енергетска стабилност обухвата енергетску ефикасност и енергетску доступност.

Енергетска ефикасност је сигурно и ефикасно снабдевање грађана и других корисника енергијом, односно повећање доступности и ефикасности снабдевања корисника енергије и модернизација енергетског система (инфраструктуре и инсталација) чиме се повећава ефикасност употребе енергије, побољшава функционално и здравствено окружење корисника и смањује локални и глобални утицај на животну средину. У ужем смислу, то је *енергетска рационалност*, односно задовољење енергетских потреба конзумента уз минимални утрошак енергије или употребом алтернативних енергената (јефтинији и обновљиви извори енергије). *Енергетска доступност* је могућност физичке доступности потребне количине и врсте енергије корисницима, по цени која не угрожава квалитет живота.

Економска и енергетска самосталност подразумевају националну независност од страних економија (увоза), међународних донација и помоћи, као и независност од испорука енерг(ената) ије од стране других држава и међународних организација. Реч је о *економској и енергетској независности*, односно *самодовољности*, која је национални интерес многих земаља.²²⁾

Наравно, такве тежње не би требало да прерасту у тзв. *економски и енергетски национализам (изолационизам)*, привредну и енергетску аутократију уз одрицање од увоза и извоза. То је ризик по националну безбедност, с обзиром на потребе успостављања јединственог међународног економског и енергетског поретка у оквиру којег би се, по јасно дефинисаним правилима, размењивали економски и енергетски ресурси и производи. Ово тим пре што се зна да *економски неразвијене и енергетски зависне* нације и државе немају капацитете и моћ да равноправно иступају у међународним односима, попут богатих и развијених земаља. Стога су и подложније уступцима на притиске и уцене, што се рефлектује на све нивое безбедности у држави. Ово, пре свега, због могућности наступања *енергетске кризе* (немогућности задовољавања основних потреба за енергентима и енергијом), а потом и *привредне кризе* као њене последице.

Најзад, *економска и енергетска зависност* је неопходност да држава своје економске потребе и потребе за енергентима и енергијом задовољава увозом. Реч је о озбиљном ризику наступања *економске и енергетске кризе* која би се манифестовала немогућношћу задовољавања основних потреба за енергентима, те *привредном кризом и кризом националне безбедности* као њеним последицама.

Енергетска зависност је посебни безбедносни проблем за Европу која је највећи светски увозник нафте и гаса. Данас се увозом обезбеђује око 50% потрошње енергије, а процењује се да ће 2030. године достићи ниво од 70%. Највише енергената увози се из региона Персијског залива, Русије и Северне Африке. Европски савет је овај проблем окарактерисао као глобални безбедносни изазов.²³⁾ Ово стога што је и „енергетска“, односно „привредна криза“ која је с нафтним шоком почетком седамдесетих година прошлога

22) Како је природних енергената све мање, научници многих држава трагају за новим изворима и облицима енергије. То свакако стимулише и развој индустријске шпијунаже, али и неоколонијалистичких аспирација великих сила које под формом хуманитарног интервенционизма запоседају и бескрупулозно експлоатишу нафтна поља на подручју централне Евроазије.

23) *Безбедна Европа у бољем свету – Европска стратегија безбедности*, International and Security Affairs Centre, Београд, 2006, стр. 6.

века задесила многе земље, као последица нафтног ембарга којег су после рата на Средњем истоку увеле арапске земље, буквално поистовећивана са „кризом националне безбедности“ држава погођених ембаргом.²⁴⁾ Таква је била и ситуација у погледу безбедности земаља Европске уније када им је пре пар година Русија обуставила испоруку природног гаса због спора са Украјином.

С друге стране, „економско и енергетско повезивање“ земаља склапањем различитих трговинско-услужних аранжмана уједно је и један од метода „повезивања држава и нација кроз економију и енергију“, што је неспоран гарант националне и регионалне, односно политичке и геополитичке безбедности.²⁵⁾

Економска и енергетска безбедност умногоме су условљене нивоом *технолошког развоја земље* јер су, између осталог, у његовој непосредној и директној функцији. Дигитализација и аутоматизација производних и енергетских постројења су очигледна премиса развоја економске и енергетске моћи земље. И обрнуто: сиромашне земље нису у материјалној могућности да посвете већу пажњу свом технолошком развоју, те су оријентисане ка традиционалним, па и мануелним техникама производње. Тако богати постају још богатији, а сиромашни још сиромашнији, што додатно условљава повећање јаза између „богатог севера и запада“ и „сиромашног југа и истока“.

Такође, од политичко-безбедносне стабилности земаља које су традиционални извозници енергената зависи и енергетска безбедност земаља увозница енергената. Истовремено, енергетска зависност земаља може да се злоупотреби за примену разних облика силе, попут економских санкција и политичких условљавања. То даље указује на најмање два фактора енергетске безбедности: прво, енергетски независне земље истовремено су и енергетски безбедне земље и друго, од политичке вештине влада неретко зависи и енергетска безбедност земаља. Значи, енергетска зависност рефлектује се на политичку моћ државе, и представља безбедносну претњу; енергетска криза изазива економску кризу, што условљава развој политичке кризе. Геолошки и географски фактори у директној су корелацији са међународном трговином енергентима и дипломатијом, а тиме и са националном и међународном безбедношћу.

24) Fen Osler Hampson, „Вишезначност појма људске безбедности“, *Људска безбедност*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2003, стр. 9; упореди са: Barack Obama, „Threats to U. S. Energy Security Jeopardize National Security“, *National Security* (ed. David M. Haugen), GALE, Detroit, 2008, pp. 30–40.

25) William Martin, „Security and Energy“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005, p. 12.

Најзад, енергетску безбедност је неопходно посматрати и из угла тзв. *нуклеарне безбедности* (употреба нуклеарних материја у складу са међународним и националним нормативама и стандардима, безбедност од неовлашћеног коришћења нуклеарних материја и нуклеарне енергије, безбедност од дисфункције нуклеарних и других постројења у којима се користе нуклеарне материје и енергија) и *еколошке безбедности*, чије угрожавање може да буде последица дисфункције енергетских система.

Значај ових сфера друштвеног и државног живота је неспоран. Вишак вредности који се ствара у процесу производње неопходан је за организовање и функционисање државног апарата, пре свега националног система безбедности који је један од највећих буџетских корисника. По економској моћи земље мери се и њена моћ у међународним односима, јер економска моћ директно условљава војну и политичку моћ. Сиромашне земље су „слаби“, а богате земље „јаки“ играчи на међународној сцени. Стога је и неспорно да је економска моћ битна одредница, тј. детерминанта националне безбедности.

МЕЃУЗАВИСНОСТ ЕКОНОМСКО-ЕНЕРГЕТСКЕ И ЕКОЛОШКЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Здрава животна средина је један од основних услова одржања и развоја људског рода, а посредно и држава. Значајна је у контексту човековог здравља, исхране, правилног менталног и биолошког развоја, производње – привреде и енергетике, коришћења слободног времена, рекреације, људске креативности и самоафирмације, стварања културних вредности итд.

Животна средина није омеђена националним, односно државним границама. Стога деструктиван однос према животној средини не производи штетне ефекте само у месту настанка угрожавајуће појаве. Напротив, последице, зависно од природе појаве којом се угрожава животна средина, могу да поприме међународне, континенталне, па и глобалне размере. Деградирањем животне средине не угрожавамо само своју егзистенцију, већ и егзистенцију других из нашег окружења, али и оних који живе у суседној држави или „на другом крају планете“.

Очигледно је реч о једној посебној сфери безбедности појединца, друштва, државе и међународне заједнице. Стога и не чуди што се сфера заштите и унапређења животне средине, односно

спречавања, санирања и сузбијања последица њене деградације назива еколошком безбедношћу.²⁶⁾

Термин „еколошка безбедност“ је релативно нов у језику безбедносних наука, а његов настанак везује се управо за дисфункцију једног националног енергетског система. Наиме, у оперативну употребу је уведен након што је Генерална скупштина Уједињених нација 1987. године, на предлог председника СССР-а Михаила Горбачова и као реакцију на чернобиљску катастрофу, усвојила *Резолуцију о међународној еколошкој безбедности*. Светска комисија за животну околину и развој (тзв. *Брундтландова комисија*) је у свом извештају „Наша заједничка будућност“ исте године предложила да се „појам безбедности, који се традиционално схвата у светлу политичких и националних претњи суверенитету, прошири тако да укључи и све веће утицаје еколошких изазова, притисака и претњи на локалном, националном, регионалном и глобалном нивоу“.²⁷⁾ Ово првенствено стога што се доминантно обележје „чернобилског синдрома“ може исказати као – „акцидент било где значи акцидент свуда“!²⁸⁾

Еколошка безбедност је интегрална компонентна безбедности појединца, друштва, државе и међународне заједнице која представља резултанту узрочно-последичних односа појава стварања и угрожавања безбедности, с једне и животне средине, с друге стране. При том се под *животном средином* подразумева геопростор у којем човек битише, односно земљиште, вода, ваздух, макро и микро биљни и животињски свет и инфраструктура коју је створио човек.

Овако схваћен, предмет еколошке безбедности може се посматрати на два нивоа, односно кроз две компоненте: компоненту безбедности животне средине, односно њеног угрожавања појавама природног, људског и/или техничко-технолошког порекла/карактера (*ризичи и претње животној средини*) и компоненту безбедности, односно угрожавања безбедности људи, држава, ме-

26) Инострана теорија *еколошкој безбедности* придаје значајно место у оквиру концепата тзв. глобалне безбедности и људске безбедности (мишљења су опречна у погледу припадности еколошке безбедности), односно сматра је тзв. бочним проширењем традиционалног фокуса националне безбедности.

27) UNEP: *Report of World Commission on Environment and Development – Our Common Future*, www.unep.org/Documents/Multilingual/Default.asp?DocumentID=100&ArticleID=1691&l=en.

28) Robert Skinner, „Is the Canary Nodding Off?“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005, p. 25.

ђународне заједнице и планете појавама деградиране животне средине (*еколошки ризици и претње*).

Истовремено, еколошка безбедност не може се и не сме посматрати независно од економског и енергетског система земље: бројне неправилности и дисфункције економског и енергетског система угрожавају животну средину, али и угрожена животна средина доводи до мањка економских и енергетских ресурса.²⁹⁾ За економску и енергетску политику Србије веома је значајно успостављање везе између економског раста, енергетских ресурса и заштите животне средине. У противном, у процесу придруживања Европској унији суочићемо се са најмање два озбиљна проблема: први је веће фискално оптерећење због дугова заштите животне средине, а други је субвенционисање цена енергената чиме се стимулише енергетска неефикасност у приватном и јавном сектору. Како ће субвенционисање једном престати, или се бар смањити, српска привреда ће постати међународно неконкурентна. Пракса земаља које су недавно постале чланице Европске уније показује да је трошкове приступања у већини случајева сносио приватни сектор, док је држава имала највеће оптерећење у области политике заштите животне средине. Ратификацијом Кјото протокола Србија је приступила *међународном тржишту емисијама угљен-диоксида и других гасова који изазивају глобално загревање*. Развијене земље које имају законску обавезу да смање загађење, постале су нето купци емисионих кредита на међународном тржишту емисија, док су земље у развоју, међу којима је и Србија, сада нето продавци кроз тзв. „Механизам чистог развоја“. Стога је неопходно да се формира надлежни национални орган који би одобравао пројекте у складу са „Механизмом чистог развоја“. Тиме би се српским компанијама омогућило да на међународном тржишту емисија продају кредите, генерисане кроз пројекте смањења штетних гасова, чиме би финансирале побољшање економске ефикасности, повећале своју конкурентност и помогле дугорочном економском расту. Увођењем чистих технологија и смањивањем емисије штетних гасова, Србија би продајом вишка емисија (разлика између стварне и дозвољене емисије) финансијски профитирала. Осим тога, тиме се привлаче и нове инвестиције, нове технологије, подстиче иновација у привреди, побољшава конкурентност и постиже одрживи привредни раст на дуге периоде. То су економске користи које са собом носи енергетска политика која води рачуна о здравој жи-

29) *Тајни извештај Пентагона о клими – Сценарио нагле климатске промене и њене импликације по безбедност Земље (An Abrupt Climate Change Scenario and Its Implications for United States National Security)*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 9–13.

вотној средини. Овај пример недвосмислено потврђује везу између националне привреде, енергетике и здраве животне средине, као виталних друштвених вредности око којих је фокусирана национална безбедност.

По дефиницији, држава спроводи политику доношења националних прописа, усвајања међународних докумената, прописа и стандарда, формира и ангажује специјализоване органе и тела којима настоји да заштити и унапреди животну средину. То неопосредно указује на значај здраве животне средине за личну безбедност човека као појединца и колектива, а тиме посредно и државе и међународних региона.

Према Уставу Републике Србије (члан 74), свако има право на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању. Свако, а посебно Република Србија и аутономна покрајина, одговоран је за заштиту животне средине. Најзад, свако је дужан да чува и побољшава животну средину.

УГРОЖАВАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ЕНЕРГЕТСКОГ СИСТЕМА И ПОСЛЕДИЦЕ ПО НАЦИОНАЛНУ БЕЗБЕДНОСТ

Због значаја за функционисање државе и друштва, као и због своје номиналне и употребне вредности, енергетски потенцијали сваке земље су „пожељна и примамљива“ мета разних носилаца угрожавања безбедности. Истовремено, и поред развијене архитектуре националних система безбедности и сектора за безбедност енергетских система, њихова гломазност и просторна распрострањеност, без могућности апсолутног физичко-техничког надзора и контроле, чини их „лаком метом“.

Видови угрожавања и дисфункција енергетског система су различити, као и њихове примарне и секундарне штетне последице. Начелно, сва угрожавања енергетског система и његових подсистема могу да се поделе на она која настају унутар система (*унутрашња*), на она која долазе споља (*спољна*) и на она која су комбинованог порекла (*комбинована*).

Од безбедносних претњи унутрашњег порекла најзаступљеније су материјалне штете, оштећења и дисфункције које настају случајно или услед нерада и немара запослених, одговорних и руководећих лица. Свакако да су опаснија она угрожавања која су продукт свесног и намерног деловања људског фактора. Њихов опсег је велик, од крађа радне опреме и материјала, преко разних об-

лика економског (привредног) криминала³⁰⁾ (корупција, злоупотреба службеног положаја, фалсификовање пословне документације, склапање штетних уговора, злоупотребе у области магацинског пословања, фиктивна међународна трговина, непотребно посредовање приватних предузећа у купопродаји енергената, утаја пореза, стварање монополског положаја и нелојалне конкуренције на енергетском тржишту, изазивање вештачког стечаја, злоупотребе у процесу приватизације итд.), до саботажа, као облика политичког криминала.

Спољна угрожавања енергетских система такође су различита. Најзаступљенија су свакако она из сфере тзв. имовинског криминала (крађа енергената, оштећење и крађе са енергетских водова и инсталација), од којих је најопаснији организован криминал.³¹⁾ Такође, опасна је и веза са политичким криминалом. У том смислу, у свету је познат феномен тзв. „нафтног тероризма/диверзије“ који, уколико има међународне димензије и изазива масовне последице, може да узрокује тзв. „нафтни шок пост-модерне генерације“. Њиме се угрожавају економско-енергетска тржишта и односи земаља увозница-извозница енергената, односно изазива дисфункција капацитета за транспортовање енергије на копну, мору и у ваздуху. Нису занемариви ни случајеви пиратства на мору који, осим лукративно, могу да буду и политички мотивисани, као ни напади на персонал који је ангажван у енергетском сектору.

О ефектима угрожавања енергетских подсистема приликом оружане агресије или оружане интервенције према земљи готово да није ни потребно коментарисати. Ово нарочито у случајевима оружаних агресија (које се крију иза наводних *хуманитарних интервенција*) за које се са сигурношћу може рећи да су „нафтно мотивисане“³²⁾, односно да су плод империјалних „гео-петролних“ амбиција које су лукаво маскиране хуманитарним интервенционизмом.

30) О савременим облицима економског (привредног) криминала у Србији види опширније: Божидар Бановић, Зоран Ђокић, „Економски и финансијски криминал и транзиција у Србији“, у зборнику: *Криминалитет у транзицији : феноменологија, превенција и државна реакција* (уредник Лепосава Крон), Институт за криминологија и социологија истраживања, Београд, 2007, стр. 73-101.

31) У том смислу, у полицијском жаргону већ су у употреби „кованице“ енергетска мафија, еколошка мафија, привредна мафија. Опширније, у – Саша Мијалковић, „Организовани криминал као претња националној безбедности“, *Безбедност*, 2009, 1–2, стр. 119–132.

32) Неспорна је корелација угрожавања националне безбедности земаља традиционалних извозника енергената и угрожавања међународне, тј. регионалне и светске безбедности. Такође, неспорна је и „нафтна мотивисаност“ („груб превод“ од *oil motivation*) оружане кампање у Ираку. Alexandr Vondra, William M. Martin, „Introduction to Energy & Security“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005, p. 8.

Већи део наведених видова и облика угрожавања енергетског система може да има и комбиновано порекло. Међу њима се свакако издвајају разни видови компјутерског³³⁾ и других форми високотехнолошког криминала: неовлашћен упад у информациони систем енергетског система; копирање, преиначавање, физичка крађа или уништавање пословних података; намерно изазивање дисфункције енергетских система; индустријска шпијунажа; преуспиравање финансијских средстава на приватне рачуне; навођење одређених параметара енергетских система на „самоуништавање“; извођење компјутерских саботажа, диверзија и терористичких напада и многи други. Такође, нису ретке ни ситуације угрожавања енергената (најчешће нафте, нафтиних деривата и природног гаса) у саобраћају, приликом њиховог транспорта.

Најзад, ваља нагласити и то да до угрожавања енергетских система долази и као последица природних катастрофа и елементарних непогода (земљотреси, поплаве, пожари, клизишта и сл.) и техничко-технолошких акцидената (пожари, експлозије, хаварије), када последице по безбедност људи, односно по енергетску, економску, еколошку, националну, па и међународну безбедност, могу да буду несагледиве. Случај „Фукушима“ неспорно потврђује ову тезу.

Последице угрожавања енергетских система су различите по облику и интензитету, па их је и бесмислено набрајати и описивати. Из аспекта националне безбедности, пригодна је њихова подела према значају штетних ефеката на примарне, секундарне и терцијалне последице.

Примарне последице односе се на материјалну штету насталу на самим енергетским системима и подсистемима, њихову техничку дисфункционалност, као и у угрожавању здравља и безбедности на раду.

Секундарне последице односе се на све последице које настају као ефекти наступелих примарних последица а огледају се, пре свега, у деградацији животне средине, угрожавању живота и здравља људи у већем обиму и на већем простору, угрожавању квалитета живљења људи, дисфункцији појединих сектора привреде и државног система, потенцијалном угрожавању спољнополитичке безбедности земље и друго.

33) Последице компјутерског криминала у оваквим ситуацијама могле би да буду катастрофалне, да не говоримо о људским жртвама и угроженој животној средини. Опширније, у – Robert Eagan, „The Risks Assessment Methodology“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005, p. 42–44.

Најзад, *терцијалне последице* су најчешће материјално-финансијског карактера, односно трошкови и коштање санације наступелих примарних и секундарних последица.

Посебни видови угрожавања енергетске безбедности манифестују се као неадекватна, погрешна, па и злонамерна енергетска политика на међународном и унутрашњем нивоу. Реч је о појавама злоупотреба у међународној трговини, економско-енергетског условљавања, уцена и притисака, економских санкција, неокOLONИЈАЛИСТИЧКЕ стратегије великих сила на међународном, односно недоступности или ограничене физичке доступности енергије грађанима и правним лицима и великих цена енергије на националном нивоу. Тако се, нпр., претпоставља да су САД и поједине чланице Европске уније подржале независност Космета, између осталог, и из разлога сопствене енергетске безбедности. Наиме, Русија је главни снабдевач Европске уније природним гасом. Један од кракова овог гасовода је и тзв. „Јужни поток“. Реч је о пројекту који је Србија почетком 2008. године у виду тзв. *гасног (енергетског) споразума* потписала са Русијом, а којим се предвиђа изградња гасовода кроз нашу земљу на путу ка централној и средњој Европи (на релацији Русија – Бугарска, са два алтернативна правца: Србија – Мађарска – Аустрија или Грчка – Италија). Конкурент овом пројекту све време је „Набуко гасовод“, којим би из Каспијског басена могло да се транспортује двоструко више природног гаса. Чланови „Набуко пројекта“ су Аустрија, Мађарска, Румунија, Бугарска и Турска, док су Француска и Немачка озбиљно заинтересоване. Територија Србије је овим пројектом заобиђена, јер је планирано да гасовод пролази кроз земље чланице НАТО-а. Осим тога, сматрало се и да би Србија, у позицији да бира између сарадње у изградњи нафтовода и гасовода са Русијом и чланицама „Набуко пројекта“, изабрала Русију. Заобилажењем територије Србије, нафтовод и гасовод из Ирана и централне Азије, преко Медитерана и Турске, били би знатно дужи, што би умногоме повећало трошкове њихове изградње и транспортовања енергената. Стога би независност „Косова“ и кооперативност „нове косовске власти“ били најоптималнија опција за изградњу нафтовода и гасовода у оквиру „Набуко пројекта“. Тиме би се знатно скратила дужина гасовода, а истовремено заобишла „окрњена Србија“. Последице оваквих угрожавања безбедности готово је непотребно и коментарисати.

*
* *

Иако се „на први поглед“ национална енергетика не може довести у чврсту каузалну корелацију са националном безбедношћу, дубљим сагледавањем значаја енергије за живот модерне државе и друштва отклања се свака сумња да су национална економија и енергетика виталне националне вредности, чије одржање, унапређење, развој и заштита представљају један од приоритетнијих и константних националних интереса. Национални сектори економије и енергетике су и у недвосмисленој корелацији са социјалним, еколошким, одбрамбеним и уопште сектором националне и међународне политике и безбедности.

Анализирана савремена схватања о енергетској безбедности морала би да буду предмет озбиљних размишљања политичке елите Републике Србије. Република Србија енергетски је зависна као земља увозница енергената и енергије. Истовремено, нису искоришћени бројни потенцијали алтернативних и чистих извора енергије којима Србија обилује (рад ветра, потенцијали сунчеве енергије, биодизел). Најзад, геопростор Републике Србије очигледно је један од транзитних праваца допремања енергената од највећих произвођача (глобални Исток) ка највећим потрошачима (глобални Запад).

Позиција значајног трансрегионалног енергетског конектора морала би да подстакне националну политику која стимулише националне инфраструктурне пројекте државног и међународног значаја. Због тога што геостратешки положај Републике Србије на међународној енергетској мрежи нашој земљи даје значај енергетског коридора, мудрог политиком он би могао да се конвертује у међународно енергетско чвориште интерконтиненталног значаја. На тај начин би Република Србија унапредила своју енергетску безбедност, смањила неизвесности енергетске кризе, али и остварила значајна материјална средства и унапредила међународну сарадњу, а тиме и међународни положај и статус.

С друге стране, значај енергетског система земље, али и његова рањивост, оправдавају потребе константне посебне заштите. Због тога је неопходно развити интегралне секторе безбедности енергетских система и подсистема, који ће се заснивати на комбинованој примени традиционалних мера физичке, техничке, противпожарне и противдиверзионе заштите, али и савремених метода криминалистичке, електронске, сателитске и контраобавештајне заштите. Пре тога, потребно је усвојити законске и подзаконске прописе којим би се дефинисале организационе и функционалне

детерминанте недржавног сектора безбедности. Истовремено, Република Србија нема развијену методологију и софтвере за ефикасну анализу безбедносних ризика и претњи унутар и изван енергетског система, нити адекватну сарадњу унутрашњег сектора за безбедност енергетских подсистема са субјектима националног система безбедности, релевантним научно-истраживачким институцијама, локалном заједницом и са међународним специјализованим институцијама и организацијама. Најзад, посебан значај у заштити и унапређењу економско-енергетског система има безбедносна култура, и то како запослених (професионална), тако и грађана (масовна безбедносна култура).

Bozidar Banovic, Sasa Mijalkovic

**THE ROLE AND IMPORTANCE OF
CONTEMPORARY ENERGY, ECONOMIC
AND ENVIRONMENTAL SECURITY
POLICIES IN INTERNATIONAL INTEGRATION**

Summary

The significance of energy for modern states and people's lives, limitation and non-renewability of the most of energy sources, as well as their continuing potential vulnerability (by the natural disasters, technical and technological accidents and by destructive human behavior), necessarily and justifiably caused the development of economic and energy security theoretical thought and practise, with special attention to their relationship with environmental security. The Republic of Serbia has also realized that improving the energy security, improves national security as well. However, there's a lot of space for it's improvement in national energy policy. In fact, our country is an energy - importing country, therefore energy dependent and "politically vulnerable". At the same time, a number of potential alternative and pure energy sources that Serbia possesses in abundance are unexploited, and realizing the obligations undertaken by signing the Kyoto Protocol, the Serbian position on it's European integration way would be significantly advanced. Furthermore, geo-strategic position of the significant transregional energy connector would have to encourage national policy designed to stimulate infrastructure projects with national and international importance, which brings "profit and so the political points".

Finally, in cooperation with NGO sector, the state should improve the energy resource security mechanisms. That would make the benefit of energy sector development, at least triple: the national economy

would be advanced, the international position of Serbia would be improved, and the environment would be protected, which would enhance the national security.

Keywords: politics, security, economy, energy and energents, environmental health, national security.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бановић Божидар, *Обезбеђење доказа у криминалистичкој обради привредног криминалитета*, Виша школа унутрашњих послова, Београд, 2005.
2. Бановић Божидар, Ђокић Зоран, „Економски и финансијски криминал и транзиција у Србији“, у зборнику: *Криминалитет у транзицији : феноменологија, превенција и државна реакција* (уредник Лепосава Крон), Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 2007.
3. *Безбедна Европа у бољем свету – Европска стратегија безбедности*, International and Security Affairs Centre, Београд, 2006.
4. Vondra Alexandr, Martin M. William, „Introduction to Energy & Security“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005.
5. Dent M. Christopher, „Економска сигурност“, *Suvremene sigurnosne studije* (prevod, ur. Collins Alan), Politička kultura, Zagreb, 2010.
6. Eagan Robert, „The Risks Assessment Methodology“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005.
7. *Економска и пословна енциклопедија (група аутора)*, Савремена администрација, Београд, 1994.
8. Јовановић Љубиша, Јовашевић Драган, *Кривично право – посебни део*, Полицијска академија, Београд, 2002.
9. Кегли В. Чарлс, Виткоф Р. Јуџин, *Светска политика – тренд и трансформација*, Центар за студије Југоисточне Европе, Факултет политичких наука Универзитета у Београду и Дипломатска академија Министарства спољних послова Србије и Црне Горе, Београд, 2006.
10. Ковач Митар, *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности – Теоријске основе*, Свет књиге, Београд, 2003.
11. Khatib Hisham, „Busines As Usual“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005.
12. Martin William, „Security and Energy“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005.
13. Мијалковић Саша, *Национална безбедност*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2011.
14. Мијалковић Саша, „Организовани криминал као претња националној безбедности“, *Безбедност*, 2009, 1–2.
15. Милашиновић Радомир, *Ренесанса империјализма – савремена империјалистичка стратегија*, Југоарт, Загреб, 1987.

16. Милосављевић, З. Борис, „Теорија државне суверености Слободана Јовановића“, *Српска политичка мисао*, 2011, 3.
17. Møller Bjørn, „Национална, социјетална и људска безбедност – Општа разматрања са приказом балканског случаја“, *Људска безбедност*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2003.
18. Obama Barac, „Threats to U. S. Energy Security Jeopardize National Security“, *National Security* (ed. Hauge M. David), GALE, Detroit, 2008.
19. Skinner Robert, „Is the Canary Nodding Off?“, *Energy & Security: Global Challenges – Regional Perspectives*, Program of Atlantic Security Studies, Prague Security Studies Institute, Prague, 2005.
20. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, званични сајт Владе Републике Србије: www.srbija.gov.rs.
21. Тадић Љубомир, *Политиколошки лексикон*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
22. *Тајни извештај Пентагона о клими – Сценарио нагле климатске промене и њене импликације по безбедност Земље (An Abrupt Climate Change Scenario and Its Implications for United States National Security)*, Службени гласник, Београд, 2008.
23. Траиловић Драган, „Геополитика енергије – приказ књиге З. Петровића Пироћанца“, *Српска политичка мисао*, Београд, 2011, 1.
24. UNEP: *Report of World Commission on Environment and Development – Our Common Future*, www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?DocumentID=100&ArticleID=1691&l=en
25. Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, бр. 83/2006.
26. Hampson Fen Osler, „Вишезначност појма људске безбедности“, *Људска безбедност*, Факултет цивилне одбране, Београд, 2003.

Resume

Although „at first sight“ the national energetics may not was able bring in the fixed causal correlation with the national security, the deeper observation of importance of energy for the life of modern state and society eliminates every doubts that the national economy and energetics are vital national values, whose keeping up, promotion, development and protections presents one from more priority and constant national interests. National sectors of economy and energetics is in unambiguous correlation with social, ecologic, defense and generally the sector of national and international politics and security.

Analysed contemporary conception about the energy security have to be the object of serious consider of political elite of Republics of Serbia. Republic of Serbia is energy dependent as the country of importing energy products and energy. At the same time, not used numerous potentials alternative and clean power sources which Serbia abounds in (wind energy, potentials of sun energy, biodizel). Finally, the Republic of Serbia geoprostor obviously is one from transit directions of delivering energy sources from largest manufacturers (the global East) towards largest consumers (the global West).

Position of the significant transregional energy connector would have to encourage a national policy designed to stimulate national infrastructural projects with national and international importance. Because geostrategic position of Republic of Serbia on the international energy network gives our country the importance of an energy corridor, a wise policy it could be converted into an international energy hub of intercontinental importance. In this way the Republic of Serbia would improve her energy security, reduces uncertainty of energy crisis, but also made significant financial resources and promote international co-operation, and thereby international position and status.

On the other hand, the importance of the energy system of the country, but also its vulnerability, justifying the constant need of special protection. Therefore it is necessary to develop an integrated security sectors of energy systems and subsystems, which will be based on the combined application of traditional measures of physical, technical, fire and counterdiversion protection, and modern methods of law enforcement, electronic, satellite and counterintelligence protection. Before that, it is necessary to adopt primary and subordinate legislation that would define the organizational and functional determinants of non-state security sector.

At the same time, Serbia has no developed methodology and software for efficient analysis of security risks and threats within and outside the energy system, nor adequate cooperation of the internal security of the energy sector for the subsystem with the subjects of the national security system, the relevant scientific research institutions, local community and with international specialized institutions and organizations. Finally, a special importance in protection and promotion of economic and energy system has a security culture of employees (professional) and citizens (mass culture of safety).

* Овај рад је примљен 19. јула 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

УДК 321.01(497.11)

Српска политичка мисао

Прегледни
рад

број 3/2012.
год. 19. vol. 37.
стр. 217-259.

Миша Бурковић

Институт за европске студије, Београд

О САВРЕМЕНОМ ИЗУЧАВАЊУ ПОЛИТИЧКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ У СРБИЈИ*

Сажетак

Аутор се подухватио израде прегледа развоја политичке филозофије у Србији у последњих пола века. С обзиром да такав преглед не постоји, најпре се полази од одређења политичке филозофије као дисциплине и њеног раздвајања од политичке науке, политичке теорије и практичне политике. Затим се на основу тако добијених критеријума прави попис најважнијих аутора и дела који би сачињавао некакав основни канон развоја политичке филозофије у Србији. Најпре се обрађују марксистички филозофи, затим се изучава обнављање либерализма и на крају скорашњи развој дисциплине у последње две деценије. У другом делу овог чланка детаљно се изучавају три књиге које су писане као уџбеници политичке филозофије.

Кључне речи: политичка филозофија, Србија, марксизам, либерализам, поредак, слобода.

Ми у Србији нажалост немамо довољно развијен осећај за разумевање значаја континуитета у било којој области. За нашу ет-

* Чланак је настао као резултат рада на пројекту 179014 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

нопсихологију карактеристично је неуважавање претходно начињених напора, чему логично следи стално почињање истог посла отпочетка. Ако са друге стране знамо да је континуитет основа цивилизације која се развија, онда нам постају јаснији многобројни проблеми са којима се суочавамо. Руку на срце, треба признати да и доминантни поглед на свет који у форми затворене идеологије стиже до нас у пакету са условима за прикључивање ЕУ, такође носи овај револуционарни набој, те захтева одбацивање локалног континуитета како би се уподобило тамо владајућем анти-традиционалистичком систему вредности.

Разумевање овог оквира помаже да схватимо зашто у нашим друштвеним наукама не постоје праве дискусије, па чак ни полемике. Ово поље се углавном претворило у слабо (ако икако) координисане напоре појединаца који по сопственом ћефу истражују одређене области, проблеме или ауторе, без много међусобних додира са другим колегама. Углавном нам недостају добри прегледни радови, студије, монографије или зборници који би објективно, критички и стваралачки обрађивали и оцењивали урађено у посебним научним областима.

У време док пишем овај рад повела се једна таква полемика између неколико колега које су се са различитих позиција упустили у изучавање историје српске филозофије.¹⁾ Овај хвале вредан труд није обухватио посебно изучавање политичке филозофије. С обзиром да се филозофска продукција у тој области у последњих пар деценија солидно увећала, и да су се у неколико година појавила чак три волуминозна рада са свеобухватним и уџбеничким претензијама, одлучио сам се да направим један прегледни рад који би покушао да захвати основне правце развоја политичке филозофије у Србији.

Рад који вам представљам је пионирско дело које покушава да у једном узбурканом мору постави неке оквире, омеђи простор нашој дисциплини и макар наговести основне правце у којима трагамо за разумевањем и у којима практикујемо политичку филозофију. Потпуно сам свестан свих опасности и ограничења,²⁾ али

- 1) Здравко Кучинар је 2011. објавио први део историје Српског филозофског друштва, а исте године је група аутора под уредничком палицом Ирина Деретић издала зборник радова *Историја српске филозофије 1*, као резултат рада на истоименом пројекту Института за филозофију. Кучинар се на Трећем програму радио Београда критички осврнуо на њихов рад.
- 2) С обзиром на број објављених наслова, одбрањених дисертација и друге параметре, сигуран сам да би адекватан оквир овог истраживања могла да буде солидна монографија. Мој рад утолико може да представља највише једну солидну скицу која оцртава простор за будућа детаљнија истраживања. Но, као аутору који се пре свега бави политичком фи-

сматрам да је овакав подухват неопходан и вредан ризика. Надам се такође да ће овај покушај изазвати коментаре и допуне колега да би у неком следећем виду овај преглед постао још пунији, обухватији и тиме релевантнији.

Рад на таквом делу је и одраз одређене визије политичке филозофије. Ову дисциплину видим у традиционалном кључу практичке филозофије каквом су је доживљавали сви класични аутори. Она дакле увек мора да има свест о блиском додиру, подстицају и размени са практичном политиком. За разлику од већине савремених аутора који инсистирају на апстрактној нормативности и наводној универзалности „чисте“, праксом неупрљане политичке филозофије,³⁾ сматрам да је свака вредна и витална политичка филозофија фундаментално везана за своје време и простор у коме настаје. Стога је за развој *српске* политичке филозофије много важније изучавање српског друштва, институција, српске политичке филозофије и српског политичког система него америчког који нпр. служи као неупитна и имплицитна основа за тзв. либерално-комунитарни⁴⁾ спор.⁵⁾ Сматрам дакле да би и српска политичка филозофија и српска политика имале знатне користи кад би се међу њима направила веза.

*

Савремена политичка филозофија у сопственом заснивању генерално има два основна задатка. Први је да се адекватно одреди, да себи омеђи простор и предмет рада, а други је да током тог процеса себе условно разграничи у односу на политичке науке, политичку теорију и практичну политику.

Ово прво питање је предмет великог спора међу самим филозофима. У свету у коме се више не чита Толстојева *Ана Карењи-*

лозофијом и мени самом је било неопходно једно прецизније разумевање оквира у коме се крећем и стварам.

- 3) Како Павићевић примећује, Ролс се није изјашњавао о конкретним политичким питањима. Павићевић, 2011, стр. 309.
- 4) Преписивање и залагање за практичну примену Ролсове, Волцерове итд. визије у Србији није по мени задатак српске политичке филозофије. На ово друштво се не могу просто ксероксирати модели стварани за друга подручја, али се ови модели морају изучавати и из њих преузимати елементи који се могу уклопити и користити код нас.
- 5) То наравно не значи да се наша политичка филозофија може изучавати *sui generis* као потпуно одвојена од глобалних токова исте дисциплине. Суштина је међутим на пребацивању фокуса и тежишта од разматрања класика и популарних западних аутора и конструкција, ка разматрању проблема организације политике, вредности и институција у савременој Србији. Шта дакле значе моћ, поредак, правда, слобода, једнакост итд у нашој земљи и какве су нормативне основе једне реалне и одрживе политичке концепције у Србији данас.

на, па чак се ни не гледа филм, већ се тражи дајестегирана верзија дужине спота на Ју тјубу или странице на интернету, постаје разумљиво како се у многим просветним институцијама политичка филозофија своди на поглавље из Ролсове *Теорије правде* које излаже начела редистрибутивне правде, и поглавље из Нозикове *Анархије, државе утопије* у коме овај критикује Ролса са либератаристичких позиција. Ова врста редукционизма генерално се шири као тенденција пре свега у новијој англо-америчкој традицији која захваљујући снази САД и распрострањености енглеског језика све више доминира и у остатку света.

Фантастичан, изванредно илустративан, готово бруталан пример који сам и раније користио да објасним ову опасност јесте дело Вила Кимлика *Савремена политичка филозофија*, први пут објављено 1990.⁶⁾ На самом почетку свог амбициозног рада, Кимлика своју намеру објашњава на следећи начин: „Ова књига намерава да пружи увод, и критичку оцену, главних школа мишљења које доминирају савременим дебатама у политичкој филозофији. Обрађени материјал се углавном потпуно састоји од скорашњих радова из нормативне политичке филозофије, и још прецизније од скорашњих теорија праведног, или слободног или доброг друштва. Овде се не бавимо, осим узгредно, најважнијим историјским фигурама, нити многим другим предметима који су се некад сматрали фокалним тачкама политичке филозофије – нпр. појмовном анализом значења моћи, или суверенитета, или природом права. Ово су биле популарне теме пре двадесет пет година, али скорашњи нагласак је на идеалима правде, слободе и заједнице, који се користе када оцењујемо политичке институције или политике.“⁷⁾ Кимлика надаље инсистира да су традиционалне категорије политичке филозофије све мање адекватне⁸⁾ и закључује да је политичка филозофија питање моралних аргумената, а да они почивају на нашим убеђењима. Тако би централни задатак политичке филозофије био да вреднује сукобљене теорије правде.⁹⁾

Видимо дакле да овакво схватање политичке филозофије инсистира на разликовању и од традиционалних политичких мислилаца и од традиционалних категорија политичке филозофије. Тек неколико деценија раније Нојман је инсистирао да је питање моћи

6) Пре неколико година је преведено и код нас, Види Кимлика, 2009.

7) Kymlicka, 1990, стр. 1.

8) Осим тога, каже он, класична политичка филозофија не може да интегрише феминизам и енвајронментализам као значајне правце.

9) Исто, стр. 7.

основно питање политике и политичке теорије и да га никакав нормативизам не може суспендовати.¹⁰⁾ Док су класици нпр. проблематизовали питање односа политике и морала као једно од основних питања политичке филозофије (чиме се имплицитно признавала несводивост политичке филозофије на аргументацију чисто моралног типа), ови новији аутори елиминишу питање моћи и своде политичку филозофију на спорове сукобљених концепција правде који се морају исказати у визури нормативног моралног аргумента. У таквој визији политичке филозофије недостаје само - стара добра политика, која би требало да буде основни предмет или макар референтно поље рада. Политичка филозофија постаје дакле нека врста метаetikе за језик и концепте који су некада ординирали у пољу политичког мишљења.

Тако ствари барем делују ако се остане у подручју англо-америчке матрице која се све више прелива и на нашу сцену, истискујући другачије визије политичке филозофије. Погледајмо, међутим, како се ово питање одређује у другим традицијама. Направићемо мали експеримент који добро илуструје реални плурализам са којим ми нажалост све више губимо везу. Погледајмо како се политичка филозофија одређује на *Википедијиној* страници на четири водећа западна филозофска језика.¹¹⁾

Енглеска дефиниција, не случајно, следи правац који смо видели код Кимлике. Политичка филозофија се одређује тако што се набрајају предмети које она изучава: који су, зашто су потребни итд. Занимљиво је да се поставља и питање легитимног свргавања владе. Тек у другом кораку се указује на то да се политичком филозофијом можемо бавити и из перспективе метафизике, епистемологије и аксиологије: нпр. истраживање порекла државе, институција и закона.

Француска дефиниција, међутим, прецизно тврди да је политичка филозофија бранша филозофије која изучава питања која се односе на политичку моћ, државу, власт, закон, политику, мир, правду или опште добро. Она се сматра браншом практичке филозофије, поред филозофије права и филозофије морала. У другом кораку она се одваја од политичке науке тиме што се тврди да се бави универзалним питањима, а не само датом партикуларном ситуацијом.

10) Нојман, 1974, стр. 294, 299.

11) *Википедија* се узима јер по правилу добре илуструје мејнстрим схватање у било којој области. Дакле овде нам треба управо она перцепција која је највише распотрађена у некој култури, а то *Википедија* по правилу адекватно представља.

Италијани иду најшире и дају најкласичнију дефиницију када тврде да је политичка филозофија изучавање људских активности повезаних са свим оним што се односи на послове државе. Реферира се на Аристотела који у *Политици* одређује функције државе, форме владавине и формулише хипотезе за остваривање добре управе *полисом*. У другом кораку посебно се истиче као фундаментални проблем политичке филозофије однос између политичког и морално праведног делања. Инсистира се да се морално делање не поклапа нужно са политички валидним јер се ово друго материјализује у употреби моћи док се оно прво заснива на осећају заједнице.

Немачко одређење тврди да је политичка филозофија грана филозофије, али и политичке науке као гране комплексно схваћене политичке теорије. Она је нормативна дисциплина које се примарно бави критиком, значењем и правцима политичког делања, а укључује између осталог филозофске теорије друштва, права и филозофију државе. Да не буде забуне извор се јасно лоцира у западну филозофску традицију, прецизније у филозофију грчке антике, и још прецизније у списе Платона и Аристотела.

Насупрот Кимлики, овај пример је јасно показао да говоримо о четири суштински различита погледа на политичку филозофију, да реферирамо на четири политичка и културна универзума која баштине веома различите филозофске традиције и који се не могу редуковати на нормативну етику. Штавише! Нажалост код нас не постоји адекватна свест о овом плурализму могућих схватања саме дисциплине (што треба разликовати од плурализма сукобљених теорија правде унутар прихваћеног англо-америчког виђења дисциплине).

Други значајан задатак је одређење политичке филозофије према политичкој науци, политичкој теорији и практичној политици. Аристотел разумљиво није имао овај проблем, као ни Хобс, Русо, или Кант. Проблем разграничења између политичке филозофије с једне и политичких наука и социологије са друге стране јавља се тек половином деветнаестог века када почиње интензивно дефинисање научних дисциплина у области друштвених наука. Када је Љубомир Тадић 1963. у *Архиву за правне и друштвене науке* објавио текст „О односу политичке филозофије и политичке науке“, ¹²⁾ у основи његовог подухвата налазио се још увек патос овог почетног раздвајања између позитивистички схваћене политичке науке и нормативно, критички и утопијски настројене политичке

12) Види Тадић, 1971, стр. 183 -195.

филозофије која је по аутору требало да гледа са ону страну датости. Без обзира на јасну марксистичку позадину аутора, основну перспективу би у то доба прихватио и велики број западних аутора, укључујући и немарксисте. И оно што се данас издаје за политичку филозофију великим делом инсистира на таквом универзализму и свеобухватности теорија правде, доброг друштва или универзалних људских права. Упркос разликама између самих филозофа, чини се да унутар дисциплине политичке филозофије постоји висок ниво консензуса о разлици између онога што они раде и онога што се изучава на политичким наукама (макар он био више интуитиван него дискуризиван).

Ово је још радикалније изражено код веома снажне струје која политичку филозофију гради на трагу аналитичке филозофије, која истражује основне појмове и природу судова који се износе о политици. У сваком случају политичка филозофија би у односу на позитивне политичке науке била нека врста метадисциплине која се бави универзалнијим питањима о природи политике, политичких односа, институција као и језиком и садржајем основних категорија политике као што су моћ, слобода, једнакост, правда, држава, заједница или права.

Много је теже одредити разлику између политичке филозофије и политичке теорије. Некада су ови појмови коришћени напоредно и имали скоро исто значење. Чак и данас највећем броју филозофа, теоретичара и политолога ова подела није баш јасна па ће по правилу радије користити термин *теорија* који им делује свеобухватније и мање проблематично. Уосталом, све може да буде *теорија* у складу са изворним грчким значењем ове речи... Политичку филозофију углавном везују за изучавање нормативних теорија правде и за аналитички приступ појмовима политике

Јакоб Леви, професор на канадском универзитету МекГил је пре десетак година покушао да истакне разлике између онога што се схвата политичком филозофијом и онога што се подразумева под политичком теоријом.¹³⁾ Он полази од питања у чему је разлика између онога што раде Ролс, Скенлон, Нејгел, Бери или Раз од онога што раде Волцер, Џудит Склар и Шелдон Волин? За неке као што су Исаија Берлин или Вил Кимлика није сигурно у коју би групу спадали. Први, каже он по правилу траже аргументе док се други фокусирају на смисао и циљ.

Леви је у праву када полази од очигледне инситуционалне разлике: политичка теорија се углавном изучава на департманима

13) Levy, 2003.

политичких наука док се политичка филозофија студира на катедрама за филозофију. С друге стране они изучавају иста питања, мање више исте ауторе, пишу за исте часописе итд. Одликује их, међутим, различита врста интелектуалног тренинга што резултира тиме да политички филозофи теже већем нивоу апстракције (позивају се на општу етичку теорију, метаетику, епистемологију) док политички теоретичари остају код нижег нивоа апстракције (позивање на емпиријске доказе, историју).¹⁴⁾ Филозофи стога све више прихватају моделе модалне логике и претендују на финалност својих аргумената док теоретичари избегавају претензије на такву квазиматематичку извесност са наводном заокруженошћу која код њих буди асоцијације на тоталитаризам. Теоретичари, надаље много више остају везани за институције са идејом да се гради око њих док постролсовски филозофи по правилу радикално крећу од малог броја интуитивно прихваћених премиса и покушавају да из њих дедукују читав пожељни систем.¹⁵⁾

Надаље, политички теоретичари се много више занимају за историју политичке мисли него савремени филозофи. Филозоф и кад се окреће историји филозофије то ради пре свега да би извукао неки аргумент који може да употреби у актуелној дебати, док теоретичари сагледавају читав систем одређеног аутора разумевајући га у укупном контексту. Теоретичари и филозофи такође имају различите каноне и обраћају пажњу на различита дела унутар њих. Нпр. Монтескје и Токвил се изучавају код теоретичара, а Кант много више код филозофа. Или *О слободи* Мила фигурира код обе групе, али *Утилитаризам* код филозофа, а *Представничка влада* код теоретичара. Док се филозофи баве централним делима и њиховом основном аргументацијом, теоретичари показују велики интерес и за мање значајне радове, стављају аутора у историјски контекст, показују интересовање за утицај његове друштвене позиције и интереса на оно што је писао.

Леви закључује указивањем на чињеницу да политички теоретичари опстају унутар департмана за политичке науке као нека врста странаца, људи који се баве квазифилозофским позивом унутар позитивистички настројених „научника“. То није случај са по-

14) Ово јако добро илуструје опасну тенденцију коју овде истичемо да политичка филозофија постаје грана примењене нормативне етике која се бави необавезујућом нормативном аргументацијом док се о стварној политици, историји, животу и контексту у коме ти аргументи настају и функционишу не зна ништа. Штавише, треба се хвалити тиме да су аргументи неконтигентни и валидни наводно независно од стварности.

15) У овом смислу Ролс би од *Теорије правде* до *Права народа* направио праву еволуцију од филозофа ка теоретичару. Из моје пак перспективе ово друго дело је много више и озбиљније филозофско него *Теорија правде*.

литичким филозофима, посебно након доминантног везивања ове дисциплине за етику и након доминације оксфордско-харвардске школе аналитичке политичке филозофије. У сваком случају и једни и други се често боље разумеју и деле много већи скуп интересовања него са другим припадницима својих департмана.¹⁶⁾

Иако не делим у потпуности са Левијем схватање тога шта јесте и треба да буде политичка филозофија, мора се признати да је он јако добро ухватио основне правце разликовања између политичке филозофије и теорије данас. Ово је утолико важније што се и код нас ствари обликују по америчком моделу па се с једне стране политичка филозофија изучава на катедри за филозофију под све већим утицајем њеног општег аналитичког и проанглосаксонског преумљења, док политичка теорија делује на Факултету политичких наука као најапстрактнија квазиполитиколошка дисциплина која пре свега изучава историју политичке мисли, односно, што би рекли класичну политичку филозофију.

За моју критику таквог виђења политичке филозофије погледати књигу *Капитализам, либерализам, држава*, посебно први део.¹⁷⁾ Тамо се инсистира на читавом низу питања која овакво помодно схватање политичке филозофије игнорише. Једна од основних разлика између класичног виђења политичке филозофије какво тамо заступам, и ове аналитичке опседнутости нормативном етиком јесте рефлексција о сопственој контингентности сваког филозофског пројекта и неопходној рефлексiji на реални свет практичне политике. Сви велики класични политички филозофи били су велики познаваоци света практичне политике и њихови мисаони системи настајали су из потребе да теоријски објасне свет политике, да у њему решавају проблеме и да тек уз такве ограде пројектују нормативно пожељне правце даљег кретања. Данашња англо-саксонска политичка филозофија се грози практичне политике и бежи од узимања примера из политичке историје и савремене политичке праксе.

*

Ако пођемо од горе изнетих критеријума лакше ћемо одредити која дела у нашем случају улазе под лупу овог истраживања. Овде ћемо се ограничити само на политичку филозофију, пре свега по критеријуму радова људи који су филозофи по струци и

16) Levy, исто.

17) Бурковић, 2005.

чији радови одају филозофски тренинг и дискурс. Тиме остављамо по страни значајна дела из политичке теорије од којих су нека на граници филозофског захвата¹⁸⁾. Овде треба нагласити да је, што се тиче политичке теорије, посебно много урађено за изучавање идеологија као специфичних *велтанишаунга* и примера политичких филозофија.

Штавише, принуђени смо и на другу врсту редукције. Овде због природе рада нећу моћи да обрадим ни сва релевантна дела из политичке филозофије у ширем смислу. Петар Бојанић је на пример врло занимљива, плодна и важна фигура за изучавање наше политичке филозофије у последње две деценије. Његов рад је врло специфичан, самосвојан и доста разуђен, тако да би само елементарни приказ његових интересовања и резултата захтевао посебан рад. Он се креће у распону од класичне политичке теорије, преко анализе појмова политичке филозофије у немачкој традицији, до истраживања специфичних подручја као што је *политика тајне*. У последње време у сарадњи са Јованом Бабићем посветио се изучавању савремених политичких проблема из перспективе примењене етике и политичке филозофије. Тако су на пример саставили зборник *World Governance*.¹⁹⁾ Осим тога, заједно са другим колегама уредио је велики број зборника о разним фундаметалним питањима политичке филозофије и политичке теорије.²⁰⁾

Бојанићев начин писања обележен вишејезичним цитатима и огромним фуснотама, као и његово поигравање различитим традицијама филозофског дискурса (од постструктурализма до аналитичке практичне етике) чини његов рад понекад тешко прегледним и наизглед слабо повезаним, без лако уочљиве кохерентности. Међутим, то је већ сада веома озбиљно и обимно дело, вишеструко значајно за развој наше политичке филозофије које пионирски оцртава и назначује нека подручја и методе за будуће истраживаче. Његова једина монографска књига до сада *Пријатељ-непријатељ: Карл Шмит и Жак Дерида*²¹⁾ је изванредно значајно дело за нашу политичку мисао.

18) Радови социолога Молнара, Брдара и Антонића, политиколога Становчића и Вујачића, или правника Басте, Митровића, Гајића и Драгиче Вујадиновић.

19) Babić, Bojanić, 2010.

20) Нпр. са Бабићем *Хуманитарне војне интервенције*, Службени гласник, Београд, 2008, са Иваном Миленковићем *Суверен и сувереност*, Службени гласник, Београд, 2008, или са Иваном Младеновићем, *Институције и институционализам*, Службени гласник, Београд, 2010.

21) Бојанић, 1996

Овде ћу само моћи да поменем и нека друга дела која спадају у нашу дисциплину. Ненад Цекић је објавио студију о Роберту Нозику, Невен Цветићанин је урадио значајну монографију *Европска десница између мача и закона*, Богдана Кољевић је публиковала свој докторски рад о биополитици, Иван Младеновић је објавио свој магистарски рад као монографију под насловом *Институционална реалност и правда*, затим Бојан Спаић *Правна и политичка филозофија Џона Дјуна*. Постоје такође и неке интересантне докторске дисертације које још нису објављене као што је рад Александра Никитовића о Едмунду Берку.²²⁾ Но овде ћу се пре свега ограничити на прегледна дела и на оне радове који су важни јер најбоље илуструју одређене тенденције које желим да прикажем.²³⁾

Но, пре него што пређем на обраду ових новијих дела, неопходно је да дам кратак преглед онога што је на овом пољу рађено током владавине једнопартијског система. Најзначајније име српске политичке филозофије у том периоду свакако јесте Љубомир Тадић. Упркос владавини доминантне марксистичке парадигме чије је светоназоре и нормативне идеале и сам Тадић делио, он је успео да се фокусира на излагање и обраду многих класичних питања филозофије политике и филозофије права. Пре свега треба истаћи његов рад у периоду од половине шездесетих до половине осамдесетих када је објавио своје најважније књиге и студије. Од трајне важности за нашу културу су посебно *Наука о политици*, *Поредак и слобода*, *Право, природа и историја*, као и *Традиција и револуција* која представља први темељнији приказ конзервативне политичке мисли код нас после Другог светског рата.

Тадић је много урадио и за изградњу и правилно разумевање терминологије политичке филозофије код нас. Он је на пример увео веома значајну и недовољно коришћену разлику која код нас постоји између *грађанског* и *цивилног* друштва. Од велике важности су његове студије о појму *легитимитета*, где се посебно из-

22) Радови Милета Савића не спадају стриктно у политичку филозофију, али имају веома значајну политичко филозофску ноту, посебно кад указују на политичку и идеолошку позадину неких веома помодних постструктуралистичких дела и аутора. Види Савић, 2003.

23) Из разумљивих разлога остављам по страни сопствене радове. У њигама *Поредак, морал и људска права*, *Капитализам, либерализам и држава* и *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила* уз још неке радове објављене у часописима па и преводе које сам приредио, покушавам да представим своје сопствено, колико је могуће кохерентно виђење политичке филозофије. Но о мом раду треба да суде други аутори.

двајају два изванредна есеја с краја седамдесетих прештампана у књизи *Парергон* 2002.²⁴⁾

Од марксистичких теоретичара треба поменути још два имена. Светозар Стојановић је докторирао на метаетици, али се после тога углавном бавио политичким питањима. Његова најважнија дела из области политичке филозофије су *Између идеала и стварности* (1969)²⁵⁾ и *Историја и партијска свест* (1988).²⁶⁾ Уз њих треба споменути и велику студију из 1979, „У трагању за револуционарним етосом“ која представља основу за *Историју и партијску свест*. Ово су веома лепо писана дела која представљају врхунац политичке филозофије у *праксис* покрету. Осим значајне и за то време фундаменталне критике стаљинизма, Стојановић се озбиљно бави филозофијом историје, и иманентном критиком многих стандардних марксистичких поставки као што су историјски детерминизам или занемаривање улоге појединца у историји. Штавише, он је имао храбрости да критикује саму Марксову концепцију човека инсистирајући да суштина човека обухвата и деструктивност. Такође, веома га је окупирало питање изградње етике у марксизму, односно допуне марксистичке ортодоксије класичном хуманистичком етиком.

Ако су претходна два аутора најважнији изданци *Праксиса*, Ласло Секел је вероватно најважније име у генерацији њихових ученика. Ученици су били далеко радикалнији него њихови професори и гајили су велике симпатије за екстремне облике марксизма. Неки од њих су осуђени као троцкисти, а нису биле ни ретке везе са терористичким револуционарним црвеним организацијама које су седамдесетих биле веома раширене по Европи. Из духа тог времена, проистекао је и Секелев филозофски рад. Његове две најважније књиге су *О анархизму*, као прво целовито и детаљно истраживање ове посебне политичке традиције код нас, и његов докторат, *Комунизам и држава*, рађен као фантастичан критички преглед марксистичких теорија државе. Секел је делио нормативне поставке анархистичке мисаоне традиције, што се лако уочава у обе ове књиге. Међутим то нимало не смета објективности излагања, где врло детаљно, уз минуциозну аргументацију и контра-аргументацију испитује иманентне некохерентности и проблеме сваке од испитиваних поставки. Обе књиге су и данас веома интересантне и корисне не само као изванредни уводи и прегледи анар-

24) Види „О појму легитимности државне власти“ и „Легитимност и легалност“ у Тадић, 2002.

25) Преведена на десетак светских језика.

26) Завод за уџбенике и наставна средства је 2006. штампао последње издање ове две књиге као једно дело под називом *Марксистичке критике социјализма*.

хизма и кључних марксистичких струја, већ и као добри примери аргументације и развоја дела из политичке филозофије. Нажалост, као и сам Секељ ове књиге су прилично заборављене и слабо изучаване.²⁷⁾

Други правац развоја почиње да се помаља још раних седамдесетих. Док су праксисовци остајали унутар спорова у оквиру марксистичке парадгме, или попут Тадића анализирали конзервативне мислиоце да би их на крају критиковали са марксистичког становишта, следећа генерација је почела да се бави такозваним класичним грађанским филозофима политике преносећи и излажући њихове ставове непристрасно, да би временом полако почели и да их прихватају. У претходној генерацији је Михаило Ђурић већ био нека врста претече таквог метода, а седамдесетих су тим путем постепено кренули његови ученици са Правног факултета Коста Чавошки, Војислав Коштуница и Данило Баста.²⁸⁾ Иако правници по основној вокацији већину својих студија су објављивали у фи-

27) Наравно овим се не исцрпљује допринос марксиста развоју наше политичке филозофије. Нпр. и данас је веома цењена књига Алексе Бухе о Карлу Коршу. Види *Карл Корш: један отворени марксизам*, Филозофско друштво Србије. Такође макар треба поменути стваралаштво једне аутохтоне фигуре каква је био Милан Ковачевић, који је развијао egzистенцијалистички схваћени марксизам, а затим на том трагу покушавао да разумева и тумачи кретање модерне српске историје. Кључни списи су три монографије: *Телеологија и антропологија* (1974), *Преображаји праксе* (1985) и постхумно објављени *Онтолошки триптих* (1990). Коначно, сапутник свих интелектуалних и политичких дешавања у времену којим се бавимо био је и Зоран Ђинђић. О њему се данас доста пише и прештампавују се његове књиге, говори, публицистика итд. Додуше, са политички коректних становишта. Сам Ђинђић је седамдесетих и већи део осамдесетих слично Секељу био близак анархистичким идејама, што се види и по бројним преводима на којима је радио, где се истичу преводи Кропоткина и *Филозофија левог радикализма* Хелерове. Но такође је показивао блискост са ставовима аутора из франкфуртске школе критичке теорије. Његово најозбиљније дело је књига из 1982. *Субјективност и насиље*. Значајни су и радови објављивани у *Гледиштима* и *Теорији*, посебно његова иницијатива и учешће у полемичком броју из 1985 „Марксизам и либерализам“. Током друге половине осамдесетих када је почео да сазрева, Ђинђић се већ увелико кретао ка практичној политици, а проширено интересовање показали су преводи и добри предговори за Лојолина *Начела Језуита*, Хусерлову *Кризу европских наука* и дело Козелека *Критика и криза*. Након тога га је политика потпуно одвукла из света науке тако да парадоксално човек који се највише борио за увођење либералне демократије деведесетих, као научник нема тако интониране радове, већ остаје упамћен искључиво преко својих раних ултралевичарски усмерених дела.

28) Овде сам принуђен да делимично напустим свој основни критеријум избора јер су ови правници седамдесетих поставили прве основе за развој немарксистичке политичке филозофије код нас. У то доба су на матичном, Филозофском факултету владали марксистички оријентисани праксисовци и њихови још радикалнији ученици. Тада су и многи каснији либерали били тврди марксисте. Ја сам иначе матичне студије филозофије на овом факултету завршио у периоду 1991-1996. И тада је основни програм још увек био под доминантним утицајем разних марксистичких струјања чему је допринела чињеница да су некада популарну франкфуртску школу и egzистенцијалисте мењали ултрапопуларни деконструктивисти и постструктуралисти који су такође баштиници радикално левих схватања, само спакованих у помодније форме. И дан данас на том факултету човек не може да се сретне са конзервативним ауторима на пример. Еманципација од марксизма на катедри за филозофију кренула је најпре код етичара који су се базирали

лозофским часописима *Теорија* и *Филозофске студије*. Заправо у ова два часописа су се током следећих десетак година одиграли најважнији моменти за развој обновљене либералне политичке мисли као и за критику марксизма²⁹⁾ код нас.³⁰⁾

Коста Чавошки је најплоднији стваралац у тој генерацији и човек који је највише допринео обнови класичног либерализма код нас. Већ 1973. године је одбранио дисертацију под називом *Идеја слободе и демократије* а две године касније је објавио своју прву монографију *Филозофија отвореног друштва – политички либерализам Карла Попера*. Такође, 1973 у *Студијама* је објављен његов чланак „Проблем слободе у демократији“.³¹⁾ Следеће године у истом часопису Чавошки објављује есеј „Политичка филозофија Џона Лока“ док је у исто време припремао превод Локове *Две расправе о влади* (1977). До краја те деценије треба истаћи још обимну студију Војислава Коштунице „Проблем тираније већине у политичкој филозофији Алексиса де Токвила“ (*Студије* 1978).³²⁾ Исти аутор је те године у *Теорији* објавио други свој важан есеј „Русо и проблем владавине опште воље“. Иначе цео тај број *Теорије* био је посвећен Русо. Годину дана раније овај аутор је објавио књигу *Политички систем капитализма и опозиције* (1977), а трећи Ђурићев ученик Баста своју докторску дисертацију *Фихте и француска револуција*, објављује 1980.

Наредна деценија, доба после Титове смрти донела је још одлучније, храбрије и учесталије анализе кризе марксизма и реалсоцијалистичких система, али и све храбрије заговарање другачијих

на немарксистички читаном Канту и код „аналитичара“, а затим и код „континенталаца“ који су се окретали Ничеу, Хајдегеру и феноменолозима.

- 29) Овом процесу је знатно допринео Никола Милошевић (*Маркизам и језуитизам и Антиномија марксистичких идеологија* нпр), који је још једна самосвојна личност, која се кретала између различитих жанрова и чије дело треба стога посебно анализирати.
- 30) Постоји један важан необављен задатак у нашој политичкој мисли. Ради се о изradi доброг детаљног прегледа обнове либерализма у Србији током седамдесетих и осамдесетих година. Данас се о томе углавном испредају митови са посебним истицањем значаја књиге *Странацки плурализам или монизам* (1983). Међутим, права анализа овог процеса још није урађена. Она најпре треба да попише све значајне текстове, књиге и полемике које су око либерализма вођене, а затим у другом кораку да осветли контекст у коме су ови радови настајали, стране изворе, везе, међусобне односе актера итд. Овде не можемо више него да дамо скицу са најважнијим именима и њиховим радовима.
- 31) У истом броју Баста који је тада радио на припремању избора Кантових политичких есеја (*Ум и слобода*, 1974), објавио је студију „Кантова политичка филозофија“. Његова дисертација одбрањена 1978 и објављена две године касније под насловом *Фихте и француска револуција* иако не спада у мејнстрим ове нарације о обнови либерализма, такође је веома важна за нашу политичку филозофију због фокусирања на природноправну теорију.
- 32) У том броју објављен је и значајан есеј загребачког филозофа Невена Сесардића, «Хегел у Енглеској».

модела организације друштва. Грађанска политичка филозофија са слободним изборима и политичким плурализмом се не само истражује већ полако и заговара као алтернативни модел. Чавошки 1981 објављује *Могућности слободе у демократији* а следеће године *Уставност и федерализам – судска контрола уставности у англо-саксонским федерацијама*. Поменути *Страначки плурализам или монизам* као студија из политичке историје изазвао је много прашине јер је изнео радикалну тезу како политички плурализам формално никад није укинут у Југославији и на тај начин је заговарао његово обнављање.

Уредништво *Теорије* је припремило неколико провокативних бројева занимљивих за нашу перспективу. Године 1983. објављен је темат „Аспекти кризе марксизма“, 1985 „Либерализам и марксизам“, а 1987. број посвећен људским правима. Овај херојски период *Теорије* завршава се 1989. са бројем под називом „Грађанин, друштво, држава“.

У *Студијама* 1982. Коштуница објављује трећи од својих класичних политичких есеја, „Цон Лок или идеја која почива на сагласности“.³³⁾ Следеће године изашао је један од најважнијих бројева овог часописа у коме је Леон Којен објавио свој есеј „Либерализам“,³⁴⁾ а Сесардић, Чавошки и Милошевић оштре критике марксизма и стаљинизма. За нас је важан и број из 1985. који доноси есеј Душана Бошковића „Егзистенијализам и либерализам“, и есеј Вељка Вујачића у коме пореди марксизам са теоријом елите.

У другој половини осамдесетих већ се увелико преводe класици либерализма попут Мила (*О слободи* у Београду, *Избрани политички списи* у Загребу), Монтескјеа (*О духу закона*), Пејна итд. Глигоров је приредио и 1988. објавио одличан зборник *Критика колективизма* са радовима Мила, Вебера, Хајека, Попера и Мајкла Полањија.³⁵⁾

33) Ова три есеја о Токвилу, Русоу и Локу су заправо комплетан допринос Коштунице нашој политичкој филозофији. Они су 2002. објављени заједно са још неколико каснијих есеја о револуцији и људским правима у књизи *Угрожена слобода*. Као и многи други из те генерације и он је остао на нивоу важног пионира, али није оставио озбиљну монографију. (Исто важи ипр за Владимира Глигорова, па је ултраплодни Чавошки прави изузетак у тој генерацији). Као што је познато након 1990. Коштуница се нажалост у потпуности посветио практичном политичком ангажману.

34) Око овог есеја је избила прва полемика међу домаћим либералима. Овај Којенов рад био је предмет Павковићеве критике у часопису *Гледишта* 1985, што се касније пренело на странице *Књижевних новина*. То је између осталог доказ да би требало прегледати и друге важне часописе, а не само *Теорију* и *Филозофске студије* које овде узимам као најрепрезентативније и пре свега струковно филозофске.

35) Види Глигоров, 1988.

Под утицајем ових дешавања и старији марксистички почињу да еволуирају ка социјалдемократским схватањима, али то није дало неке претерано занимљиве резултате. Оно што је посебно занимљиво је да нема озбиљних студија које би се бавиле у то време ултрапопуларним и утицајним Јиргеном Хабермасом. Једини изузетак је докторска дисертација Мирослава Прокопијевића коју је 1989. објавио Институт за међународни раднички покрет.³⁶⁾ Ово дело је приказ и делимична критика Хабермасове идеје комуникативне заједнице.³⁷⁾

*

Ако је све ове либерале обједињавао антимарксизам и борба за политички плурализам, процес распада Југославије унео је нови моменат око ког су настале поделе међу њима. Било је то национално питање. Један број ових аутора је држећи се класика, своју борбу за либералну демократију повезао са борбом за националну еманципацију и национални интерес, док су други постали радикални критичари национализма дајући свом либерализму ноту универзалности и космополитизма. Коста Чавошки и Владимир Глигоров су чини се парадигматични случајеви. Глигоров је убрзо након почетка рата напустио Београд, као и Иван Вејвода који је био уредник значајне едиције *Либертас* Филипа Вишњића.

Упркос бројним економским и политичким проблемима, Србија је деведесетих ипак постала и формално плуралистичко друштво па је изучавање немарксистичких светоназора и идеологија постала у пуној мери легитимна делатност. Штавише, марксистичка и левичарска традиција је у том периоду врло мало дала домаћој политичкој филозофији, што је разумљиво у атмосфери пада комунизма када је цитирање Маркса постало скоро политички некоректно. С друге стране либерална политичка филозофија је ушла у зрелију фазу и чак су почели да се јасно уочавају сукобљени трендови у њеном развоју.

Већ 1992. Татјана Глинтић је одбранила своју дисертацију која се у нешто измењеном облику појавила 1995. у издању библиотеке *Филозофских студија*, под насловом *Правда слобода, једнакост*³⁸⁾. Ово дело је важно јер је прво које се на систематски начин бави приказом радова двојице истакнутих јунака такозваног ли-

36) Прокопијевић, 1989.

37) Некадашњи асистент на филозофији Ђорђе Вукадиновић свој једини озбиљан рад, магистарску тезу о Хабермасу нажалост никад није објавио.

38) Глинтић, 1995.

берално-комунитарног спора који је обележио последње деценије двадесетог века у англосаксонској филозофији. Глинтићка је свом делу дала критички приказ Ролсове *Теорије правде* и Волцеровог дела *Подручја Правде*. У истој библиотеци се наредне године појавила докторска дисертација Милорада Ступара *Теорије о политичким дужностима*³⁹⁾ која је такође имала за предмет спорове либерала и комунитариста, али је фокус ставила на изградњу теорија о политичким дужностима. Након приказа теорија обе стране, Ступар приступа изградњи своје хибридне умерено-комунитарне теорије, покушавајући да да сопствени допринос постојећој дебати.

Трећа књига у овом таласу је рад већ ветерана Александра Павковића која се појављује исте године на српском језику иако је премијеру на енглеском имала три године раније.⁴⁰⁾ Павковић је написао монографију посвећену политичкој мисли Слободана Јовановића покушавајући да га тумачи, приказује и критикује из перспективе тада актуелне либералистичке политичке филозофије. Предговор за српско издање доноси једну веома значајну новину у развоју наше либералне мисли. Павковић каже да је у енглеском издању критиковао Јовановићево умерено колективистичко схватање државе сматрајући да је оно у супротности са сваким либералним схватањем државе. Међутим, објашњава он, кад би поново писао књигу вероватно не би остао при истој тврдњи: „Изгледа ми готово очигледно да је сваки либерални мислилац спреман да призна да у неким – веома ограниченим случајевима - интереси па и права неких појединаца морају бити жртвовани интересима групе појединаца, породице, професије, нације или државе.“⁴¹⁾

Негде у исто време, појављују се и значајни радови Драгана Д. Лакићевића. Након (нажалост необјављене) магистарске тезе *Политичка филозофија Карла Попера*, он најпре 1994 објављује своју докторску дисертацију, одбраћену 1991, *Оглед о установама слободе*,⁴²⁾ посвећену политичкој филозофији Фридриха Хајека, а затим и Талмоном инспирисану монографију *Филозофски корени политичког месијанизма*⁴³⁾ као довршење домаће критике колекти-

39) Ступар, 1996.

40) Павковић, 1996.

41) Павковић, 1996, стр. 9. Ово је најозбиљнији експлицитни рани покушај да се призна значај колективних циљева и субјеката у домаћем либерализму. Супротно Павковићу многи антикомунистички либерали су прихватили популарну тезу да је националистички колективизам заменио комунистички и стога су са жаром кренули да критикују национализам као апсолутно супротстављен либерализму.

42) Лакићевић, 1994а.

43) Лакићевић, 1994б.

визма и комунизма. *Оглед* је излажући похвално Хајекову политичку филозофију са све одговарајућом методологијом, епистемологијом и онтологијом, постао прва либертаријански интонирана домаћа књига.⁴⁴⁾ Коначно, иако више спада у домен политичке теорије него филозофије, на овом месту треба поменути и пионирско дело Милана Суботића, *Срицање слободе*⁴⁵⁾ које је у три повезана огледа истражило ставове деветнаестовековних српских либерала о политичкој мисли.

Као нека врста синтезе рада једног број аутора 1996. се појавио веома занимљив и обухватан зборник који је уредио Мирослав Прокопијевић.⁴⁶⁾ Он је занимљив јер се фокусирао на једно конкретно питање, питање људских права и покушао да га обухвати из различитих перспектива. Треба свакако издвојити значајну Прокопијевићеву уводну студију која је писана у духу промоције либерализма као политичке филозофије, али има и значајне осврте на српску либералну традицију, као и поглавље о критичарима саме идеје људских права. Зборник је обухватио радове филозофа, економиста и правника који су показали како се може направити добра теоријска књига из либералне перспективе, посвећена конкретним практичним питањима.

Друга половина деведесетих није дала неке значајане радове, али је донела низ веома важних превода. Између осталог преведене су све три Ролсове књиге, Волцорова *Подручја правде*, Дворкиново *Схватање права озбиљно*, низ фундаменталних Хајекових дела, Поперово *Отворено друштво*, али не мање значајано и низ његових најважнијих методолошких књига (за шта је заслужан Драган Д. Лакићевић⁴⁷⁾) итд. У исто време почело је превођење и руских класика политичке мисли па су рецимо објављени политички списи Владимира Соловјева.⁴⁸⁾

Коначно, током протекле деценије дошли су радови потпуно нове генерације филозофа. Већ сам наводио радове Цекића, Цветићанина, Кољевићеве, Младеновића, Ђурковића и осталих. Први део студије посветићу дакле прегледу три књиге које представљају увод у дисциплину. У другом делу ћемо посебну пажњу посветити

44) Више речи о њој касније, у другом делу рада.

45) Суботић, 1991.

46) Прокопијевић, 1996.

47) Чини се да се ово рефлектовало и на његово стваралаштво. Књига *Метода и политика*, објављена 2003. као збир есеја из политичке филозофије много је мање фундаменталистички настројена на поменути ранији радови и много је више рађена под утицајем Попера него Хајека.

48) Соловјев, 2001.

књигама које најјасније илуструју одређене правце у развоју политичке филозофије код нас. То ће бити Лакићевићев *Оглед*, затим докторати Ђорђа Павићевића и Михаела Сладачака, и коначно рецентна студија Чавошког о Макијавелију.

*

Уочљиво је дакле да постоји знатно већи плурализам него пре две деценије. Добили смо доста превода, али и више релевантних домаћих дела. Политичка филозофија се изучава као посебан предмет на катедрама за филозофију у Београду и Новом Саду. Осим књига постоји и раширена продукција радова у часописима као што су, мање него раније *Теорија*, а више *Филозофија и друштво*, *Нова српска политичка мисао* или *Српска политичка мисао*.

Но, с друге стране постоји опасност од тенденције сузбијања овог плурализма новим помодним моделом, идејом да политичка филозофија почиње од Ролса наовамо. Стање и проблеме изучавања политичке филозофије у Србији данас илустроваћемо приказом најпре убеника, а затим и појединих монографија.

Почећемо са три недавно објављене књиге које имају претензију на свеобухватност, које су настајале као нека врста убеника за политичку филозофију. Њихова појава сведочи не само да се ова дисциплина полако институционализује тако што се изучава као редован предмет на филозофским факултетима, већ и да је достигнут одређени ниво истраживања који је предуслов за настанак прегледних дела.

Почећемо са књигом Михаила Ђурића *Историја политичке филозофије* која се појавила у издању куће *Албатрос* плус 2010. године. Ради се о трећем издању књиге која се први пут појавила још 1966. под називом *Историја политичких теорија*, а настала је као ауторизована скрипта предавања које је Ђурић држао на Правном факултету. Друго издање из 1971. има исти наслов као и последње издање. Одмах треба рећи да сам аутор није желео да ова књига уђе у његове сабране списе и да је био свестан ограничења и недостатака текста. Но упркос томе добро је да се ова књига поново појавила. Не само да се ради о првом послератном покушају представљања историје политичке филозофије, већ овај материјал и даље има велику употребну вредност, посебно кад је у питању наша филозофска и политичка култура.⁴⁹⁾

49) Ђурићево дело следи метод неких од најважнијих страних историја ове дисциплине као што су Sabine, *A History of Political Theory* или Strauss и Cropsey, *History of Political Phi-*

За ову књигу се може рећи да је нека врста кулминације Ђурићевог раног рада кад је у питању обнова политичке филозофије и политичке мисли уопште код нас. Ђурић и Тадић су засигурно највише урадили на том пољу током педесетих и шездесетих година прошлог века. Начин на који је Михаило Ђурић то радио је веома занимљив. У време одбране докторске дисертације (*Идеја природног права код грчких софиста*, 1954), он се усмерио на анализу политичке теорије античких Грка. У следећем кораку је почео да ради поређења њихове мисли са делима модерних аутора (Аристотел и Маркс, Платон и Макијавели). Но већ 1956. у *Аналима правног факултета у Београду* појављује се есеј „Мотиви Хобзове политичке теорије“, а 1961. важан предговор за превод *Левијатана*. Седамдесетих година Ђурић се окреће другим темама, а политичко-филозофске списе заокружује радом из *Теорије* (1978), „Метафизика друштвеног уговора“ и монографијом *Утопија измене света: револуција, нихилизам, анархизам* (1979). Осамдесетих и деведесетих су га закупљале теме повезане са питањем нихилизма, те Ничеовом и Хајдегеровом филозофијом.

Историја политичке филозофије је обимна књига која се састоји од петнаест поглавља. Прво се бави тематизацијом предмета и значаја дисциплине политичка филозофија. Затим долазе четири поглавља посвећена античкој Грчкој. Следи по једно поглавље посвећено хеленистичко-римском свету, хришћанском схватању политике, ренесанси, тројници најважнијих еманципатора политичке мисли Макијавелију, Мору и Кампанели, а затим и десето поглавље које тематизује утицај реформације и Боденову мисао. Долазе затим поглавља о политичком рационализму Хобса, Лока, Гроцијуса и Спинозе, па о Русоу, затим о Канту, онда о Хегелу и на крају о Марксовој критици грађанског друштва.

Једна од вредности ове књиге је занимљив покушај одређења предмета и метода политичке филозофије као посебне дисциплине. Супротно данас актуелном, проблематичном методу деисторизације дисциплине, Ђурић аподитиктички инсистира (стр. 12) да је изучавање историје политичке филозофије једини прави начин да се тачно одреди њена природа. Покушавајући, слично Тадићу, да је разграничи од позитивне политичке науке (у његовом случају се више ради о позитивистичкој социологији, стр. 29), Ђурић тврди даје она више вештина него наука и да јој не треба кретање ка научности по сваку цену. Он не верује да постоје општи и нужни закони о друштву адекватни законима природних наука (стр. 17)

losophy, где се хронолошки обрађују најважнији мислиоци који чине канон дисциплине. Друге две овде разматране књиге немају тај приступ.

јер постоји несводива ирационалност и непредвидљивост човека (стр. 19).

Такође је значајно Ђурићево указивање на то да је сваки велики политички мислилац везан за своје време и да га је немогуће разумети и правилно тумачити ван контекста у коме је његова мисао настала. Но, истовремено додаје он, сваки од њих тежи ка универзализацији сопствених увида, идеја и нацрта, трага за дугорочнијим или универзално применљивим моделима организације друштва и уређења међуљудских односа. Управо између те две крајности треба тражити метод дисциплине и стога Ђурић у добром, класичном стилу закључује (стр. 34) да се у принципу ради о скупу проблема и питања која се никада не могу једном заувек решити, него заправо остају трајни задатак за сваку генерацију мислилаца да на њих поново одговара суочена са својим проблемима и наслеђем дисциплине.

Ђурићева књига је обимно дело настало у специфичним околностима као пионирски рад у доба када многа фундаментална дела дисциплине још нису била преведена код нас.⁵⁰⁾ Оно се карактерише значајним квалитетима, али и неким недостацима које овде треба представити. Кренимо редом.

У очи најпре упада изразито филхеленство које аутор баштини из класичне немачке традиције изразитог европоцентризма. То су аподиктичке тврдње да су Грци тек створили људску културу и да с њима почиње права историја људског духа (стр. 37). Ово се такође примећује приликом исмевања Боденове претензије да његових *Шест књига* заузму место Аристотелове *Политике* (стр. 256). Што се резултата те мисли тиче, Боденов концепт суверенитета је постао најважнији политички појам модерне историје, за модерне политичке системе далеко значајнији него Аристотелове концепције везане за *полис*. *Шест књига* имају и разне друге квалитете па се не могу тек тако одбацити.

Ђурићево филхеленство је опет врло специфично и наклонено Перикловој традицији демократије са чини се претераним наглашавањем индивидуалне слободе што није баш у духу старогрчке цивилизације.⁵¹⁾

У очи такође упада изразито антирелигиозни став аутора. На пример (стр. 194.) кад говори о ослобађању човек од укочености и

50) Велики квалитет овог издања је што се на крају сваког поглавља налази преглед релевантне углавном преведене литературе која се односи на дату тематику и то сви наслови објављени до 2010. године.

51) Чини се да је сам аутор учитавао сопствену тежњу ка демократизацији у доба владајућег титоизма.

јаловости црквене традиције, Ђурић понавља опште место о мрачном средњем веку и позитивно оцењује кидање свих веза у којима се човек тада налазио. Аутор укључује говор о „напредним“ друштвеним снагама (стр. 262) интегришући тако прогресивистичко, просветитељско схватање филозофије историје. Прихватање француске револуције као позитивног догађаја *par excellence* јасно ставља овај Ђурићев рад на страну противника старог режима, сваке ауторитарности итд. Разумљиво, у то доба је тешко било очекивати другачија учења, али је данас неопходно у објективном изучавању политичке филозофије показати студентима да постоји јака традиција дисциплине која на хришћанство и француску револуцију гледа из сасвим другачије перспективе. Исто важи и за чињеницу да се развој дисциплине окончава са Марксом, где на последњој страни аутор прихвата Маркову мисао и њене поставке као доказ једне објективно-историјски могуће људске заједнице (стр. 473). Иако је сам Ђурић касније себе одвајао од праксисоваца, тумачење Маркса у овој књизи је изразито праксистичко, а тај дух умногоме провејава кроз књигу (нпр. критика стаљинизма на стр. 461 је типично праксистички *топос*), што такође треба посматрати као данак времену и блиском пријатељству Ђурића са неким припадницима ове групације још од дружења из Симине 9.

С друге стране, међутим, Ђурић се знатно разликује од те традиције у анализи значаја хришћанства за формирање неких слојева и аутора у модерној политичкој филозофији. Нпр. (стр. 184.) изванредан је и за то време иновативан увид да се спор о апсолутној и ограниченој власти у модерну политичку теорију прелио из политичке теологије, односно из спорова с краја средњег века између папа, краљева и црквених савета. Врло је нетипично његово инсистирање (стр. 410) на фундаменталном значају хришћанства за Хегелову мисао, а још више (стр. 456) указивање на протестантске основе Маркове мисли (апострофирање категорије *пада*).

Најозбиљније примедбе овом тексту долазе са методолошке стране, у погледу начина на који се развија политичка филозофија. Ово је повремено више комбинација увода у филозофију и историје опште филозофије са елементима политичке мисли, него специфично политичка филозофија. Нпр. приликом разматрања ренесансе Ђурићу је много важније да представи допринос Галилеја и Бруна промени слике света него да обради развој политичке мисли и проблема политичке филозофије који погађају то доба. Уочљиво је да се много више бави природним наукама, метафизиком и филозофијом природе него социјалном, економском и политичком проблематиком. Уместо Бруна, ту нам недостаје Суарес и читава

политичка мисао позне схоластике, све оно што се дешавало у Саламанки, затим спорови о каматама, трговини и банкарству, огромна полемика о колонијализму (са Лас Касасом нпр.) итд. Приликом разматрања Канта у фокусу су списи о етици и филозофији права, а не његови политички списи који се ту чак ни не помињу. Генерално гледано доминирају категорије метафизике и филозофије историје, а не стриктно политичке мисли (моћ, суверенитет, поредак, заједница, правда).

Аутор надаље није потпуно доследан кад критикује Макијавелија и Бодена нпр. Он истиче (стр. 216) да је Макијавели занемарио друге стране друштвеног живота као што су религијска, економска и морална и сматра то великом маном. Проблем је у томе што је управо ово фокусирање и издвајање суштински *политичког* допринело стварању модерне политичке теорије и науке и изградњи њене посебне сфере деловања. Исто се може рећи и за Ђурићеву критику поставке да је Макијавели отац модерне науке о политици коју он базира на томе што овај превише верује у *форту*ну (стр. 218), у утицај непредвидљивих околности. Управо то се може сматрати великим доприносом Макијавелија модерној политичкој филозофији, јер је у сам освит рационализма, који ће настати да и политику изгради по моделу природних наука, указао на неизбежност онога што Енглези зову *side effects*, непредвидљивих и неухватиљивих околности насталих услед специфичне људске природе и констелација односа.

Методолошки проблем срећемо и приликом тумачења Бодена. Ђурић прихвата тада уобичајену тезу да је модернизам једнако индивидуализам (стр. 255) и да је модерна политичка теорија преовладала тек код Хобса који је политичку заједницу потпуно разложио до атома, усамљене индивидуе. Тиме се потпуно игнорише јака паралелна традиција афирмације посредничких институција између појединца и државе која опстаје кроз читав модерни период, од Бодена (кога Ђурић управо због тога критикује), преко Викоа, Хјума, Берка нпр, све до социјалног учења римокатоличке цркве чији је најозбиљнији изданак хришћанска демократија. За Ђурића читава ова традиција не постоји.

Такође није поштено нападати Бодена (259) што није решио своју темељну контрадикцију између положаја појединца и породице с једне и суверена с друге стране. Та противречност чини саму суштину модерне политике и њу опет у складу са оним што сам Ђурић каже у Уводу морамо стално изнова да решавамо. Однос поретка и слободе не може да се реши једнозначно јер се ради о динамичном и контингенцијама условљеном односу.

На крају, доста је проблематично и Ђурићево залагање за тражење *умног начела*. Приликом анализе Русоа аутор прихвата да код Русоа постоје велике потенцијалне опасности укључујући и јасне могућности за тоталитаризам опште воље. Но кад закључује излагање и наводи могућност превазилажења ових проблема, Ђурић излаже судове који су доста нејасни и потенцијално такође опасни. Узроке кризе последња два века он види (стр. 346) у извитоперавању *умног начела*, а не у његовој доследној примени за шта се он залаже. Тврдећи да треба упоставити прави, умни облик *умног начела*, које ће савладати натурализам, Ђурић нажалост не разјашњава шта то стварно значи, али у склопу са другим ставовима које смо овде наводили ови судови не личе баш на залагање за изградњу плуралистичког друштва либералне демократије.

Упркос овим недостацима, квалитети књиге су огромни и овде ћемо навести само неке од ствари које је и данас важно нагласити. Ђурић на низу места исправља уобичајене предрасуде. Рецимо (стр. 50) он потенцира да је осим неоспорног Аристотеловог утицаја, постојала једнако јака традиција платонизма у хришћанској средњовековној филозофији. Такође (стр. 308 и 312) побија уобичајену тезу о аисторизму просветитељства показујући да се ради о веома широком покрету који је укључивао и Монтекјеа и Русоа, изразито опседнute значајем историје.

Уз то стандардно су добри уводи у мисли појединачних аутора или периода када аутор даје концизне, али веома корисне прегледе времена у коме је мислилац деловао и политичке проблематике са којом се борио. Он такође инсистира на незаобилазном значају разумевања психичких и карактерних особина мислиоца за разумевање његовог дела и начина аргументације (стр. 320). Надаље Ђурић истиче значај правилног разумевања Хобсове антропологије као основе за укупан политички систем (стр. 270), а прави бисер је уочавање фундаменталне контрадикције између Локове метафизике (нема урођених идеја) и његове политичке теорије која почива на природним урођеним правима где спада и право на имовину (стр. 292). Такође и увид да је код Лока рад пре освајање, запоседање земље по колонијалном моделу него произвођење (стр. 295). Штета је иначе што је књига рађена без фуснота па не знамо да ли је ово увид самог аутора или нешто што је преузео од неког другог извора.

Свакако је веома значајно што Ђурић инсистира код студена-та да откривају вишеслојност сваког аутора и да сами истражују те меандре и слојеве. Но највећи допринос је чини се у побијању идеје да се људи рађају слободни и образовани. Ђурић у доброј кла-

сичној традицији инсистира да је највећи проблем политичке филозофије превазилажење сукоба појединачног и општег интереса, односно воље. То се може постићи само сузбијањем самољубља и одгојем за врлину, а ту је по њему незаменљива улога државе.⁵²⁾

*

Исте година кад и последње издање Ђурићеве књиге појавило се и дело Милорада Ступара под називом *Филозофија политике: античко и модерно схватање политичке заједнице*.⁵³⁾ Ова књига је нешто између уџбеника и монографског дела. Ступар је ванредни професор политичке филозофије на катедри за филозофију Филозофског факултете у Београду⁵⁴⁾ и потребна му је књига коју би студенти користили као основни извор за припремање испита.⁵⁵⁾ Она међутим не обухвата по Ђурићевом моделу све најзначајније политичке мислиоце, већ је рађена проблемски. Након кратког уводног дела у коме се разматрају најпре питање шта је заједница и однос легалитета и легитимитета, аутор у другом и трећем делу представља два различита виђења политике и политичке заједнице: античко грчко и модерно уговорно. Дакле осим што представља суштину политичко филозофских учења једног броја мислилаца, Ступар жели и да проблемски нагласи разлику између две визије политике, класичне и модерне. Ова књига је веома амбициозан покушај за наше прилике. Она има одређене квалитете, али и неке мане о којима би вредело проговорити пре свега зато што ће се на основу ње наша филозофска елита учити шта су политика и политичка мисао.

Ово дело се појављује петнаестак година после прве и до тада једине Ступареве монографије. Оно аутора представља као мислиоца који је доста проширио своје схватање политичке филозофије. Док је *Теорија о политичким дужностима* била дело потпуно настало у духу тада актуелне перспективе либерално-комунитарног спора, *Филозофија политике* је знатно проширила своју

52) Ми бисмо додали и породицу, цркву, струковна удружења, суседство и остале институције које треба да помогну развој појединца као друштвеног и политичког бића способног да уравнотежи своје и туђе интересе у оквиру заједнице.

53) Издање ИФДТ и Филип Вишњић, 2010.

54) Ступар је први човек који је почео да предаје овај предмет кад је он пре десетак година уведен на катедру за филозофију. Он је одличан педагог и моја искуства са њим као ментором за израду докторске студије су изванредна. Ради се о врло смиреном, толерантном и радозналном човеку који врло минuciозно ради на сваком свом пројекту.

55) Ако се погледају курсеви које Ступар држи видеће се да је књига настала према истоименом курсу, покривајући његове прве две трећине.

перспективу и схватање политичке филозофије у правцу класичнијег приступа. То се посебно види у уводу у коме је Ступар покушао да изнесе најважније категорије политике и политичке теорије. Он је врло резолутан када тврди (стр. 13) да је главни предмет филозофије политике држава: дакле нису то права, морална права, универзална светска заједница и сл, већ стара добра држава.

Аутор је склон да призна и афективне и емотивне основе заједнице, не само чисто рационалне, уговорне односе (стр. 14). Врло је важно и релативизовање, односно критиковање аподиктичке супротстављености Тениесових категорија *заједница* и *друштво* (стр. 35). Међутим, ово проширење код Ступара иде до граница политичке коректности. Завршавајући одељак о Тениесевим категоријама аутор тврди: „Блискост чланова једне нације-државе има вредност и значај само као начин да се ове универзалне категорије политичког морала (пре свега оне које се односе на заштиту живота и својине индивида) ефикасно реализују у датом локалном друштвеном контексту.“ (стр. 39). Он је изричито против етничког схватања нације, а политичке нације су прихватљиве као „згодан стицај емпиријских околности“ чији је циљ реализација општих вредности политичког морала на том једном простору. Ступар дакле остаје на нивоу комполитске универзалности категорија политичке моралности, али прихвата да је постојање политичких нација и држава напосто наслеђен згодан оквир који не сме имати вредност по себи већ искључиво у функцији реализације универзалних норми.

Етничка блискост нације, тврди Ступар, „најчешће“ се везује за примордијализам, трибализам, мит о ексклузивности итд. Ово становиште је крајње проблематично и то је чак и савременој политичкој филозофији добро уочено. Политичке нације као што су САД и Француска су данас далеко рестриктивније у погледу признавања права других, усељених заједница него етничка Немачка, мултиетничка Канада итд. Оне прве су асимилаторске по природи. Друго, идеја да су нације прихватљиве једино као оквир за реализацију универзалних либералних норми је фундаменталистичка и опасна, што је чак и Ролс уочио правећи помаке у *Политичком либерализму* и посебно у *Праву народа*.

Исту врсту фундаментализма налазимо и приликом објашњавања идеје људских права. Ступар људска права прихвата као природна, неотуђива и урођена и што је још важније као универзална у фундаменталном смислу. Наиме објашњавајући историјске изворе ове идеје он одриче важност енглеском *Попису права* јер

у тој традицији она нису била формулисана као универзална, већ само као права поданика британског краља. (стр. 54). Он мисли да је неопходно нагласити ову универзалност и природност, а не да је то нешто што је дато од стране владара или државе. (стр. 55). Ово је доста проблематично јер напосто игнорише све озбиљне расправе о природи и заснивању људских права које постоје у савременој политичкој и правној филозофији. Ступар чак и не наводи другачије могућности заснивања и оправдавања индивидуалних права (прагматизам, стипулација, Дворкинови адутути, заснивање из оквира незападних традиција, чињеница да најразвијеније либералне демократије крше и фундаментална хуманитарна права, да су током Другог светског рата САД и Британија терале у интернацију грађане само због њихове етничке припадности, да се данас Муслимани у Британији посебно надзиру само на основу верске припадности итд), као што не упућује на било какву литературу о том проблему.⁵⁶⁾

Значајан помак у односу на прву књигу је ауторово прихватање значаја разумевања и изучавања историјског контекста да би се разумела одређена теорија, односно филозофија политике. (стр. 57). Ступар не само да експлицитно истиче значај овог увида већ и примењује дати метод тако што за сваког обрађеног мислиоца даје релевантан историјски оквир. Најтемељније је то урађено у случају Атине као оквира за разумевање Платона и Аристотела. Грчка филозофија је иначе боље, темељније и екстензивније обрађена од модерне. Њој је посвећено око 150 страна (за два мислиоца) док је за четири модерна мислиоца одвојено око 90 страна текста. Други део делује повремено (нпр. код Лока) као да је остављен у скици, да није довољно разрађен. И сам крај је чудан, делује као да се писање напосто прекида услед извођења аргументације. Свакако недостаје нека врста закључка и резимеа основне аргументације.

Грчки део је врло лепо урађен с детаљним изношењем аргументације код Платона и Аристотела у њиховим кључним делима која се односе на политичку филозофију. Неке моменте посебно вреди издвојити. Нпр (стр. 109) уводи се занимљива идеја о томе да Платон разматра идеју уговорне теорије која почива на прећутној сагласности и да се тиме као и песимистичком визијом људске природе антиципира Хобс. Нешто даље (стр. 113) уочава се како Платон долази до проблема који касније решава и Макијавели и да управо на месту где треба да побије Трасимаха и Глаукона као заго-

56) Проблем заснивања и оправдавања индивидуалних права детаљно је код нас обрађен у Бурковић, 2001.

ворнике бруталног реализма и оправдане неморалности у политици, он излаз налази у трансцендентном свету универзалних идеја. Врло је лепо и извођење аналогije душе и државе.

Но Ступар опет улази у проблем због политичке коректности када (стр. 133) Платонов предлог државног пројекта карактерише као „дрзак и готово циничан“. Њега као да је лично срамота што тако велики филозоф није либерал (пре двадесет и кусур векова!?) па покушава да растумачи шта му се то десило. На том месту се уводи спор између Поперовог описа Платона као тоталитаристе и Властосове критике ове идеје, као и предлога Акрила и Тејлора да се Попер карактерише као патерналиста.

Проблеми настају кад на крају овог излагања Ступар априорно одбија сваки патернализам као морално и политички неприхватљив (стр. 143). Први аргумент му је што то наводно претпоставља веру у објективно постојеће, чак апсолутно добро и могућност да се оно може сазнати и применити. Још нас је Хјум научио да постоје објективно добре ствари које не морају бити заступане као апсолутне и чињеница је да се политичка елита и у либералним демократијама у многим стварима и ситуацијама понаша патерналистички према својим грађанима, кријући истину и поверљиве информације од њих, и некада манипулишући њима у њиховом интересу. То што филозофи попут Ступара игноришу овакве ствари, не значи да би политичка филозофија, укључујући и либералну, смела да остави ове појаве неразјашњеним или да их лаконски одбаци као (морално) неприхватљиве.

Други Ступаров аргумент каже: „Чак и ако бисмо претпоставили да је трезвен и разуман живот претпоставка психичког здравља као нешто што представља објективно добро, сматрамо да одрасли људи самостално треба да достигну то добро да би то добро за њих уопште имало било какву вредност. Просто наметање добра људима представља деградацију људи и личи на поступке одраслих према деци па је то један облик патернализма, односно њиховог моралног деградирања“. Оваква тврдња има смисла само ако је Ступар радикални либертаријанац који одбија било какво мешање државе и политике у личне изборе пунолетних особа. Колико знам он то није па би морао да објасни зашто игнорише масу случајева у којима држава патерналистички штити физичко здравље својих грађана сузбијајући њихово право на избор (нпр. пушење). Или још радикалнији пример - употреба дрога. Верујем да би се Ступар сложио да је ова врста радикалног патернализма оправдана и пожељна. Стога ми је жао што погрешно излаже горњи став као аподиктички, уместо да студенте подстиче да се опремају за нај-

важнији задатак у будућности, тражење мере између оправданог и опасног манипулативног патернализма.⁵⁷⁾

Излагање Аристотела је врло коректно и посебно је вредно одвајање код њега политике као етичког идеала и политике као реалполитичке величине. Но при крају првог дела (стр. 190) Ступар опет потеже аподиктички став тамо где му није место кад тврди да по модерном схватању, државни поредак нема никакве везе са остварењем врлина као објективним етичким идеалом. Држава, каже Ступар не би требало да се меша у живот појединаца.⁵⁸⁾ Он то може да ради јер је „модерно схватање“ редуковао искључиво на уговорне теорије које поредак утемељују на сагласности. То заиста јесте неприхватљиво и посебно опасно ако студенте учимо да су само ова четири уговорна мислиоца и њихова традиција релевантни за модерно схватање политике и поретка.

Ступар такође лаконски тврди (стр. 205) да републиканизам преовлађује међу теоретичарима политике у периоду 16 - 18. век. Историјски и квантитативно то сигурно није тачно. Ступар се држи само изабраних аутора, а потпуно игнорише тада доминантну традицију политичких мислилаца који пишу из перспективе одбране и оправдања монархизма, ауторитаризма, државног разлога и других нелибералних светоназора.⁵⁹⁾ Приступ који прихвата Ступар је да се сви ти мислиоци одбаце као рецидиви прошлости, а да се индивидуалистичка либерална традиција узима као једини параметар напретка.

Постоји међутим и други, по нама релевантнији разлог да се у учењима ове традиције нађе основа за разумевање, стварно конституисање и одбрану поретка који у кризним ситуацијама једини гарантује мир и стабилност као најважније вредности за политичку заједницу. Слобода је тек секундарна ако је алтернатива анархија. У другом кораку се значај те традиције и данас проналази у многим елементима устава и политичких система либералних демократија⁶⁰⁾, које се не представљају као системи за утемељење

57) Наступајући као класични, апстрактни либерал, Ступар напросто одбацује сваки нелиберални разложни поредак и метод као неприхватљив. Не дакле само патернализам, већ и све облике ауторитарне власти о чему ћемо говорити касније.

58) Да поновим, није поента да она не би требало да се меша. Поента је да научимо кад мора, кад би требало, кад би могла, а кад не сме да се меша.

59) Још је већи проблем што Ступар игнорише традицију коју отелотворује Хјум: либерала еволуциониста и прагматичара који експлицитно критикују уговорне теорије и сличне непотребне апстракције.

60) То је приступ који сам развио у Бурковић 2005. критикујући Молнарово полазиште које имплицитно овде усваја и Ступар да се поредак конституише на праву на побуну.

слободе већ као динамични еквилибријуми између поретка и сигурности, те права и слободе.

Отуд Ступар опет аподиктички (стр. 212 и 214) и лаконски супротставља, кад говори о Хобсу, апсолутисте и либерале. Тиме се међутим неадекватно преузима матрица касног осамнаесто-вековног просветитељства а одбацује историјска чињеница да је управо апсолутизам као политички систем био стварни оквир за развој пре свега економског, а затим и политичког либерализма.⁶¹⁾ Мој основни приговор Ступару је ова непрестана аподиктичност и супротстављање идеалних типова чиме губимо простор за стварни рад филозофије. Нпр. (стр. 241) Ступар међу основне Локове идеје ставља и толеранцију настављајући парадоксалну традицију у филозофском мејнстриму да се Локово „Писмо о толеранцији“ узима као споменик хуманог либерализма и изградње друштва једнакости. Парадокс лежи у томе што је Лок ту ближи Фихтеу и Карлу Шмиту него уставима савремених либералних демократија. Он експлицитно објашњава зашто толеранција не важи за атеисте, Мухамеданце и католике.⁶²⁾ Мислим да студентима то треба објаснити јер ту имамо Лока у класичној традицији државног разлога. Неистинито и лоше је да им дајемо само политички коректан конструкт Лока као апостола предузетничког либерализма. То је, чини ми се, далеко важније како би ухватили саму суштину политике и потраге за еквилибријумом слободе и поретка, него Ступарево увођење теорије игара. Проблем са теоријом игара и помодним теоријама рационалног избора је што насилно покушавају да формализују простор који по својој природи није могуће формализовати и свести на могућа решења теорије игара. Отуд Ступарова тврдња да је суштина модерног схватања политике да се политичка воља може легитимно наметнути појединцу само ако је он са тиме сагласан. (стр. 262) Да је заиста тако модерне државе не би постојале.

Ступару је врло непријатно што Кант не изводи право на побуну (стр. 282), које је по њему један од кључних доказа нечијег либерализма. Он даје Кантове аргументе против побуне и револуције и баш кад очекујемо њихову оцену, писање се нагло прекида и ту се књига завршава. Већи је, чини ми се, проблем што Ступар покушава да транспонује савремену политичку коректност на оцену Канта као поштеносног и доследног политичког мислиоца који је деловао пре више од два века. Ступар каже: „На жалост, Кант сматра да жене, попут деце немају природни квалитет да буду независне и да имају право гласа, и ту је Кантово политичко становиште потпуно подбацило из потпуно неразумљивих разлога, осим ако

61) О томе такође у Ђурковић 2005, као и Нојман 1974.

62) Види Ђурковић, 2005, 258-259.

не сматрамо да ту није пресудио политички опрез према цензури државне администрације...”

Овакво писање је тешко прихватљиво у озбиљној политичкој филозофији. Кантов став о женском праву гласа је савршено доследан са његовим мишљењем. Он је полазио од положаја који су жене тада имале у друштву где је кључно да пре свега немају своја имовинска средства која су за све класичне либерале основа за аутономију. Жена која је зависила од мушкарца и свој глас би давала у складу са његовим жељама, а не као аутономно биће. У релевантној историји либералне мисли требало би објаснити студентима зашто либерали и у читавом деветнаестом веку захтевају имовински цензус, и боре се против демократије и једнакости из истих разлога. Ко нема финансијску аутономију, гласио је аргумент, подложен је манипулацији, корупцији (продаји свог гласа) и популизму (тражењу да се државни буџет неодговорно троши за поправљање његовог социјалног стања). Кант наравно није једини либерал који експлицитно побија право гласа за жене. Спиноза је чувен по томе. Или ако се пажљиво погледају ставови о женском питању Мила, од кога се иначе прави апостол феминизма, видеће се да је он пун дилема, да је веома опрезан, да добро сагледава и предности и мане женске еманципације итд.

Да закључим, са Ступаровом књигом добили смо вредно учбеничко дело које покрива потребу за једном *мејнстрим* либерално оријентисаном књигом намењеном за увођење у неке основне проблеме политичке филозофије. Такву књигу до сада нисмо имали.⁶³⁾ Њене предности су истовремено и мане. Она је једноставна, елегантно писана, са јасно изложеном основном тезом, али превише аподиктичка и једнострана.⁶⁴⁾

*

Трећи покушај писања обухватне учбенички усмерене књиге јесте *Филозофија политике*, Бошка Телебаковића, објављена 2004. Телебаковић је нешто старији од Ступара (1948.) и предаје филозофију на Факултету политичких наука у Београду. Аутор је око де-

63) Моја овде навођења књига (2005), рађена је из друге перспективе.

64) Увид у литературу показује да аутор не води рачуна о традицији и култури у којој делује. Нема навођења ниједне књиге важних домаћих аутора који су се бавили истим темама и градили неку традицију домаће политичке филозофије, пре свега либералне којој Ступар припада. Нема књига ни радова Ђурића, Чавошког, Коштунице, Лакићевића, Молнарове петокњижне *Расправе о уставној демократској држави* и других аутора. Тиме студенти губе прилику да упознају традицију коју би требало да наставе и стога имамо случајеве, какав ћемо касније поменути, да домаћи аутор у читавом свом (докторском) раду цитира један једини чланак домаћег аутора.

сетак књига углавном посвећених периодима развоја филозофије, или појединим филозофским дисциплинама.

Телебаковићева књига је најобимнија од ове три (око 380 страна ситног слога). Ради се међутим о једној доста чудној књизи. У њу је очигледно уложен огроман напор и велики рад. На једном месту је похрањена велика количина материјала, обухваћена је огромна литература (која нажалост није пописана на крају књиге већ је остала разасута у фуснотама), обрађује се страховито велики низ тема, нека питања па и ставови су веома луцидни, провокативни и занимљиви итд. Но с друге стране, тај материјал је лоше организован, књига делује претрпано и пре свега непрегледно. Моје примедбе ће се усмерити у два правца: најпре ћу говорити о стилу, а затим о садржини.

Проблем непрегледности је оно што прво упада у очи читаоцу. Највећи проблем је огроман број прегломазних фуснота које најчешће заузимају око половине странице. Ако читалац жели да их прати напореда са текстом често се изгуби и након читања фусноте заборави шта је био основни ток текста. Често се не види у ком су односу фусноте са основним текстом, па делују као да су случајно ту убачене. Надаље, аутор често убацује наводе и изреке одређених писаца без прецизног или било каквог навођења извора и референци. Учестала је употреба формулација типа *многи мисле* или *неки сматрају* итд. Занимљиво је и игнорисање устаљене филозофске терминологије (као кад аутор за следбенике Епикура уместо устаљеног *епикурејци* користи *епикурици*, стр. 34).

Велике проблеме читаоцу представља сам ауторов стил писања. Телебаковић има обичај да преко читаве стране ређа једно за другим питања (стр. 59 нпр), да прекине извођење свог аргумента напола или да га заврши тако што постави читав низ питања. Други омиљени метод који веома често користи јесте напореда навођење изолованих, апстрактних судова које поједини аутори имају о одређеном феномену. Нпр (стр. 44), крене се од Констане, па Токвила, Смита итд. Или (стр. 131) кад се ређају ставови о човеку. Уместо да види развој аргументације и стварних филозофских спорова о слободи, читалац се сусреће са једним историјским лексиконом изрека потпуно одсечених од укупне мисли, контекста, разлога свог настанка итд. Тако се долази у ситуацију да се на једној страници текста сусретне преко двадесет (!) различитих имена што заиста убија сваки смисао и могућност да се нешто од тога запамти. Телебаковић заиста покушава да тематику обрађује групишући ставове о појединим појмовима политике и политичке теорије, али је све то непрегледно урађено и неприродно поређано.

Поставља се питање зашто је аутор овако претрпао своју књигу уместо да се структурирао око неколико конкретних проблема и да их је елегантније, кохерентније и прегледније обрадио. Чини се као да је желео да на једно место смести све што је икада записао и прочитао о политици. Иде се међутим и много шире. Није јасно шта ће у овој књизи десетине страница (стр. 60 и даље) посвећених чисто епистемолошким питањима и проблематици. Или зашто се пише и о проблемима васпитања, универзитета, свакодневног живота итд. Истим темама се враћа неколико пута (нпр бирократија, слобода, породица) на различитим местима понављајући чак исте ставове или наводе.

Сам говор аутора је проблем за себе. Често (стр. 97 нпр) дискурс више подсећа на беседу проповедника који најављује апокалипсу него на рационално и аргументовано излагање филозофа. Опет с друге стране, склон је банализмима, употреби колоквијалног језика (стр. 12, „Хартија свашта трпи“, стр. 99 „недотупави“, стр. 144 „производња дебила“, стр.) или дневнокафанским опсервацијама (Сјаши Курта да узјаше Мурта, у Београду може да се гледа 55 канала на којима нема ништа паметно да се види – што напросто није тачно јер има изванредних документаристичких канала и канала који се баве светом природе – М.Ђ).

Пре него што пређем на критику Телебаковићевих ставова волео бих да истакнем неке квалитете ове књиге. Аутор се врло детаљно на неколико места (стр. 25 и стр. 216 и 247) бави питањем одређења филозофије политике и њеним положајем у односу на политику и политичку науку. Она је за њега грана практичке филозофије и за разлику од других аутора помињаних у овој књизи који инсистирају на примату етике за њу, Телебаковић сматра да ова дисциплина мора да буде свесна свог онтолошког и аксиолошког утемељења. Надаље иако само извођење није баш најбоље, веома је важно што аутор доста простора посвећује анализи насиља, проблемима рата и мира и сличним појмовима класичне политике. С друге стране и њему недостаје детаљније истраживање моћи и односа редовног и ванредног стања. Коначно више од свих осталих Телебаковић се осврће на радове домаћих колега, па не само да се помињу дела Тадића, Стојановића или Ступара, већ се аутор упушта у дијалог са њиховом аргументацијом (стр. 274 када полемички говори о Ступаровом инсистирању на етичкој основи политичких дужности).

Телебаковић међутим врло често користи непрецизну терминологију уподобљену некој његовој визури, без осврта на устаљене норме филозофског дискурса. Склон је и конструисању сопстве-

них идиома што не делује баш најсрећније. Нпр. (стр. 21) говори о *тоталитарном капитализму*. На стр. 109 као и на другим местима Октобарску револуцију назива *конзервативном револуцијом*⁶⁵⁾ што читаоца збуњује пошто се у савременој политичкој теорији тај идиом врло прецизно користи за нека друга мисаона дешавања у Вајмарској Немачкој. Или (стр. 292) аутор каже „Правни позитивизам примењиван је у *масовној психологији*..“ изnoseћи један врло нелогичан суд. Попут многих наших аутора он такође врло багателно прича о неолиберализму, глобализму, глобализовању итд не водећи рачуна о изворима, ауторима који се тим темама баве, проблемима у коришћењу тих термина и одредница итд.

Има међутим и елементарних материјалних грешака као што је нпр. невероватна следећа реченица: „После Другог светског рата је у неким земљама створено неолиберално учење о привреди, али је привредни застој у седмој деценији 20. века изазвао премоћ кејнзијанских схватања о потреби државне контроле основних токова у друштву.“ (стр. 194). Као што је познато управо је стагфлација као резултат позног кејнзијанизма који је владао након Другог светског рата изазвала повратак либералнијих економских теорија и решења на политичку позорницу. Након ових ставова следе међутим два невероватно бесмислена пасуса о конзервативизму где аутор меша све што је икада чуо да се некако повезује са овом идеологијом. Конзервативизам се, као да је половина 19. века, везује за вечне вредности, тврди се да су са њим увек отворена врата тоталитаризму итд. То је иначе потпуно у супротности са обрадом неких других тема када аутор користи потпуно *апдејтовану* литературу и аргументацију.

На крају долазимо и до ауторове нормативне позиције са које је ова књига и писана. Док је Ступарова књига рађена са експлицитно либералних становишта које аутор заступа као једину релевантну политичку филозофију, Телебаковић не заузима експлицитно свој политички и идеолошки став и труди се да представи шири спектар аутора и мишљења. Међутим из читавог његовог дела јасна је позиција са које он пише и наступа, а велики део примедба које јој се могу упутити везан је за његову нормативну позицију. Наиме аутор ове књиге је марксиста који баштини једну специфичну мешавину марксизма савета, анархизма и егзистенцијалистичког патоса слободе и неспутане индивидуалности каква је била врло популарна и раширена око 1968. Погледајмо његове кључне ставове. Он се по правилу залаже за емфатичну, апстрактну, пуну, умну слободу која не може да буде сазната нужност (стр. 24). То

65) Она је за њега конзервативна јер не укључује самоуправљање.

мора да буде пуни преображај човека и друштва (стр. 26) Он је против филозофије мањег зла јер (стр. 51) ослобођење мора да буде радикално. Он критикује либерално апострофирање негативних слобода (стр. 53) и залаже се за позитивне слободе. Најважнија реч у његовом репертоару је побуна (стр. 58) а архинепријатељ таквог светоназора су разумљиво све институције поретка, од којих је најчешће помињана „бироократија“ (стр. 90).

Телебаковић углавном брани Марксове нормативне ставове (мада ће га на једном месту критиковати што је прихватио да се Прва интернационала организује по националном кључу). Маркс је по њему говорио о правом животу, правој заједници, правој слободи, а ниједна од марксистичких револуција још увек није била права (стр. 117) Телебаковић разумљиво има право на своје политичке и идеолошке ставове, али је проблем што из такве перспективе студенти државног факултета стичу одијум према свим елементарним институцијама државе, друштва и поретка. Професор Телебаковић их у Маркузеој традицији учи да (стр. 129) „Осећање за ред омета слободу“ (?), да су држава, породица, нација искључиво манипулативне и ауторитарне институције. Погледајте следеће ставове: „Бироократија и малограђанштина наглашавају ауторитет, ефикасност, дисциплину, једнозначност. Стално потврђивање рада, реда, непромењивости не значи стабилност друштва већ досаду, глупост, назадовање.“ Породица, каже Телебаковић заједно са школом учи појединца да стрепи пред ауторитетом и продужава његову адолесценцију (стр. 157). Највећа трагедија је што се појединци у породици обликују за живот у друштву какво јесте уместо да буду чиниоци промене. Нација је такође тек заклон за малограђанштину и бироократију.⁶⁶⁾

Све у свему према овом аутору мора се по сваку цену раскрстити са неслободним светом (стр. 303), а нормативни циљ је достизање анархистичке визије самоуправних организација. Треба потпуно избацити владање и заменити га окупљањем, слободним удруживањем, пријатељством и љубављу (стр. 163). Дакле ово су нормативне основе на којима се обучавају студенти факултета чији полазници ће сутра пунити ешалоне државне администрације, дипломатије, политичких партија и других значајних институција друштва!?

66) Има у књизи још мноштво занимљивих момената. Рецимо иако изразито антирелигиозно усмерен, аутор се не либи да хвали „реформе“ Папе Ронкалија из шездесетих, односно окретање римокатоличке цркве левичарским и модернистичким стремљењима, оличеним у *теологији ослобођења* (стр. 328), док се исто тако осуђује повратак Војтиле на позиције традиционалистичке цркве. Из ове перспективе и црква би била прихватљива само да постане левичарски усмерена.

*

Три књиге које смо разматрали, упркос одређеним недостацима представљају значајан допринос за изучавање политичке филозофије код нас. Ђурићева је једина писана као хронолошки преглед мисли најважнијих представника у историји дисциплине. Она нажалост завршава развој са Марксовом мишљу пропуштајући да захвати кретања у последњих век и по. Ступар који завршава још раније (Кант је последње име које он обрађује) није имао претензију да да хронолошки развој дисциплине, већ да осим разјашњења основних појмова укаже на суштинску разлику између античког и модерног схватања политике. Телебаковић је пак покушао да има проблемски приступ и да обради једним прешироким и прегломазним захватом сва питања и проблеме које он види као важне за филозофију политике.

Све три књиге могу доста да помогну кад је у питању увођење у проблеме политичке филозофије. Онај ко их све три прочита добиће врло леп фонд знања и о мислицима и о проблемима. Но чини ми се да је такође важно да је њиховим радом одлично трасиран простор за неке будуће, још успешније подухвате тог типа.⁶⁷⁾ Не би нам сигурно сметало писање једне хронолошки рађене историје филозофије која би следила Ђурићев метод, али била иновирана и у погледу обраде класичних аутора и у погледу анализе доприноса неких двадесетовековних стваралаца као што су Шмит, Хајек или Ролс. Други рад би могао да се фокусира само на најважније појмове и проблеме политичке филозофије, али да то буде много сведеније и прегледније него што је Телебаковић покушао.

Није занемарљив ни идеолошки моменат. Ђурић, иако није био марксиста писао је у време доминације тог светоназора и његов текст несумњиво носи трагове тих утицаја. Телебаковић је прави марксиста у шездесетосмашкој традицији, а Ступар је нека врста умереног левог либерала. Стога би било занимљиво да добијемо и покушај писања прегледног дела из ове области који би урадио неко са простора деснице, било класични либерал или конзервативац.

Чини се да је ово преко потребно јер је наша политичка мисао и даље изразито лево усмерена. Ево ових дана се нпр. појављује зборник радова посвећен Љубомиру Тадићу под називом

67) Увек је најтеже онима који постављају темеље неке дисциплине изводећи пионирске радове. Они који долазе након њих већ имају одређени оквир и могу да се одређују према њему; напосто не лебде у празном простору.

*Милилац слободе*⁶⁸⁾ – незамисливо је пак да се за неког овде каже *Милилац поретка*. Други пример: прошле године је Илија Вујачић написао врло леп осврт на Тадићево стваралаштво⁶⁹⁾, упућујући на његова најважнија дела. У том чланку себе експлицитно одређује као настављача Тадићевог дела (у смислу обнове интересовања за нормативну политичку мисао, односно за практичку филозофију). Но постоји још један моменат који их спаја. Без обзира што је Тадић марксиста, а Вујачић либертаријанац њих са такође Молнаром, Ступаром и већином анализираних мислилаца повезује истицање примата побуне, слободе, индивидуалних права и сличних концепата и вредности који су по правилу с оне стране ауторитета, поретка, породице, лојалности и осталих кључних десних вредности.⁷⁰⁾ Из те перспективе постаје јасније зашто се код нас поредак тешко успоставља, ако се читава политичка култура формира око појмова и вредности који су или против поретка и ауторитета, или их виде као секундарне и изведене.

Misa Djurkovic

A STUDY OF CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY IN SERBIA

Summary

The author has undertaken the effort of making a review of the development of political philosophy in Serbia in the last half century. Given that such a review does not exist, this attempt starts from the definition of political philosophy as a discipline and its separation from political science, political theory and practical politics. Then, based on criteria obtained in that way, he proceeds by making a list of the most important authors and works, which has to result with the development of a basic canon of political philosophy in Serbia. Author starts with Marxist philosophers, and then he explores renewal of liberalism, to end with the recent development of the discipline in the last two decades. In the second part of this article, three books that were written as a political philosophy textbooks, are being thoroughly studied and critiseized.

68) *Милилац слободе*, Албатрос плус и Службени гласник, Београд, 2012.

69) Вујачић, 2011

70) Отуд Вујачић и данас хвали Тадићеву идеолошку критику конзервативизма из 1971. Тадићев модел где се хвале слобода, револуција и оспоравање, а критикују поредак, традиција и ауторитет и даље одређује нашу политичку филозофију и политичку теорију без обзира што су марксисте сменили либерали.

Key words: Political philosophy, Serbia, marxism, liberalism, order, freedom.

ЛИТЕРАТУРА⁷¹⁾

- Babic, J., Bojanic, P, (2010), *World Governance : Do We Need It, Is It Possible, What Could It (All) Mean?*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne
- Баста, Д., (1980), *Фихте и француска револуција: Испуњење нововековног природног права у Фихтеовој раној политичкој филозофији*, ИИЦ ССО Србије
- Бојанић, П., (1996), *Пријатељ – непријатељ: Карл Шмит и Жак Дерида*, Светови, Нови Сад
- Вујачић, И., (2011), „Рехабилитација практичке филозофије у делу академика Љубомира Тадића“, *Годишњак ФПН*, бр. 6, Београд, стр. 43-50.
- Глигоров, В., (ур), (1988), *Критика колективизма*, Филип Вишњић, Београд
- Глинтић, Т., (1995), *Правда, слобода, једнакост*, Српско филозофско друштво, Београд
- Деретић, И., (ур.), (2011), *Историја српске филозофије, 1*, Евро-Ѓунти, Београд
- Ђинђић, З., (1982), *Субјективност и насиље: настанак система у филозофији немачког идеализма*, ИИЦ ССО Србије
- Ђурић, М., (1979), *Утопија измене света: револуција, нихилизам, анархизам*, ИДН, Београд
- Ђурић, М., (2010), *Историја политичке филозофије*, Албатрос плус, Београд
- Ђурковић, М., (2001), *Поредак, морал и људска права*, ИЕС, Београд
- Ђурковић, М., (2005), *Капитализам, либерализам и држава*, ИЕС, Филип Вишњић, Београд
- Ђурковић, М., (2006), *Политичка мисао Цона Стјуарта Мила*, Службени гласник, Београд
- Којен, Л., (1984), „Либерализам“, *Филозофске студије*, 14, стр. 5-38, Београд
- Коштуница, В., (1977), *Политички систем капитализма и опозиција*, ИДН, Београд
- Коштуница, В., (2002), *Угрожена слобода*, ИФДТ, Филип Вишњић, Београд
- Kymlicka, W., (1990), *Contemporary Political Philosophy*, Oxford University Press
- Кимлика, В., (2009), *Савремена политичка филозофија*, НСПМ, Београд
- Кучинар, З., (2011), *Српско филозофско друштво: кратка историја. Део 1, До оснивања Југословенског удружења за филозофију и социологију (1898-1956)*, Службени гласник и Српско филозофско друштво, Београд
- Лакићевић, Д., (1994а), *Оглед о установама слободе: политичка филозофија Фридриха фон Хајека*, Нолит, ИЕС, Београд
- Лакићевић, Д., (1994б), *Филозофски извори политичког месијанства*, Светови, Нови Сад

71) Водећи рачуна о дужини текста овај попис литературе не обухвата све наслове помену-те у раду, већ само основне референце.

- Лакићевић, Д., (2003), *Метода и политика*, ИЕС и ЦЈДДС, Београд
- Levy, J., (2003), "Political theory and political Philosophy", <http://profs-polisci.mcgill.ca/levy/theory-philosophy.html>
- Нојман, Ф., (1974), *Демократска и ауторитарна држава*, Напријед, Загреб
- Нојман, Ф., (2002), *Владавина права*, Филип Вишњић, Београд
- Павићевић, Ђ., (1996), „Политички дискурс и рационалност“, *Српска политичка мисао*, бр. 1-4, стр. 79-102,
- Павићевић, Ђ., (2011), *Правда и политика: наслеђе и границе политичке филозофије Џона Ролса*, Фабрика књига, Београд
- Павковић, А., (1996), *Политичка теорија Слободана Јовановића*, ИПС, Београд
- Прокопијевић, М., (1989), *Споразумевање и рационалност: критика комуникативне теорије друштва Јургена Хабермаса*, Стручна књига, ИМРП, Београд
- Покопијевић, М., (ур.), (1996), *Људска права – теорије и примене*, ИЕС, Београд
- Ролс, Џ., (1998), *Теорија правде*, Службени лист СРЈ, ЦИД, Београд, Подгорица
- Ролс, Џ., (1998), *Политички либерализам*, Филип Вишњић, Београд
- Ролс, Џ., (2003), *Право народа*, НСПМ, Београд
- Савић, М., (2003), *Политика филозофског дискурса: практичне импликације 'постмодерне филозофије'*, Службени гласник, Београд
- Секел, Л., (1982), *О анархизму: студија о анархистичкој теорији*, ИИЦ ССО Србије, ЦДЛ ССО Хрватске, Београд, Загреб
- Секел, Л., (1989), *Комунизам и држава: критика Маркса, социјалдемократије и большевизма*, Просвета, Београд
- Сладечек, М., (2008), *Политичка заједница: концепција политичке заједнице у либерално-комунитарном спору*, ИФДТ и Филип Вишњић, Београд
- Соловјев, В., (2001), *Политичка филозофија: избор текстова*, Службени лист СРЈ, Београд
- Стојановић, С., (1969), *Између идеала и стварности*, Просвета, Београд
- Стојановић, С., (1988), *Историја и партијска свест*, Филозофско друштво Србије, Београд
- Стојановић, С., (1979), „У трагању за револуционарним етосом“, *Филозофске студије*, бр. 11, Београд, стр. 3-88.
- Strauss, L., (1988), *What is political philosophy? And other studies*, University of Chicago Press,
- Ступар, М., (1996), *Теорије о политичким дужностима*, Српско филозофско друштво, Београд
- Ступар, М., (2010), *Филозофија политике: античко и модерно схватање политичке заједнице*, ИФДТ и Филип Вишњић, Београд
- Суботић, М., (1991), *Срицање слободе*, Градина, Ниш
- Тадић, Љ., (1971), „О односу политичке филозофије и политичке науке“, у *Хрестоматија политичке знаности*, Напријед, Загреб, стр. 183 -195
- Тадић, Љ., (1967), *Поредак и слобода: прилози критици политичке свести*, Култура, Београд
- Тадић, Љ., (1972), *Традиција и револуција*, СКЗ, Београд

- Тадић, Љ., (1977), *Право, природа и историја*, Филозофско друштво Србије, Београд
- Тадић, Љ., (1987), *Ауторитет и оспоравање*, Филип Вишњић, Београд, Напријед, Загреб
- Тадић, Љ., (1988), *Наука о политици*, Култура, Београд
- Тадић, Љ., (2002), *Парергон*, Филип Вишњић, Београд
- Телебаковић, Б., (2004), *Филозофија политике*, Тајд, Београд
- Чавошки, К., (1975), *Филозофија отвореног друштва – политички либерализам Карла Попера*, Филозофско друштво Србије, Београд
- Чавошки, К., Коштуница, В., (1983), *Странацки плурализам или монизам: друштвени покрети и политички систем у Југославији 1944-1949*, Центар за филозофију и друштвену теорију, Београд
- Чавошки, К., (2008), *Макијавели*, Орфеус, Нови Сад

Resume

The article represents the author's pioneering work, which has ambitions to put some limits at a choppy sea, to try to "discipline" political philosophy in Serbia as a proper discipline, and even suggests the main directions in which we seek to understand the practising of political philosophy in Serbia. He is fully aware of the dangers and limitations, but considers this undertaking as necessary and worth of the risk. There is also hope that this attempt will provoke comments and additions of colleagues following this review, so his next work might become fuller, more comprehensive and thus more relevant.

Work on this part is also the reflection of a particular vision of political philosophy. This discipline author sees in a traditional key of practical philosophy as it was perceived by all the classical authors. It therefore always has to be aware of the necessity of close contact and exchange with practical politics. Unlike most contemporary authors who insist on an abstract normativity and universality of the alleged „clean“, unspoiled political philosophy, he believes that every valuable and vital political philosophy is fundamentally linked to its time and space in which occurs. Therefore, for the development of the Serbian political philosophy more important is study of Serbian society, institutions, political philosophy and Serbian political system, than of the American example which serves as unquestionable and implicit basis for the so-called liberal-communitarian debate. It is considered therefore that the Serbian political philosophy and Serbian politics could both have significant benefit if the connection is made between them.

Contemporary political philosophy in its establishing generally has two main tasks. The first is to properly determine and define its space and object of labor, and the other is that in this process conditionally

distinguish itself from political science, political theory and practical politics.

While the classic philosophers for example problematized the question of relations between politics and morality as one of the fundamental questions of political philosophy (which implicitly recognized the irreducibility of political philosophy to a purely moral arguments), these later authors are striving to eliminate the issue of power, so political philosophy could be reduced to debate of conflicting conceptions of justice which must be expressed in a democratic vision of the normative moral argument. Political philosophy thus becomes a kind of metaethics of language and concepts that once were existing and functioning in the field of political thinking.

The author offers an example giving the definitions of political philosophy in four different languages on Wikipedia. This study clearly shows that we are talking essentially about four different views on political philosophy, that we refer to the four political and cultural heritages or separate cosmoses, which indicate very different philosophical traditions, and that cannot be reduced to one normative ethics. Unfortunately for us there is no adequate awareness of this plurality of possible understanding of the discipline.

In determining the relationship between political philosophy and political theory, the author follows the thoughts of Jacob Levi. Levi is right when he starts from the obvious institutional differences: political theory is usually taught in departments of Political Science, while studying political philosophy is done in philosophy departments. It must be admitted that he caught well the basic lines of distinction between political philosophy and political theory today. This is even more important for us since our studying is more and more following the American model, so on one hand the political philosophy is taught at the Department of Philosophy under the increasing influence of its general analytical and pro-Anglo-Saxony transformation, and political theory is settled at the Faculty of Political Sciences as the most abstract quasi-politological discipline which primarily studies the history of political thought, or, what to say history of classical political philosophy.

And his works is therefore based on the institutional criteria, studying the works of people who are primarily philosophers, with one essential exception, works of lawyers, students of Mihailo Đurić, who revived the liberal political philosophy in Serbia during the seventies and eighties.

It however starts from the Marxist theorist who was the first political philosophers after the War, and there are three names to stand out. First, Ljubomir Tadić, who has done a lot for the construction and pro-

per understanding of the terminology of political philosophy in Serbia. In addition to its basic works, of great importance are his studies on the concept of legitimacy, with particular emphasis on two excellent essays from the late seventies, reprinted in the book Prergon (2002). Another name is Svetozar Stojanovic. His most important works in political philosophy field are *Between Ideal and Reality* (1969) and *History and Party Consciousness* (1988). With them one should mention the large study from 1979, „Searching for the revolutionary ethos,“ which is the basis for the second book mentioned. These are very nicely written works that represent the pinnacle of political philosophy in *praxis* movement. In addition to significant and fundamental critique of Stalinism, very important for that time, Stojanovic is seriously engaged in philosophy of history debates, and in an immanent critique of many of the standard Marxist settings such as historical determinism, or neglect of the role of the individual in history.

Finally there is Laslo Sekelj, the most important name in a generation of students of *Praxis* professors. Both of his books on political philosophy are still very interesting and useful, not only as an excellent introduction and overview of key Marxist and anarchist currents, but as good examples of argumentation and the development of political philosophy.

Another direction of development is beginning to emerge in the early seventies. While *Praxis* disputes remained within the framework of Marxist paradigm, like Tadic who described works of conservative thinkers to finish with criticism from the Marxist point of view, the next generation has started to address the so-called classical bourgeoisie political philosophers, exposing their views impartially, and in time slowly beginning to accept them. In the previous generation Mihailo Djuric was already a kind of forerunner of such methods. In the seventies this trend continued with his students gradually coming from the Law School: Kosta Čavoški, Vojislav Koštunica, and Danilo Basta. Although lawyers for most of their primary vocation of studies, their works have been published in philosophical journals *Theory and Philosophical Studies*. In fact these two journals within the next ten years played the most important role for renewed development of liberal political thought and the critique of Marxism in our country. In the 80s, bourgeois political philosophy with free elections and political pluralism, not only was explored but slowly advocated as an alternative model of development.

If all of these liberals were united in a struggle for political pluralism, the process of disintegration of Yugoslavia has brought a new element around which divisions and gaps among them emerged. It was

an issue of nation. One of these streams by adhering to the classics linked their struggle for liberal democracy with the struggle for national emancipation and national interest, while others became radical critics of nationalism, giving to its liberalism a note of universality and cosmopolitanism. Kosta Čavoški and Vladimir Gligorov appear to be paradigmatic cases. Gligorov shortly after the beginning of the war left Belgrade, just like Ivan Vejvoda, who was editor of important edition *Libertas* in Filip Visnjic publishing house.

Despite numerous economic and political problems, Serbia in the nineties, however, formally became a pluralistic society, and the study of non-Marxist world-view and ideology became fully legitimate activity. Moreover, Marxist and leftist traditions in this period made very little for domestic political philosophy, which is understandable in the atmosphere of fall of communism when quoting Marx has become almost politically incorrect. On the other hand, liberal political philosophy has entered a mature stage and even began to clearly recognize the conflicting trends in its development.

As a particularly interesting contributions in the nineties stand out doctoral studies, later published as a monographs of Tatjana Glintiћ, Milorad Stupar and Dragan D. Lakićević. At the same time appeared a significant monograph of Aleksandar Pavković on Slobodan Jovanović, as well as a comprehensive collection on human rights, which was edited by Miroslav Prokopijević.

The second part of the article is devoted to a detailed analysis of three recently published monographies which are designed as textbooks for the subject of political philosophy or philosophy of politics. These are books of Mihailo Đurić, Milorad Stupar and Boško Telebaković.

The research stops at that point and author announces that it will continue with work which will be concentrated around the most important examples of recent development trends of political philosophy in Serbia in the last two decades.

* Овај рад је примљен 15. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Мирољуб Јевтић

Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

РЕЛИГИЈСКИ ОРИЈЕНТИСАНЕ ПАРТИЈЕ НА ЗАПАДНОМ БАЛКАНУ*

Сажетак

Рушење једнопартијског система и распад бивше Југославије 90-тих година 20. века увело је партијски плурализам у политику свих новонасталих држава. Са увођењем вишепартизма уведена је и религија на политичку сцену. У свим новонасталим државама осетио се утицај религије на политику. Неке од политичких партија су формиране као примарно религиозне партије и самим тим увеле религију као примарну политичку чињеницу. Друге партије су, мада формиране као секуларне, показале да своју јасну инспирацију налазе у религији или традицији везаној за религију. Утицај ових партија на политички живот и прокламовану демократизацију ка којој све ове државе декларативно теже више је него јасан.

У овом тексту ће се приказати како те политичке партије делују у новонасталим државама и како својим радом доприносе демократизацији. Посебан акценат ће се ставити на анализу разлика политичких програма и политичке праксе које ће на најбољи начин показати колико поменуте партије заиста утичу на демократизацију политичких система новонасталих држава. На основу тога стећи ће се стварна слика која ће показати колико политичке партије инспирисане религијом могу да допринесу евро-атлантским интеграцијама којој све декларативно теже.

Кључне речи: политичке партије, религија, утицај, демократизација, политикологија религије.

* Овај рад рађен је у оквиру пројеката 179008 Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

После рушења комунистичког система на просторима Западног Балкана успоставио се плуралистички политички поредак. Као једна од новина на пољу политичког организовања појавиле су се религиозно оријентисане партије. При томе се под религијски оријентисаним партијама подразумевају партије које својим именом показују везу са религијом, али исто тако и оне друге које програмима или активностима на терену показују да им је остваривање религиозних циљева веома важан део идеологије и праксе.

Ова последња информација је посебно важна, јер неке од најкарактеристичнијих религијских политичких партија на Западном Балкану никада у свом називу нису имале религијске елементе. Чак им се и програм веома мало позивао на религију и религијске вредности. А све то се дешавало због специфичних односа који је рођен после рушења једнопартијског система.

Ово истраживање ћемо радити полазећи од циљева и методологије Политикологије религије, као једне од најмлађих дисциплина политикологије, која постаје све значајнија у свету политичких наука.¹⁾

Религијске политичке партије на просторима Западног Балкана су логична последица целокупног политичког и духовног поретка који ту постоји. Главне политичке нације са овог подручја: српска, хрватска, бошњачка и црногорска су формиране из идентичне етничке основе. *Дакле не сличне него идентичне основе*, и њихова најважнија разлика је припадност различитим религијама и тежњи да се различита религија представи као важна одредница нације. Специфичан је случај са црногорском нацијом. Она нема посебну вероисповест у односу на Србе, али покушава да стварањем аутокефалне цркве утврди своју посебност. Нема никакве двојбе да нема етничке нације која нема свој језик. А овде се ради управо о томе да све четири поменуте нације говоре идентичан језик, и да су стога једна етничка, али различите политичке нације. Нормално, може се говорити о томе да можда у време првих помена Хрвата и Срба међу њима постоје језичке разлике. Али данашњи Хрвати су као свој књижевни језик изабрали исти онај језик којим говоре и Срби. Зато што је етничка маса од које се формирала савремена хрватска политичка нација у време стварања говорила исти језик као и Срби, а то је штокавско наречје српског језика. Тако да су се они Хрвати, који нису говорили штокавским када су прихватили штокавски за књижевни, утопили у ону етничку масу која говори језик који говоре сви Срби. Нормално и ова чињеница

1) Mirosljub Jevtic, "Political Science and Religion", *Политикологија религије*, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

има своје нијансе. Хрватска политичка нација је веома дуга историјска чињеница и она вуче своје корене од средњег века када је напоредо са српским државама формирана и хрватска као посебан политички ентитет. Са Босном је ситуација друкчија. Босна је према Константину Порфиригениту, ученом византијском цару и писцу (913-959.), као становнике имала Србе и Хрвате, дакле нема никаквих посебних Босанаца или Бошњака. Нити као племенске ни као етничке групе.²⁾ Касније долази до формирања средњевековне босанске државе. Она тада формира посебан политички идентитет. Како су после распада Југославије формиране државе које своје идентитете темеље на националном принципу, а како су све нације Западног Балкана верски утемељене, све се то одразило и на политички живот. Нормално, имајући у виду доминантну секуларну реторику највећи број политичких партија настао на овим просторима има формалну секуларну структуру, самим тим су формално сличне или истоветне са истовременим политичким партијама у Западној Европи.³⁾ Али религијске претпоставке политичких нација нису могле да се не одразе и на политичко организовање.⁴⁾ Тако долази до формирања верских политичких партија. Како су републичке противречности, засноване на идеји политичких нација биле главни узрок распада, то су најзначајнији политички покрети и партије у већини република од почетка имале национални призив. Иза кога с обзиром на претходно речено стоје верске разлике.

Најкарактеристичнији пример у том смислу је странка муслимана СДА, која се зачала у Босни. Босанска политичка заједница је најтипичнији пример утицаја религије на политику. Тамо је у комунизму постојала нација која се звала муслиманска. Она је била продукт комунистичке власти.⁵⁾ Дакле, нација која је требало да буде лаичка категорија је имала верско име. А то и није могло да буде друкчије јер се радило о нацији која је додељена муслиманима било да су били верници у правом смислу те речи или су припадали муслиманском културном кругу. Та чињеница је важна због тога што је већина становника БиХ хришћанске верске припадности или припадају хришћанској традицији. А они се национално дефинишу као Срби и Хрвати. Самим тим муслимани као трећи верски

2) Григорије Острогорски, *Историја Византије*, Просвета, Београд, без год.

3) John Rex, "Secular Substitutes for Religion in the Modern World", *Политикологија религије*, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

4) Драган Новаковић, «Став напредњачке странке према српској православној цркви», *Политикологија религије*, Београд, бр. 2/2007, год. 1.

5) Мирољуб Јевтић, *Од Исламске декларације до верског рата у БиХ*, Филип Вишњић, Београд, 1993.

фактор у БиХ су мањина у односу на хришћане. Са друге стране како постоје Србија и Хрватска, Срби и Хрвати из БиХ више воле ове две републике него саму БиХ, коју доживљавају као свој родни крај али не и као отаџбину. Притом су они аутохтоно становништво те земље исто колико и муслимани. Чак и више, јер су Срби и Хрвати у Босни од када се о њој говори као о словенској земљи. А муслимани настају много векова касније. Што је најважније муслимани су прихватањем ислама за време османске окупације практично изгубили сваку везу са Босном као ентитетом који би требало да има своје посебно постојање. И своју су будућност везивали за османско царство. Они су одбацили БиХ као могућу посебну државу, јер им то ислам забрањује. О томе истакнути БиХ политичар муслиманске вере Адил Зулфикарпашић вели: „Познато је да је на овим просторима до Балканских ратова била Турска држава... То је била наша држава. Држава која је испуњавала наше интересе... Дакле ми смо своју еманципацију, свој просперитет, своју будућност везивали за ту турску државу и настојали да је ојачамо... Када се Турска империја повукла... Срби су у дубини душе остали наши противници, рушитељи наше земље...“.⁶⁾ Када је османско царство престало да постоји, босански муслимани су се силом прилика нашли у државама које нису волели-Аустроугарској и Југославији. И тако немогавши да се поново приближе Турској чије се царство претворило у секуларну-државу, почели су да развијају босански патриотизам, до кога им као муслиманима уствари није стало, ако он противречи заједничкој исламској држави. Али то је био једини начин да се очувају као муслимани. У том смислу Босна им је била изванредан оквир.

Међутим, идеја поновног уједињења са осталим муслиманима никада није напуштала никога из Исламске верске заједнице нити било ког од Босанаца који је исламски мислио. Зато кад се поставило питање вишестраначког организовања најпопуларнија идеја која се међу њима проширила била је идеја стварања исламске политичке партије чији би циљ био поновно уједињење са исламским светом односно престанак постојања БиХ као посебне државе. Иницијатор ове политичке организације постао је Алија Изетбеговић, муслимански интелектуалац из БиХ и политички делатник. За основ своје делатности Алија Изетбеговић и његови истомишљеници узели су његову књигу „Исламска декларација“. Основне идеје овог политичко-верског списка су следеће: „У једној од теза за исламски поредак данашњице навели смо да је природна функција исламског поретка тежња за окупљањем свих муслимана

6) Став, Нови Сад, 21.2.1992, стр. 21.

и муслиманских заједница у свијету. У данашњим приликама ова тежња значи борбу за стварањем велике исламске федерације од Марока до Индонезије, од тропске Африке до централне Азије⁷⁾. Дакле, видимо да се овде Изетбеговић залаже за уједињење свих муслимана. Самим тим за престанак постојања посебних исламских држава, па тако и БиХ. Имајући у виду овакво учење, људи окупљени око Изетбеговића желели су да створе политичку партију која би се звала „Југословенска муслиманска странка“⁸⁾. Та се иницијатива сударила са тада владајућим политичким ставом у БиХ да је формирање политичких странака са верским предзнаком недопустиво. Суочивши се са тим, иницијатори су одлучили да странци промене име тако је створена „Странка демократске акције“, скраћено СДА.⁹⁾ То је посебно разјашњено саопштењем за јавност следеће садржине: „Почетна замисао иницијатора, односно већине њих, била је да покрену формирање странке под називом „Југословенска муслиманска странка“. У међувремену је донесен закон о удруживању који је... забранио стварање удружења на националној и верској основи...“¹⁰⁾. Због тога је одлучено да се будућој странци да име које ће омогућити регистрацију. Тако је донета одлука да се странка назове „Странка демократске акције“, скраћено СДА. Странка је формирана 26. маја 1990. године. Из Програмске декларације види се одмах да се ради о верској странци. Члан 1. о томе каже: „Странка демократске акције је политички савез грађана Југославије који припадају муслиманском културно-повјесном кругу, као и свих других грађана Југославије који прихватају програм и циљеве странке“¹¹⁾. Најважније од свега јесте чињеница да је странка од почетка била формирана као панисламска што се из поменутог члана 1. види. Зато што тај члан вели да странка треба да окупи све муслимане Југославије, а они нису само српско-говорећи муслимани из БиХ, већ и Албанци и Турци али и Цигани односно Роми јер је и део њих муслиманске вере. Дакле муслимане из Босне, Србије и Македоније, односно целе ондашње Југославије. Говорећи о карактеру те странке њен први председник Алија Изетбеговић је рекао: „... Ово је муслиманска партија која јако личи на свој народ... То је вјернички народ. На његовој љествици

7) Изетбеговић, исто, стр. 46.

8) *Борба*, 29. III 1990, Београд.

9) Исто

10) *Саопштење за јавност*, публикација Иницијативног одбора СДА, Сарајево, март 1990.

11) *Програмска декларација*, издавач СДА, Иницијативни одбор, Сарајево, мај 1990.

вриједности вјера представља сам врх¹²⁾ Значај ове политичке партије за политички живот БиХ и бивше Југославије најбоље се види из податка да је она окупила сво становништво муслиманске вере у БиХ, Рашкој области Србије, коју муслимани радије називају Санџаком и у великом делу Црне Горе.

Ова политичка странка је од тада па до данас главни политички представник муслимана из БиХ, а истовремено преко странака које су из ње произашле води велики део муслиманске популације у Србији и Црној Гори. Она је како видимо формирана 1990. године, а данас после 22 године њен представник и син оснивача Алије Изетбеговића, Бакир јесте представник СДА у трочланом Председништву БиХ¹³⁾, Председништву које има статус колективног шефа државе. Све то показује снагу те политичке партије и њено место у политичком животу БиХ. А самим тим се види да је то најважнија муслиманска партија, и истовремено доказ колико су верске политичке партије значајне за политички живот БиХ, а самим тим и Западног Балкана.

Веома је важно истаћи да је са временом услед политичких прилика део СДА који делују у Србији променио свој политички програм и оделио се од СДА из Сарајева. Као резултат тога основана је нова политичка партија муслимана из Рашке области или Санџака, под именом „Бошњачка демократска заједница“. Зашто је та политичка партија створена види се из следећег става: „Након што је Странка демократске акције (СДА) издала бошњачке националне интересе и довела бошњачки народ до тешке дезорјентисаности и незнања, бошњачке патриоте Санџака се нису дале деморализирати, већ су могле снагу да наставе борбу за слободу свога народа. Млади, храбри и поносни Бошњаци Санџака, на челу са муфтијом Муамером Зукорлићем, ступили су на политичку сцену, преузимајући бригу и одговорност за свој народ. На темељима тог бошњачког ослободилачког покрета основана је политичка партија – Бошњачка демократска заједница (БДЗ) која је, ради своје безрезервне борбе за права Бошњака, постала доминантан политички фактор у Санџаку¹⁴⁾.“ Како видимо врло директно се ова политичка партија, која у своме називу нема ислам, представља као политичка странка коју предводи верски поглавар великог дела муслимана Санџака са титулом муфтије. И њена се борба своди на борбу

12) Грађанска република или грађански рат, *Ослобођење*, Сарајево, 28.9.1990, стр. 3.

13) <http://www.predsjetnistvobih.ba/biogr/?cid=8148,2,1>

14) http://www.islamskazajednica.org/index.php?option=com_ezine&task=read&page=2&category=13&article=6311

за верска права муслимана. Дакле то је типично верска политичка партија инспирисана деловањем верског поглавара. Међутим, муфтија није на њеном челу, већ ту дужност обавља лаик. Али је зато муфтија учествовао на председничким изборима 6. маја 2012. у Србији и то баш као верски поглавар са свим обележјима верског функционера. И на тим изборима је освојио 1,1% гласова.¹⁵⁾ Док је странка освојила један мандат у парламенту Србије, али у коалицији са другим мањинским странкама.¹⁶⁾ Да би се видело колика је њена реална снага ваља истаћи да су две супротстављене листе у Новом Пазару, граду где је седиште организације и највећа концентрација муслимана, БДЗ освојила треће место, иза две друге конкурентске муслиманске странке. Највише гласова освојила је листа Расима Љајића: 14190, затим Сулејмана Угљанина: 11.430, БДЗ: 8638.¹⁷⁾

Друга важна етничка групација Западног Балкана у којој доминира ислам јесу Албанци, који насељавају Косово и Метохију. Албанци Косова и Метохије су претежно муслимани по вероисповести, али међу њима постоји мала римокатоличка мањина. Према последњим проценама на Косову живи 1.836.529 становника. Претежна већина становника су муслимани.¹⁸⁾ Међу политичким партијама које делују на Косову делује мала политичка партија која се зове „Партија правде“. Она се дефинише као партија која за идеологију има религиозни конзервативизам. Њен председник је Ферид Агани. Партија се бори за интересе муслимана.¹⁹⁾ Између осталог снажно подржава акцију изградње централне приштинске џамије за све већи број муслимана који практикују своју веру. Ова партија се залаже за омогућавање девојкама да у школама на главама носе мараме и за увођење верске наставе у школски програм.²⁰⁾ На изборима 2004. године партија је освојила 1 посланичко место од 120, а на изборима 2010. освојила је 3 од 120 посланичких места.²¹⁾

15) <http://www.cesid.org>

16) <http://www.politika.rs/rubrike/Politika/Izbori-Srbija-odziv.lt.html>

17) <http://www.politika.rs/vesti/najnovije-vesti/U-Novom-Pazaru-najvise-glasova-osvojila-lista-Rasima-Ljajica.sr.html>

18) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html>

19) Драган Новаковић, «Исламска заједница у функцији остваривања албанских националних интереса», *Политикологија религије*, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

20) Gregory R. Copley, “Meeting the Burden of Statehood: Is Kosovo Ready?”, *Политикологија религије*, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

21) http://www.enotes.com/topic/Justice_Party_%28Kosovo%29

Горе смо споменули да има нешто римокатолика на Косову. Најпрецизнији податак о томе дао је покојни косовски бискуп римокатоличке цркве Марк Сопи, који је најбоље знао колико има верника. Он је казао да на Косову живи око 20.000 римокатолика.²²⁾ Лако је израчунати да је то око један посто укупног становништва. Али они су по етничкој припадности не само Албанци него и Хрвати, што значи да је број Албанаца римокатолика испод један посто. А то је занемарљива цифра. Ове податке дајемо стога што је на Косову и Метохији формирана и демохришћанска партија која би требало да окупља те Албанце. Партија се зове „Албанска хришћанско-демократска партија“ (Albanian Christian Democratic Party of Kosovo).²³⁾ Већ сама чињеница да римокатолика Албанаца скоро да и нема намеће питање зашто је та партија формирана? Разлог за то је једноставан. Албанско становништво на Косову скоро је сво муслиманско. Код Албанаца постоји страх да их не повежу са исламским екстремизмом па да због тога не изгубе подршку Запада. Управо зато што је у последње време неколико Албанаца извршило терористичке акте против интереса САД и Западних земаља. А све то у име ислама.²⁴⁾ Из тога разлога је на иницијативу муслиманских Албанаца, пре свега покојног вође албанског покрета на Космету муслимана Ибрахима Ругове формирана ова политичка партија. Како није имала довољно чланова римокатолика у њу су се укључили и муслимани.²⁵⁾ Све то са циљем да се покаже како су Албанци муслимани, само површно исламизовани и да теже европским и хришћанским вредностима. У програму партије јасно стоји да се она залаже за демохришћанске вредности. Тако да је на изборима 2004. године ова партија освојила 1,8% гласова и два посланичка мандата у скупштини КиМ. Дакле, освојила је више гласова него што има римокатолика.²⁶⁾ У информацијама које се о партији дају јасно се истиче да је партија „близак савезник Демократског савеза Косова“.²⁷⁾ А то је била најјача албанска политичка партија кроз читаву политичку активност у последњој деценији 20-ог века.

22) "Guerre etniche: una fatalita? Un esempio il Kosovo", *Caritas*, 2001, Вићенца, Италија.

23) http://en.wikipedia.org/wiki/Albanian_Demochristian_Party_of_Kosovo

24) Тако је Албанац Арид Ука на Франкфурском аеродрому убио два америчка војника уз муслиманске повике „Алаху екбер“. <http://www.nationalreview.com/corner/261217/arid-uka-islamic-terrorist-was-so-hard-say-daniel-foster#>

25) http://en.wikipedia.org/wiki/Albanian_Demochristian_Party_of_Kosovo

26) Zoran Matevski, "Religious Dialogue and Tolerance - Theoretical and Practical Experiences of Differences and Similarities", *Политикологија религије*, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

27) http://en.wikipedia.org/wiki/Albanian_Demochristian_Party_of_Kosovo

Када се говори о Албанцима онда се никако не сме занемарити да у републици Македонији живи 25.2% Албанаца. Што чини око 500.000 становника. Они су практично сви муслиманске вероисповести. И слично Хрватима у БиХ, према свим подацима они су најрелигиозније муслиманско становништво у бившој Југославији.²⁸⁾ Али ниједна значајна политичка партија Албанаца из ове државе нема у свом називу неку асоцијацију на религију.²⁹⁾ Одговор на питање зашто је то тако, сличан је одговору зашто на Косову нема албанских исламских партија са великим утицајем на бирачко тело. Он се састоји у чињеници да су постојеће политичке партије Албанаца од почетка своје активности ислам уткале у идеју албанског национализма. Тако да је свако позивање на албански национализам уствари позивање на ислам, колико год то деловало противречно. Такве политичке партије су: „Демократска унија за интеграцију“ и „Демократска партија Албанаца“.³⁰⁾ Али поред Албанаца у Македонији живе и други муслимани. Било да се ради о Македонцима или онима пореклом из Босне и Рашке области, или се ради о Турцима и Циганима, односно Ромима. Муслимани који себе декларишу као Бошњаке су формирали политичку партију СДА. Дакле партију која је у неку руку огранак истоимене партије из БиХ. Та партија има идентичан однос према исламу као и СДА у БиХ.³¹⁾

Међу партијама које окупљају православне нема партија са верским предзнаком.³²⁾ Али их је било раније. Оне су биле неуспешне у прикупљању чланова па су се угасиле и више не постоје у политичком животу ове државе. Те партије су биле: „Демократска партија за православно јединство Срба и Македонаца“ и „Демокришћанска партија Македоније“.³³⁾

Занимљиво је стање у Црној Гори. Тамо према списку политичких партија такође нема ниједне странке која у свом називу има

28) Мирољуб Јевтић, *Албанско питање и религија*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2010.

29) http://mk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B8_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%B8_%D0%B2%D0%BE_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%98%D0%B0

30) Исто.

31) Исто.

32) Dushka Matevska, "The Relationship Between the Political and Religious Elite in Contemporary Macedonian Society", *Политикологија религије*, бр. 1/2011, год. 5.

33) Исто.

религијске елементе.³⁴⁾ Али свако ко имало зна ситуацију у овој држави упознат је са чињеницом да се главна разлика међу припадницима већинског православног народа који чини 74.2%³⁵⁾, своди на питање да ли су Срби или Црногорци, односно да ли припадају Српској православној цркви или од православног света непризнатој Црногорској православној цркви.³⁶⁾ Зато у програмима утицајних политичких партија има информација које говоре о овом проблему. Владајућа политичка партија је формално лева грађанска партија - Демократска партија социјалиста.³⁷⁾ Али то није сметало њеном неспорном вођи Милу Ђукановићу да у партијски програм у тачку 20 убади следећи став: „Партија (је) посвећена превазилажењу свих подјела у Црној Гори које могу угрозити стабилност, просперитет и међународни углед Црне Горе. Пошто су православни вјерници у Црној Гори подијељени, превазилажењу ове подијељености најбоље погодује јединствена и организациона самосталност православне вјерске заједнице, уз пуно поштовање и афирмацију црногорског државног, националног и културног идентитета и међунационалног склада“.³⁸⁾ Логично је стога да су српске опозиционе партије у Црној Гори својим програмским актима истакле ову чињеницу. Али нормално полазећи од супротних позиција. Како видимо Ђукановићева партија се залаже за уједињење две цркве у једну која би имала назив црногорска. Сасвим друкчије на ту чињеницу гледају опозиционе странке. Највећа опозициона странка је СНП - Социјалистичка народна партија, такође грађанска странка. Али као странка која окупља пре свега Србе, о црквама и верским заједницама каже следеће: „СНП ЦГ дубоко поштује традиционалне цркве и вјерске заједнице, Митрополију црногорско-приморску и остале канонске православне епархије, Римокатоличку цркву и Исламску заједницу“.³⁹⁾ Како је митрополија део српске цркве јасно је на чијој је страни СНП. То истовремено значи да не признаје отцепљену црногорску православну цркву. Сличне ставове имамо и код других српских странака каква је „Нова српска демократија –

34) http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%B0%D0%BA_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D1%83%D0%A6%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%98_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8

35) <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html>

36) Мирољуб Јевтић, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију Београд, 2009.

37) http://www.dps.me/images/stories/Kongres/VI_KONGRES_Program.pdf

38) http://www.dps.me/images/stories/Kongres/VI_KONGRES_Program.pdf

39) <http://www.snp.co.me/strana.asp?kat=1&id=6150>

НОВА“ итд. Тако НОВА у свом програму истиче: „Српској православној цркви припада значајно мјесто у националном васпитању и духовној обнови нашег народа. НОВА се бори за достојанство и имовинско-правни статус Митрополије Црногорско-приморске и епископија Будимљанско-никшићке, Захумско-херцеговачке и Милешевске. Истовремено, обезбједићемо достојанство, заштиту и социјалну сигурност за свештенике Српске православне цркве и представнике осталих традиционалних вјероисповијести у Црној Гори“. ⁴⁰⁾ Из наведеног видимо да се у Црној Гори на веома специфичан начин централни проблем унутрашње политике врти око религије. И да формално грађанске и нерелигиозне партије велики део своје борбе свODE на питања која су неодвојива од религије.

Ситуација у другим државама насталим на развалинама Југославије је такође веома занимљива. У Србији нема снажне политичке партије која би се отворено или суштински борила првенствено за верске циљеве. Било је покушаја да се формирају, али су те партије брзо престале да функционишу, јер нису могле да окупе чланство. Један од покушаја таквог типа била је: „Српска Светосавска странка“. Она је формирана после увођења вишестраначја 90-тих година. На почетку програмских начела наведено је да је циљ странке „усмерен на духовну (верску, моралну и културну) обнову српског народа...“ ⁴¹⁾ Свети Сава, као први архиепископ аутокефалне српске цркве, је пре свега верска личност и свака активност која има у виду његову личност и инспирише се њиме има у виду његову делатност на верском пољу. Тако је јасно да ко год се бори за светосавске циљеве мора да се бори и за православне вредности. Али чињеница да је странка створена у посткомунистичком друштву у коме је мешање вере и политике било јерес нагнало је осниваче да ставе у програмским начелима ограду и да кажу да је странка „...грађанска, а не верска“ ⁴²⁾ Колико та ограда има смисла види се из принципа странке који је следећи: „у основи нашег програма као трајно надахнуће лежи живо Светосавље“. Тежња странке да оствари везу са извршном влашћу је видљива из програма где стоји да: „Председник државе, владе и министри полажу заклетву пред српским патријархом“ ⁴³⁾ Ова политичка партија није никада успела да постане парламентарна и са временом се угасила.

40) <http://www.nova.org.me/node/20>

41) *Програмска начела Српске светосавске странке*, недатирано и без места издања.

42) Исто.

43) Исто.

Поред ње било је још неколико покушаја да се формирају политичке партије које би се залагале за верске вредности. Али су оне нестале много раније са српске политичке сцене неголи „Српска Светосавска странка“. Таква је била нпр. „Хришћанско-еколошка странка“. На основу штурих информација које су се могле наћи, она је више него претходна била окренута покушају да српски политички живот повеже са вером. Али од њених настојања није било ништа. Као резултат великог степена секуларизованости српског бирачког тела и саме природе православне варијанте хришћанства као доминантне религије Срба, формирање политичких партија на верским основама није дало неких великих резултата. Највећи успех у томе смислу јесте формирање Демохришћанске странке Србије-ДХСС. Када се говори о ДХСС онда ваља истаћи да то није класична верска партија, односно да се ради о типичној демохришћанској партији какву европска политичка традиција и политички живот веома добро познаје. Партија је формирана 1997. године. Била је део политичке коалиције која је срушила са власти Слободана Милошевића 2000. године и имала министра у влади Србије од 2000-2004. Према програмским начелима партије њена веза са хришћанством се види из почетне одреднице: „Демохришћанска странка Србије припада породици партија европске хришћанске демократије. Њено основно политичко уверење почива на два равноправна принципа: на принципу јемстава појединачних права грађана и приватне иницијативе и на принципу друштвене солидарности засноване на *хришћанском моралу*“.⁴⁴⁾ Како видимо ради се о типичној демохришћанској партији формираној на традицијама европске хришћанске демократије. Њен основни проблем у српском друштву јесте то што су овакве партије продукт римокатоличке средине. Тако да се православна средина Србије није много отворила према оваквој политичкој организацији. Важно је да опција која окупља велики број грађана Србије око Бориса Тадића и даље сарађује са Демохришћанском странком, и да је њен председник као кандидат на парламентарним изборима маја 2012. године добио посланички мандат.⁴⁵⁾

Посебно важан фактор на Западном Балкану јесте република Хрватска. Према свим анализама рађеним још у време комунистичке Југославије становништво Хрватске показивало је знатно већу везаност за религију него житељи Србије. Логично би стога

44) http://www.dhss.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=159&Itemid=695&lang=cir

45) http://www.dhss.org.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=161&Itemid=697&lang=cir

било да је присуство партија које се инспиришу религијом веће него у Србији. Стога ћемо погледати шта показује тамошња стварност.

Од почетка вишестраначја видело се да везаност становника Хрватске за религију не може да се не одрази на политичко организовање.⁴⁶⁾ Одмах са вишестраначјем дошло је до формирања политичких партија које су свој програм и идеологију заснивали на вери. Данас у Хрватској према регистру политичких странака постоје следеће политичке партије где у имену доминирају верски појмови: „Хрватска демокршћанска странка“, „Хрватска кршћанска демократска унија“ и „Кршћанска социјална унија“. Говорећи о својој идеологији „Хрватска демокршћанска странка“ каже: „Свој политички наука она темељи на социјалном науку католичке цркве, те на синтези богатих повијесних, културних и политичких искустава свих хрватских нараштаја. Та искуства узима као основу за разумијевање друштвених процеса, разумијевање својих грађана и њихових потреба, те разумијевање међународних субјеката када је у питању њихов однос према хрватској држави, дакако, водећи рачуна о сувременим међународним политичким односима, те социјално—психолошко-господарским и политичким специфичностима сувремене Хрватске“.⁴⁷⁾ Како видимо ова политичка партија свој политички програм базира на друштвеном учењу римокатоличке цркве.⁴⁸⁾ Самим тим се јасно сврстава у политичке партије које се руководе демохришћанском идеологијом.

„Хрватска кршћанска демократска унија“ у свом програму полази од следећих ставова везаних за демохришћанску идеологију: „Судјелујући у власти залагат ћемо се, на демокршћанским начелима, за добробит Хрватске, хрватског народа и осталих грађана, као и за рјешавање проблема хрватског народа изван Хрватске“.⁴⁹⁾ И зато додају: „Демокршћанство за демокршћане није преживјела доктрина, него оживотворење друштвеног наука Цркве који служи као конкретни програм рада“.⁵⁰⁾ Трећа политичка партија интересантна за овај рад јесте: „Кршћанска социјална унија. У њеним темељним начелима стоји: „Просуђујући друштвену стварност закључујемо да је она неприхватљива из перспективе кршћанског

46) Biljana Ribic, "Relations between church and state in Republic of Croatia", *Политикологија религије*, бр. 2/2009, год. 3.

47) <http://www.demokrscahids.hr/dobro-dosli/programska-nacela>

48) *Катекизам католичке цркве*, Хрватска бискупска конференција, Загреб, 1994.

49) <http://www.hkdu.hr/program/opredjeljenja>

50) Исто.

свјетоназора. Ми кршћани немамо се право с тиме помирити, стога желимо дати свој допринос уграђујући наша начела у стварање нових друштвених односа. Наша начела темеље се на нашој вјери из чега произлази наш став о животу и саставу вриједности, при чему не претендирамо наступати у име своје вјерске заједнице, већ као грађани који по својој кршћанској савјести тај састав уграђују у темеље друштвених односа“.⁵¹⁾ Најважније од свега је истицање да се ова политичка партија не слаже са постојећим политичким и друштвеним поретком полазећи од учења римокатоличке цркве. Али је исто тако важно рећи да партија не делује као верска заједница, нити у њено име, већ се руководи учењем цркве у политичком животу, без самог мешања цркве у политику.

За политички живот Хрватске веома је важно истаћи да је према многим изворима и једна од најутицајнијих политичких партија у Хрватској „Хрватска демократска заједница“ ХДЗ, партија која је дуго водила Хрватску, доживела значајне промене у смислу претварања у демохришћанску партију.⁵²⁾ То није само пракса ХДЗ, већ је ушло и у партиски програм. Тако у програму постоји посебно поглавље које је насловљено са: „Држава социјалне правде и кршћанских вриједности“.⁵³⁾ Последња информација показује колико је важно водити рачуна о утицају религије на политику у случају те важне државе на Западном Балкану. Зато што се ради, како смо рекли, о странци која је дуго времена водила Хрватску и данас је најјача опозициона партија.

На основу тога можемо закључити да је политички живот Хрватске у веома великој мери одређен политичким деловањем које се инспирише римокатоличким социјалним учењем. И да је за сво време власти ХДЗ римокатоличка друштвена и политичка доктрина била подигнута у ранг државне политике.

Када анализирамо хрватски политички корпус без обзира на државне границе видећемо да су одређени облици политичког организовања који се базирају на религији присутни и код Хрвата у суседној БиХ. Према старим анализама религиозности знамо да су Хрвати у БиХ религиознији део хрватског народа. Али ако погледамо списак политичких странака у БиХ видећемо да тамо постоји велики број партија које имају хрватски појам у имену, али да су само две регистроване са појмом римокатолицизма у називу.

51) <http://free-st.htnet.hr/KSU/temeljnanacela.htm>

52) *Борба*, Београд, 15.10.1993, стр.8.

53) <http://www.hdz.hr/program/drzava-socijalne-pravde-i-krscanskih-vrijednosti-socijalno-odgovorna-hrvatska>

То су: „Хрватски демокршћани“ и „Хрватска кршћанско демократска унија БиХ“.⁵⁴⁾ За прву стоји да је променила име у „Хрватско заједништво Босне и Херцеговине (ХЗХ-Б)“ после спајања са делом друге.⁵⁵⁾ „Хрватско заједништво БиХ“ се дефинише као демохришћанска странка. Дакле у основи њеног политичког програма су друштвене и моралне вредности римокатоличке цркве. Странка је створена 2008. године. Партија се темељи на „кршћанској слици човјека и слободарској државотворној мисли и пракси“.⁵⁶⁾ Али оно што је важно јесте да се ова странка са још три друге странке ујединила 2010. године и од тада наступа под именом „Хрватске странке права (ХСПБиХ, ХНЗ, ХЗХ-Б)“.⁵⁷⁾ Тако да се име демохришћани губи из назива. Важно је истаћи да у парламенту БиХ водећу снагу међу Хрватима ипак имају странке које се у свом називу не позивају на хришћанске вредности него пре свега на националну одредницу - Хрвати.⁵⁸⁾

Када се то упореди са изнетим податком да су Хрвати у БиХ у принципу везанији за римокатоличку цркву него Хрвати у Хрватској, поставља се питање, откуда онда у парламенту мање посланика из партија које су декларисане као демохришћанске него оних које су национално одређене. Одговор на то питање јесте у томе што су у БиХ и Хрвати исто, као и остала два конститутивна народа конфесионално интегрисали у национално. Стога се не може начинити јасна разлика између ова два пола. То се најбоље може приметити ако се анализирају остале хрватске странке у БиХ, нарочито оне које су најјаче. Таква је нпр. „Хрватска демократска заједница Босне и Херцеговине“. То је странка која се од почетка вишестраначја наметнула као водећа хрватска странка у БиХ. На првим вишестраначким изборима за парламентар БиХ 1990. године освојила је огромну већину хрватских гласова и заједно са СДС, странком Срба и СДА формирала власт на нивоу Републике. Ако сада погледамо идеологију те странке видећемо да се странка идеолошки профилише као демохришћанска.⁵⁸⁾ У свом програму она каже „Хрватска демократска заједница БиХ је народна-пучка странка која окупља све слојеве хрватскога народа и других гра-

54) http://hr.wikipedia.org/wiki/Popis_politi%C4%8Dkih_stranaka_u_BiH

55) http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_demokr%C5%A1%C4%87ani_%28Bosna_i_Hercegovina%29

56) http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatski_demokr%C5%A1%C4%87ani_%28Bosna_i_Hercegovina%29

57) https://www.parlament.ba/sadrzaj/about/general_info/default.aspx?id=20339&langTag=bs-BA&pril=b

58) http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_demokratska_zajednica_Bosne_i_Hercegovine

ђана Босне и Херцеговине, на начелима демократије и хришћанске цивилизације и отворена је за припаднике свих конститутивних народа и националних мањина који прихватају њезин Програм и Статут. Хрватска демократска заједница (ХДЗ) БиХ је демокршћанска и социјална странка⁵⁹⁾. Колика је спрега верског и националног код становника Босне види се из примера једног од првих председника ове странке, Давора Периновића. Периновић је први председник ХДЗ и оснивач партије. А то је био само зато што га је мајка Хрватица и римокатолкиња васпитала да више воли Хрвате, него Србе, а отац му је Србин. Што је посебно важно Периновић је крштен у православној цркви.⁶⁰⁾

Из ове партије се због неслагања издвојила „Хрватска демократска заједница 1990“. И она је као своју идеологију узела демокрхришћанство.⁶¹⁾ У програмској декларацији стоји у члану 1: „ХДЗ 1990 је народна, социјална и демокршћанска странка“.⁶²⁾

Ако погледамо суседну Хрватској републику Словенију, најразвијенију земљу насталу на Западном Балкану после распада Југославије видећемо следећу ситуацију. Словенија је за сада једина држава Западнoг Балкана чланица ЕУ, самим тим њене партије утичу на креирање политике ЕУ. Према сада видљивом стању, у парламенту Словеније се налазе две политичке партије које као своју идеологију узимају хришћанску демократију. То су: „Словеначка народна партија“ и „Нова Словенија-Хришћанска народна партија“. Ове две партије у садашњем парламенту Словеније имају 10 народних посланика.

Члан 1.2 програма „Словеначке народне партије“ је насловљен са „Наша политика је заснована на одговорности и хришћанско-демократским вредностима“.⁶³⁾ У програму стоји: „Словеначка народна странка поштује темељна начела хришћанске културе... Словеначка народна странка је део хришћанско-социјалне европске традиције и чланица Европске народне странке“.⁶⁴⁾

Друга важна странка Словеније која се залаже за хришћанске вредности у политици јесте „Нова Словенија-Хришћанска народна партија“. Она заступа снажну конзервативну хришћанску позици-

59) <http://www.hdzbih.org/e-dokumenti/hdz-bih.html>

60) <http://www.bhdani.com/arhiva/141/t418a.htm>

61) http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_demokratska_zajednica_1990

62) <http://www.hdz1990.org/category/hdz1990/programska-deklaracija>

63) <http://www.sls.si/bin?bin.svc=obj&bin.id=F6ADED3C-1912-A13B-76AA-3B868A6F226F>

64) Исто.

ју. „Залаже се за традиционалне друштвене вредности и заступа позицију католичке цркве у моралним питањима“.⁶⁵⁾

Како видимо обе политичке партије се у својој политици опредељују за примену хришћанских вредности у политици и што је посебно важно залажу се за моралне вредности које заступа римокатоличка црква. Истовремено су и за европске интеграције.⁶⁶⁾ А познати су нам ставови римокатоличке цркве по многим питањима за које се бори већина у ЕУ. Ту пре свега мислимо на питање сексуалних мањина итд. Питањима по којима римокатоличка црква има друкчији став него већина у ЕУ. А то се види по усвојеним законима, против којих је римокатоличка црква у принципу.

За сам крај текста рећи ћемо следеће: демократизација која је захватила Западни Балкан после слома једнопартијског система изродила је вишестраначје. Као последица слободе партијског организовања дошло је до стварања религиозних партија или партија које, мада грађанске, велики део своје активности свде на борбу за интересе који су директно повезани са вером и верским заједницама. Стога је овај проблем веома интересантан за политикологију религије, која томе феномену мора да посвети далеко већу пажњу.

Miroljub Jevtic

RELIGIOUSLY ORIENTED PARTIES AT WESTERN BALKANS

Summary

Demolition of single-party system and the disintegration of former Yugoslavia during 1990-ies introduced a policy of political pluralism in all newly established countries. With the introduction of the multiparty system, religion was introduced to the political scene. In all newly established countries, the impact of religion onto politics was felt. Some of the political parties were formed as the primary religious parties and thus they introduced religion as the primary political fact. Other parties although formed as secular ones they indicated that their inspiration comes from religion or tradition related to religion. The influence of these parties in political life and proclaimed democratization, that all of these counties aspire to it is more than clear.

65) http://en.wikipedia.org/wiki/New_Slovenia

66) Исто.

This paper will show how these political parties that operates in newly formed countries and how their work contributes to democratization. Special emphasis will be put on the analysis of political differences and political practices that will show us in the best way that the aforementioned parties indeed influence the democratization of political systems in those newly formed countries. Based on that the real picture gain will be acquired showing how political parties inspired by religion can contribute to Euro-Atlantic integration to which all of them declaratively tend to.

Keywords: Political parties, Religion, Influence, Democratization, Politology of religion.

ЛИТЕРАТУРА

Борба, Београд.

Владимировна, Анастасија Митрофанова, „Интеграција православног света“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2010. «Грађанска република или грађански рат», *Ослобођење*, Сарајево, 28.9.1990, стр. 3.

«Guerre ethnique: une fatalita? Un esempio il Kosovo», *Caritas*, 2001, Вићенца, Италија.

Живковић, Гордана, „Црква и српска друштвена заједница“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2009.

Јевтић, Мирољуб: *Албанско питање и религија*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2010.

Јевтић, Мирољуб: *Од Исламске декларације до верског рата у БиХ*, Филип Вишњић, Београд, 1993.

Јевтић, Мирољуб, „Political Science and Religion“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

Јевтић, Мирољуб: *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, 2009.

Катекизам католичке цркве, Хрватска бискупска конференција, Загреб, 1994.

Matevska, Dushka, „The Relationship Between the Political and Religious Elite in Contemporary Macedonian Society“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 1/2011, год. 5.

Matevski, Zoran, „Religious Dialogue and Tolerance - Theoretical and Practical Experiences of Differences and Similarities“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 1/2007, год. 1.

Милосављевић, Александар, „Нови програм социјалистичке партије Србије и (ре)дифинисање идеолошке матрице“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2011.

Милошевић, Зоран, „Тоталитарни покрети и идеје на истоку Европе“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.

- Новаковић, Драган, „Став напредњачке странке према Српској православној цркви“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 2/2007, год. 1.
- Новаковић, Драган, „Исламска заједница у функцији остваривања албанских националних интереса“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 1/2007, год. 1.
- Острогорски, Григорије: *Историја Византије*, Просвета, Београд, без год.
- Програмска начела Српске светосавске странке*, недатирано и без места издања.
- Rex, John, „Secular Substitutes for Religion in the Modern World“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 1/2007, год. 1.
- Ribic, Biljana, „Relations between church and state in Republic of Croatia“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 2/2009, год. 3.
- Саопћење за јавност*, публикација Иницијативног одбора СДА, Сарајево, март 1990.
- Став*, Нови Сад, 21.2.1992.
- Стојановић, Ђорђе, „Однос харизматског политичког вођства и либералне демократије“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2010.
- Цветићанин, Невен В., „Шездесетосмаши, нови друштвени покрети и потирање класичне поделе на левицу и десницу у постмодерном добу“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.
- Copley, Gregory R., „Meeting the Burden of Statehood: Is Kosovo Ready?“, *Политикологија религије*, Центар за проучавање религије и верску толеранцију, Београд, бр. 1/2007, год. 1.
- Шуваковић, Урош, „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990-2000“, *Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2009.
- Шуваковић, Урош, „Дилеме традиционалне дијалектичке дихотомије политичких партија на левицу и десницу у савременом друштву“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010.
- Шутовић, Милојица, „Политички плурализам и/или национални монизам“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2010.

Вебсајтови:

- <http://www.hkdu.hr/program/opredjeljenja>
- <http://free-st.htnet.hr/KSU/temeljnanacela.htm>
- <http://www.hdz.hr/program/drzava-socijalne-pravde-i-krscanskih-vrijednosti-socijalno-odgovorna-hrvatska>
- https://www.parlament.ba/sadrzaj/about/general_info/default.aspx?id=20339&langTag=bs-BA&pril=b
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_demokratska_zajednica_Bosne_i_Hercegovine
- <http://www.hdzbih.org/e-dokumenti/hdz-bih.html>
- <http://www.bhdani.com/arhiva/141/t418a.htm>
- http://hr.wikipedia.org/wiki/Hrvatska_demokratska_zajednica_1990
- <http://www.hdz1990.org/category/hdz1990/programska-deklaracija>

<http://www.sls.si/bin?bin.svc=obj&bin.id=F6ADED3C-1912-A13B-76AA-3B868A6F226F>

http://en.wikipedia.org/wiki/New_Slovenia

Resume

New political reality was made in Western Balkans after the collapse of single-party system. One of the main characteristics of this new reality was incorporation of multi-party system, especially political parties which have based their political program on religion. We should point out the fact that former Yugoslavia was based on the grounds of Marxists ideology, which is dominantly materialistic and atheistic. It means that this ideology did its best to erase people's religious consciences and possibility that religion can be a political subject and factor. However, after the collapse of this system, the possibility that religion can influence politics was created. Religious parties even become dominant among the majority of former Yugoslavia's population. But this situation could be presupposed, for example the people with Serb's ethnical background but belonging to Muslim's religion in Bosnia and Herzegovina creates Muslim's nation. From this fact the connection between religion and politics can be easily seen. Therefore, it is clear that the nation named Muslim's cannot be separated from Islam, even though there are some sources claiming the opposite. Due to that dominant political party in BH became Democratic Action Party which was Muslim's political party. On the first multi-party and this fact shows us how religion is important for political behavior of this population. Similar situation was both in Croatia and among BH's Croats. On the first Croatia's multi-party elections the Croats Democratic Union won majority of Croats votes. This party is referred as Demo-Christian party. Demo-Christian parties were made in Slovenia too. Among orthodox Serbs and Macedonians the situation was a little bit different. There were some ideas about creation of religious parties but with no big success. Religious parties lost their supporters in a short time. Due to that today we have only Serbians Demo-Christian party, but only as a coalition partner of Democratic Party. It means that without Democratic Party this party could not have any important influence.

* Овај рад је примљен 10. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Јелена Пешић

Институт за психологију Филозофског факултета, Београд

РАЗВОЈ КРИТИЧКОГ МИШЉЕЊА КАО ПРЕДУСЛОВ ЈАЧАЊА ДЕМОКРАТСКИХ КАПАЦИТЕТА ДРУШТВА*

*Демократија је механизам који гарантује да
нећемо имати бољу власт од оне коју заслу-
жујемо.*

Џорџ Бернард Шо

Сажетак

У раду се анализира и образлаже значај критичког мишљења за адекватно функционисање и развој демократије у савременом друштву. Полазна основа анализе је Хабермасов концепт комуникативног делања, којим се наглашава важност аутентичне партиципације грађана у процесу заједничког откривања, преговарања и формулисања јавног интереса. У том референтном оквиру размотрено је које конкретне способности, вештине и диспозиције би требало развијати у циљу јачања демократских капацитета друштва. Вештине критичког расуђивања, а поготово аргументовања и вредновања аргумената, препознате су као базична претпоставка за рационално и компетентно учешће грађана у демократским процесима. Изградња вештина расуђивања, иако нужан, није и довољан услов за остваривање рационалне социјалне кооперације. Постизање заједничког разумевања, као аутентични циљ комуникативног делања, подразумева и развој дијалошког и рефлексивног мишљења, као и интелектуалних вредности које чине критички став. Могућност афирмације еманципаторске, наспрам чисто ин-

* Овај рад настао је у оквиру пројекта „Идентификација, мерење и развој когнитивних и емоционалних компетенција важних друштву оријентисаном на европске интеграције“ (бр. 179018), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

струменталне рационалности, зависи од систематског јачања критичке свести и партиципативних модела понашања, поготово код младих. Једино развој свих поменутих елемената критичког мишљења може допринети реализовању демократских потенцијала јавне расправе и богатих информационих ресурса, као и превазилажењу актуелне кризе легитимности демократије, која се огледа у неповерењу грађана према демократским институцијама и смањивању њиховог учешћа у демократским процесима.

Кључне речи: критичко мишљење, рационалност, демократија, комуникативно делање

Многи аутори који се баве критичким мишљењем наглашавају да оно има „фундаментални, ако не и есенцијални значај за рационално демократско друштво“.¹⁾ Демократски капацитети једног друштва не зависе само од развоја закона и процедура, већ и од развоја критичког мишљења и социјалне одговорности грађана. Идеја о томе да ефективност демократије почива на рационалности и критичком мишљењу оних који учествују у демократским процесима, наравно, није нова. Још у антички концепт демократије био је уграђен „образац јавне, рационалне расправе, као нуклеус потоњих концептуализација јавности“, демократије и цивилног друштва.²⁾ На вери у човекову рационалност и филозофи просветитељства темељили су идеју да се до најбољег уређења друштва може доћи кроз слободну, на аргументима засновану дискусију. Развијајући исту идеју, један од утемељивача савремене демократије рекао је да ништа није ирационалније него дати људима моћ да одлучују, а ускратити им релевантне информације, док је поседовање информација без моћи критичког промишљања „пролог за фарсу или трагедију, или можда оба“.³⁾

Иако је принцип рационалности одувек присутан у концептуализовању демократије, чини се да његова важност добија посебан смисао у савременом друштву. Од последњих деценија двадесетог века, развој критичког мишљења препознат је као један од најважнијих циљева образовања и као важан национални интерес.⁴⁾

1) P. Facione, *Critical thinking: what it is and why it counts*, California Academic Press, Milbrae, 2011, стр. 23.

2) М. Пешић, А. Новаковић, *Слобода и јавност*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 144.

3) J. Medison, prema R. Paul, L. Elder, *How to detect media bias and propaganda*, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, 2004, стр. 2.

4) J. Пешић, *Критичко мишљење: од логики до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.

Због чега се данас верује да је критичко мишљење један од најважнијих ресурса које би требало развијати, поготово код младих, уколико се тежи истински рационалном и демократском друштву?

САВРЕМЕНО ДРУШТВО, ДЕМОКРАТИЈА И КОМУНИКАТИВНА РАЦИОНАЛНОСТ

Модерно доба било је обележено материјалним и технолошким напретком, развојем научног рационализма и критичким преиспитивањем традиције и друштвених односа. На древном наслеђу античке културе изграђено је модерно западњачко друштво, које од тада суштински одређује „та спрега демократије, јавне расправе, филозофске критике, слободног рационалног испитивања и научног истраживања“.⁵⁾ Политичка моћ која се заснивала на ауторитарности и поштовању традиције, каже Гиденс, није више одговарала динамичном свету слободне трговине, предузетништва и све слободнијег тока информација – револуција у комуникацијама створила је активније и рефлексивније грађанство.⁶⁾

Привидно парадоксално, сматра овај аутор, процеси који су допринели успостављању и развоју демократије, данас изазивају њену кризу, особито у земљама са дугом демократском традицијом. Реч је о *кризи легитимности* демократије: ниво поверења грађана у политичаре и демократске институције систематски опада, изборна апстиненција расте, а све више људи (посебно младих), кажу да их не занима парламентарна политика. „У контексту грађанске партиципације, криза легитимности подразумева све мање активно учешће грађана у доношењу одлука, док у контексту делиберације криза означава редукцију политичке активности грађана на пуко учествовање на изборима, тј. на чин гласања.“⁷⁾ По Гиденсу, грађани нису изгубили поверење у сам концепт демократије, нити занимање за политичка питања, али јесу циничнији према тврдњама политичара и, што је кључно, многи сумњају у њихову спремност и способност да решавају економске, социјалне и политичке проблеме у складу са јавним интересима.⁸⁾ Другим речима, критички однос грађана један је од чинилаца актуелне кризе демократије, а уједно и предуслов њеног конструктивног разрешења,

5) Р. Дроа, *Запад објашњен свима*, Геопоетика, Београд, 2010, стр. 28.

6) A. Giddens, *Odbjegli svijet: kako globalizacija oblikuje naše živote*. Naklada Jasenski i Turk, 2005, str. 81.

7) М. Сладечек, „Проблем легитимности демократије: грађанство, партиципација, делиберативност“, *Филозофија и друштво*, 2006, 2, стр. 124.

8) A. Giddens, нав. дело.

јачања легитимности и ефективности демократског поретка. Значај критичког мишљења у том процесу може се довести у везу са неким општим карактеристикама савременог друштва.

Једна од најјучљивијих карактеристика савременог доба, које се с правом назива *добом информација*, свакако је мноштво информационих ресурса, доступност и брзина преноса информација у размерама које су раније биле незамисливе. Захваљујући интернету успостављају се глобалне мреже информација и комуникација, а нови медији омогућавају и двосмерне везе између извора и прималаца информација. Интерактивни формат нових медија даје нову димензију комуникационим процесима, омогућавајући корисницима информација да имају далеко више контроле, да „мењају аутпут медија као и да заобиђу старе медијске структуре успостављајући властиту медијску мрежу“.⁹⁾ Монопол над информацијама и механизми засновани на политичком покровитељству и договору „иза затворених врата“, постају све мање одрживи у отвореном свету глобалних комуникација. У друштву велике доступности информација и демократизације комуникационих средина, постају видљивији различити облици корупције, политичке некомпетентности и занемаривања јавних интереса.

С друге стране, како упозорава Еко, доступност и контрола информација постају битан фактор у „новој диференцијацији класа, која није заснована на новцу“, него на „способности критичког размишљања и селекције информација“.¹⁰⁾ Информативно (интелектуално) богати „знају како да користе нове ресурсе за свој лични и професионални напредак, а информативно сиромашни се задовољавају забавним програмима које нуде нови канали. Резултат је даља фрагментација друштва, све већи осећај дезангажовања, веће неповерење у владу и друге институције којима је потребан шири консензус да би биле ефикасне“.¹¹⁾ Такође, данас се у медијима примењују све вештија средства персуазије и манипулације информацијама, којима се ствара привид објективности и истинитости.¹²⁾ Због тога је култивисање способности за критичку селекцију и вредновање информација важнији циљ него икада раније.

Културни прелазак из модерног у постмодерно доба довео је и до „претварања некадашњих радно експлоатисаних актера у

9) Ј. Јанићијевић, *Комуникација и култура*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2006, стр. 312.

10) У. Еко, *Разговор о крају времена*, Народна књига, Алфа, Београд, 2001, стр. 43.

11) Ј. Јанићијевић, нав. дело, стр. 313.

12) R. Paul, L. Elder, *How to detect media bias and propaganda*, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, 2004.

објекте симболичке експлоатације у сфери потрошње“.¹³⁾ Постмодерно друштво обележено је фаворизовањем *дискурса потрошње*, као претпоставком одржавања глобалног економског поретка. Хедонизам, подстакнут масовном потрошњом, постао је средишња вредност постмодерности, а „демократизација хедонизма и свеобухватне потрошње медијских слика неминовно је водила појави демократизације нове врсте плиткости или некритичности (...) идеал потрошачког друштва супституишао је идеал демократије као владајуће већине“.¹⁴⁾ Софистицираним техникама манипулације креира се привид слободног избора и аутономног делања, иако већина људи конформистички прихвата преовлађујуће вредности, образце мишљења и стилове живота. Важну улогу у том процесу имају медији, особито телевизија, који нуђењем бесмислене, комерцијализоване забаве и „бескрајним тривијализовањем и персонализовањем политичких питања, теже уништити управо јавни простор који су отворили“.¹⁵⁾

Према Хабермасу, ови процеси последица су свођења принципа рационалности на *инструменталну* рационалност, усмерену ка успешном остваривању властитих интереса, уместо афирмације *комуникативне* рационалности, која има за циљ постизање узајамног разумевања, као суштинског својства аутентичне комуникације и предуслова рационалног консензуса.¹⁶⁾ Бирокупатизација и комерцијализација комуникације преображавају критички потенцијал дискусије у рекламу и пропаганду, рационално расуђивање у потрошњу представа створених од стране политичке, економске и медијске елите, аргументовану расправу у део система управљања и социјалне контроле, а трагање за консензусом и општим интересом у борбу партикуларних интереса и политичке компромисе. Зато Хабермас, у својој теорији комуникативног делања, разматра „дискурзивне услове рационалне дискусије, откривајући у њима могућности за комуникативно генерисање легитимне друштвене моћи“, односно преображај моћи у рационалну или комуникативну власт.¹⁷⁾

Хабермасов дикурзивни (делиберативни) модел демократије почива управо на концепту комуникативног делања, као сред-

13) Б. Јашовић, „Дехуманизација и самоотуђење између потрошачке културе и глобалних ризика постмодерног доба“, *Социологија*, XLVII, 2005, 2, стр. 121.

14) Б. Јашовић, нав. дело, стр. 123.

15) А. Giddens, нав. дело, стр. 85

16) J. Habermas, *The theory of communicative action: Reasons and the rationalization of society*, vol. 1, Beacon Press, Boston, 1984.

17) М. Пешић и А. Новаковић, нав. дело, стр. 190.

ства консензуалне артикулације јавног интереса или општег добра. Иако је постизање консензуса о јавном интересу циљ коме се тежи, суштина делиберативне демократије јесте управо у самом процесу јавне расправе, дискурзивном и рационалном формирању политичке воље. Кључна одредница комуникативног делања јесте *аргументативни дискурс*: јавна расправа почива на размени аргумената, на захтеву за јавним образлагањем ставова и идеја, на спремности да се у трагању за консензусом уважава једино моћ разлога и снага рационалних аргумената. Демократија, виђена из Хабермсаове теоријске визуре, није „збир појединачних преференција, нити монолитна општа воља, него процес аргументованог, дискурзивног и рационалног достизања опште оправданих одлука, које су подложне модификацији и ревизији“.¹⁸⁾

За проблем легитимности демократије, којим смо започели ово разматрање, као и за питање о могућностима јачања демократских капацитета друштва, које је фокус овог рада, вишеструко је релевантано Хабермасово схватање демократије. У друштву у коме су се сукоби преместили из сфере продукционих односа у област политике, у коме политичка и економска моћ почивају у информационо-комуникацијским мрежама, а не у класичним облицима примене силе, могућност јачања демократских капацитета лежи управо у оснаживању комуникативног делања, грађанске културе и критичке јавности. У наставку рада анализираћемо које конкретне способности, вештине и диспозиције чине те драгоцене реурсе које би требало развијати и неговати у циљу јачања рационалног демократског друштва.

ИЗГРАДЊА ВЕШТИНА КРИТИЧКОГ РАСУЂИВАЊА КАО БАЗИЧНА ПРЕТПОСТАВКА РАЦИОНАЛНОСТИ

Рационално учешће грађана у демократским процесима пре свега подразумева да су код њих развијене способности и вештине критичког расуђивања. Као интелектуалне алатке које омогућавају појединцу да доноси рационално засноване одлуке о томе чему се може веровати и како треба поступати,¹⁹⁾ оне су базични предуслов рационалности и полазна основа критичког мишљења у свим сферама живота. Размотримо детаљније о којим се способностима и вештинама ради.

18) М. Сладечек, нав. дело, стр. 129.

19) R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996.

Аргументовање и вредновање аргумената. За компетентну демократску партиципацију најважније су вештине укључене у процењивање тога да ли одређене тврдње треба прихватити као тачне, а ставове и поступке као оправдане. Ове процене доносе се на основу анализе релевантности и снаге разлога који говоре у прилог датих тврдњи или ставова, односно разлога који их оповргавају или доводе у питање.²⁰⁾ Зато је потребно развијати две међусобно повезане групе вештина: прва се односи на *анализу*, а друга на *вредновање* аргумената. Анализа аргумената обухвата, као прво, препознавање неаргументативних стратегија убеђивања, које нису засноване на разлозима, већ на употреби реторичких стратегија и квазиаргумената. Након тога, идентификују се (а често и реконструишу) основни елементи аргументације: тезе која се доказују и разлози који их подржавају. Овај процес укључује процену релевантности информација, идентификовање имплицитних претпоставки, реформулисање исказа да би њихово значење било јасније или прецизније, уклањање емоционално или вредносно засићеног вишка информација (који има само реторичку функцију), и, на крају, сагледавање целовите структуре и логике аргументације. Иако анализа аргумената није нимало једноставан задатак, када се успешно разоткрију реторичке стратегије или особена „логика“ псеудоаргумената, рационално одупирање покушајима персуазије и манипулације постаје сразмерно лако.

Вредновање аргумената односи се на процењивање њихове ваљаности и снаге. За развој критичког мишљења важно је и само освешћивање разлике између ова два аспекта вредновања: процена *ваљаности* аргумента тиче се логичке везе између тезе и разлога, независно од прихватљивости разлога, односно њихове *снаге*. За критичко расуђивање од изузетне је важности разликовање аргумената код којих теза неизоставно следи из наведених разлога од аргумената код којих тезу прихватамо са одређеним степеном вероватноће. Наравно, пошто је у разлозима садржано оно чиме други покушавају да утичу на наша уверења и одлуке, најважније су вештине процењивања снаге, тј. истинитости или прихватљивости разлога. Ове вештине пре свега подразумевају процену кредибилитета извора информација и поузданости исказа заснованих на посматрању (нпр. компетентност и искуство ауторитета на кога се

20) H. Siegel, *Rationality redeemed: Further dialogues on an educational ideal*, Routledge, New York, 1997.

позивамо, недостатак конфликта интереса, проверљивост тврдњи и сл.).²¹⁾

Селекција, анализа и интерпретација информација. Иако се посебан акценат ставља на вештине аргументовања, могућност рационалног учешћа у демократским процесима зависи и од развоја основних вештина расуђивања.²²⁾ Прва таква вештина јесте разликовање битног од небитног – критичка селекција информација и континуирана процена њихове релевантности за дати циљ и контекст. Могућност критичке рецепције информација зависи и од способности разумевања њиховог значења и смисла. Наравно, вештине интерпретације укључују не само разумевање дословног значења, већ и контекстуално осетљив процес декодирања смисла информација и препознавања стварних комуникационих циљева текста или дискурса (тзв. читање „између редова“). У процењивању социјално и политичких релевантних тврдњи, одлука и акција, посебно је важна способност извођења и вредновања њихових импликација и могућих последица. Базичне вештине критичког расуђивања укључују и разумевање различитих врста релација између појмова, исказа, питања и осталих форми у којима је репрезентовано знање. У неговању критичке јавности од посебног је значаја процењивање логичке конзистентности исказа (препознавање противречности у тезама или структури аргументације), као и разликовање чињеница од интерпретација и вредносних судова.

Чини се да не треба много образлагати значај поменутих вештина критичког расуђивања за рационалну партиципацију грађана у демократским процесима. Могућност неговања аргументативног дискурса, у коме Хабермас види основно средство комуникативног делања, почива на способности људи да критички интерпретирају информације и рационално процењују њихову тачност и заснованост. Информације и поруке које свакодневно примамо (размењујемо) често нису поуздане, а некада су и намерно обмањујуће. Многи покушаји утицања на наша уверења, ставове и одлуке нису засновани на рационалним аргументима, већ на мање или више суптилним стратегијама манипулације. Нуде нам се различите (а неретко и супротне) интерпретације догађаја, социјалних и политичких акција, као и мотива, изјава и поступака важних појединаца. Око великог броја питања, из свих области живота, стручњаци се међусобно не слажу и често дају различите, па и кон-

21) R. Ennis, "Argument appraisal strategy: A comprehensive approach", *Informal Logic*, 2001, 21/2, стр. 97-140.

22) T. Bowell, G. Kemp, *Critical thinking: A concise guide*, Routledge, London, 2002; R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996.

традикторне предлоге. Вештине критичког расуђивања неопходне су за конструктивно ношење са овим изазовима и различитим облицима манипулације. Такође се може рећи да управо вештине критичке селекције и интерпретације информација представљају оно Еково „интелектуално богатство“, које омогућава појединцу да заиста профитира од бројних и лако доступних информационих ресурса. Информациона писменост данас подразумева и вештине проналажења информација, њихове селекције, интерпретације и евалуације, читања информација датих у различитим симболичким модалитетима, као и њиховог ефикасног коришћења у комуникацији, решавању проблема и доношењу одлука.²³⁾

РАЗВОЈ ДИЈАЛОШКОГ И РЕФЛЕКСИВНОГ МИШЉЕЊА КАО ОСНОВА КОМУНИКАТИВНОГ ДЕЛАЊА

Подстицање критичког мишљења у циљу јачања демократских капацитета друштва подразумева више од изградње вештина расуђивања. Оне нису гаранција да ће се избећи суштинска некритичност у разумевању и тумачењу стварности, формирању ставова и доношењу одлука. Размотримо шта чини те додатне предуслове, повезане са дијалошком и рефлексивном природом критичког мишљења.

Преиспитивање референтног оквира. Главна препрека критичком мишљењу често не лежи у недостатку вештина резонувања, већ у немогућности (или тешкоћама) децентрације у односу на референтни оквир од кога полазимо у разумевању, тумачењу и вредновању информација. Он садржи дубоко укоренење егоцентричне и социоцентричне обрасце мишљења, које људи нису спремни да подвргну критичком преиспитивању, а често их нису ни свесни.²⁴⁾ Истинско критичко мишљење стога мора да укључи освешћивање општих експланаторних схема и рационално преиспитивање њихове заснованости и оправданости. Без ове врсте преиспитивања, вештине расуђивања могу се користити за ефикаснију одбрану некритичких, дубоко укорених ставова и вештију рационализаци-

23) G. Gunter, „Building student data literacy: An essential critical thinking skill for the 21st century“, *Multimedia, Internet and Schools*, 2007, 14/3, str. 154-164.

24) R. Paul, „Teaching critical thinking in the strong sense: A focus on self-deception, world views, and a dialectical mode of analysis“, In: K. Walters (Ed.): *Re-thinking reason: New perspectives in critical thinking*, State University of New York Press, Albany, 1994, str. 181-198.

ју неоправданих одлука и акција. А то је управо антитеза правом значењу и аутентичном смислу критичког мишљења.²⁵⁾

Важност овог аспекта критичког мишљења за рационално учење у демократским процесима произилази из чињенице да је самозаваравање често озбиљнији проблем од покушаја других да нас обману или изманипулишу. Дobar пример за то је тенденција ка упорном одржавању постојећих уверења – нове информације и сазнања људи често користе да би заштитили и ојачали своја почетна уверења, а не да би их развијали и унапређивали. Такође, људи који искрено верују у оно што тврде лакше нас убеде да им поверујемо (без правих аргумената), него они чији су покушаји убеђивања мотивисани очитим интересима и засновани на тенденциозној манипулацији информацијама.²⁶⁾ Могућност реализације демократског потенцијала данас толико богатих информационих ресурса и комуникацијских мрежа, у великој мери зависи од препознавања поменутих тенденција, разумевања механизма њиховог деловања и примене компензаторних стратегија. Ове стратегије засноване су на јачању саморефлексије и рефлексивног скептицизма.

Рефлексивни скептицизам. Будући да је наше мишљење по природи подложно самозаваравању, предрасудама и различитим врстама когнитивних пристрасности, од од кључног значаја је спремност и способност људи за саморефлексију. Реч је о критичком преиспитивању не само продуката, већ и самог процеса мишљења, усмереном ка препознавању јаких и слабих страна властитог расуђивања, потенцијалних извора грешака и пристрасности, предности и недостатака у начину на који приступамо проблемима и доносимо одлуке. Саморефлексија такође укључује и освешћивање сложеног сплета унутрашњих чинилаца који утичу на расуђивање, укључујући емоције, мотиве и интересе, нарочито онда када се ради о питањима која имају јаке вредносне и афективне конотације. На капацитету за саморефлексију почива и аутокорективност (критичког) мишљења, односно могућност његовог систематског унапређивања.²⁷⁾ Од подстицања способности за саморефлексију у великој мери зависи колико ће појединац заиста моћи да сазнајно профитира кроз интеракцију са другима, културним продуктима и богатим информационим ресурсима.

25) Ј. Пешић, „Логички и епистемолошки приступ критичком мишљењу“, *Психологија*, 2007, 40/2, стр. 173-190.

26) T. van Gelder, “Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science”, *College Teaching*, 2005, 53/1, стр. 41-46.

27) R. Paul, *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*. Foundation for Critical Thinking, Santa Rosa, 1993.

Рефлексивни скептицизам укључује и свест о томе да не постоји апсолутно неутрална и универзална тачка гледишта, која би могла гарантовати сасвим објективно тумачење и вредновање информација. Начин на који мислимо, а поготово вредносне конотације које приписујемо појавама, произилазе из „перспективе одређених концептуалних схема, које чак и ако су широко прихваћене и ако прођу „тест интерсубјективне сагласности“, увек одражавају особености културног и историјског контекста у коме су настале.²⁸⁾ Људи су, међутим, склони томе да веома брзо, готово аутоматски тумаче појаве и догађаје, не опажајући да се заправо ради о процесу закључивања, о интерпретацији искуства. Стога се кључна манифестација рефлексивног скептицизма често види управо у суспендовању уврежених експланаторних и евалуативних шема, чија је нерелективна примена извор суштинске некритичности и догматичности у мишљењу, али и односу према другима, проблемима и информацијама.

Рефлексивно просуђивање ретко почива на рутинској примени једнозначних критеријума вредновања – оно најчешће подразумева флексибилно истраживање алтернативних праваца размишљања и примену вишеструких критеријума вредновања, који не морају бити у складу једни са другима. Резултат критичке евалуације стога нису „црно-бели“ судови, нити једноставне одлуке о прихватању или одбацивању неког гледишта, већ нијансиране процене њихових добрих и лоших страна или решења која представљају синтезу свих конструктивних идеја.²⁹⁾ Интелектуална отвореност коју садржи став здраве сумње посебно је значајна у постмодерном друштву, у коме процес деконструкције устоличених норми и критеријума вредновања прожима све домене људске праксе. Такође је важна претпоставка и за остваривање конструктивног дијалога и рационалне кооперације, о којима ћемо сада говрити.

Дијалогско мишљење. Хабермасов концепт комуникативног делања подразумева да се општи интерес артикулише кроз процес јавне расправе, као „арене у којој се откривају, утврђују и тумаче проблеми који се тичу друштва као целине“.³⁰⁾ Пошто се у тој „арени“ битка води снагом аргумената, критичко мишљење представља можда и најважнији ресурс за конструктивно учешће у процесима заједничког откривања и формулисања јавног интереса. Кри-

28) Н. Siegel, нав. дело, стр. 14.

29) P. King, K. Strohm Kitchener, *Developing reflective judgment*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1994.

30) Канингам, према А. Мирковић, „Дискурзивна демократија као специфичан облик делиберативно-демократског модела“, *Српска политичка мисао*, 2009, 23/1, стр. 53.

тичко мишљење је по својој природи дијалогско, јер подразумева осетљивост за разлике и плурализам гледишта, отвореност за сагледавање проблема из различитих перспектива, способност да се препознају различите (а поготово супротстављене) позиције, као и да се непристрасно процени њихова рационална заснованост. Оно је дијалогско и зато што укључује разумевање конститутивне улоге самог дијалога у процесу сазнавања. За разлику од инструменталне рационалности, која је утемељена на дискурсу моћи, партикуларним интересима и конкуренцији, комуникативна рационалност подразумева аутентично настојање да се кроз комуникативно делање постигне узајамно разумевање. За Хабермаса, суштина комуникације јесте *заједничко разумевање*: истински комуницирамо када нам је стало да нас неко разуме и да ми разумемо њега. На који начин критичко мишљење доприноси остварењу овог циља?

Противно уобичајеним предрасудама, критичко мишљење није критизерско препознавање слабости у неком гледишту, како би се оно обезвредило или довело у питање. Право критичко мишљење увек је конструктивно – његов циљ је да се повећа разумевање проблема и унапреди знање. Стога критичка евалуација, као кључна компонента рационалног дијалога, подразумева способност да се препознају не само принципијелна ограничења и недостаци одређеног гледишта, већ и његове јаке стране: начин на који може допринети разумевању проблема, новина коју садржу у односу на постојеће знање, „здро језгро“ које је вредно разрадити, као и компаративне предности у односу на друга гледишта. Критичко мишљење такође није ситничаво трагање за недостацима, нити цепидлачење око ваљаности периферних аспеката разматраног гледишта, већ покушај да се разумеју и процене управо његове централне тезе и идеје које су најрелевантније са становишта бољег разумевања проблема. Овако схваћено критичко мишљење свакако је предуслов од кога зависи хоће ли они који учествују у рационалном сучељавању гледишта моћи да конструктивно допринесу постизању заједничког разумевања.

За узајамно разумевање важан је и сам процес дијалога, односно размена аргумената. Не ради се о „серији атомистичких критика и одговора“, који се тичу изолованих сегмената сучељених гледишта – пре фокусирања на појединачне аргументе потребно је уложити напор да се истински разуме суштина другог гледишта, „фундаменталне линије размишљања (...) које се ретко могу доказати или одбацити на темељу појединачних оцена, ма како добро

оне биле засноване“.³¹⁾ Узајамно разумевање није могуће без интелектуалне децентрације, способности да се проблем сагледа из перспективе која је различита од властите, а некада њој и супротстављена. Кроз размену идеја и аргумената заправо се и гради властита позиција, а једино дијалогско разумевање јесте пут ка циљу коме се тежи – рационалном консензусу.

НЕГОВАЊЕ КРИТИЧКОГ СТАВА КАО АФИРМАЦИЈА ЕМАНЦИПАТОРСКЕ РАЦИОНАЛНОСТИ

Развој критичког мишљења у функцији јачања демократских капацитета друштва подразумева не само изградњу способности и вештина о којима смо до сада говорили, већ и систематско култивисање критичког става. Овладавање вештинама критичког расуђивања не значи да ће се оне заиста и примењивати у формирању ставова и доношењу одлука – то зависи од вредности и етичких начела којима се особа руководи и формираних интелектуалних навика, који се најчешће називају *критичким ставом*.³²⁾ Диспозиције које чине критички став неопходне су за конструктивно учешће у демократским процесима једнако колико и вештине критичког мишљења. И њих треба подстицати и неговати – веома рано, и не само у школи, већ и у другим социјализацијским контекстима. Размотримо сада који су важни сачинитељи критичког става.

Интелектуалне вредности. Основна интелектуална вредност која карактерише критички став јесте рационалност: аутономно вредновање истине и спремност да се верује у нешто или поступа на одређен начин само уколико за то постоје добри и чврсти разлози. То подразумева настојање појединца да његова уверења буду истинита, а одлуке и поступци оправдани, као и интелектуалну навику да се властито становиште увек поткрепљује разлозима или доказима, односно да се ова врста потврде тражи од других. Као базична интелектуална вредност, рационалност укључује и темељитост у мишљењу, потребу за прецизношћу и јасноћом у изражавању, аверзију према интелектуалној немарности, менталној лењости и површном разумевању проблема. Ово природно води ка настојању особе да буде добро обавештена о проблемима о којима расправља, као и да се суздржава од судова о нечему што недо-

31) H. Siegel, *Educating reason: Rationality, critical thinking and education*, Routledge, New York, 1988, str. 12.

32) H. Siegel, нав. дело.

вољно познаје. Сродна вредност је и интелектуална скромност, која се огледа у самокритичности, разумном оклевању и опрезности приликом формирања судова, отпору према прераном доношењу закључака, као и у свести о томе да за многе проблеме не постоје једноставна решења нити неприкосновени ауторитети.

Интелектуално поштење и интегритет виде се као друга група вредности која карактерише критички став. Оне подразумевају најпре интелектуалну отвореност – спремност да се гледиштима која су различита од властитих приђе без предрасуда, поготово онда када се ради о питањима која су засићена емоцијама, вредносним позицијама и интересима. Друга кључна одлика јесте настојање да се непристрасно, на основу истих мерила, процењује ваљаност свих гледишта, укључујући и властито, као и да се не одустаје од доследне примене критеријума ни у случајевима када су исходи супротни властитим интересима или погледу на свет. Јасно је да то подразумева и отворености за критику, бригу о томе да ли је проблем сагледан из различитих перспектива и да ли су узети у обзир сви релевантни докази, а поготово они који доводе у питање почетна уверења. О значају интелектуалног поштења најбоље говори склоност људи да трагају за доказима који подржавају њихова уверења, као и да игноришу, обезвређују или рационализују доказе који их доводе у питање.³³⁾

Критички став такође укључује и интелектуалну аутономију и храброст: настојање да се промишљањем искуства изграђује властити поглед на свет, уместо конформистичког прихватања ставова већине или ауторитета; спремност на преиспитивање општеприхваћених и дубоко укоревених образаца мишљења и понашања, као и оних које већина одбацује као бесмислене, јеретичке или опасне. Наравно, то подразумева и критички однос према ауторитетима: неспремност да се њихови ставови безрезервно прихвате, али и да се из било ког разлога унапред одбаце, без преиспитивања њихове рационалне заснованости.³⁴⁾

Критичка свест и партиципативно понашање. Критички став укључује еманципаторску оријентацију: спремност на активно преиспитивање друштвених односа и институција, са становишта остваривања општих људских вредности. Реч је о афирмацији комуникативне рационалности, која је, по схватању демократије од кога смо пошли, важан смисао грађанске партиципације. За разли-

33) R. Paul, L. Elder, *Critical thinking: Tools for taking charge of your learning and your life*, Prentice Hall, Upper Saddle River, 2001.

34) R. Paul, L. Elder, нав. дело.

ку од инструменталне рационалности, по којој се вреднује знање које је *корисно* за ефикасно остваривање личних и групних интереса, фокус комуникативне рационалности јесте формулисање и остваривање општег добра, употреба знања за критичко промишљање и унапређивање друштвених услова. Еманципаторска оријентација почива управо на руковођењу заједничким интересима, хуманистичким начелима, „бригом о добробити и достојанству сваке особе“, без које је критичко мишљење „мање вредно, а можда и сасвим обезвређено“.³⁵⁾

Подстицање критичке свести подразумева најпре повећавање осетљивости за проблеме личне и социјалне еманципације – разумевање начина на које економски, социјални, политички и психолошки услови, на локалном и глобалном нивоу, обликују наше животе, као и идентификовање оних услова који ограничавају остваривање слобода, равноправности, аутентичне аутономије и стваралачких капацитета човека. Јачање критичке свести такође укључује и препознавање извора друштвене дискриминације и репресије, као и разумевање механизма путем којих се постојећи односи моћи одржавају и репродукују.³⁶⁾ Важна улога образовања је да омогући не само изградњу знања која имају инструменталну вредност, већ и изградњу интелектуалних оруђа за освешћивање актуелних проблема у друштву, интерпретацију искуства и интеграцију увида о сложеним захтевима савременог доба.³⁷⁾ Млади морају разумети економске и политичке изазове свога времена, како би на њих могли да одговоре не само као актери политичког одлучивања, већ и као носиоци различитих социјалних улога кроз које ће моћи да подрже развој демократског друштва. Како то сажето изражава Фреирова игра речи: морају научити да „читају свет“ (world), а не само слова (word).³⁸⁾

Јачање критичке свести требало би да води активном бављењу проблемима од друштвеног значаја и развоју партиципативних модела понашања. Под тим се подразумева аутентично ангажовање појединца у промишљању могућих праваца промена и унапређења постојећег стања, као и у активностима чији је циљ лична и соци-

35) R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996, str. 9.

36) Ј. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3-4, стр. 9-32.

37) W. Wardekker, “Scientific concepts and reflection”, *Mind, Culture and Activity*, 1998, 5, str. 143–153.

38) P. Freire, M. Macedo, *Literacy: Reading the world and the word*, Bergin Garvey, South Hadley, 1987.

јална еманципација.³⁹⁾ Критичко мишљење има пуни смисао само ако води одговарајућим акцијама. На личном плану, реч је о конструктивним облицима отпора према условима који ограничавају аутономно делање појединца и реализацију његових стваралачких потенцијала. На друштвеном плану, ради се о активном залагању за прогресивне промене, односно о различитим облицима социјалног активизма. Неговање партиципативних модела понашања један је од предуслова за превазилажење кризе легитимности демократије, о којој смо говорили на почетку рада. Различите групе и удружења, окупљени око неког заједничког интереса (нпр. еколошке групе, удружења потрошача и сл.) данас често имају главну улогу у отварању проблема који би „у ортодоксним политичким круговима били занемаривани док не постане прекасно“.⁴⁰⁾ Постојање и рад оваквих група такође умањују доживљај беспомоћности пред утицајем политичких и економских елита, охрабрујући и друге на акцију и удруживање.

*
* * *

Претходна разматрања показала су да се развој критичког мишљења данас оправдано сматра једним од кључних предуслова за јачање демократских капацитета друштва. Резимирајући налазе интердисциплинарне студије о томе како водећи стручњаци за критичко мишљење виде његову улогу у савременом друштву, један од координатора студије закључује да би „без развоја критичког мишљења код грађана била лудост залагати се за демократске форме власти“.⁴¹⁾ Можда је ова теза прејако формулисана, али свакако није далеко од истине. Образложимо њену заснованост кроз једну врсту мисаоног експеримента, у коме актери демократских процеса немају развијене способности и вештине критичког мишљења, као ни елементе критичког става, који су описани на претходним страницама.

Пођимо од слободних избора, који су један од основних предуслова демократије. Могућност њиховог остваривања не зависи само од адекватности изборног система, регуларности процедура и самог изборног процеса, већ и од спремности и способности грађана да у том процесу учествују доносећи информисане и рационалне одлуке. Колико поверења можемо имати у рационалност изборних одлука уколико гласачи немају воље или способности да

39) G. ten Dam, M. Volman, "Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies", *Learning and Instruction*, 2004, 14, str. 359–379.

40) A. Giddens, нав. дело. стр. 84.

41) P. Facione, нав. дело. стр. 23

критички размотре кључне тезе понуђених програма, разлоге за и против конкретних решења која се предлажу, доказе за тврдње које се износе, као и њихове импликације за питања од непосредног значаја за живот грађана. Колико поверења можемо имати у демократски изабране представнике уколико су грађани недовољно информисани о важним друштвеним, економским и политичким проблемима, ако их не занимају релевантне чињенице у вези са тим проблемима или ако не праве разлику између чињеница и интерпретација. Колика је моћ људи без развијених вештина критичког расуђивања да препознају идеолошке манипулације и да се одупру реторичким триковима, празним обећањима и једноставним решењима, који у политичком дискурсу често замењују рационалну аргументацију.

Јасно је да аргументативни дискурс, као основно средство комуникативног делања, подразумева рационално вредновање различитих гледишта, на основу анализе ваљаности и снаге понуђених разлога. Наш се мисаони експеримент, међутим, овде не завршава. Замислимо да дискусију о осетљивим питањима из јавног живота воде добро информисани појединци, који вештим (контра) аргументима упорно бране своја почетна уверења и ставове, без покушаја да истински разумеју идеје и примедбе оних који заступају другачија гледишта. То би била права демонстрација „софистичког“ критичког мишљења – јаловог (квази)дијалога који тешко може водити ка напредовању у постизању заједничког разумевања. Његови ефекти често су управо супротни и огледају се у учвршћивању егоцентричног или социоецентричног погледа на свет, у његовој имунизацији од критике.

Без развоја дијалошког и рефлексивног мишљења, критичко расуђивање не мора нужно да води рационалној кооперацији људи у процесу заједничког артикулисања јавног интереса. Предуслов делиберативне демократије је развој оног критичког мишљења које укључује освешћивање и преиспитивање полазног референтног оквира, рефлексивни скептицизам и разумевање конститутивне улоге дијалога. Реч је о капацитету за децентрацију у односу на властита дубоко укоренења уверења и вредносне судове, који је претпоставка за истинско разумевање различитих, а поготово супротстављених гледишта. Критичко мишљење доприноси заједничком разумевању јер оно није, као што се често верује, усмерено ка ситничавом откривању слабости у туђим идејама, већ подразумева конструктивни напор да се препознају њихове јаке стране и потенцијални допринос решавању проблема, као и принципијелна ограничења која треба превазићи. Узајамно разумевање олакшава и свест о томе да свака позиција (па и властита) има релативну

вредност, јер критичка евалуација често укључује вишеструке критеријуме вредновања, који не резултирају једнозначним проценама нити једноставним одлукама о прихватању, тј. одбацивању одређених гледишта или решења.

Завршимо наш мисаони експеримент констатацијом да све описане способности и вештине критичког мишљења нису довољне без систематског култивисања критичког става. Људи који се не руководе општим, него личним и групним интересима, као и они којима недостаје интелектуално поштење, аутономија или храброст, не могу конструктивно да допринесу јавној расправи и унапређењу постојећих друштвених услова. Јачање демократских капацитета друштва зато нужно подразумева оснаживање еманципаторске оријентације: критичке свести и партиципативних модела понашања. Реч је о настојању да се разумеју извори недемократских, опресивних услова у друштву, као и механизми којима се постојећи односи моћи репродукују и одржавају. Јачање критичке свести би, наравно, требало да резултира различитим акцијама усмереним ка прогресивним друштвеним променама, од борбе против претварања дејчјих игралишта у комерцијалне просторе, до грађанских иницијатива које се тичу важних социјалних и политичких питања. Аутентичним ангажовањем појединаца и група, окупљених око заједничких интереса, афирмише се управо комуникативна рационалност (наспрам чисто инструменталне), ојачава цивилна сфера (као простор комуникативног делања) и реализује еманципаторски потенцијал богатих информационих ресурса и комуникацијских мрежа у савременом друштву.

Остваривање ових циљева свакако није лак задатак, али јесте предуслов за рационално, праведно и демократско друштво коме тежимо. А механизам демократије је гаранција да нећемо имати ни бољу власт ни боље друштво од оног које заслужујемо.

Jelena Pesic

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING AS A PREREQUISITE FOR STRENGTHENING DEMOCRATIC CAPACITIES OF SOCIETY

Summary

In this paper, we analyze and explain the importance of critical thinking for the proper functioning and development of democracy in contemporary society. The starting point is Habermas' concept of communicative action, which emphasizes the importance of genuine participation of citizens in the process of mutual discovery, negotiation and formulation of public interest. In this frame of reference, we

explore specific abilities, skills and dispositions that are to be developed in order to strengthen the democratic capacities of society. Critical thinking skills, especially argumentation and evaluation of arguments, are recognized as a basic prerequisite for a rational and competent citizen participation in democratic processes. Although necessary, they are not sufficient: to achieve mutual understanding, as the authentic goal of communicative action, the development of dialogical and reflective thinking is necessary, as well as the cultivation of intellectual values that constitute a critical attitude. Affirmation of emancipatory, versus purely instrumental rationality, requires the systematic cultivation of critical consciousness and participatory models of behavior, especially among young people. Only the development of all these critical thinking constituents can contribute to realizing the democratic potential of public debate and rich information resources, as well as to overcoming the crisis of legitimacy of democracy, reflected in citizens' skepticism towards democratic institutions and reduction of their participation in democratic process.

Key words: critical thinking, rationality, democracy, communicative action

ЛИТЕРАТУРА

- T. Bowell, G. Kemp, *Critical thinking: A concise guide*, Routledge, London, 2002.
- G. ten Dam, M. Volman, "Critical thinking as a citizenship competence: teaching strategies", *Learning and Instruction*, 2004, 14, str. 359–379.
- P. Дроа, *Запад објашњен свима*, Геопоетика, Београд, 2010.
- У. Еко, *Разговор о крају времена*. Народна књига: Алфа, Београд, 2001.
- R. Ennis, "Argument appraisal strategy: A comprehensive approach", *Informal Logic*, 2001, 21/2, str. 97-140.
- R. Ennis, *Critical thinking*, Prentice-Hall, New York, 1996.
- P. Facione, *Critical thinking: what it is and why it counts*, California Academic Press, Millbrae, 2011.
- T. van Gelder, „Teaching critical thinking: Some lessons from cognitive science”, *College Teaching*, 2005, 53/1, str. 41-46.
- A. Giddens, *Odbjegli svijet: kako globalizacija oblikuje naše živote*, Naklada Jassenski i Turk, 2005.
- G. Gunter, „Building student data literacy: An essential critical thinking skill for the 21st century“, *Multimedia, Internet and Schools*, 2007, 14/3, str. 154-164.
- J. Habermas, *The theory of communicative action: Reasons and the rationalization of society*, vol. 1, Beacon Press, Boston, 1984.
- J. Јанићијевић, *Комуникација и култура*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2006.
- Б. Јашовић, „Дехуманизација и самоотуђење између потрошачке културе и глобалних ризика постмодерног доба“, *Социологија*, XLVII, 2005, 2, стр. 117-142.
- P. King, K. Strohm Kitchener, *Developing reflective judgment*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1994.

- A. Мировић, „Дискурзивна демократија као специфичан облик делиберативно-демократског модела“, *Српска политичка мисао*, 2009, 23/1, стр. 45-84.
- R. Paul, „Teaching critical thinking in the strong sense: A focus on self-deception, world views, and a dialectical mode of analysis“, In: K. Walters (Ed.). *Re-thinking reason: New perspectives in critical thinking*, State University of New York Press, Albany, 1994, str. 181-198.
- R. Paul, *Critical thinking: What every person needs to survive in a rapidly changing world*, Foundation for Critical Thinking, Santa Rosa, 1993.
- R. Paul, L. Elder, *Critical thinking: Tools for taking charge of your learning and your life*, Prentice Hall, Upper Saddle River, 2001.
- R. Paul, L. Elder, *How to detect media bias and propaganda*, Foundation for Critical Thinking, Dillon Beach, 2004.
- J. Пешић, „Логички и епистемолошки приступ критичком мишљењу“, *Психологија*, 2007, 40/2, стр. 173-190
- J. Пешић, *Критичко мишљење: од логике до еманципаторне рационалности*, Институт за психологију, Београд, 2008.
- J. Пешић, „Еманципаторна улога критичког мишљења“, *Српска политичка мисао*, 2006, 3-4, стр. 9-32.
- M. Пешић, А. Новаковић, *Слобода и јавност*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.
- H. Siegel, *Educating reason: Rationality, critical thinking and education*, Routledge, New York, 1988.
- H. Siegel, *Rationality redeemed: Further dialogues on an educational ideal*, Routledge, New York, 1997.
- M. Сладечек, „Проблем легитимности демократије: грађанство, партиципација, делиберативност“, *Филозофија и друштво*, 2006, 2, стр. 123-134.
- W. Wardekker, „Scientific concepts and reflection“, *Mind, Culture and Activity*, 1998, 5, str. 143-153.

Resume

The importance of rational judgment and social responsibility of all who participate in democratic process has always permeated the conceptualization of democracy. However, it could be argued that the principle of rationality obtains a special meaning and significance in contemporary society. Availability and control of information are becoming a new factor of social differentiation, and the opportunity to profit from the rich information resources depends largely on the ability of critical selection and evaluation of information. Democratization of communication environment is followed by the more sophisticated techniques of persuasion and manipulation of information, which transform argumentative discourse into a part of management and control system, employed by the political, economic and media elites. Favoring the discourse of consumption replaces the former labor with symbolic exploitation, and prevalence of instrumental rationality transforms the critical potential of public discourse into advertising and propaganda. The crisis of legitimacy of democracy reflects in citizens' skepticism to-

wards democratic institutions and reduction of their political activities to mere participation in the elections.

The importance of critical thinking to strengthening the democratic capacities of society is based on Habermas' concept of communicative action. As the central concept of discursive (deliberative) model of democracy, it emphasizes the importance of genuine participation of citizens in the process of mutual discovery, negotiation and formulation of public interests.

The basic assumption of the rational and competent citizen participation in democratic processes is the development of critical reasoning skills and abilities. It is a complex set of skills involved in understanding the point of text or discourse, interpretation of the meaning and sense of information, drawing accurate and reasonable conclusions and implications, distinguishing facts from interpretations, scrutinizing the logical consistency of statements, reliability of claims, credibility of information sources, etc. Argumentative discourse, as a medium of communicative action, requires an ability to rationally evaluate different views in polyphonic public sphere, based on the validity and strength of reasons that support the claims, attitudes and actions proposed.

However, the rational social cooperation requires more than critical reasoning skills. The possibility of consensual articulation of the public interest entails genuine effort to reach mutual understanding, which presupposes dialogical and reflective judgment. It comprises the questioning of general explanatory schemas, whose unreflective use is the fundamental source of uncritical relation to others, problems and information. Decentration from initial frame of reference is a prerequisite for proper understanding and impartial evaluation of views that are different from our own, and especially those opposed to it. Critical thinking also supports the common understanding because it is not, as is often believed, a detection of the petty weaknesses in other people's ideas, but a constructive effort to recognize their strength, potential contribution to problem understanding, as well as principled limitations that have to be resolved. Mutual understanding is also facilitated by probabilistic evaluation and application of multiple criteria that often indicate the relative value of each position.

The development of critical thinking in the function of strengthening democratic capacities of society also involves the systematic cultivation of critical attitude: development of intellectual values necessary for the actualization of critical thinking skills, fostering the critical consciousness and participatory models of behavior. It is an affirmation of emancipatory rationality – actively scrutinizing the social relations and institutions, from the standpoint of public interest and general human

values. This implies increasing sensitivity to the problems of personal and social emancipation, identifying sources of discrimination and oppression, as well as understanding the mechanisms through which existing power relations are maintained and reproduced. Enhancing critical consciousness should lead to genuine engagement of individuals in considering possible directions for improving the current practice, active participation in progressive changes and various forms of social activism.

* Овај рад је примљен 10. маја 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Горан Б. Милошевић

Криминалистичко-полицијска академија

Драган М. Цветковић

МУП Републике Србије – Полицијска управа за Град Београд

УТИЦАЈ ФИНАНСИЈСКОГ КРИМИНАЛИТЕТА НА ПОЛИТИЧКИ АМБИЈЕНТ*

Сажетак

Финансијски криминалитет представља спектар криминалних активности са тешким последицама на економском, политичком, безбедносном и социјалном плану. Овим видом криминалитета не само што се подрива привредни и монетарни систем, него се нарушава политичка стабилност и безбедност земље, и врши утицај на друштвене односе на националном и међународном плану. На овај начин долази до ширења економске неједнакости, смањују се шансе да у земљу уђу директне стране инвестиције, смањује се стопа привредног раста и отежава стварање стабилног демократског друштва, правне државе и тржишне привреде, смањује се поверење грађана у државу и њене институције и уопште долази до кризе вредносно нормативног система. Циљ рада је да укаже на основне карактеристике овог вида криминалитета и на ефекте које услед тога наступају по читаво друштво, са посебним освртом на политички амбијент.

Кључне речи: финансијски криминалитет, прање новца, политички амбијент, политичка стабилност, савремено друштво.

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција*. Пројекат финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије под бројем 179045.

Свако друштво без обзира на степен развијености привреде, облик друштвеног уређења, друштвено-економске односе и слично, прате и одређене негативне појаве, које се могу испољити на различите начине и у разним облицима. Финансијски криминалитет је свакако израз и одраз девијације у друштву, који путем неlegalних финансијских трансакција легализује незаконито стечен новац и инфилтрира се у новчане и привредне токове, с циљем контролисања одређених економских и политичких процеса.

Обим и динамика финансијског криминалитета у савременом друштву поприма такве облике и форме да он све више представља фактор који угрожава привредни, политички и друштвено-економски развој развијених привреда и земаља у развоју. Овај вид криминалитета може се посматрати према обиму и тежини последица односно штета (посебно финансијских и социјалних), али и према одређеним политичким процесима који у међусобном деловању могу резултирати дестабилизацијом друштва. Од обима, динамике деловања и односа државних органа и институција зависи и могућност прикривеног деловања финансијског криминалитета у правцу стварања услова контролисања одређених економских и политичких процеса у једној државној заједници, али и шире у регионалним и међународним оквирима.

Глобализација пружа нове прилике за вршење различитих активности, па и активности у сфери криминалитета. Наиме, у најновијим економско-политичким условима, где долази до укрупњавања капитала, брисања државних граница, масовне употребе електронских средстава за комуникацију, трансфера новца, али и тежње да на глобалном нивоу владају центри економске моћи, јављају се и најопаснији видови криминала, праћени настојањем да се оствари и политичка моћ, односно моћ утицаја и креирања свих токова у услова делатности у једном друштву.

У савременом друштву, везе између легалног - илегалног бизниса и света политике постају веома чврсте. Новац као израз економске и сваке друге моћи, одувек је био израз снаге у борби за интерес и власт. Отуда, новац, та финансијска моћ, без обзира на изворе легалност стицања те моћи, посматрана кроз крајњи циљ, јесте услов и претпоставка остварења и политичке моћи. Зато, та веза између финансијске и политичке моћи често постаје „бермудски троугао“ у којем људи лако губе „компас“ и оријентацију у времену и простору, заборављајући и најелементарније скрупуле и моралне норме.¹⁾

1) Тањевић, Н. (2011) «Друштво као жртва носилаца економске и политичке моћи», *Темид*, јун 2011, стр. 23-40.

Посматрајући историјске аспекте промена друштвено-економског, политичког и правног амбијента одређене државе и народа, несумњиво је, да користећи своје механизме деловања финансијски криминалитет оставља трајне и разарајуће последице по државу и друштво. Ове појаве изобличавају политички амбијент као свесну и планску делатност политичких субјеката као што су држава, политичке партије (странке), класе, друштвене групе и разне политичке и друштвене организације (синдикати, удружења послодаваца, стручна и слична удружења, невладине организације и друге институције и удружења),²⁾ у политичке облике и форме које служе интересу и циљевима носилаца нелегалних активности у датој државној заједници.

КОНЦЕПТ ФИНАНСИЈСКОГ КРИМИНАЛИТЕТА

Све друштвене појаве, било да су прогресивне или назадне, настају, мењају се и престају да постоје под одређеним политичким, економским, историјским и другим друштвеним условима. То се односи и на криминалитет, односно на све облике незаконитог понашања појединаца и група у једном друштву.

Криминалитет, као друштвено негативна, масовна и динамична појава, не познаје границе између држава, па ни између континената. У основи сваког облика криминалитета јесте незаконито стечена добит. Стечену добит која потиче од криминалних радњи извршиоци настоје да легализују и оплоде кроз различите облике новчаних трансакција.³⁾ Поједини облици криминалитета за свој настанак користи повољне друштвено-политичке и економске услове у датом друштву, прилагођавајући се ситуацији не само унутар једне земље, него и на међународном плану. Они попут живог организма имају способност да се стално развијају, добијају нове форме, да се све више интернационализује и попримају облике транснационалног организованог криминалитета.

Наведене карактеристике криминалитета, свакако су и одлике финансијског криминалитета, који својим деловањем на националном и међународном нивоу, може бити значајан чинилац угрожавања безбедности. Савремени концепт под финансијским криминалитетом подразумева криминалне активности којима се

2) Теофиловић, Н. (2007) *Корупција и/или Политика*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, стр. 49-50.

3) Милошевић, Г., Кулић, М. (2011), „Улога фискалног система у креирању политичког капацитета Србије“, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд 2011, стр. 111.

напада имовина и којима је крајњи циљ стицање материјалног добра или неких других користи независно у којим облицима и у којим вредностима. У пракси се сусрећу најразличитији појавни облици финансијског криминалитета, као што су: прање новца, сива економија, компјутерски криминал, фалсификовање новца, финансијске преваре, корупција и слично.

Ови појавни облици се брзо мењају и тешко откривају. Подручје одвијања ових криминалних активности је веома широко и присутно у свим облицима привређивања. Финансијски криминалитет подразумева све економске и финансијске делатности појединца, групе, организације, па чак и држава, које имају за циљ и последицу угрожавање финансијског и монетарног система једне земље. Полазећи од становишта, да монетарну и фискалну политику креира држава, односно Влада и централна банка, намеће се питање утицаја финансијског криминалитета на функционисање државних институција у целини и појединачно.

Имајући у виду чињеницу да иза сваке друштвене појаве, без обзира на то да ли је прогресивна или назадна, стоје одређени људи, односно групе људи или њихове организације,⁴⁾ проистиче и закључак да учиниоци кривичних дела из области финансијског криминалитета нису «обични» криминалци (ситни лопови и слично). Ради се о људима који свесно и плански врше криминалне радње у циљу прибављања противправне имовинске користи. Жртве могу бити појединци, привредни субјекти, влада, и читаве економије одређене друштвене заједнице.

Тежи и сложенији облици финансијског криминалитета, не могу се, или се веома тешко могу извршити појединачно, односно изоловано од других видова финансијског, или класичног криминала, а понекад су праћени и различитим облицима утицаја политичког чиниоца. Управо зато, финансијски криминалитет мора бити посматран као системска активност, у пуном контексту њихових појединачних или организованих економских, финансијских,⁵⁾ правних и политичких аспеката.

Присутност одређених појава овог вида криминалитета огледа се пре свега у најдиректнијим облицима угрожавања финансијске сфере једне земље, или групе држава, путем прања новца, сиве економије, корупције, фалсификовања новца, финансијске преваре и осталих облика овог вида криминалитета. Отуда, крими-

4) Теофиловић, Н., (2007), нав. дело стр. 48-49.

5) Милошевић, Г. „Евазија пореза“, *Наука – безбедност - полиција*, бр. 2/2006, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, стр. 67.

налну делатност овог типа, карактерише висок степен друштвене опасности, бруталност и инвентивност метода, као и циљ који се састоји у прибављању противправне имовинске користи, односно остваривању профита.

Финансијски криминал се врло ефикасно и брзо везује за све облике криминалитета, па и организовани криминал и тероризам. У корелацији са наведеним облицима криминалних активности, сам проблем финансијског криминалитета постаје још актуелнија и опаснија делатност и за најразвијеније економије света. Организовани облик финансијског криминалитета има своје место у друштвеном систему као организација која рационално максимизира профите вршећи незаконите услуге и прибављајући законом забрањене производе тражене од чланова ширег друштва у коме живе, да би тако остварен профит у виду свежег капитала одлазио у легалне послове.⁶⁾

Сва новчана средства (готовина и електронски банковни трансфери) или њихови сурогати као и немонетарна имовина, као што су покретна роба и некретнине, који се генеришу непосредно или посредно из кривичних акција (или су намењени за реализацију оваквих активности), су предмет нелегалних трансакција, односно прања новца. Циљ трансформације је да се прање незаконитих кривичних средства обавља у форми легалног трансфера. На овај начин, кроз различите форме и облике трансакција, остварује се системска трансформација, микс трансфера и конверзије, те се тиме прикрива право порекло и природа инкриминисаних објеката.⁷⁾

Прање новца као вид финансијског **криминалитета**, због својих специфичности, значајно се издваја од других видова. Пре свега, прање новца је криминална активност који је деривативан по својој природи. Не може бити прања новца без претходног извршења неког другог кривичног дела. Међутим, **поред тога, што представља последицу претходно извршеног кривичног дела, прање новца представља и полазну основу за будуће криминалне активности**. Дакле, прање новца је процес који подразумева постојање илегалних извора прихода, који се коришћењем великог броја финансијских трансакција, приказују као да потичу из легалних извора.⁸⁾

6) Donald Cressev, D. (1969) *Theft of the nation*, Harper Colophon Books, Harper & Row Publishers, New York, Evanston and London, стр. 72.

7) Schneider, F. (2008) „Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings“, *Global Business and Economics Review*, vol. 10, no. 3.

8) Schroeder, R. W., (2001), „Money laundering: A global threat and the international community response“, *FBI Law Enforcement Bulletin*, vol. 70, Washington, стр. 2-3.

Из овога следи да је прање новца повезано са криминалним активностима које га стварају, али и које га користе као финансијску базу за наставак криминалних радњи. У том смислу се прање новца може посматрати као мултипликатор криминалних активности. Као такво, оно чини криминал исплативим, јер омогућава прекршиоцима да попут инвеститора пласирају приход из свих својих нелегалних извора. Према *Quirk*-у, постоји инфицирана (заражена) продукција услед повређивања закона, јер кад је један аспект закона срушен, други ће ићи још лакше.⁹⁾

ПОЛИТИЧКА МОЋ, ПОЛИТИЧКИ АМБИЈЕНТ И ФИНАНСИЈСКИ КРИМИНАЛИТЕТ

Политичка моћ

Између моћи и политике постоје јаке и готово нераскидиве везе. У стручној јавности, та чињеница одавно је постала позната и више је нико не доводи у питање. Да би се однос између моћи и политике потпуније сагледао и боље разумео неопходно је најпре појаснити појам, структуру и потенцијалне изворе моћи. Након тога, лакше ће се објаснити и улога моћи у процесу креирања политичког амбијента.

Појам и дефиниција моћи

Моћ се може дефинисати на различите начине. Многи је схватају као способност оних који је имају да остваре оно што желе. Има и оних који сматрају да моћ подразумева промену понашања инфериорног учесника у односу на појединца или појединце који у односу на њега имају одређену моћ.

Моћ је способност појединца или групе да наметне своју вољу другима, без обзира на могући отпор.¹⁰⁾ У теорији су присутна два облика моћи и то: структурални и културални. Разликују се, како по основи и извору, тако и према механизму њиховог стварања. *Структурална моћ* проистиче из способности појединца или групе (формална организациона јединица или неформална група) да контролише ретке или критичне ресурсе у организацији. Способ-

9) Quirk, P.J. (1997) „Money Laundering: Muddying the economy“, *Finance & Development*, 34 (1), стр. 19.

10) Јовановић, М., Живковић, М., Цветковски, Т. (2007) *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет, Београд, стр. 124.

ност контролисања критичних ресурса, појединац, односно група има захваљујући позицији у организацији која им то омогућује.

Ко контролише наведене ресурсе све остале субјекте доводи у зависан положај, јер не могу на други начин да обезбеде такве ресурсе. Треба имати у виду да се критични ресурси јављају у врло различитим облицима. Примера ради, могу се појавити у виду новца, информација, познанства или приступа одређеним људима итд. Будући да појединац или група, који контролишу критичне ресурсе, имају јединствену прилику да другима у организацији обезбеде приступ таквим ресурсима, а да ови нису у стању да им узврате истом мером, логично је закључити да на тај начин они стичу одређену моћ над осталима.

На другој страни, појављује се *културална моћ*, која проистиче из способности појединца или групе у организацији да артикулише стварност и наметне своју слику стварности осталима у организацији. Та артикулација слике стварности и њено наметање осталима врши се кроз процес социјалне конструкције реалности. Кроз тај процес појединци и групе у организацији долазе у инфериоран положај у односу на оне који су уместо њих артикулисали реалност и одредили значења онога што се око њих збива.

Треба имати на уму и чињеницу да инфериорни чланови организације најчешће нису свесни свога положаја нити своје зависности у односу на кључне људе у њој. По свему судећи, они се налазе у когнитивној зависности у односу на такве људе. Између осталог, то значи да су другима препустили да интерпретирају свет и догађаје око њих, уместо да то сами чине.

Структура и извори политичке моћи

Одређена структура и извори моћи карактеристични су за сваку организацију, па самим тим и за политичку организацију која сагласно својим интересима и циљевима учествује у креирању политичког амбијента. Наиме, у свакој организацији, институцији политичкој партији и слично, временом се формира одређена структура моћи. Као што је познато, њоме се интегрише формални ауторитет са неформалним изворима моћи. Реална структура и извори моћи углавном прате дистрибуцију формалног ауторитета, али готово у свакој организацији долази до девијација везаних за формалну структуру. Разлога за то има доста. Најзначајнији произилази из чињенице да, осим разлика које проистичу из формалне хијерархијске позиције, постоје и други извори моћи. Управо та

реална, а не формална структура моћи, сматра се основом политичке моћи.

Дакле, структура и извори моћи врло често су фактор промена политичког амбијента. С тим, што се промене структуре моћи готово увек врше уз промене осталих компоненти организације са којима је моћ врло тесно повезана. Тим променама најчешће претходе, али их и прате, политички процеси којима се мења структура моћи у државним институцијама. Заправо, промена структуре моћи је најчешће неопходан предуслов за промене политичке структуре, као и постојећег система вредности и слично. Разлог за то је једноставан: свака промена политичке моћи доводи до промене политичког амбијента, мењајући политички систем, процесе и културне вредности уз неминовно нарушавање постојећег баланса интереса.

Носиоци моћи настоје да контролишу промене и да спрече промене којима би се могли угрозити њихови интереси. Зато свака значајнија промена политичког амбијента захтева да се прво промене они који у њој имају највећу моћ. Ако то није могуће, незнатне промене политичког амбијента одиграваће се под контролом утицаја субјеката који не желе промене, што у многим случајевима не доводи до жељених циљева, јер се промене врше на начин који је у интересу моћних појединаца који желе остварење својих појединачних циљева.

Што је моћ већа, већи је и утицај на политичке промене, њихово креирање, њихов садржај и њихово спровођење. Појединци који поседују највишу моћ у позицији су да креирају садржај и оквире промена.

Политичка моћ заснована је на различитим носиоцима и изворима те моћи. С тога, потребно је добро проценити да ли су постојећи носиоци и извори моћи у стању да квалитетно пројектују и успешно остваре пројектоване политичке циљеве. Досадашња искуства у вези са тим упућују на закључак да политичке промене, у многим случајевима, захтевају и одговарајуће промене у домену структуре и извора моћи. Нарочито, ако поједини носиоци моћи нису у стању да схвате значај и домете неопходних промена у политичком амбијенту.

Улога моћи у процесу креирања политичког амбијента је неспорна и веома велика. Актуелна је у свим фазама спровођења промена. Колико је важна у току њиховог креирања и припремања политичких промена, толико је значајна и у процесу њиховог спровођења и њиховог преиспитивања. То је опште правило, кога

се увек треба придржавати, чак и у случају да су променама захваћени и сами носиоци и извори моћи. Тим пре, што се без таквог приступа не могу остварити жељени циљеви нити потребан ниво промена.

Ефекти финансијског криминалитета на политички и економски амбијент

Сваким обликом криминалне активности повређују се, или угрожавају одређене друштвене вредности. Све ове вредности испољавају се кроз одговарајуће друштвене односе. За сваки вид деликтног, посебно криминалног понашања, карактеристично је да се њиме напада, а његовим несанкционисањем, штете одређени друштвени односи, те унутар њих и одређене активности, процеси и вредности.

У националним и међународним оквирима, финансијски криминалитет у свим својим друштвено-негативним облицима има веома значајно присуство. Свака држава, заједница држава, међународне организације (политичке и друге), настоје да креирају самостално своју унутрашњу и спољну политику. Своју унутрашњу и спољну политику, утврђену у складу са националним циљевима, наведени субјекти уређују користећи државне органе и институције, владина и невладина регулативна тела, политичке странке и појединце. Ту политику, наизглед за све прихватљиву, у основи уређују и креирају појединци носиоци политичке моћи у датом друштву. Да би се остварила политичка моћ, понекад је потребно створити и финансијску моћ. Отуда, финансијска моћ креира и политичку моћ, односно, извори финансијске моћи директно одређују и креирају носиоце политичке моћи. Према томе, уколико су извори политичке моћи производ финансијског криминалитета, ови токови су и по својој политичкој, економској и правној природи, сагласно последицама које имају у одређеном друштву, системске девијације.¹¹⁾

Утицај финансијског криминалитета на правни и политички амбијент је условљен степеном развијености друштвено-економског система земље. Земље у којима је у току трансформација економског и политичког система много су рањивије и подложне деловању организованог финансијског криминалитета. Својим деловањем он подрива економски и политички систем и, уколико се “отме контроли”, може довести у питање и сам процес транзиције.

11) Теофиловић, Н. (2007) нав. дело, стр. 49-50.

Финансијски криминалитет негативно се одражава на финансијски систем једне земље, на њене економске, политичке, безбедносне и социјалне структуре. Својим деловањем он може озбиљно да угрози националну финансијску стабилност, процес транзиције, политичку стабилност и демократски развој. Једном речју, ради се о појави која угрожава виталне вредности једне државе, на националном, али и на међународном плану. Облици његове организоване криминалне делатности нису увек уочљиви и препознатљиви, што свакако отежава благовремено предузимање ефикасних мера на његовом откривању, спречавању и сузбијању. Са развојем међународних економских и других веза, финансијски криминалитет добија нове појавне облике, уз коришћење разних метода и средстава.

Укључивањем нелегално стечених прихода у легалне финансијске токове овај вид криминала угрожава економски систем и тржишну конкуренцију и остварује утицај на економске, политичке и друштвене токове на националном и међународном плану.¹²⁾ Наиме, улазак «прљавог новца» у земљу повлачи нежељене последице изван граница, деградирајући квалитет нашег живота и поспешујући забринутост за националну безбедност. Опран новац је вишеструко опасан за државу у којој се појављује. Он угрожава, пре свега, економске вредности у једној држави, подрива слободно тржиште, нарушава политичку стабилност земље, указује на лоше функционисање институција система, снижава животни стандард грађана, изазива општу рецесију привреде. Све ово указује на чињеницу да финансијски криминалитет има много шири негативан утицај на друштвену заједницу у целини.

Овове треба додати да процес финансијског криминалитета доприноси и непоштеној алокацији богатства те омогућавању да криминалци несметано уживају плодове својих криминалних активности.¹³⁾ Финансијски криминалитет у основи омогућава профитабилност (награђивање) криминала као и пренос економске моћи са тржишта, држава и грађана на криминалце. Једном речју финансијски криминалитет у свим његовим формама има корозивни ефекат на економију једне земље, њену владу и друштвено благостање.¹⁴⁾

12) Tunnell, K. D. (1993) „The Business of Crime: A Documentary Study of Organized Crime in the American Economy“, *Criminal Justice Review*, 18(2), стр. 297.

13) Педић. Ж. (2010) „Нефинансијски сектор и самосталне професије у контексту спречавања прања новца“, *Зборник Правног факултета*, бр. 1, Ријека, стр. 617-642.

14) Dowel, J., Novis, G. (2001) *The consequences of money laundering and financial crime*, Money Laundering-Economic Perspectives- Program Analyst, Bureau of International Narcotics and Law Enforcement Affairs, U.S. Department of State.

Организовани финансијски криминалитет може на разне начине, да већу суму „прљавог“ новца убаца у финансијске институције и да тако, кроз нелегална улагања врши контролу одређених сектора привредног пословања. На овај начин, економским и политичким утицајем организовани финансијски криминал може ослабити друштвени систем, односно демократске институције друштва и утицати на поремећај етичких вредности. Управо у процесу приватизације који је спроведен у нашој земљи, али и у земљама у транзицији, створен је амбијент могућности улагања „прљавог“ новца у куповину привредних субјеката. На овај начин, кроз незакониту приватизацију извршена је легализација «прљавог новца» који је прибављен криминалном делатношћу. Дакле, финансијски криминалитет као изузетно негативна појава ствара потенцијално разорне економске, безбедносне, социјалне и политичке последице. Реч је о последицама које су најтежим по свако друштво. Опасност од процеса финансијског криминалитета по само друштво, састоји се и у консолидацији економске моћи организованог криминала, јер му се омогућава да улази у легалну економију, да јача своју економску моћ, а тиме и политичку моћ у једном друштву.

Независно од аспекта сагледавања, ефекте финансијског криминалитета можемо посматрати као дугорочне или краткорочне. Краткорочни ефекти подразумевају директне губитке жртава и друштва, настали као последица овог вида криминалитета и са њим повезаних криминалних радњи. У краткорочне ефекте спадају:¹⁵⁾ губитак/штета за жртве-заједницу и добитак криминалаца, деформација потрошње и штедње, деформација инвестиција, „вештачки“ пораст цена, нелојална конкуренција, промене у увозу и извозу, утицај на output, приход и запосленост, нижи или виши приход јавног сектора и слично.

Дугорочни ефекти овог вида криминалитета су поремећаји у директним страним улагањима, промене у ликвидности, солвентности, репутацији финансијског сектора, појавностима мита и корупције и др.¹⁶⁾ Ови ефекти могу имати изразито негативне економске, социјалне као и политичке последице, посебно за државе у развоју, које су лакше погођене утицајем криминалаца и терориста. Реч је о последицама које су најтеже по свако друштво. У државама с крхким финансијским системима може бити угрожена привреда, друштво, политичка стабилност и коначно, безбедност таквих земаља коришћених као платформе за прање новца.

15) Unger, B. (2007) *The Scale and Impacts of Money Laundering*, Cheltenham, UK-Northampton, Ma, USA, стр. 113.

16) Исто стр. 7-14.

Финансијски криминалитет има широк спектар негативних повратних ефеката, угрожавајући економски систем и тржишну конкуренцију и остварујући утицај на економске, политичке и друштвене токове, како на националном тако и међународном плану¹⁷⁾. С тим у вези треба истаћи, да однос овог вида криминалитета и поменутих ефеката несумњиво је веома сложен и вишедимензионалан. Неке од тих релација су двосмерне, неке су мањег, а неке већег интензитета. Веома често се нека од поменутих последица појављује као кључни фактор (узрок) за појаву и ширење нелегалних активности у друштву. Деловање финансијског криминалитета несумњиво доводи до високог степена угрожавања пре свега монетарне и фискалне сфере, али и озбиљне импликације на безбедносном и политичком плану, урушавајући виталне вредности једног друштва, али и кредибилитет носилаца политичке моћи једне државе.

ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ ФИНАНСИЈСКОГ КРИМИНАЛИТЕТА

Политички живот се различито одвијао у различитим историјским периодима, па су самим тим и границе политичког деловања померане у зависности од садржаја друштвених односа и поретка који је био на власти. Посматрајући политику из овог угла, може се констатовати да “људи праве своју властиту историју, али они је не праве по својој вољи, не под околностима које су сами изабрали, него под околностима које су непосредно затекли, које су дате и наслијеђене. Поред тога што политика није била статична појава, посматрано историјски, ипак се трансформације садржаја политике и сфере политичког живота, које су на сцени савременог света, издвајају од других сфера, својом вишедимензионалношћу и дубином и снагом последица које производе.”¹⁸⁾

У савременим условима пословања које карактерише слободан проток људи, капитала и технологије, стабилност политичког окружења у некој земљи представља један од кључних услова и фактора који у доброј мери детерминише друштвено економски развој земље. У савременом друштву, везе између света легалног пословања, илегалног бизниса и света политике постају веома чврсте. Те везе су у основи настале као резултат различитих интереса.

17) Tunnell, K. D., нав. дело, стр. 297.

18) Јовичић, Д. (2007) *Утицај транзиције на рад органа државне управе Републике Српске, с посебним освртом на полицију*, Бања Лука, стр. 123.

Једних, да стекну политичку моћ, других да стекну новчану моћ и наравно трећих који желе и новчану и политичку моћ. А да би појединац остварио једну од наведене три моћи, поред формалног, неопходан му је и реални извор, а то је готово увек новац.

Новац, као нешто чудесно, за економисте, политичаре, пословне људе, али и за обичног грађанина, има посебно значење. За грађанина новац представља израз моћи, богатства, али и средство плаћања. За економисте, политичаре и пословне људе појам новца има специфично значење, али и значење које је идентично схватању новца које има појединац. Бројност и разноликост појмовног одређења новца указује на сложеност и значај новца као општег еквивалента. Данас, на почетку трећег миленијума новац није ништа изгубио од своје чудесне моћи. Имати новац, значи имати моћ, богатство и статусно место. Управо зато, због своје специфичне моћи, новац има посебну улогу и значење и у свери политике. Та повезаност света политике и новца, ствара амбијент да понекад извори новца нису битни, да је остварење циља дозвољено без обзира на начине. У тим и таквим условима новац стечен на нелегалан начин, тај «прљав новац», добија нови статус и постаје новац у форми политике, односно «политички новац».

Бројне форме и облици незаконитог стицања новца, као што је шверц дроге, оружја и људи, прање новца, коцкање, компјутерска пиратерија и друге незаконите активности, сваке године организованом криминалу донесу приход између осамсто и хиљаду милијарди долара, док неки аналитичари процењују да укупна сума прелази чак две хиљаде милијарди долара годишње.¹⁹⁾ У сваком случају, тако велики новац, по својој природи, имплицира и велику друштвену моћ, нарочито у системима либералног капиталистичког тржишта, где људи, појединци и групе, своју политичку моћ црпу из претходно остварене економске моћи, што је сасвим супротно нетржишним социјалистичким системима, у којима човек да би постао економски моћан, најпре мора бити политички моћан, па ту своју политичку, временом претвара у економску моћ.²⁰⁾

Када је реч о политичким последицама овог вида криминалитета, посматрано из угла функционисања сваке привреде, велики значај има политика и обрнуто, политика се не може водити без привреде, економије и новца. Повезаност и међусобна условљеност политике и новца нарочито је присутна у условима транзиције, и то у тој мери да омогућава појединцима, који имају истакнуте позиције у власти или изузетну економску моћ у друштву, да нека-

19) Ћирић, Ј. (2005) «Држава и организовани криминал», *Социолошки преглед*, бр. 3, Институт за упоредно право, Београд, стр. 265–289.

20) Гамс, А. (1987) *Својина*, Београд, стр. 65.

жњено врше кривична дела. Велики број примера презентираних у домаћој и иностраној литератури, говори да највећи део и најопасније видове криминалитета у земљама у транзицији врше, припадници „друштвене елите“, било да се ради о лицима из света „бизниса“ или „политике“. То може бити једно од могућих објашњења - зашто највећи део ових делатности остаје непознат или некажњен. Из овога следи да су у питању друштвено моћни људи о чијој се одговорности говори тек онда када политичком вољом буду лишени те исте моћи. Следи, да је постојање политичке воље у друштву, битан предуслов од чијег испуњења умногоме зависи ефикасност система за борбу против овог вида криминалитета.

До повезивања политике и привреде долази свуда где има управљања и власти, што је неизбежно и у предузећима и у областима њиховог удруживања и у држави.²¹⁾ Монопол у сфери економије увек продукује монопол у сфери политике, што у себи крије велику опасност да се све то лако преобрати у неки од већ виђених облика тоталитаризма. Економија и политика су најчешће две стране једног истог феномена, који би могли назвати феноменом друштвене моћи. Јер када неко дође до новца, онда сасвим лако, уколико то жели стиже и до политичке моћи и утицаја, што му затим омогућује да путем те политичке моћи оствари директне или индиректне утицаје и на економију једног друштва.²²⁾

Последице спреге економске и политичке моћи се негативно одражавају и на правни поредак и правни систем. На овај начин се изражава висок степен непоштовања правних норми и то је код привредног криминалитета далеко наглашеније него код многих других видова социјалног понашања, зато што привредни криминалитет у целини претпоставља кршење читавог низа бланкетних правних норми, али исто тако и добрих пословних обичаја и рационалног економског понашања које је такође уобличено у одређене норме-захтеве. Он дакле, самим својим постојањем утиче на ауторитет правних норми, а тиме и на девалвацију права, која је тим наглашенија што је наглашеније осећање немоћи друштва да му се ефикасно супростави.²³⁾

Неспорно да прање новца спроводе криминалне организације локалног, регионалног, националног или међународног значаја.

21) Пихлер, С. (1978) *Привредни криминалитет и заштита друштвене имовине*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, стр.127.

22) Мрвић-Петровић, Н., Ћирић, Ј. (2004) *Сукоб јавног и приватног интереса у троуглу моћи, новца и политике*, Институт за упоредно право, Војноиздавачки завод, Београд, стр. 152. (Тањевић, Н., (2011) «Друштво као жртва носилаца економске и политичке моћи», *Темид*, јун 2011, стр. 23-40.)

23) Тањевић, Н., нав. дело, стр. 34-37.

Међутим, ову појаву у великој мери користе државни и парадржавни органи. Познато је да готово све обавештајне службе на свету, на овај начин, финансирају своје тајне операције. Професионални криминалци се веома често повезују стварајући моћне групе, организацију, које имају упориште у полицији, правосудју и међу политичарима,²⁴⁾ а све у циљу прикривања нелегално стеченог прихода из различитих извора.

Психолошка компонента прања новца итекако указује на политичке аспекте, јер су они који се одлуче на такве радње типични представници оног дела власти и грађанства који се снисходљиво улагују вођама својих политичких партија и представницима политичке и економске елите.²⁵⁾ То су, наизглед, одређени угледни политичари, вође политичких странака, министри, сенатори, конгресмени, народни посланици, представници угледних међународних и националних владиних и невладиних организација, тзв. стални борци за демократију, владавину права и људска права и слободе. Они уз помоћ финансијске олигархије и организованих криминалних организација, да би прикрили своју криминалну делатност, непрестано траже моралне и друге видове лустрације само за друге, али не и за себе. При томе, лицемерно скривају сопствене политичке амбиције за одржање на власти или кад је тренутно изгубе, за долазак на власт.²⁶⁾

Економски и политички утицај криминалних организација може да ослаби друштвене структуре, колективне етичке стандарде и коначно и демократске друштвене институције. У земљама које су у прелазној фази успостављања демократских система, овакав утицај криминала може да наруши процес стварања стабилног друштвено-економског и политичког система.

Поред тога што увелико слаби слободну тржишну економију, финансијски криминалитет, нарушава демократску политичку структуру и политичку стабилност земље, затим ствара опасну претњу државном суверенитету, ауторитету државне власти, нарушава јавне установе што све штети националној економији и државном уређењу. Тим нелегалним пословима се охрабрују појединци да избегавају плаћање пореских обавеза и врше кривична дела из области финансијског криминала што све заједно повећава пореско оптерећење и ствара амбијент фискалне пресије. На овај начин се омогућава криминалним организацијама да делују на еко-

24) Весић, Д. (2008) *Економска и политичка компонента корупције и прања новца*, МП 4, Београд, стр. 481-501.

25) Теофиловић, Н., Јелачић, М. (2006) *Спречавање, откривање и доказивање кривичних дела корупције и прања новца*, Полицијска академија, Београд, стр. 48-49.

26) Исто, стр. 48-49.

номску и политичку структуру једне државе, слабећи њен привредни и политички положај и делимично или потпуно преузимајући власт у циљу очувања својих интереса.

Финансијски криминалитет значајно може утицати на урушавање политичких институција и преузимање утицаја на политичкој сцени. Ако картел перача новца успе да стекне утицај над значајним деловима привреде, они могу даље покушавати да повећају њихову политичку контролу, као и средства за унапређење својих циљева, и да осигурају да власти не уведу строжију финансијску контролу. Ове циљеве субјекти финансијског криминала могу постићи путем корупције, подмићивања или чак путем покушаја утицаја на токове парламентарних или председничких националних избора, чиме би се угрозила сама срж демократских процеса у једној заједници. Као што је истакао Танзи " ови криминални елементи могу корумпирати политичке процесе посебних економија финансирањем кандидата који би вероватније пустили ове елементе да иду својим путем. Када је укључен тако велики новац и исплаћивање од стране криминалних елемената тако значајно, изгледа реално да се очекују такви покушаји који ће учинити да се постави више пријатељски наклоњена администрација. ”²⁷⁾

Узимајући у обзир чињеницу да су последице финансијског криминалитета, велике и да се тешко отклањају јер се одражавају на све сфере како домаће, тако и међународне привредне и непривредне делатности, јасно произилази да се ради о појави која представља директну претњу и опасност за све значајне вредности једног друштва. Те се справом може рећи да финансијски криминалитет има много широк спектар негативни ефеката на друштво у целини.

* * *

Финансијски криминалитет, нарочито прање новца, повлачи нежељене последице. Те последице су велике и тешко се отклањају јер се одражавају на све сфере како домаће, тако и међународне привредне и непривредне делатности. Ова појава директно утиче на смањење демократске политичке и економске моћи сваког друштва. Изазивајући економску и политичку кризу, може у доброј мери да угрози етичко и законско понашање правних и економских субјеката у примени права, што је супротно демократским процесима и владавини права. На тај начин, носиоци финансијског криминалитета деградирају квалитет нашег живота и поспешују

27) Unger B. (2006) *The Amounts and the Effects of Money Laundering: Report for the Ministry of Finance*, Utrecht School of Economics and Australian National University for the Ministry of Finance, Netherlands, стр. 82-100.

забринутост за економску и политичку стабилност и националну безбедност.

За сагледавање импликација финансијског криминалитета на политички амбијент, од великог значаја је међуоднос њихове економске и политичке компоненте. То је из разлога што ова два, углавном, паралелна процеса омогућавају успостављање и одржавање одређених веза између економских и политичких структура и криминалних група или организација. С обзиром да појавни облици финансијског криминалитета директно утичу на смањење политичке и економске моћи сваког друштва, та чињеница указује на значајну корелацију између политичког амбијента, економије и стопе криминалитета.

Повезаност политичке и економске моћи нарочито је изражена у условима транзиције. То је велики друштвени проблем, јер држава на дужи рок губи кредибилитет, губи свој углед, погоршава се алокација ресурса, опада благостање друштва и јављају се најопаснији видови криминала. Све последице које на овај начин настају су међусобно повезане, и јављају се као економске, политичке, правне, социјалне, етичке. Економске последице се огледају у томе што се напада материјална основа друштва и нарушава привредни систем земље, односно правилно одвијање привредних односа, функционисање привредних процеса, као и реализација привредних активности. Тиме се уједно подрива и политички и друштвени напредак друштва.

Goran B. Milosevic, Dragan M. Cvetkovic

IMPACT OF FINANCIAL CRIME ON POLITICAL ENVIRONMENT

Summary

Financial crime is a range of criminal activities, with major consequences on the economic, political, and social security plan. This type of crime not only undermines the economic and monetary system, but it undermines political stability and security of the country, and makes an impact on social relations at the national and international level. This leads to the spread of economic inequality, reducing the chances of entering the country in foreign direct investment, reduces the rate of economic growth and hinders the creation of a democratic society, rule of law and market economy, there is less trust in the state and its institutions and in general there a crisis of values of the normative system. The aim of this paper is to present the main features of this type of crime and

the effects that occur due to the whole society, with special emphasis on the political environment.

Key words: financial crime, money laundering, political stability, modern society.

ЛИТЕРАТУРА

- Беговић, Б. (2007) *Економска анализа корупције*, Центар за либералнодемократске студије, Београд.
- Бошковић, М. (2001) „Појавни облици корупције и методи супротстављања”, *Безбедност*, бр. 2.
- Весић, Д. (2008) *Економска и политичка компонента корупције и прање новца*, МП 4, Београд.
- Gams, A. (1987) *Својина*, Београд.
- Donald Cressev, D. (1969) *Theft of the nation*, Harper Colophon Books, Harper & Row Publishers, New York, Evanston and London.
- Dowel, J., Novis, G. (2001) “The consequences of money laundering and financial crime”, *Money Laundering - Economic Perspectives - Program Analyst*, vol. 6, no. 2, Bureau of International Narcotics and Law Enforcement Affairs, U.S. Department of State.
- Јовичић, Д. (2007) *Утицај транзиције на рад органа државне управе Републике Српске, с посебним освртом на полицију*, Бања Лука.
- Јовановић, М., Живковић, М., Цветковски, Т. (2007) *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет, Београд.
- Јордан, Д. (2000) *Политика и дрога, Прљави новац и демократске државе*, АГМ, Загреб.
- Кулић М., Милошевић Г. (2011) „Улога фискалног система у креирању политичког капацитета Србије“, *Српска политичка мисао*, бр. 4, Београд.
- Quirk, P.J. (1997) „Money Laundering: Muddying the economy“, *Finance & Development*, 34 (1).
- Љубомир, М. (2000) „Политички и економски корени корупције”, *Зборник Систем и корупција*, Центар за економска истраживања Института друштвених наука, Београд.
- Милошевић, Г. (2006) „Евазија пореза“, *Наука – безбедност - полиција*, бр. 2/2006, Криминалистичко-полицијска академија, Београд.
- Мрвић-Петровић, Н., Ћирић, Ј. (2004) *Сукоб јавног и приватног интереса у троуглу моћи, новца и политике*, Институт за упоредно право, Војноиздавачки завод, Београд.
- Орловић, С., (2002) *Политичке партије и моћ*, Југословенско удружење за политичке науке, Чигоја штампа, Београд.
- Острогорски, М., (1921) *Демократија и политичке партије*, Напредак, Београд.
- Педић, Ж. (2010) „Нефинансијски сектор и самосталне професије у контексту спречавања прања новца“, *Зборник Правног факултета*, бр. 1, Ријека.
- Петровић, Д. (2010) „О проучавању савремених форми привредног криминалитета - прање новца“, *Страни правни живот*, 3/2010.

- Пихлер, С. (1978) *Привредни криминалитет и заштита друштвене имовине*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду.
- Schneider, F. (2008) „Money laundering and financial means of organised crime: some preliminary empirical findings“, *Global Business and Economics Review*, vol. 10, no. 3.
- Schroeder, R. W. (2001) „Money laundering: A global threat and the internacional communitys response“, *FBI Law Enforcement Bulletin*, vol.70, Washington.
- Тањевић, Н. (2011) „Друштво као жртва носилаца економске и политичке моћи“, *Темид*, јун 2011.
- Теофиловић, Н. (2007) *Корупција и/или Политика*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд.
- Теофиловић, Н., Јелачић, М. (2006) *Спречавање, откривање и доказивање кривичних дела корупције и прања новца*, Полицијска академија, Београд.
- Теофиловић, Н., Радовић, Н., Теофиловић, Т. (2009) „Корупција у политичком животу“, Зборник: *Корупција и прање новца*, Интернационална асоцијација криминалиста, Бања Лука.
- Tunnell, K. D. (1993) „The Business of Crime: A Documentary Study of Organized Crime in the American Economy“, *Criminal Justice Review*, 18(2).
- Ћирић, Ј. (2005) „Држава и организовани криминал“, *Социолошки преглед*, бр. 3, Институт за упоредно право, Београд.
- Unger B. (2006) *The Amounts and the Effects of Money Laundering: Report for the Ministry of Finance*, Utrecht School of Economics and Australian National University for the Ministry of Finance, Netherlands.
- Unger, B. (2007) *The Scale and Impacts of Money Laundering*, Cheltenham, UK-Northampton, Ma, USA.

Resume

Every society, regardless of the level of development of the economy, form of social organization, socio-economic relations, etc., is followed by financial crime. It is one extremely harmful and negative social phenomenon, where people seek to legalize their illegally acquired money through illegal financial transactions, thus infiltrating it in money and economy flows, in order to gain control over certain economic and political processes. In contemporary society, the links between the illegal business and the world of politics is becoming stronger, suggesting that money and politics have always been linked, in an unusual conjunction of the struggle for interest and power.

Financial crime, as well as other similar forms of crime, uses the favorable political, social and economic conditions in a given society, adapting to a given environment not only within countries but also internationally. Like a living organism, financial crime has the ability to constantly evolve, change and adapt, take new forms, to become more and more internationalized and take the form of organized crime, but also affect the political climate of the society with its mechanism of action.

The impact of financial crime in the legal and political environment is conditioned by the degree of development of socio-economic relations in a given society. In this regard, countries in which the ongoing transformation of the economic and political system takes place, are much more vulnerable and susceptible to the activities and influence of financial crime at the political events and the creation of political power. A large number of examples presented in domestic and foreign literature, indicates that the money derived from criminal activity, by its nature, can produce a large social power. Individuals and groups, therefore, using their economic power, create their own political power.

In non-market socialist systems, we also see a connection between economic and political power, but this connection has been established on different lines. In socialist economies, an individual, in order to become economically powerful, must first be politically powerful, so he eventually turns his political power into economic power.

It is obvious that the economy and politics are often two sides of the same phenomenon, which we might call the phenomenon of social power. The consequences of coupling of economic and political power have a negative effect on the legal order and the legal system. Economic and political influence of criminal organizations can weaken the social structure, collective ethical standards, and ultimately democratic social institutions. Besides the fact that it greatly weakens the free market economy, financial crime undermines democratic political structure and political stability of a country. All this can result in creating a climate of threat to national sovereignty, authority of government, and state organization.

The consequences of financial crime are huge, they are difficult to remove and pose a direct threat and danger to all the vital values of a society. Therefore, for assessment of the financial implications of financial crime on political environment, of great importance is to define relationships of their economic and political components, especially bearing in mind that these two mainly parallel processes allow the establishment and maintenance of certain connections between economic and political structures and criminal groups or organizations.

* Овај рад је примљен 01. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Драган Јовашевић

Правни факултет Универзитета у Нишу

СУЗБИЈАЊЕ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА У ФУНКЦИЈИ ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА СРБИЈЕ

Сажетак

Организовани криминал разних облика и видова испољавања опасно угрожава националну безбедност свих савремених држава, али истовремено представља и међународни проблем. Стога је на нивоу међународне заједнице (у оквиру универзалних и регионалних организација) усвојено више међународних докумената који успостављају систем међународних стандарда у циљу ефикасног, квалитетног и законитог супротстављања организованом криминалитету које поједине државе треба да имплементирају у своје национално законодавство. И Република Србија на путу европских интеграција последњих година улаже знатне напоре, посебно на нормативном плану, како би успоставила ефикасан механизам за спречавање и сузбијање организованог криминала о чијим основним карактеристикама говори овај рад.

Кључне речи : међународне конвенције, организовани криминал, кривични закон, Србија, суд, казна

У структури савременог криминалитета уопште, па тако и у нашој земљи по свом значају, обиму и проузрокованим последицама, те испољеној опасности њихових учинилаца, посебно се издваја организовани транснационални криминалитет. Ова врста криминалитета представља посебну кумулацију криминалне енергије већег броја лица у различитим облицима злочиначког удруживања са већим или мањим степеном сталности. Ради се, наиме, о лицима која не познајући границе између држава, па ни између

континентално организовано, континуирано врше тешка кривична дела са циљем прибављања противправне имовинске користи, али и ради остварења економске, политичке или друге моћи (Јовашевић 2005:423-443).

Будући да се ради о прикривеним облицима организација које перманентно врше велики број изузетно тешких кривичних дела, сва савремена кривична законодавства на основу релевантних међународно правних аката, у првом реду Конвенције ОУН против транснационалног организованог криминала¹⁾ из 2000. године предвиђају посебне органе, надлежности, поступак и мере за сузбијање и спречавање организованог криминала. Слична је ситуација и у Републици Србији. Последњих година у Републици Србији је законски постављена солидна правна основа за ефикасну, благовремену, квалитетну и закониту борбу са нараслим облицима и видовима организованог криминала. На тај начин наша земља се прикључила европским кривичноправним системима, односно њиховим стандардима у покушајима да се пронађе и примени ефикасан систем мера и поступака за сузбијање и спречавање организованог криминала.

Тако су у области судскоорганизационог права (Јовашевић 2002:148), посебним Законом о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала Републике Србије²⁾ из 2002. године организовани посебни органи за сузбијање ове врсте савременог криминала. То су : 1) посебни орган унутрашњих послова – УБПОК, 2) специјални тужилац, 3) посебно веће Окружног (сада Вишег) суда у Београду и 4) посебна привторска јединица у Окружном затвору у Београду. И коначно, новелом Законика о кривичном поступку из 2002. године прописана је посебна врста кривичног поступка са специјалним истражним техникама које треба да допринесу ефикаснијем расветљењу и разрешењу кривичних дела са елементом организованог криминала, односно утврђивању кривичне одговорности њихових учинилаца.

И нови Законик о кривичном поступку (ЗКП)³⁾ из 2006. године у глави седам под називом: “Посебне доказне радње” предвиђа посебне мере, средства и поступке у циљу расветљења кривичних дела организованог криминала. Потом је 2009. године Изменама и допунама Законика о кривичном поступку⁴⁾ из 2001. године (ко-

1) *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6/2001.

2) *Службени гласник Републике Србије*, бр.: 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003 и 115/2005.

3) *Службени гласник Републике Србије*, бр. 46/2006.

4) *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2009.

јим је Законик о кривичном поступку из 2006. године стављен ван снаге) уведена нова глава 29а. под називом :”Посебне одредбе о поступку за кривична дела организованог криминала, корупције и друга изузетно тешка кривична дела”. И коначно, реформа кривичног законодавства у области проналажења ефикасног система друштвене реакције према организованом криминалу из 2011. године у ову област унови нова решења. Наиме, септембра 2011. године је донет нови Законик о кривичном поступку⁵⁾ у глави 7. под називом:”Докази”, у делу трећем под називом :”Посебне доказне радње” одређује кривична дела на које се примењују ове одредбе међу којима у првом реду спадају дела из области организованог криминала (члан162.ЗКП).

ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ У МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ

Будући да организовани криминал као облик перманентног вршења тешких облика криминалитета који не познаје границе између држава, па ни границе између појединих континената представља појаву која опасно подрива и угрожава систем међународне, па и регионалне безбедности, то је логично што се и међународна заједница укључила у напоре да се спречи, предупреди, односно сузбије ова пошаст савременог друштва на почетку трећег миленијума. Први покушај да се у међународној заједници одреде појам, природа, садржина, карактеристике и елементи организованог криминала учињен је средином деведесетих година прошлог века. Специјализовано тело Европске уније (European Working Group on Narcotics and Organized Crime) је, наиме,1994. године усвојило оперативну дефиницију организованог криминалитета. Ову дефиницију је прихватио и Европски суд за људска права. Према овој дефиницији, да би случај (кривично дело) било квалификовано као организовани криминалитет мора да испуни најмање три обавезна услова која су кумулативно одређена и још најмање три од осам факултативних услова (Лазин 2004:57-78).

Обавезни услови за постојање организованог криминалитета јесу: 1) да је дело резултат заједничког деловања више од два лица, 2) да је група основана у циљу вршења тешких кривичних дела и 3) да је циљ оснивања и деловања групе стицање добити или моћи. Факултативни услови за постојање организованог криминалитета јесу: 1) да је сваки члан криминалне организације имао уна-

5) *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2011.

пред одређен криминални задатак или улогу, 2) да је криминална организација планирана на дуже време или неограничено, 3) да се делатност организације заснива на примени одређених правила интерне контроле и дисциплине чланова, 4) да се делатност организације планира и врши у међународним размерама, 5) да се у вршењу делатности примењује насиље и застрашивање, 6) да се у вршењу делатности користе привредне или пословне структуре, 7) да се користи праће новца или незаконито стечене добити и 8) да постоји утицај организације или њеног дела на политику, медије, извршну и судску власт или на друштвене и економске чиниоце.

На сличан начин и Интерпол (Међународна организација криминалистичке полиције) је понудио дефиницију организованог криминалитета. Прва дефиниција је објављена у мају 1988. године на Првом међународном симпозијуму о организованом криминалитету. Према овом схватању организовани криминал представља тип криминалитета који се везује за било коју делатност или групу лица која су ангажована у континуираној незаконитој активности која за свој превасходни циљ има стварање профита, независно од националних граница. С обзиром да је било отпора више држава оваквом доста обимном одређивању појма и елемената организованог криминала, то је 1993. године припремљена нова дефиниција. Према овом схватању организованим криминалитетом је сматрана свака група која има структуру корпорације чији је првасходни циљ да вршењем противзаконите активности прибави новац и која се одржава на застрашивању и корупцији.

Но, до правне обавезности у погледу одређивања појма и елемената организованог криминала долази нешто касније. Тако је у оквиру и под окриљем Организације Уједињених нација на дипломатској конференцији у Палерму децембра 2000. године усвојена Конвенција УН против транснационалног организованог криминала са допунским протоколима⁶⁾. Овај универзални међународни правни акт у члану 2. став 1. тачка а. одређује појам криминалне групе као основног појма организованог криминала. То је група састављена од три или више лица која постоји у одређеном временском периоду и која делује заједнички у циљу чињења једног или више тешких кривичних дела или прекршаја предвиђених Конвенцијом са намером да директно или индиректно остваре финансијску или другу врсту материјалне кроисти. Ова организована криминална група је управо и формирана ради вршења тешких

6) Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 6/ 2001.

(озбиљних) кривичних дела, а то су дела за која је прописана казна затвора од најмање четири године или тежа казна.

Из наведене дефиниције произилазе основне карактеристике организоване криминалне групе. То су : 1) група састављена од три или више лица, 2) група треба да постоји у одређеном временском периоду, 3) група треба да делује заједнички у циљу чињења једног или више тешких кривичних дела или прекршаја предвиђених Конвенцијом, 4) циљ вршења кривичних дела од стране припадника (чланова) групе је намера прибављања директно или индиректно финансијске или друге врсте материјалне користи и 5) група је формирана ради вршења тешких (озбиљних) кривичних дела, а то су дела за која је прописана казна затвора од најмање четири године или тежа казна. У осталим одредбама ова Конвенција даје појам структурисане групе. То је, заправо, друга организована група која представља формацију која није образована само ради чињења неког кривичног дела и код које није неопходно да постоји континуирано чланство, нити подељене улоге њених чланова, у њој не мора да постоји континуитет чланства, а ни развијена структура. Без обзира о ком се виду организоване криминалне групе ради, битно је да се ради о злочиначком удружењу оформљеног за вршење тешких кривичних дела као што су : тероризам, корупција, трговина људима, кријумчарење миграната, прање новца, уцена, изнуда, имовинска дела и трговина опојним дрогама.

Децембра 2001. године Еуропол је у свом извештају (Edwards, Gill 2003:34) набројао низ критеријума које мора да испуњава организована криминална група у смислу групе за вршење кривичних дела са елементом организованог криминала. Према овим критеријумима основне карактеристике групе са елементом организованог криминала јесу следеће : 1) група састављена од најмање два лица, 2) сваки члан групе има своју улогу, 3) група делује у дужем или неодређеном временском периоду, 4) у групи постоје одређени облици дисциплине и контроле, 5) чланови групе врше тешка кривична дела, 6) група делује на међународном плану, 7) група у остварењу својих циљева користи насиље и средства застрашивања, 8) група користи привредне структуре или друге профитно оријентисане институционалне облике, 9) група користи прање новца, 10) група остварује утицај на политичке структуре, средства јавног информисања, извршну власт, правосуђе или економију и 11) група делује ради остварења профита односно моћи⁷⁾.

7) Ова је дефиниција први пут садржана у материјалу European Unions Working Group on Narcotics and Organised Crime, 1994. године. Касније ову дефиницију прихватила и Европски суд за људска права у Стразбуру.

Знатно пре тога, и Савет Европе⁸⁾ као најстарија политичка регионална организација у Европи се укључио у напоре међународне заједнице да се формира јединствени фронт борбе против најопаснијих облика и видова организованог, злочиначког деловања. Тако је у оквиру Савета Европе донето више регионалних међународних аката који пружају солидну основу за ово деловање. То су следећи акти : 1) Европска конвенција о компензацији жртвама тешких злочина из 1983. године, 2) Конвенција о прању новца, претресу, заплени и конфискацији добити прибављене кривичним делом из 1990. године и 3) Споразум о незаконитом транспорту морима из 1995. године којим се примењује члан 17. Конвенције ОУН против незаконитог промета опојних дрога и психотропних супстанција⁹⁾ из 1988. године.

ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ У ПРАВНОЈ ТЕОРИЈИ

Поред наведених међународно правних аката који су покушали да одреде појам, обележја и карактеристике организованог криминала, и бројни аутори у правној теорији, посебно кривично-правној и криминалистичкој дали су свој допринос напорима да се пронађе ефикасан систем мера за сузбијање и спречавање овог најопаснијег облика криминалитета данашњице.

Тако М. D. Maltz (Maltz 1996:76) као организовани криминал сматра сваку форму криминалне активности коју врши више од једног лица, при чему учиниоци теже да задрже своју организацију са циљем континуираног вршења различитих кривичних дела у дужем временском периоду уз обавезно присуство насиља, претње насиљем и корупције.

N. Piacente (Piacente 2004:187) као битну одредницу организованог криминала сматра организацију чији припадници предузимају активности привредног типа (криминална корупција) уз примену насиља ради очувања позиција монопола у циљу ширења профита, уз финансирање убистава како би се спречила примена права или доношење политичких одлука које би их могле угрожити, као и вршење корупције полиције, судства и политичара.

К.Н. Lehnard (Lehnard 1991:228) сматра под организованим криминалитетом планско чињење кривичних дела ради постиза-

8) Савет Европе, 1949-1996. Године, Збирка докумената, Београд, 1996.

9) Службени лист СФРЈ – *Међународни уговори бр. 14/90* при чему у сваком конкретном случају мора бити испуњено бар шест од наведених једанаест критеријума од којих су три стална (обавезна).

ња добити или моћи у чијем вршењу учествује више од два лица у дужем или неодређеном трајању при чему постоји подела улога унутар хијерархијских и пословних структура уз примену насиља и других посебних начина застрашивања и уз утицај на политику, масовне медије, јавну управу, правосудје или привреду.

N. Abadinsky (Abadinsky 1990:6) под организованим криминалом сматра неидеолошко удружење једног броја лица која међу собом остварују врло блиске друштвене интеракције у више нивоа (најмање три на хијерахијској основи) са циљем остварења профита и моћи, учествовањем у незаконитим и законитим активностима уз употребу насиља и корупције.

P.T. Naylor (Naylor 2003:18-23) организовани криминал дефинише као вршење законитих и незаконитих активности пословних људи или припадника професије са циљем остварења профита и моћи при чему сарађују са легалним привредним и државним структурама и организацијама.

ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Организовани криминал као посебно опасан облик савременог криминалитета је у Републици Србији уређен скупом кривичних закона (материјалног, процесног, организационог и извршног карактера). Скуп свих мера, средстава и поступака различитих државних органа – органа кривичног правосудја треба да допринесе ефикасној, законитој, квалитетној и благовременој борби за овим обликом криминалитета у циљу заштите и обезбеђења најзначајнијих друштвених добара и вредности одређених Кривичним законом¹⁰⁾. Тако се овом материјом баве следећи закони : 1) Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, 2) Законик о кривичном поступку, 3) Кривични законик, 4) Закона о извршењу казне затвора за кривична дела организованог криминала и 5) Закон о одузимање имовине проистекле из кривичног дела.

Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала

Интересантно је решење садржано у Закону о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог кри-

10) *Службени гласник Републике Србије*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 и 111/2009.

минала Републике Србије¹¹⁾ из 2002. године. Наиме, овај организационо-процесни закон узима у прерогативу да одређује појам и карактеристике организованог криминала – иначе института који по традиционалној деоби кривичног права на материјално, процесно и извршно право припада стриктно области материјалног права. Тако овај закон у члану 2. одређује да организовани криминал представља вршење кривичних дела од стране организоване криминалне групе, односно друге организоване групе или њених припадника за која су предвиђене казне затвора од четири године или теже казне (Јовановић, Јовашевић 2002:28-31).

За постојање организоване криминалне групе (члан 3.) која врши кривична дела са елементом организованог криминала потребно је кумулативно испуњење следећих услова : 1) постојање групе од најмање три или више лица, 2) група треба да постоји одређено време, 3) група треба да делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела, 4) група треба да је основана са циљем вршења кривичних дела за која је предвиђена казна затвора од најмање четири године или тежа казна и 5) лица су се удружила у групу ради стицања непосредно или посредно финансијске или друге материјалне користи.

Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала Републике Србије је уређено образовање, организација, надлежност и овлашћења посебних организационих јединица државних органа, ради откривања и кривичног гоњења учинилаца кривичних дела када је присутан елемент организованог криминала (члан 2.): 1) против уставног уређења или безбедности Савезне Републике Југославије, 2) против човечности и међународног права, 3) фалсификовање и прање новца, неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога, недозвољена трговина, недозвољена трговина оружјем, муницијом или експлозивним материјама, трговина људима, разбојништво, разбојничка крађа, давање и примање мита, изнуда и отмица и 4) друга кривична дела за која је као најмања запрећена казна затвора у трајању од најмање пет година. Елемент организованог криминала, у смислу члана 3. овог закона, постоји када постоји неки од елемената : 1) дела удруживања ради вршења кривичних дела одређених савезним Кривичним законом СР Југославије – касније Основним кривичним законом (члан 254. КЗ СРЈ), 2) договора за извршење кривичног дела одређеног савезним законом (члан 253. КЗ СРЈ) и 3) злочиначког удруживања (члан 227. КЗ РС).

11) Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 45/2005, 61/2005 и 72/2009.

Закон о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала, корупције и других посебно тешких кривичних дела¹²⁾ после новеле из септембра 2009. године и члану 2. одређује да се он примењује ради откривања, кривичног гоњења и суђења за: 1) кривична дела организованог криминала, 2) кривична дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије (чл. 310. до 312. Кривичног законика), 3) кривична дела против службене дужности (чл. 359, 366, 367. и 368. Кривичног законика), када је окривљени, односно лице којем се даје мито, службено или одговорно лице које врши јавну функцију на основу избора, именовања или постављења од стране Народне скупштине, Владе, Високог савета судства или Државног већа тужилаца, 4) кривично дело злоупотреба службеног положаја (члан 359. став 3. Кривичног законика), када вредност прибављене имовинске користи прелази износ од 200.000.000 динара, 5) кривично дело међународни тероризам и кривично дело финансирање тероризма (чл. 391. и 393. Кривичног законика), 6) кривично дело прања новца (члан 231. Кривичног законика), ако имовина која је предмет прања новца потиче из кривичних дела из тач. 1), 3), 4) и 5) овог члана и 7) кривична дела против државних органа (члан 322. ст. 3. и 4. и члан 323. ст. 3. и 4. Кривичног законика) и кривична дела против правосуђа (чл. 333. и 335, члан 336. ст. 1, 2. и 4. и чл. 336б, 337. и 339. Кривичног законика), ако су извршена у вези са кривичним делима из тач. 1) до 6) овог члана.”

Овај закон у члану 3. дефинише појам организованог криминала. Према овом законском решењу организовани криминал представља вршење кривичних дела од стране организоване криминалне групе или њених припадника. А за постојање организоване криминалне групе је потребно испуњење следећих елемената: 1) групу треба да чини најмање три или више лица, 2) група постоји одређено време, 3) група делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна и 4) група је основана ради стицања, посредно или непосредно, финансијске или друге користи.

Законик о кривичном поступку

Појам и карактеристике кривичних дела са елементном организованог криминала прецизније одређује и Законик о кривичном

12) *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2009.

поступку после новеле из децембра 2002. године¹³⁾ у члану 504а. Овај Законик је био у примени до 1. јуна 2007. године. Законик о кривичном поступку из 2002. године под организованим криминалом подразумева кривично дело које представља резултат организованог деловања више од два лица чији је циљ вршење тешких кривичних дела ради стицања добити или моћи. За постојање овог најопаснијег облика савременог криминалитета поред наведених обавезних елемената, потребно је испуњење бар још три од више законом алтернативно наведених следећих услова : 1) да је сваки члан криминалне организације имао унапред одређени задатак или улогу, 2) да је делатност криминалне организације планирана на дужи време или неограничено, 3) да се делатност криминалне организације заснива на примени одређених правила интерне контроле и дисциплине њених чланова, 4) да се делатност криминалне организације планира и врши у међународним размерама, 5) да се у вршењу криминалне делатности примењује насиље или застрашивање или да постоји спремност на њихову примену, 6) да се у вршењу криминалне делатности користе привредне или пословне структуре, 7) да се у вршењу криминалне делатности користи прање новца или друге незаконито стечене добити и 8) да постоји утицај организације или неког њеног дела на политичку власт, медије, извршну или судску власт или на друге друштвене или економске чиниоце (Васиљевић, Грубач 2004:893).

Доношењем Законика о кривичном поступку¹⁴⁾ 2006. године, у члану 21. израз „организовани криминалитет“ се односи на случајеве основане сумње да је кривично дело за које је прописана казна затвора од четири године или тежа казна, резултат деловања три или више лица удружених у криминалну организацију или групу, чији је циљ вршење тешких кривичних дела ради стицања добити или моћи, када је поред тога испуњено још најмање три од следећих услова: 1) да је сваки члан криминалне организације, односно криминалне групе имао унапред одређени, односно очигледно одредиви задатак или улогу, 2) да је делатност криминалне организације планирана на дужи време или за неограничени временски период, 3) да се делатност организације заснива на примени одређених правила унутрашње контроле и дисциплине чланова, 4) да се делатност организације планира и врши у међународним размерама, 5) да се у вршењу делатности примењује насиље или застрашивање или да постоји спремност за њихову примену, 6) да

13) Закон о изменама и допунама Законика о кривичном поступку (*Службени лист СРЈ*, бр. 68/2002) од 19. децембра 2002.

14) Законик о кривичном поступку, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 46/2006.

се у вршењу делатности користе привредне или пословне структуре, 7) да се користи прање новца или незаконито стечене добити и 8) да постоји утицај организације или њеног дела на политичку власт, средства јавног информисања, законодавну, извршну или судску власт или на друге важне друштвене или економске чиниоце.

Законом о изменама и допунама Законика о кривичном поступку 2009. године¹⁵⁾ учињене су измене у наслову главе 29а. : “Посебне одредбе о поступку за кривична дела организованог криминала, корупције и друга изузетно тешка кривична дела”. Овим законским решењем у члану 504а. ЗКП одређени су следећи појмови: 1) организованог криминала, 2) организоване криминалне групе, 3) кривичних дела корупције и 4) других изузетно тешких кривичних дела. Ове измене Законика у област одређивања појма, елемената и карактеристика уносе радикалне измене. Тако је према члану 504а. ЗКП одређено да организовани криминал представља вршење кривичних дела од стране организоване криминалне групе или њених припадника. Под организованом криминалном групом подразумева се група од три или више лица, која постоји одређено време и делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна, ради стицања, посредно или непосредно, финансијске или друге користи.

У кривична дела корупције и ако нису резултат деловања организоване криминалне групе, спадају кривична дела (Шкулић 2009:300) : 1) злоупотреба службеног положаја, 2) трговина утицајем, 3) примање мита и 4) давање мита. У друга изузетно тешка кривична дела и ако нису резултат деловања организоване криминалне групе, спадају следећа кривична дела: 1) убиство, 2) тешко убиство, 3) отмица, 4) разбојништво, 5) изнуда, 6) фалсификовање новца, 7) прање новца, 8) неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога, 9) кривична дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије, 10) недозвољена производња, ношење, држање и промет оружја и експлозивних материја, 11) недозвољен прелаз државне границе и кријумчарење људи, 12) трговина људима, 13) трговина малолетним лицима ради усвојења, 14) међународни тероризам, 15) узимање талаца и 16) финансирање тероризма.

15) Законик о кривичном поступку, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2009.

Доношењем новог Законика о кривичном поступку¹⁶⁾ 2011. године, појам организованог криминалитета је далеко једноставније одређен. Према члану 2. тачка 32. организовани криминал представља вршење кривичних дела од стране организоване криминалне групе или њених припадника, док је у истом члану у тачки 33. организована криминална група одређена тако да она представља групу од три или више лица која постоји одређено време и делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је потписана казна затвора од четири године или тежа казна ради непосредног или посредног стицања финансијске или друге користи¹⁷⁾

У члану 161. Законика о кривичном поступку из 2011. године је одређено да се посебне доказне радње одређују према лицу за које постоје основи сумње да је извршило неко од следећих кривичних дела (Бељански, Илић, Мајић 2011:155): а) дела за која је посебним законом одређено да поступа јавно тужилаштво посебне надлежности, б) таксативно наведена кривична дела као што су : 1) тешко убиство, 2) отмица, 3) приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетних лица за порнографију, 4) изнуда, 5) фалсификовање новца, 6) прање новца, 7) неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога, 8) угрожавање независности, 9) угрожавање територијалне целине, 10) напад на уставно уређење, 11) позивање на насилну промену уставног уређења, 12) диверзија, 13) саботажа, 14) шпијунажа, 15) одавање државне тајне, 16) изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости, 17) повреда територијалног суверенитета, 18) удруживање ради противуставне делатности, 19) припремање дела против уставног уређења и безбедности Србије, 20) тешка дела против уставног уређења и безбедности Србије, 21) недозвољена производња, држање, ношење и промет оружја и експлозивних материја, 22) недозвољени прелаз државне границе и кријумачерење људи, 23) злоупотреба службеног положаја, 24) трговина утицајем, 25) примање мита, 26) давање мита, 27) трговина људима, 28) узимање талаца и 29) кривично дело из члана 98. ст. 3 до 5. Закона о тајности података и в) кривично дело спречавања и ометања доказивања ако је учињено у вези са напред наведеним кривичним делима.

16) *Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2011.

17) Усвајањем Законика о кривичном поступку, у члану 608. је одређена његова примена од 15. јануара 2013. године, изузев у поступцима за кривична дела организованог криминала или ратних злочина који се воде пред посебним одељењем надлежног Вишег суда у Београду у ком случају се ове одредбе примењују од 15. јануара 2012. године.

Кривични законик

Кривични законик из 2005. године у општем делу садржи одредбе које којима се одређују појам и елементи кривичног дела, основи кривице његовог учиниоца и систем кривичних санкција, те правила о начину, условима и поступку за примену кривичних санкција према учиниоцу таквог дела. У бројним одредбама ове врсте се могу уочити специфична решења која своју примарну примену имају управо у случајевима извршења кривичног дела са елементом организованог криминала (Јовашевић 2010 :143). Поред тога, Кривични законик у посебном делу одређује појам и елементе (обележја) бића појединих кривичних дела (у основном, квалификованом или привилегованом облику) и казне за њихове учиниоце за која је прописима процесног (Законика о кривичном поступку) и организационог (Законом о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала Републике Србије) законодавства одређено да се према њиховим учиниоцима примењују посебне доказне радње у случају када се у извршењу ових дела налазе елементи организованог криминала.

На првом месту Кривични законик после измена из септембра 2009. године по први пут у сам законски (материјални) текст уноси појам “организованог криминала”. То је учињено у глави која говори о значењу законских израза. Наиме, у члану 112. тачка 35. Кривични законик је одредио појам организоване криминалне групе. То је група од три или више лица која постоји одређено време и делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна ради непосредног стицања финансијске или друге користи. Поред тога у члану 112. тачка 22. одређен је и појам групе. То је скупина од најмање три лица која су повезана ради трајног или повремениг вршења кривичних дела која не мора да има дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру.

Поред тога од значаја за проблематику организованог криминала од значаја су и одредбе Кривичног законика које уређују следеће : а) саучесништво, б) кривичне санкције : казну затвора, новчану казну и конфискацију имовине (која данас не постоји у систему кривичних санкција у Републици Србији, али је њена примена била могућа после 1990. године, када је брисана из система кривичних санкција ранијег југословенског кривичног законодавства у периоду од 2003. до 1. јануара 2006. године и то управо за дела организованог криминала) и в) одузимање имовинске користи која је прибављена кривичним делом с елементима организованог

криминала као посебна кривичноправна мера *sui generis*, г) кривична дела која се састоји у самом стварању организоване криминалне гупе за вршење кривичних дела или постајању њеним чланом (припадником) као што су : 1) договор за извршење кривичног дела и 2) удруживање ради вршења кривичних дела и д) кривична дела која добијају посебну квалификацију (и прописану тежу казну) у случају када су извршена од стране групе лица или организоване криминалне групе као што су следећа дела : 1) отмица, 2) тешка крађа, 3) разбојничка крађа, 4) разбојништво, 5) изнуда, 6) уцена, 7) удруживање ради противуставне делатности, 8) недозвољен прелаз државне границе и кријумачерење људи и 9) организовање и подстицање на извршење геноцида и ратних злочина.

Кривични законик почев од 1. јануара 2006. године више не предвиђа организовање злочиначког удружења као облик саучесништва. Но, ни он није могао да избегне да овај, до тада познати облик саучесништва, предвиди као самостално кривично дело. Две су инкриминације којима се, заправо, прописује кривична одговорност и кажњивост за кривична дела организованог криминалитета. Оба дела су предвиђена у глави тридесетпрвој под називом : ”Кривична дела против јаног реда и мира”. То су : 1) договор за извршење кривичног дела (члан 345. КЗ) и 2) удруживање ради вршења кривичних дела (члан 346. КЗ).

Договор за извршење кривичног дела

Прво кривично дело организованог криминалитета у нашем позитивноправном систему носи назив : ”Договор за извршење кривичног дела”. Оно је предвиђено у члану 345. КЗ. Овде су, заправо, инкриминисане припремне радње као самостално кривично дело због посебно, високо испољеног степена друштвене опасности. Дело се састоји у договарању са другим лицем извршења кривичног дела за које се може изрећи казна затвора од пет година или тежа казна. Објект заштите код овог дела је, како то произилази из назива и природе групног заштитног објекта – јавни ред и мир. Но, мишљења смо да се овде ради о заштити правног поретка, као скупа правних прописа.

Радња извршења је одређена као договарање са другим лицем (једним или више). То је усмено или писмено постизање договора, споразума, сагласности воља да се изврши тачно одређено, али тешко кривично дело (било које врсте). То је дело за које је у закону прописана казна затвора од пет година или тежа казна, при чему учинилац не мора да зна правну квалификацију тог дела, његову законску одредбу, нити је битно где ће се то дело извршити, у земљи или иностранству и на штету чијих правних и друштвених

добара. Дело је свршено самим постизањем договора о извршењу кривичног дела, без обзира да ли је то дело уопште покушано или извршено. У случају да је договорено кривично дело заиста и извршено, тада постоји привидни стицај између овог и тог другог кривичног дела. То значи да је ово дело акцесорног карактера.

Учинилац дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај који обухвата свест, не само о договору са тачно одређеним лицем, већ и свест о обележјима бића кривичног дела које се намерава извршити, као и хтење (вољу) да се такво кривично дело заиста и изврши у спољном свету проузроковањем последице. За ово је дело прописана новчана казна или казна затвора до једне године.

Удруживање ради вршења кривичних дела

“Удруживање ради вршења кривичних дела” из члана 346. КЗ је друго кривично дело организованог криминалитета које је септембра 2009. године добило не само нов назив, већ и садржину и облике испољавања. И овде су припремне радње инкриминисане као самостално кривично дело због високог степена друштвене опасности. Дело се састоји у организовању групе или организоване криминалне групе која има за циљ вршење кривичних дела за која је може изрећи казна затвора од три године или тежа казна ако законом за такво организовање није предвиђена тежа казна или у постајању припадником такве групе. Објект заштите код овог дела је, како то произилази из назива и природе групног заштитног објекта – јавни ред и мир. Но, мишљења смо да се овде ради о заштити правног поретка, као скупа правних прописа (Јовашевић 2003:328).

Дело има два основна, два тежа (квалификована) и два лакша (привилегована) облика испољавања. Основни облик дела се састоји у организовању групе која има за циљ вршење кривичних дела за која је може изрећи казна затвора од три године или тежа казна ако законом за такво организовање није предвиђена тежа казна или у постајању припадником такве групе. Два су облика радње извршења. То су : 1) организовање групе и 2) постање припадником групе.

Организовање групе је делатност стварања нове или искоришћавање постојеће организације или групе људи. Код стварања учинилац проналази, повезује или анимира више лица за злочиначки план (план криминалне делатности) којим придобија сагласност других лица да у саставу групе приступе вршењу једног или више кривичних дела. Искоришћавање је преусмеравање деловања неке постојеће организације или групе људи која је претходно основа-

на за вршење дозвољених или недозвољених делатности и циљева и њено усмеравање у вршење кривичних дела која су обухваћена злочиначким планом. Дело је у овом облику свршено самим моментом повезивања више лица око заједничке идеје, замисли или циља вршења кривичних дела. Постајање припадником групе је ступање у чланство групе, усмено или писмено изјашњавање о чланству у групи или непосредно фактичким путем предузимање појединих делатности којима се остварује криминални циљ ради чијег остварења је и основана таква група.

За постојање основног облика дела је потребно испуњење следећих елемената : а) да се ради о групи. Групу у смислу члана 112. тачка 22. КЗ чини најмање три лица која су повезана ради трајног или повременог вршења кривичних дела која не мора да има јасно дефинисане улоге својих чланова, континуитет чланства или развијену структуру, б) да се ради о вршењу кривичних дела за која се може изрећи казна затвора од три године или тежа казна (што значи да се ради о тежим кривичним делима) и в) ово је дело акцесорног карактера што значи да ће оно постојати само ако у конкретном случају нису испуњена обележја бића неког тежег кривичног дела. Учиницац овог дела може да буде свако лице, а у погледу кривице потребан је умишљај. За први основни облик дела је прописана казна затвора од шест месеци до пет година, а за други облик дела – казна затвора од три месеца до три године.

Тежи, квалификовани облици овог дела за које закон прописује строжије кажњавање јављају се у три случаја. То су :

1. организовање организоване криминалне групе за вршење кривичних дела под условом да за такво организовање није прописана тежа казна (Ђурђић, Јовашевић 2010:243). Организовање организоване криминалне групе је делатност стварања нове или искоришћавање постојеће организације или групе људи. Код стварања учинилац проналази, повезује или анимира више лица за злочиначки план (план криминалне делатности) којим придобија сагласност других лица да у саставу групе приступе вршењу једног или више кривичних дела. Искоришћавање је преусмеравање деловања неке постојеће организације или групе људи која је претходно основана за вршење дозвољених или недозвољених делатности и циљева и њено усмеравање у вршење кривичних дела која су обухваћена злочиначким планом. Дело је у овом облику свршено самим моментом повезивања више лица око заједничке идеје, замисли или циља вршења кривичних дела. За ово је дело прописана казна затвора од једне до осам година,

2. постајање припадном организоване криминалне групе. Постајање припадником организоване криминалне групе је ступање у чланство групе, усмено или писмено изјашњавање о чланству у групи или непосредно фактичким путем предузимање појединих делатности којима се остварује криминални циљ ради чијег остварења је и основана таква група. За постојање осва два тежа облика дела је потребно испуњење следећих елемената : а) да се ради о организованој криминалној групи. То је у смислу члана 112. тачка 35. КЗ група од три или више лица која постоји одређено време и делује споразумно у циљу вршења једног или више кривичних дела за која је прописана казна затвора од четири године или тежа казна ради непосредног или посредног стицања финансијске или друге користи и б) ово је дело акцесорног карактера што значи да ће оно постојати само ако у конкретном случају нису испуњена обележја бића неког тежег кривичног дела. За ово је дело прописана казна затвора од шест месеци до пет година и

3. организовање групе или организоване криминалне групе или постајање њеним припадником ако се ради о групи која има за циљ вршење кривичних дела за која се може изрећи казна затвора од двадесет година или тежа казна. Овде се јављају две калификаторне околности. То су : а) природа и карактер групе – мора да се ради о групи или организованој криминалној групи и б) врста и природа, односно тежина кривичних дела за која је група и основана – то су кривична дела за која се по закону може изрећи казна затвора од двадесет година или казна дуготрајног затвора од тридесет до четрдесет година. За организатора као учиниоца овог дела је прописана казна затвора најмање десет година или казна затвора од тридесет до четрдесет година, а за члана групе казна затвора до шест месеци до пет година.

И на крају два су лакша (привилегована) облика овог дела из члана 346. КЗ.

Први лакши облик дела за који се учинилац може казнити затвором до три године или чак у потпуности ослободити од казне постоји у случају да организатор групе или организоване криминалне групе открије групу пре него што је у њеном саставу или за њу учинио неко кривично дело предвиђено злочиначким планом групе – дакле ради чијег вршења је сама група и организована. Будући да је дело у овом облику свршено самим моментом стварања групе пре него што је уопште извршено или покушано неко од кривичних дела за чије вршење је група и основана, то овде нема добровољног одустанка. Ово је посебан облик дела који указује на стварно кајање учиниоца. За постојање овог дела је потребно ис-

пуњење неколико елемената : а) учинилац дела може да буде само одређено лице – организатор групе или организоване криминалне групе, б) предузимање одређене радње на одређени начин - добровољно (без обзира на разлоге и мотиве) откривање групе, дакле, пријављивање њеног постојања, чланова, односно планова органа кривичног гоњења (полицији, тужилаштву или суду) усмено или писмено и в) време предузимања радње – пре него што је у њеном саставу или за њу учинио неко од планираних кривичних дела.

Најлакши облик дела за који је прописана новчана казна или казна затвора до једне године чини припадник групе или организоване криминалне групе који открије групу пре него што је у њеном саставу или за њу учинио неко кривично дело ради чијег вршења је група и основана. Ово дело чине следеће привилегујуће околности : а) својство учиниоца дела – припадник групе или организоване криминалне групе, б) предузимање радње – откривање групе надлежним државним органима и в) време предузимања радње – пре него што је он у саставу такве групе учинио било које кривично дело.

У структури савременог криминалитета у свету, па тако и у нашој земљи по свом значају, обиму и проузрокованим последицама, те испољеној опасности њихових учинилаца, посебно се издваја организовани транснационални криминалитет. Ова врста криминалитета представља посебну кумулацију криминалне енергије већег броја лица у различитим облицима злочиначког удруживања са већим или мањим степеном сталности. Ради се, наиме, о лицима која не познајући границе између држава, па ни између континента организовано, континуирано врше тешка кривична дела са циљем прибављања противправне имовинске користи, али и ради остварења економске, политичке или друге моћи.

Будући да се ради о прикривеним облицима организација које перманентно врше велики број изузетно тешких кривичних дела, сва савремена кривична законодавства на основу релевантних међународно правних аката, у првом реду Конвенције ОУН против транснационалног организованог криминала из 2000. године, али и других, у првом реду европских докумената предвиђају посебне органе, надлежности, поступак и мере за сузбијање и спречавање организованог криминала. Слична је ситуација и у Републици Србији где је бројним организационим, процесним и материјалним законима постављена солидна правна основа за ефикасну, благовремену, квалитетну и закониту борбу са нараслим облицима и видовима организованог криминала. На тај начин наша земља се прикључила европским кривичноправним системима, односно

њиховим стандардима у покушајима да се пронађе и примени ефикасан систем мера и поступака за сузбијање и спречавање организованог криминала.

Тако су посебним Законом о организацији и надлежности државних органа у сузбијању организованог криминала Републике Србије из 2002. године организовани посебни органи за сузбијање ове врсте савременог криминала. То су : 1) посебни орган унутрашњих послова – УБПОК, 2) специјални тужилац, 3) посебно веће Окружног (сада Вишег) суда у Београду и 4) посебна притворска јединица у Окружном затвору у Београду. Законик о кривичном поступку прописује посебну врсту кривичног поступка са специјалним истражним техникама које треба да допринесу ефикаснијем расветљењу и разрешењу кривичних дела са елементом организованог криминала, односно утврђивању кривичне одговорности њихових учинилаца. На сличан начин и нови Кривични законик прописује ефикасан систем казни за учиниоце кривичних дела са елементом организованог криминала истовремено дајући појам и карактеристике овог посебног облика друштвено опасног криминала.

Dragan Jovasevic

FIGHTING ORGANIZED CRIME IN SERBIA IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESS

Summary

Organized crime in all its forms dangerously threatens the national security of modern states, but it also represents an international problem. Therefore, great number of international documents establishing the system of international standards for legal and efficient combat against organized crime was adopted at the level of the international community (for universal and regional organizations) and individual states should implement them into their national legislation. Recently, Republic of Serbia on its road to EU invested considerable effort, especially on the normative level, to establish an effective mechanism for preventing and combating organized crime and this is the subject of this paper.

Key words: international conventions, organized crime, criminal law, Serbia, court, penalty.

ЛИТЕРАТУРА

- Abadinsky, H. (1990) *Organised Crime*. Chicago. Nelson-Hall.
- Бељански, С., Илић, Г., Мајић, М. (2011) *Законик о кривичном поступку*. Београд. Службени гласник.
- Васиљевић, Т., Грубач, М. (2004) *Коментар Законика о кривичном поступку*. Београд. Службени гласник.
- Ђурђић, В., Јовашевић, Д. (2010) *Кривично право. Посебни део*. Београд. Номос.
- Edwards, A., Gill, P. (2003) *Transnational Organised Crime. Perspectives on Global Security*. London. Maxwell.
- Јовановић, Љ., Јовашевић, Д. (2002) *Кривично право. Општи део*. Београд. Номос.
- Јовашевић, Д. (2002) *Коментар Кривичног закона СР Југославије*. Београд. Службени гласник.
- Јовашевић, Д. (2003) *Коментар Кривичног закона Републике Србије са судском праксом*. Београд. Номос.
- Јовашевић, Д. (2004) *Законик о кривичном поступку*. Београд. Службени лист.
- Јовашевић, Д. (2005) "Сузбијање организованог криминала у Републици Србији", Зборник радова, *Правни систем Републике Србије, усаглашавање са правом Европске уније*, Ниш : 423-443.
- Јовашевић, Д. (2010) *Кривично право. Општи део*. Београд. Номос.
- Јовашевић, Д. (2011) «Србија и Хашки трибунал - између права и политике», *Српска политичка мисао*, бр. 3, Институт за политичке студије, Београд.
- Јовашевић, Д. (2010) «Систем међународних кривичних дела», *Политичка ревија*, бр. 2, Институт за политичке студије, Београд.
- Јовашевић, Д. (2008) «Надлежност Европске уније у спречавању и сузбијању корупције», *Политичка ревија*, бр. 4, Институт за политичке студије, Београд.
- Јовашевић, Д. (2007) «Европска унија у борби против организованог криминала», *Српска политичка мисао*, бр. 3-4. Институт за политичке студије, Београд.
- Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6/ 2001.
- Лазин, Ђ. (2004) "Правна дефиниција организованог криминала и њен практични значај", *Ревиија за криминологију и кривично право*, Београд, 1 : 57-78.
- Lehnard, K.H. (1991) *Kriminalis Das organisierte Verbrechen*. Heidelberg. Vener Verlag.
- Maltz, M.D. (1996) "On Defining Organised Crime", *Crime and Delinquency*, 22 : 76.
- Naylor, R.T. (2003) *Follow the Money Methods in Crime Control Policy*. London. Oxford.
- Piacente, N. (2004) *Fighting Organised Crime : National and Transnational experiences*. Genova.
- Савет Европе 1949-1996. године (1996) *Збирка докумената*. Београд. Службени лист.

Службени гласник Републике Србије, бр. 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003, 29/2004, 45/2005, 61/2005 и 72/2009.

Службени гласник Републике Србије, бр.: 42/2002, 27/2003, 39/2003, 67/2003 и 115/2005.

Службени гласник Републике Србије, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 и 111/2009.

Службени гласник Републике Србије, бр. 46/2006.

Службени гласник Републике Србије, бр. 72/2009.

Службени гласник Републике Србије, бр. 72/2011.

Службени лист СРЈ – Међународни уговори, бр. 6/2001.

Службени лист СРЈ, бр. 68/2002.

Шкулић, М. (2009) *Законик о кривичном поступку*. Београд. Службени гласник.

Resume

Organized transnational crime stands out from the structure of modern criminality in the world in its significance, extent and consequences. This type of crime represents accumulation of criminal energy in various forms of criminal association with a greater or lesser degree of permanence. It is about persons who don't know the boundaries between countries, even between continents; they continually commit serious crimes in order to gain illegal profit but also to achieve economic, political or other power.

Since it is concealed form of organizations that continuously perform large number of serious crimes, all modern criminal legislation on the basis of relevant international legal instruments, primarily the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (2000) and other European documents, provide specific authorities, responsibilities, procedures and measures for preventing and combating organized crime. The situation is similar in the Republic of Serbia, where the number of laws set solid legal basis for the efficient and legitimate struggle with shifting shapes and forms of organized crime. In this way, our country joined the European criminal justice systems and adopted their standards in order to implement an effective system of measures and procedures for combating and preventing organized crime.

* Овај рад је примљен 28. јула 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

Тијана Перић

Институт за политичке студије, Београд

ОГЛЕД О ПОЛИТИЧКОЈ КОРУПЦИЈИ*

Сажетак

У раду је анализиран феномен политичке корупције, њени појавни облици, утицај који остварује на политичке институције, као и механизми за борбу против ове системске девијације у координата политичког система постсоцијалистичке Србије. Ову државу заплускује четврти талас демократизације и институције њеног политичког система још увек нису демократски консолидоване, што их чини рањивима и подложним корупцији на највишим државним нивоима. Као најзначајније коруптивне агенсе аутор овог рада мапира политичке партије, законодавно тело које доноси законе по диктату политичких и приватних интересних кругова, као и судске и тужилачке инстанце које праве коперниканске преокрете у предузимању кривичног гоњења и спровођењу антикоруптивне стратегије, у зависности од директива политичких интересних картела. Да би дошло до сузбијања политичке корупције, у оквиру нормативног дизајна, потребно је укинути корпус дискреционих права и тиме спречити арбитрарност у процесу доношења политичких одлука.

Кључне речи: политичка корупција, политичко законодавство, трговина посланичким мандатима, финансирање политичких активности

Политичка корупција представља најопаснију системску девијацију којом се нарушава политички поредак једне државе, грађани губе поверење у институционалне механизме, подрива се социјална кохезија, губи се тржишна утакмица и прилив иностраних

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

инвестиција. Корупционашки испади политичких елита детерминишу економске губитке и лош имиџ, они представљају препреку изградњи правне државе и осликавају општи пад етике и победу партикуларног над општим интересом.¹⁾

Политичка корупција није ендемска врста која је присутна само у политичком систему Србије, већ је она транзициона ракрсница свих постсоцијалистичких држава које су на прелазу из ауторитарног у демократски режим.²⁾ Искорак из ауторитарног у демократско неретко је невешто спроведен, уз одсуство адекватног нормативног оквира, професионалних стандарда и јасног етичког компаса политичких актера суочених са нимало лаким задатком демократизације и либерализације дојучерашњих ауторитарних друштава. Баук демократије политички недораслих елита омогућио је „лов у мутном“ и прихватање „непристојних понуда“ у јавном и приватном политичком сектору. У пост-комунистичким државама откривена је законита тенденција по којој „што је виши ниво политичке корупцијеу новим демократијама, мање је вероватно да ће грађани подржати нови режим и мања је вероватноћа да ће одбити недемократске иницијативе.“³⁾

Корупција утиче на неправичну дистрибуцију моћи и ауторитета у политичком систему и она изискује велике трошкове за грађанство, за економски и политички развој. Економски стручњаци тврде да се кроз коруптивне канале одлије 5-8% DBP и да је корупција развојно непродуктивна. Ипак, најтеже је докучити политичке трошкове ове девијације који се првенствено рефлектују кроз правну несигурност, непостојање јавне одговорности и лошег међународног имиџа. Ђовани Сартори примећује да је „политичка корупција достигла тачку у којој корумпира демократску политику“ и да корупција постаје корупција када услуга постане „јавна услуга“ која грађанима даје право да је произвољно користе и када

- 1) Политичка корупција према мишљењу Хејвуда је на уштрб демократског система будући да нарушава принцип једнаког третмана државе према грађанима и принцип одговорног вршења власти, чиме утиче на делегитимисање политичког система у целини узев. О дефицитима политичке корупције детаљније у: Paul Heywood, „Political Corruption: Problems and Perspectives“, *Political Studies*, XLV, 1997, стр. 420-421.
- 2) Америчка ауторка Расма Карклинс је један од водећих стручњака за анализу феномена пост-комунистичке корупције. Она је мапирала три појавна облика ове корупције: 1. административна корупција на ниском нивоу; 2. злоупотреба службених овлашћења; 3. преузимање државе од стране коруптивних мрежа. Видети: Rasma Karaklins, „Typology of Post-Communist Corruption“, *Problems of Post-Communism*, vol. 49, no. 4, July/August 2002, стр. 22-32.
- 3) Richard Rose, William Mishler, Christian Haerpfer, *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1998, стр. 188.

политички ентитети достигну стадијум структурне диференцијације која обезбеђује „рационално-правну“ бирократију (у значењу које овој синтагми даје Макс Вебер).⁴⁾

Сматрамо да корупција утиче на квалитет функционисања политичких институција и да ова појава подрива добро управљање и принципе на којима је саздан демократски режим а ту пре свега убрајамо принцип владавине права, слободно и фер изборно надметање и репрезентативну и одговорну владу. Кад се наруше ови носећи стубови демократског поретка, долази до мегаструктуралног колапса и доминације скривене политичке арене. Тада је од мањег значаја појавна природа коруптивног акта, била оно подмићивање, профитирање од нестручно спроведених приватизација, непотизам, клијентелизам, а на истраживачком значају добија питање *на који начин коруптивно делање утиче на политичко одлучивање и како оно нарушава функционисање политичког система?*

У правцу давања одговора на то питање усмерен је и овај рад. Нашу анализу феномена политичке корупције, њених појавних облика, утицаја који врши на политичке институције, као и механизма за борбу против ове системске девијације лоцираћемо у координатама политичког система постсоцијалистичке Србије. Ову државу заплјускује четврти талас демократизације и институције њеног политичког система још увек нису демократски консолидоване, што их чини рањивима и подложним корупцији на највишим државним нивоима.⁵⁾ У страницама које следе, примењујући метод студије случаја и анализе садржаја релевантних нормативних аката, настојаћемо да дефинишемо политичку корупцију, да откријемо њене узроке, облике у којима се манифестује, последице које имплицира, превентивне мере као и механизме за уклањање коруптивне праксе из политичког система и политичког живота. Речју, намера нам је да интегралистички и слојевито захватимо феномен политичке корупције и њен утицај на институције политичког система.⁶⁾

4) Ђовани Сартори, *Упоредни уставни инжењеринг*, Филип Вишњић, Београд, 2003, стр. 168.

5) О феномену корупције политичких елита видети : Владан Станковић, „Политичке елите у Србији - од партократије до плутократије“, *Политичка ревија*, бр. 2/2011, Институт за политичке студије, Београд, стр. 93-108. Видети и: Снежана Грк, „Србија у зони рецесионог сумрака“, *Српска политичка мисао*, бр. 1/2009, Институт за политичке студије, Београд, стр. 149-170. О корупцији као индикатору стања безбедности детаљније код: Миле Ракић, „Корупција као одраз стања безбедности Републике Србије“, *Политичка ревија*, бр. 3/2010, Институт за политичке студије, Београд, стр. 359-377.

6) У литератури која третира проблем корупције уочава се глобални приступ овој девијацији. Примера ради, Зоран Стојиљковић уочава четири ужа феномена (проблемска круга): 1. теоријско-методолошко одређење дефиниције корупције; 2. „мапирање коруп-

ПОЈМОВНО ОДРЂЕЊЕ ПОЛИТИЧКЕ КОРУПЦИЈЕ И ЊЕН УТИЦАЈ НА ПОЛИТИЧКЕ ИНСТИТУЦИЈЕ

Упркос чињеници да су политичке елите у сржи корупционашких игара у посткомунистичким земљама, запажа се мањак академског интересовања за ову проблематику. Расма Карклинс оцењује да се узроци ове тенденције проналазе у чињеници да „од елита зависи тон дискусије о корупцији, нарочито када медији некритички преносе њихове изјаве или привлаче интересовање јавности појединостама оптужби и скандала.“⁷⁾ Чини нам се да проблем политичке корупције служи као „монета за поткусуивање“ у борбама политичких противника и као моћно политичко оружје. Из тих разлога борба против корупције је на агенди само онда када је то у интересу политичких актера и када постоји политичка воља за њено сузбијање, што је по инерцији у време изборне кампање. Овај рад је писан у периоду изборне кампање у Србији у којој је велики број политичких партија као стратешки циљ навео борбу против корупције.⁸⁾ Само време ће донети суд о томе да ли ће се испунити изборна обећања или ће остати само мртво слово на папиру.

Пре него што се упустимо у анализу политичке корупције, потребно је да дефинишемо основни концепт са којим оперишемо. Под политичком корупцијом подразумева се злоупотреба јавних

ције“ тј. настојање да се одреде појавни облици, врсте и нивои корупције; 3. откривање контекстуалних и релативно трајних мотива и узрока корупције; 4. излагање елемената стратегије: етапних и финалних циљева, поља примене, коришћење тактика и средстава, укључујући и методе евалуације и на послетку, остваривање синергетског ефекта антикоруптивне стратегије. Наведено према: Зоран Стојиљковић, „Карактер и логика корупције“ у *Зборнику*: Савремена држава: структура и социјалне функције (група аутора), ФПН, Konrad Adenauer Stiftung, Београд, 2010, стр. 198.

- 7) Расма Карклинс, *Систем ме је натерао: Корупција у посткомунистичким друштвима*, OEBS, Београд, 2007, стр. 66.
- 8) У политичким програмима појединих странака које се боре за улазак у парламент посебан значај дат је корупцији. ДС пледира за некорумпирану, ефикасну и јефтину власт која ће сарађивати са невладиним сектором и цивилним друштвом у циљу сузбијања корупције. СНС у свом програму „Бела књига-програмом до промена“ констатује системску корупцију а у Платформи за борбу против корупције и криминала наводи се елиминисање коруптивног односа између капитала стеченог путем криминала и тајкунског капитала са једне и политике са друге стране као и идеал да ће Србија у борби против корупције бити пример у региону са резултатима јасно видљивим грађанима, привреди и страним инвеститорима. Г 17 плус истиче корупцију у правосуђу као кључни облик корупције. Програм СРС више је оријентисан на политику „примереног“ кажњавања корумпираних функционера. ЛДП се залаже за минималан уплив државе у економију, смањење обима јавних набавки, укидање државних агенција које арбитрарним одлукама могу да утичу на расподелу ресурса, смањење броја министарстава и регулаторних тела. СПС у свом програму констатује да су следеће мере кључне за сузбијање корупције: успостављање законитости, правне сигурности, независности правосуђа као и јачање Уставног суда.

овлашћења (поверене власти) у приватне сврхе, коју политички актери врше са лукративним циљем (зарад увећања моћи и богатства).⁹⁾ Тиме је политички живот фокусиран на трагање за рентом (*rent seeking*) а не на продуктивне активности, чиме се урушава демократска идеја о јавној улози политичара и службеника и њиховој одговорности бирачком телу.

За носиоце политичке корупције обично се узимају представници плутократије, бирократије и технократије које карактеришу особине попут полтронства, бескрупулозности, користољубља, безобзирности, малограђанства.¹⁰⁾ Политичка корупција ружи улогу политике као свесне, планске и *pro bono* активности политичких субјеката у које убрајамо државу, политичке партије, хетерогене политичке организације (синдикати, невладин сектор, удружења). Поједини аутори политички корумпиране актере сликовито означавају као предаторе, убрајајући у ту сорту „велике успешне предузетнике“ који су богатство стекли помоћу политичке подршке и монополске привилегије и партијске посленике и поверенике на челу неприватизованих предузећа.¹¹⁾ За Сарторија је политичка корупција очекивани ефекат клијентелизма у политици и и због те чињенице он прави деобу на политичаре и функционере који су корумпирани, који се „купују“ да би нешто урадили или пропустили да ураде и на политичаре који изнуђују новац за своју политичку каријеру и који га уредно краду сами за себе.¹²⁾

У оквиру политичког система, у литератури је присутно становиште да су партијски, правосудно-безбедносни, административни, порески, царински, инспекцијски, медијски и комунални подсистеми најподложнија коруптивна мета.¹³⁾

Политичку корупцију детерминишу непосредни фактори и посредни фактори. У прву групу спадају: обимна правна регулатива и издавање различитих дозвола и одобрења; нејасни порески прописи, који изискују дуге процедуре и честе контакте грађана

9) Упоредити: Миодраг А. Јовановић, „Демократска консолидација и политичка корупција - случај Србије“ у: *Корупција: основни појмови и механизми за борбу*, група аутора, ПФБ, Београд, 2007, стр. 32.

10) Небојша Теофиловић, Ранко Куљача, *Лице и наличје политичке корупције*, Лог, Београд, 2008, стр. 66. Овај ауторски двојац на истом месту анализира психолошку компоненту корупције и психолошку матрицу делања коруптивних актера која се манифестује у моралном и политичком дисквалификавању политичког противника интригама и клеветима, куповини гласова, фалсификовању изборне воље грађана итд.

11) Зоран Стојиљковић, *Ibid.*, стр. 215.

12) артори, *op. cit.*, стр. 168.

13) Видети: Чедомир Чупић, „Системска корупција“, *Политички живот*, бр. 2/2011, ФПН, Службени гласник, Београд, стр. 36.

и пореских службеника; владине одлуке у сфери јавне потрошње, инвестиционих пројеката и екстра-буџетских средстава; обезбеђивање добара и услуга по ценама нижим од тржишних и многе дискреционе одлуке; систем финансирања политичких партија. На политичку корупцију посредно утичу: квалитет чиновничког апарата; висина зарада у јавном сектору; казни систем и казнена политика; институционални механизми контроле као и контрола коју врше медији и јавно мњење; транспарентност правила, закона и процедура; какав пример пружају највиши државни званичници и политички лидери.¹⁴⁾ Ветар у леђа политичкој корупцији даје организација изборног и законодавног процеса, начин финансирања кампања али и конекције између политичких структура и приватног богатства. Тиме се не исцрпљује листа свих узрока политичке корупције, којој придодајемо још и кризу узроковану транзицијом, широка дискрециона овлашћења у домену приватизације, застапео, спор и неефикасан правни систем који је у раскораку са друштвеним потребама.¹⁵⁾

Сјузан Роуз-Ејкерман мапира три централне димензије које одређују да ли ће се појавити политичка корупција а то су: 1. постојање привилегија које политичари могу да расподељују уским друштвеним групама; 2. могућност имућнијих група да те погодности добију законским путем; 3. стабилност политичких савеза током времена. Наведене димензије утичу на спремност политичара да приме мито или нелегална средства за кампању као и на спремност имућнијих група да дају мито.¹⁶⁾

Корупција на највишим политичким инстанцама доводи до појаве заробљавања институција или заробљене државе, која се према оцени Расме Карклинс огледа у „*de facto* преузимању читаве државе или јавне институције од стране картела политичке елите и привредних олигарха.“¹⁷⁾ Карклинсова даље елаборира да је „заробљена држава“ системска корупција великог обима у којој се успоставља скривени политички режим супротан уставној сврси државних институција.¹⁸⁾ Заробљавају се и чине друштвено неделотворним а политички сврсисходним легислативне, егзеку-

14) Наведено према: Миодраг Јовановић, Ibid., стр. 33.

15) Видети типологију Зорана Стојиљковића који пише о системско-институционалним предусловима корупције и о политичко-културним разлозима. Детаљније: Стојиљковић, op.cit., стр. 214.

16) Видети код: Сјузан Роуз-Ејкерман, *Корупција и власт: узроци, последице и реформа*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 143-144.

17) Карклинс, Ibid. стр. 32.

18) Ibid.

тивне, судске и регулаторне агенције, органи гоњења који неретко злоупотребљавају начело опортунитета кривичног гоњења у зависности од политичког хтења у погледу покретања истрага о неком сумњивом чину.

Као најопасније коруптивне секторе на свим меридијанима, па и у нашем политичком систему, аутор овог рада сматра законодавна тела која доноси прописе по идеалној мери лидера политичких партија или њихових финансијера, а који неретко имају негативне последице по шире друштво. Овде убрајамо и коруптивно делање тужилачких и судских инстанци које свесно крше принципе на којима је саздан правни поредак. Зарад ужегрупних економских или политичких интереса, који не желе да додају до колективног, девалвирају се два кључна правна процеса, стварање права и његова примена.

ОСВРТ НА ПОЛИТИЧКО ЗАКОНОДАВСТВО

„Corruptissima res publica plurimae leges.“

Цицерон

Утицај корупције на политичке институције манифестује се у домену злоупотребе законодавних овлашћења, када представничка тела фигурирају као машине за штанцовање закона по вољи и диктату политичких врхушки. Реч је о продаји прописа и закона које наручују пословне или криминалне групе, што сведочи о коруптивном понашању представника законодавног тела и о појави контролисаног политичког законодавства. Зоран Стојиљковић мапира варијетете политичког законодавства који се огледају у свесном припремању и изгласавању дефектних „правних празнина“ закона и подзаконских аката (овде додајемо и правне стандарде, Т.П.), пројекцији неприменљивих или тешко применљивих законских решења са бројним „изненађењима“ у прелазним решењима.¹⁹⁾

Поред подмићивања законодавца да би нешто учинили, присутна је и ситуација када се мито даје да би они пропустили одређене радње или да би занемарили своје дужности (тзв. нечињење или пропуштање дужног чињења). Примера ради, многи парламенти и регулаторна тела у посткомунистичким државама нису

19) Зоран Стојиљковић, Ibid., стр. 202. Штавише, сам феномен политичке корупције Стојиљковић сужава на поље доношења закона, дефинишући политичку корупцију као: „свесно припремање изгласавања мањкавих законских аката или подзаконских одлука“ додајући да је реч о „нетранспарентном вођењу евиденција финансијских трансакција, посебно у области јавних финансија.“ Видети: Ibid., стр. 205.

испунили своју уставну обавезу да усвоје прописе о финансирању политичких странака, сукобу интереса, прању новца, off-shore власништву, контроли извештаја о приходима и имовини јавних функционера, заштити сведока и специјалним истражним техникама који су неопходна карика у ланцу антикоруптивних мера.²⁰⁾ Оваквим методама мумифицирају се нелегалне радње припадника политичке елите, дају се крила корупционашком маневрисању и они се снабдевају лажним легитимитетом позивајући се на проблематичне законе и екстензивно тумачене правне стандарде у њихову корист. Андрас Сајо поводом тога без увијања констатује: „посткомунистички режими намерно користе дубиозне законе и правне стандарде да би обезбедили ауру демократског легитимитета влади, што је горе него да не раде ништа.“²¹⁾

На основу свега изнетог, закључујемо да се злоупотреба законодавних овлашћења који сведоче о политичкој корупцији представничког тела, огледа у својеврсном хексагону: 1. продаја закона (креирање интересно обојених закона); 2. свесно доношење лоших закона; 3. пропуштање законског регулисања појединих социјално релевантних питања; 4. блокирање антикорупцијских прописа; 5. невршење надзора над извршном влашћу; 6. неделотворне парламентарне истраге.

КОРУПЦИЈА У СУДСКОМ ПОСТУПКУ

*„Ићи судији, значи ићи правди.“
Аристотел*

Корупција у судском поступку представља посебан облик политичке корупције до које долази када припадници правосудних власти злоупотребљавају службени положај у приватне сврхе. Овај облик корупције је изузетно друштвено опасан будући да подрива принцип владавине права и начело једнакости пред законом. Коруптивно понашање делиоца правде има неколико појавних облика: *de facto* купопродаја судских одлука, селективне и лажне истраге (лажно утуживање, гоњење невиних) и неделовање тужиоца.²²⁾ Стручно и политички независно правосуђе у свим земљама које

20) О овоме опширније у: Карклинс, Ibid., стр. 35-36. Према оцени ове ауторке коруптивно релевантно је и тенденциозно писање компликованих прописа, када се њихови творци ангажују у приватном сектору где узимају високе хонораре као тобож једини стручњаци за њихово тумачење.

21) Andras Sajo, „Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe“, *East European Constitutional Review* 7, no. 2, 1998, стр. 44.

22) Карклинс, op. cit., стр. 37.

покушавају да успоставе демократију и владавину права је тешко остварив идеал јер се неретко дешава да се трећа грана власти извргне у своју супротност и постане део корумпираног система, подрива реформе и законске норме чини беспредметним и неприменљивим. Речју, трећа грана власти постаје коруптивни политички актер и тад политичко а не нормативно игра значајну улогу у процесу примене права.²³⁾

Политички разорна је и злоупотреба закона у корупционашке сврхе, постојање малог броја оптужби за коруптивна дела што сведочи о парадоксу судског гоњења корупције. Разоран је и било који облик тужилачког саучесништва у корупцији.²⁴⁾

Правосудни системи земаља посткомунистичке транзиције (у које убрајамо и Србију) лоше функционишу због корупције као препреке у спровођењу правде, природе базичних закона, слабости у администрирању правде и неспособности правосуђа да функционише као кочница другим гранама власти.²⁵⁾ Ова појава може да се објасни доношењем или непостојањем закона који регулишу управљање приватним тржиштем а за чију примену судијама недостаје искуство и обученост, поготово што су континентални правници свикнути на модел примене права који се исцрпљује у формално-логичкој примени правне норме на конкретан случај. Даље, чак и ако су закони релативно јасни, митом се могу избећи трошкови и непријатности судске процедуре, поготово што „олимпијско начело“ брзог, јефтиног и ефикасног решавања спорова узима примат, те су грађани спремни да дају а судије да приме мито како би избегли „судске одисеје.“

Корумпирано правосуђе у посткомунистичком искуству показало се као изузетно скупо за демократију јер оно није кадро да буде чувар уставних вредности нити гарант непристрасности и једнакости пред законом. Оно не може да обезбеди да судови буду стручни, престижни и независни од политичког уплива и политичке воље те је нужна његова реформа. Но, правосудна реформа је политички компликована јер се реформатори суочавају са дилемом да ли да кооптирају постојеће судије и судско особље или да почну

23) О утицају политике на судску акцију (примену права) детаљније смо писали у: Тијана Перић, „Политика и судство“, *Политичка ревија*, год. (XXIV) XI, вол. 31, бр. 1/2012, стр. 67-77.

24) Тако, Карклинска се посебно осврће на ситуације када тужиоци одбијају да покрену истрагу о случајевима који су индикатори корупције (или то чине под притиском јавног мњења) као и у случајевима неоснованог прекида кривичног поступка. Шире о томе код: Карклинс, *Ibid.*, стр. 37-38.

25) Роуз-Ејкерман, *op. cit.*, стр. 163.

од нуле са новим персоналним решењима. Ова дилема је у државама некадашњег блока отворила питање лустрације које је изазвало бројне контроверзе у стручним и лаичким круговима.

Прелазак из политичке у правну државу утицао је на то да случајеви високе корупције тапкају у месту, да судије буду читаачи норми и да се третирају као чиновници. Судије су само крајња карика у ланцу који полази од центара моћи који диктирају политичким партијама које дају наређења извршној власти а она потом даје директиве и дисциплинује трећу грану власти. Да би дошло до смањења корупције у судству и тиме јачања његове независности и кредибилитета, сматрамо да треба створити механизам по ком ће се политичка воља исцрпљивати у процесу доношења прописа а нипошто у њиховој примени. Судије би требало да буду храбрије и да не дозволе да их систем дисциплинује и да више буду окренути јавном мњењу које у демократском систему обезбеђује легитимитет судским одлукама. У супротном, судске instance ће бити дискредитоване и грађани неће имати поверење у њих.²⁶⁾

Сличну физиономију правосудној корупцији има и злоупотреба контролних, истражних и надзорних овлашћења како би се прикрила или подстакла корупција уместо да се она искорени. Посебан облик ове корупције је корупција самих антикорупцијских органа, за чије сузбијање је неопходан јавни надзор и јавна одговорност као *sine qua non* демократије и владавине права.²⁷⁾ Но, неретко се дешава да се злоупотребљавају истражна и судска овлашћења ради политичких уцена и присиле. Овај метод је реликт комунизма а одвија се по матрици коришћења претње кривичним гоњењем ради политичке контроле на основу компромитујућег материјала (тзв. *kompromat*), чиме су се стварали институционални механизми за уцењивање.²⁸⁾

26) Постоје емпиријска истраживања о корупцији о правосудју и поверењу која грађани имају у судске instance. О томе детаљније видети: Слободан Вуковић, *Право, морал и корупција*, Филип Вишњић, Београд, 2005, стр. 69-110.

27) Детаљније видети: Карклинс, *Ibid.*, стр. 38. Овај феномен аутор илуструје примером кампање „Чисте руке“ која је започета у Чешкој 1998. али са мањкавом политичком вољом да се систем очисти од ове девијације.

28) Rasma Karklins, „Typology of Post-Communist Corruption“, *Problems of Post-Communism*, vol. 49, no. 4, July/August 2002, стр. 30. Ауторка илуструје функцију компромата на примерима Русије и Украјине, системски објашњавајући ову појаву многобројним нелегалним и коруптивним активностима на тржишту некретнина, које нису биле санкционисане што је давало подстицај подмићивању и уцењивању у циљу одустајања од кривичног гоњења.

КОРУПЦИЈА У ПОЛИТИЧКОМ СИСТЕМУ СРБИЈЕ

Између нивоа политичке корупције и политичког система *in abstracto* не постоји директна спона, већ је кључни експланаторни концепт, према нашем виђењу, *умешност богатих интересних група да остваре законски утицај и подршку становништва за обезбеђивање приватних користи јавним (службеним) путем*. Из ове констатације произлази да законодавни процес, правила изборног гласања као и финансирање политичких кампања утичу на појаву корупције. У случају пропорционалног изборног система, уске интересне групе биће способне да успоставе снажне политичке партије које имају кључни политички утицај. У политичким системима са снажном партијском дисциплином и две компетитивне политичке партије, уз искључење свих других политичких опција, већи су изгледи за коруптивне испаде јер уске групе покрећу кампање у којима добијају легалне и нелегалне донације.²⁹⁾

У истраживању Medium Gallupa о перцепцији грађана о нивоу корупције у Србији (октобар 2010. године), највиши ниво корупције везује се за политичке партије (74%), здравство (73%), судство (68%), тужилаштво (67%), адвокатуру (67%), царину (63%), владу (63 %), полицију (57%), медије (54%), администрацију (52%), образовање (50%). Ово истраживање је показало да је перцепција грађана о корупцији већа у оним секторима које су од великог значаја за реализацију њихових свакодневних потреба. За нашу анализу је нарочито важан податак о перцепцији грађана да су политичке партије најважнији агенс корупције јер грађани сматрају да се запошљавање, које је постало редак ресурс, искључиво добија помоћу партијских веза.

У политичком систему Србије издвајају се следећи облици политичке корупције: 1. трговина посланичким мандатима и куповина гласова; 2. нелегално финансирање политичких партија; 3. корупција у сфери јавних набавки; 4. корупција у правосудју и 5. сукоб интереса високих државних функционера.³⁰⁾ Наша даља анализа неће се сводити на приказивање ефеката корупције у свим наведеним секторима, већ ћемо истраживачку пажњу уже каналисати на утицај политичке корупције на партијски систем, као ужи део политичког система, који је од фундаменталног значаја за процес политичког одлучивања. У том правцу, идентификујемо трговину

29) Видети: Роуз-Ејкерман, *op. cit.*, стр. 140-141.

30) Наведено према: Миодраг Јовановић, *op. cit.*, стр. 34.

мандатима и нелегално финансирање политичких партија као две најкорумпираније сфере у политичком животу Србије. Сматрамо да неразвијена политичка култура и неефикасност политичких институција детерминишу висок ниво корупције у политичким партијама.

ТРГОВИНА ПОСЛАНИЧКИМ МАНДАТИМА ИЛИ О ПИТАЊУ „ВЛАСНИШТВА НАД МАНДАТОМ“

Под трговином посланичким мандатима подразумева се прелазак народних представника из једне политичке партије у другу зарад стицања имовинске користи. Реч је о политичкој пракси која није својствена само политичком животу Србије већ је посреди општа политичка појава.³¹⁾ За народне представнике који промене политички дрес користи се pejоративан термин „прелетачи.“ Да би спречиле политичке трансфере, партије неретко практикују потписивање бланко оставки унапред (изузев ЛДП-а и СВМ-а).³²⁾ *Carte blanche* народним посланицима за ове политичке калкулације даје дилема, још увек нерешена у правној и политичкој теорији која се своди на питање да ли је посланик титулар свог мандата или је то политичка партија са чије листе је он изабран.

Чини се да је трговина мандатима и потреба за чврстом страначком дисциплином довела до уставне клаузуле о страначком императивном мандату која је у раскораку са европском праксом слободног мандата, као тековином буржоаске револуције. Према ставу уставотворца Митровданског устава изнетом у контроверзном члану 102. став 2. „народни посланик је слободан да, под условима одређеним законом, неопозиво стави свој мандат на располагање политичкој странци на чији предлог је изабран за народног посланика.“³³⁾ Оваквим решењем на велика врата ушао је императивни мандат док је посебним законом требало да се уреди поступак под-

31) Славиша Орловић закључује да политичари неретко мењају партијску припадност у неинституционализованом систему и да се овај процес у политичком животу Србије интензивирао након 2000. године. Детаљније: Славиша Орловић, „Политичке последице изборног система у Србији“, *Политички живот*, бр. 4/2012, ФПН, Службени гласник, Београд, стр. 31.

32) Ibid.

33) Овој уставној одредби претходила је Одлука Уставног суда Србије 27. маја 2003 којом је утврђена неуставност одредби Закона о избору народних посланика (чл. 88, став 1, тачке 1 и 9) по којима је посланички статус био условљен чланством у странци из чега произлази да је народни посланик власник свог мандата и да му он не престаје ни у случају преласка у другу политичку партију.

ношења бланко оставки.³⁴⁾ Изборни систем знатно утиче на понашање посланика и постоји законитост по којој су посланици избрани на партијској листи чвршће везани за партију и самим тим, јача је партијска дисциплина.

У савременој Србији изгледа да су партије постале најзначајнији политички актери, много важнији од политичара, те је уставотворац био вођен том логиком приликом формулисања горе наведене одредбе. Уз то, политички прелети посланика нису санкционисани па се као једини вид њихове одговорности јавља морална одговорност, што је по оцени појединих теоретичара недољубно. На ту тему Јован Ћирић запажа: „када дође време избора, време када политичаре може сустићи казна за неморално, корупционашко понашање, много неких других, идеолошких флоскула и медијских манипулација, долази до изражаја, па се много тога у гласачком телу, једноставно заборави.“³⁵⁾ У литератури се могу наћи и оцене да је друштвено још опаснија ситуација када посланици гласају по диктату своје странке која заступа интересе моћника а да јавност нема никаква сазнања о томе.

Као индикатор политичке корупције јавља се „куповина гласова“ која није нелегална али није социјално прихватљива нити легитимна а уз то ружи демократски кредибилитет. Куповина гласова у перспективи може довести до ситуације у којој ће победници избора бити они актери који су солвентнији, односно они који могу да понуде већи новчани износ за један глас. То даље имплицира да ће финансијери политичких странака, који су неретко незаконитим путем стицали своје богатство, директно куповати гласове и тако обезбедити контролу у свим сферама друштвеног система. У теорији се обично сматра да је куповина гласова вид изборне преваре али има и решење по којима се разни облици чашћавања за дат глас сматрају легалним.³⁶⁾ Ипак, купци гласова (политичке партије) суочавају се са проблемом како да обезбеде гаранцију да ће продавци гласова истински гласати како су обећали. На ово питање могуће је дати велики број одговора који се суштински своде на изборну пре-

34) Доношење овог закона било је праћено бројним парадоксима. Прво, донет је Закон о Народној скупштини који није разрадио спорну уставну одредбу (члан 102. став 2 Устава) али је зато у члану 37 Закона имплицитно дефинисао слободан мандат иако то није законска већ уставна категорија. Друго, бланко оставке нису биле правно уређене на републичком нивоу док на локалном нивоу јесу. Овај проблем је студиозно обрађен у: Владан Петров, „Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика од 2011- да ли је посланички мандат коначно слободан?“ у зборнику: *Избори у домаћем и страном праву*, Институт за упоредно право, Београд, 2012, стр. 100-101.

35) Јован Ћирић, „Политичке странке као генератор корупције“ у зборнику: *Избори у домаћем и страном праву*, Институт за упоредно право, Београд, 2012, стр. 61.

36) Ibid., 64.

вару која иде у прилог тези да политичке партије детерминишу корупцију или да су оне, према Ћирићевој тези, генератор корупције.

ФИНАНСИРАЊЕ ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА

Ни данас не губи на значају и актуелности запажање Макса Вебера да је финансирање политичких партија „најмање прегледано поглавље историје партије, али и једно од њених најглавнијих.“³⁷⁾ И у демократским друштвима грађани су заинтересовани за токове новца у политичкој утакмици. Њих пре свега занима ко, под којим условима, за шта и колико новца даје оним политичким актерима за које они гласају. Није сваки новац легитиман ни добродошао, поготово ако је стечен противправним методама.³⁸⁾ Из наведених разлога јавља се потреба за нормативном регулативом и институционалним механизмима контроле финансирања политичких партија и изборних кампања. Основни циљ доношења ових прописа је сузбијање корупције, подстицање кредибилних политичких партија и јачање поверења грађана у политичке институције.

Демократски политички системи треба да пронађу адекватну формулу за финансирање политичких кампања а да се притом политичари као поклонопримци не продају својим поклонодавцима који ће за дат новац очекивати подршку у законодавном процесу, брже издавање грађевинских дозвола, уносне приватизације (сликовито су означене као буразерске или бећир приватизације) или плодоносне уговоре о концесији. Правничким вокабуларом исказано, аранжмани *quid pro quo* треба да буду законити и видљиви (а не анонимни) бирачима да би они имали поверење у политичке представнике. У супротном, бирачи неће благонаклоно гледати на прикривање чињенице да је поклон дат и да за велику суму додељеног новца не постоји оправдање. Тада је вероватан сценарио да ће бирачи казнити оне представнике који се сувише вежу за посебне интересне групе (чији су интереси у раскораку са интересима опште јавности) и на тај начин се политички компромитују, чиме себе осуђују на политичку смрт.

37) Макс Вебер, *Привреда и друштво*, Том I, Просвета, Београд, 1976, стр. 231.

38) Видети: Зоран Стојиљковић, „Антикоруптивно законодавство“ у зборнику *Политичке странке и законодавна активност Народне скупштине Републике Србије*, ФПН, UNDP, Београд, 2012, стр. 215. На овом месту аутор сматра да је најмање пожељан новац из анонимних извора, од страних држава или јавних предузећа и приватних фирми које су у уговорним односима са државом.

Конклузија која следи је да ће систем гласања који подстиче стабилност ограничити корупцију и дати подстицај реформама. Идеја демократије је да постоји плурализам актера и плурализам интереса као и непредвидивост крајњих исхода. То значи да функционери треба да буду несигурни у погледу победе али да истовремено верују да имају шансу да се врате на власт, док опозиција има улогу контролора уз стално опомињање да ће корупција бити на агенди у кампањи.³⁹⁾

Новац је постао неминовност у страначкој конкуренцији и демократска политичка борба не може да се одвија без овог ресурса.⁴⁰⁾ Идеал првог реда је да се присуство новца у политичком животу законским путем ограничи и да му се обезбеди легитимитет. Но, проблем настаје када дође до злоупотреба у финансирању политичких странака и високих партијских функционера. Финансијска злоупотреба утиче на то да политички актери раде против антикорупцијских ефеката слободних избора. Као најеклатантнији примери ове злоупотребе у литератури се наводе: прилози који потичу из криминалног окружења а који се дају странкама и политичарима, употреба у партијске сврхе новца који води порекло од корупције, неовлашћена употреба државних ресурса за партијске сврхе, прихватање новца у току изборне кампање за противправне услуге, трошење новца у изборној кампањи за недозвољене активности, тражење рекета у име политичке странке, формирање тајних фондова високих државних функционера за страначке сврхе, плаћање трошкова политичких странака и функционера на посредан начин, приказивањем као трошкова привредних субјеката и појединаца, финансирање преко политичких фондова које су заступници страначких интереса и најзад, прикривени трошкови медија и реклама којима се даје подршка политичким партијама.⁴¹⁾

Закон о финансирању политичких странака⁴²⁾ који се примењује од 1. јануара 2004. године је пионирски подухват у нормативном регулисању материје у којој постоји велика опасност за коруптивно деловање политичких актера. По слову овог закона, намера законодавца је била да усмери државна средства на рад парламен-

39) Упоредити: Роуз-Ејкерман, *op. cit.*, стр. 143.

40) У приручнику „Новац у политици: водич за повећање транспарентности у настајућим демократијама“, (USAID) дат је приказ механизма утицаја новца на политичко одлучивање.

41) Наведено према: Александра Дреџун, „Финансирање политичких странака - компаративно и позитивно правни аспект“ у зборнику *Корупција: основни појмови и механизми за борбу*, ПФБ, Београд, 2007, стр. 46.

42) Закон о финансирању политичких странака, Сл. гласник РС, бр. 72/2003 и 75/2003

тарних политичких странака на покрајинском и локалном нивоу. Њиме је ограничено присуство новца у политичком животу кроз ограничавање приватних извора финансија по пореклу и висини и кроз забрану коришћења извора страног и домаћег порекла, у коме, у било ком проценту постоји јавни капитал. Пружена је могућност правним и физичким лицима да дају прилоге за редован рад политичких странака уз лимитирање тог износа на највише десет просечних месечних зарада (када су дародавци физичка лица) тј. на највише сто просечних зарада (када су дародавци правна лица).⁴³⁾

Закон је регулисао и висину новчаног износа који може да се потроши за изборну кампању.⁴⁴⁾ Предвиђено је и да политичке странке треба да имају отворене рачуне (чл. 15), да воде књиговодство о свим приходима и расходима и да о њима подносе завршни рачун скупштинском одбору за финансије (чл. 16), дужност да обезбеде механизме унутрашње контроле и да одреде лице одговорно за финансијско пословање. У току изборне кампање, подносилац проглашене изборне листе отвара посебан рачун код банке, који не може да се користи у друге сврхе и сва средства за финансирање изборних трошкова морају бити уплаћена на тај рачун чл. 12). По слову Закона, надзор и контролу над буџетима политичких партија и трошковима кампање врше Одбор за финансирање републичког парламента и Републичка изборна комисија, која има обавезу да у року од 90 дана од пријема извештаја изврши његову проверу и потом га објави о трошку политичке партије у Службеном гласнику. Овако конципирана контрола је *contradictio in adjecto* будући да представници странака имају кључну улогу у контроли страначких финансија.

Поједини теоретичари запажају да Законом није регулисано питање латентних нелегалних донација које би се могле обављати у форми зајмова или обављених услуга са обавезом одложеног плаћања, код којих политичка странка и не извршава своју уговорну обавезу.⁴⁵⁾ Овом закону су упућене бројне критике, пре свега из редова стручне јавности, које су првобитно довеле до измена овог закона а потом до формулисања новог антикоруптивног нормативног оквира у вези са финансирањем политичких активности.⁴⁶⁾

43) Чл. 5 Закона

44) Чланом 9 је прописано да у изборној години и приликом одржавања ванредних избора, држава је дужна да издвоји 0,1% буџета Републике Србије (умањеног за трансфере другим нивоима власти и организацијама обавезног социјалног осигурања), 0,05% буџета јединице локалне самоуправе (умањеног за трансфере од других нивоа власти).

45) Миодраг Јовановић, *op. cit.*, стр. 38.

46) Зоран Стојиљковић наводи следеће разлоге мањкавости решења Закона о финансирању политичких странака: 1. решење по ком се средства за редовне страначке активности

Закон о финансирању политичких активности (2011)⁴⁷⁾ донет је након постигнутог консензуса великог броја домаћих и иностраних актера (пре свега, Европске комисије, GRECA, Венецијанске комисије) пре него што се нашао у скупштинској клупи. Консултативни процес који је био увертира доношењу овог закона резултирао је бројним предностима, пре свега својим интегралистичким приступом, будући да регулише деловање и финансирање листа група грађана и коалиција, а не само политичких странака, као што је то чинио његов претходник. Даље, овим законом укинута су ограничења у погледу укупне висине средстава из приватних извора. У погледу висине појединачних прилога, у циљу спречавања зависности политичких актера од богатих и утицајних појединаца, законодавац се определио за решење по ком максимална вредност давања износи 20 просечних месечних плата (када су дародавци физичка лица) и 200 просечних плата за правна лица (чл. 10). Законом је регулисано и финансирање редовног рада политичких субјеката (чији су кандидати изабрани за народне посланике и одборнике), путем средствима из јавних извора, који се одређују у нивоу од 0,15 % расхода буџета Републике Србије, одн. буџета аутономне покрајине као и буџета јединице локалне самоуправе (чл. 16).

Законом је уведено изборно јемство (чл. 25) као и повраћај средстава политичком субјекту који освоји 1% важећих гласова, односно 0,2 % за странке мањина (чл. 26) што утиче колико толико на побољшање квалитета и озбиљност изборне понуде. Најбоље решење овог Закона огледа се у одређивању новог субјекта који ће да врши контролу и надзор а то је Агенција за борбу против корупције, као нестраначки и политички неутрални орган (чл.

деле свим парламентарним странкама тако што се 30 % подели свима у једнаким износима, а преосталих 70% се дели сразмерно броју освојених посланичких и одборничких места. Ово решење, према његовој оцени, погодује актерима са малим бројем посланика (1-2); 2. став законодавца по ком се двоструко (унутар кампања и у оквиру финансирања редовних активности) награђују победници избора, што је конклузија изведена из одредбе да се средства за финансирање изборних кампања распоређују тако што се 20 % дели у једнаким износима свим подносиоцима проглашених изборних листа, а преосталих 80 % само онима који су освојили мандате и то сразмерно броју добијених мандата; 3. непотребно и арбитрарно администрирање јер јавне политичке финансије служе као лимит за утврђивање висине прикупљених средстава из приватних извора; 4. постојање одредби које су неизводљиве (нпр. законско решење по ком се лимити за прикупљена средства у кампањи одређују у односу на број освојених мандата, који се не може антиципирати); 5. нелегалан третман који имају групе грађана, будући да немају статус правног лица и следствено томе, не могу да учествују у расподели средстава, нити могу да отворе рачун преко кога би прикупљали приватне прилоге. Ипак, по мишљењу овог аутора, највећа болна тачка овог Закона је решење по ком је надзор и контрола над партијским буџетима и трошковима кампање подељена између РИК-а и Одбора за финансирање републичког парламента. О критици детаљније код: Стојиљковић, „Анти-коруптивно законодавство“, стр. 219-220.

47) Закон о финансирању политичких активности, *Службени гласник РС*, бр. 43/2011.

32). Новим законским решењима обезбеђује се и јавна доступност података о приходима и расходима као и систем казних мера и санкција за субјекте који повреду законске одредбе. Битна новина је продужење рока застарелости прекршаја на 5 година, што оставља довољно простора за његово процесуирање (чл. 41).

Да резимирамо, овим Законом демистификовани су токови финансирања политичких партија и других политичких субјеката и јавност је стекла увид у њихово финансијско пословање. Њиме је обезбеђен оквир за озбиљну контролу политичких партија у партијском систему у којем донедавно није постојала демократска политичка култура нити добри политички обичаји. Није нам намера да напишемо хвалоспев новим законским решењима али евидентно је да је направљен корак напред у артикулисању друштвених тежњи ка борби против политичке корупције. Нећемо бити превелики оптимисти, јер нам правничко образовање и скромно искуство говоре да је од пресудног значаја за квалитет једног закона, његова ваљана примена. Ако се овај Закон не буде примењивао на адекватан начин, уследиће реверзибилни процес и вратићемо се пар корака уназад и чишћење политике, или да цитирамо Сарторија, „политика антиполитике“ поново неће бити суштински приоритет. Верујемо да ће и кредибилитет Агенција за борбу против корупције, као институције која је још увек није довољно етаблирана, у великој мери зависити од резултата које буде показала у свом раду у вези са применом овог Закона.

Tijana Peric

AN ESSAY ON POLITICAL CORRUPTION

Summary

This paper deals with the phenomenon of political corruption, its forms, the impact that it has on political institutions and mechanisms to combat this systemic deviations in the coordinates of the post-socialist political system of Serbia. This country districts swept by the fourth wave of democratization, and its institutions and political systems are not yet consolidated democracy, which makes them vulnerable and susceptible to corruption at the highest levels of government. As the most corrupt agents, the author of this paper maps the political parties, the legislature which passed laws dictated by political and private circles of interest, as well as judicial and prosecutorial instances that make the Copernican turn in undertaking prosecutions and implementing anti-corruption strategies, depending on the directives of political interest

cartels. To lead to suppression of political corruption, in the normative design should be abolished a set of discretionary and thus prevent arbitrariness in political decision-making.

Key words: political corruption, political legislation, trade parliamentay mandates, financing political activities

ЛИТЕРАТУРА

- Вебер Макс, *Привреда и друштво, Том I*, Просвета, Београд, 1976.
- Вуковић Слободан, *Право, морал и корупција*, Филип Вишњић, Београд, 2005.
- Грк Снежана, „Србија у зони рецесионог сумрака“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2009.
- Дрецул Александра „Финансирање политичких странака - компаративно и позитивно правни аспекти“, у зборнику *Корупција: основни појмови и механизми за борбу*, Правни факултет, Београд, 2007.
- Ејкерман-Роуз Сјузан, *Корупција и власт: узроци, последице и реформа*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Јовановић Миодраг А., „Демократска консолидација и политичка корупција“, у зборнику *Корупција: основни појмови и механизми за борбу*, Правни факултет, Београд, 2007.
- Karklins Rasma, „Typology of Post-Communist Corruption“, *Problems of Post-Communism*, vol. 49, no. 4 July/August 2002.
- Карклинс Расма, *Систем ме је натерао: корупција у посткомунистичким друштвима*, OEBS, 2007.
- Милосављевић Зоран, „Непримерено богаћење и корупција у Србији“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2011.
- Орловић Славиша „Политичке последице изборног система у Србији“, *Политички живот*, Факултет политичких наука, Службени гласник, Београд, бр. 4/2012.
- Перић Тијана, „Политика и судство“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2012.
- Петров Владан, „Закон о изменама и допунама Закона о избору народних посланика од 2011. - да ли је посланички мандат коначно слободан?“, у зборнику *Избори у домаћем и страном праву*, Институт за упоредно право, Београд, 2012.
- Rose Richard, William Mishler, Christian Haerpfer, *Democracy and Its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*, John Hopkins University Press, Baltimore, 1998.
- Ракић Миле, „Корупција као одраз стања безбедности“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3/2010.
- Sajo Andras, „Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe“, *East European Constitutional Review*, no. 2, 1998.
- Сартори Ђовани, *Упоредни уставни инжењеринг*, Филип Вишњић, Београд, 2003.

- Станковић Владан, „Политичке елите у Србији - од партократије до плутократије“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 2/2011.
- Стојиљковић Зоран, „Карактер и логика корупције“ у зборнику *Савремена држава - структура и социјалне функције*, Факултет политичких наука, Konrad Adenauer Stiftung, Београд, 2010.
- Стојиљковић Зоран, „Антикоруптивно законодавство“ у зборнику *Политичке странке и законодавна активност Народне Скупштине Републике Србије*, Чигоја штампа, Београд, 2012.
- Теофиловић Небојша, Куљача Ранко, *Лице и наличје политичке корупције*, Лог, Београд, 2008.
- Тирић Јован, „Политичке партије као генератор корупције“ у зборнику *Избори у домаћем и страном праву*, Институт за упоредно право, Београд, 2012.
- Haywood Paul, „Political Corruption: Problems and Perspectives“, *Political Studies*, XLV, 1997.
- Чупић Чедомир, „Системска корупција“, *Политички живот*, бр. 2/2011, Факултет политичких наука, Службени гласник, Београд

Нормативни акти:

- Закон о финансирању политичких странака, *Службени гласник РС*, бр.72/2003
- Закон о финансирању политичких активности, *Службени гласник РС*, бр. 43/2011

Resume

Political parties are the most corrupt agent in the political system of Serbia and their public image is very bad. They have a decisive influence on political institutions, who are unable to fulfill their obligations to citizens. In order to achieve suppression of corrupt practices in political life, it is necessary to strengthen the independence of regulatory bodies who monitor the work of political institutions and national authorities designated to implement anti-corruption strategies, motivate civil activism, apply public accountability in the institutions (exempli causa: official resignation, cancellation of the effects of corrupt business arrangements, the frequency of investigations and convictions for corruption). In short, it is necessary to raise the capacity of the actors from the civil and public sector and institutional mechanisms to provide adequate, fair and impartial application of legal measures. The strategic goal of anti-corruption strategy in the political system of Serbia is reduction the level of corruption to a tolerable extent, which is 3-5% in the most democratic states.

* Овај рад је примљен 11. јуна 2012. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 10. септембра 2012. године.

ПРИКАЗИ

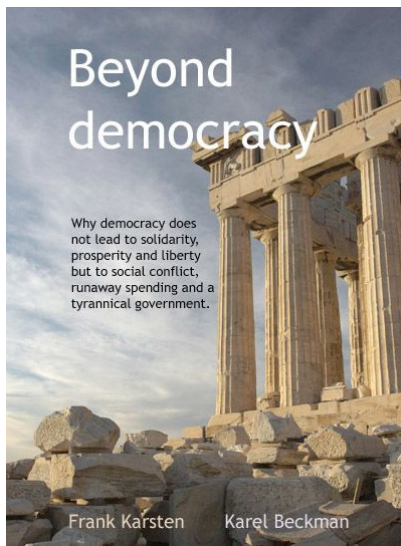
УДК 321.7(049.3)

Александар Новаковић

Институт за политичке
студије, Београд

ЗА БОЉУ ДЕМОКРАТИЈУ

– осврт на књигу *Beyond
Democracy* Френка Кар-
стена и Карела Бекмена

***Beyond Democracy: Frank
Karsten, Karel Beckman:
Beyond Democracy: Why
Democracy Does not Lead
to Solidarity, Prosperity and
Liberty But to Social Conflict***

***Runaway Spending and a
Tyrannical Government, Kin-
dle Edition, Frank Karsten,
Karel Beckman 2012. p. 102.***

Посматрају ли се ствари из политичког угла, данашњи свет се може слободно окарактерисати као свет владавине демократије. Продорни увиди у њену контроверзну природу и упозорења на све опасности које она са собом носи – завештани у делима класичних теоретичара попут Едмунда Берка у осамнаестом веку и Алексиса де Токвила у деветнаестом – остали су на маргинама политиколошких разматрања и теоријског интереса. У практичној сфери, тј. у сфери политике, само су још фанатични следбеници екстремних идеологија против демократије. Сви остали – политички актери, интелектуална елита и широка јавност, левица, десница, центар – данас су демократе. Чак се и они, који због свог економског либерализма или конзервативних ставова осуђују застрањивања и ексцесе модерне демократије, не одричу демократског идеала, већ траже могућност за реформи унутар система. За све што се дешава у савременом свету,

кризе, немире и ратове, траже се кривци на свим странама, али се никада демократија – прецизније: централизовани поредак националне парламентарне демократије – не доводи у питање. Влада општи консензус да се без демократије не може. Али, шта ако је управо овај систем, тј. демократски систем националних држава какав данас познајемо, одговоран за већину зала савременог света? На то питање покушавају да одговоре Френк Керстен и Керел Бекмен у књизи *Beyond Democracy* о којој ће овде бити речи.

Своја запажања о природи демократије аутори граде на чврстој основи. Они не полазе само од увида класичних критичара демократије и историјских актера Америчке револуције (на које у виду издвојених цитата упућују), већ и од оне критике која је настала након спровођења тог идеала у дело, дакле, након више од једног века искуства остварене демократије. Рецентна критика о којој је реч уобличена је у изврсној студији еминентног аустријског економисте и филозофа Ханса-Хермана Хопеа *Демократија – божанство које је изневерило*. Да подсетимо, у овој књизи Хопе је маестрално и на основу мноштва података и емпиријске грађе демонстрирао ретроградност система националних демократија у поређењу са претходећим системима класичних монархија. Указујући на епо-

халну промену до које је дошло када је државни апарат принуде прешао из приватног (монархија) у јавно власништво (демократија) и на тај начин постао „јавно добро“, тј. власништво „свих“ – процес који у Европи коинцидира са сломом Аустроугарске монархије – Хопе је показао да квалитет владавине зависи од карактера временских преференци (*time preference*) које имају они који владају. Временска преференца дугорочног сагледавања ствари карактеристична је за оне владавине у којима је владар истовремено и власник управног апарата (може да слободно располаже њиме, пренесе га на неког или чак прода), што по Хопеу омогућава бољу владавину. У односу на такав поредак у систему у коме власт номинално врше сви, док у реалности влада само неколицина која се руководи краткорочним сагледавањем ствари – јер при вршењу власти не располаже личном већ јавном имовином – долази не само до осиромашења становништва и огромних криза, већ и до општег губитка слободе. На тај начин Хопе је објаснио зашто је свет парадоксално добио мање слободе, иако је очекивао много више. Овај увид представља право интелектуално отржење за све оне који су одлучили да се упусте у политички некофектно преиспитивање наслеђеног и идеализованог мита о „најбољем од свих најгорих“ светова – демократији.

На тим основама почивају и Керстенова и Бекманова разматрања у *Beyond Democracy*. Али се у томе не исцрпљују. Циљ ове књиге далеко је амбициознији од Хопеевог подухвата. Он се састоји у покушају да се овај увид, уз незаобилазне аксиоме класичног либерализма које аутори прихватају, популаризује и предочи широј публици. Такав задатак свакако је много захтевнији и теже спроводив од чисто академског подухвата којим је Хопе покушао да уздрма учмалу интелектуалну средину светских универзитета. Заправо, у питању је један природан процес акумулације, сазревања и теоријске формулације са знања, који се завршава фазом његове широке дисеминације. Стога овај наслов треба разумети као један од првих покушаја да се на једноставан и пријемчив начин и речником обичних људи представи и популаризује садржина која је крајње неинтуитивна за свест обликовану митовима о демократији и фукујамовској представи о крају историје.

По ауторима ове књиге тај мит је толико јак, да је произвео сопствену религију: „Бога и Цркву заменила је Држава, као Света Мајка друштва. Демократски избори су ритуал којим се молимо Држави за запослење, за стан, здравље, безбедност и школовање. Имамо апсолутну веру у Демократску Др-

жаву. Верујемо да ће нам Она обезбедити све. Држава је хранитељ, судија, она је свезнајућа и свемоћна. Од ње очекујемо решење свих наших друштвених, па чак и личних проблема.”; “Већина људи види само погодности које Држава нуди, трошкови остају непримећени“ (Karsten, Beckman, 9)

Превласт демократског механизма у коме изабрана већина (заправо само једна изразито мала група људи, имајући у виду читаво друштво) након сваког изборног циклуса демонстрира да је свака граница коју устав, друштво или традиција поставља пред извршну и законодавну власт *принципијелно имагинарна*, доводи до све већег уплитања државе у све сегменте живота појединаца. Граница приватног и јавног стално еродира на уштрб приватног. Личне слободе жртвују се колективним правима „угрожених“ група које држава лиценцира као угрожене. Економске слободе које постоје само за неке актере на тржишту – крупни капитал којим се рентира опстанак на власти – док су заправо сви остали грађани економски неслободни, јер су пореска оптерећења којим се финансира огроман паразитски систем политичких потраживања и обећања, таква да омогућавају тек пуко преживљавање, а често ни то. Лична одговорност постаје мисаона именица. Она се стал-

но делегира на виши ниво. Зато појединац није креатор сопствене судбине, или у највећој могућој мери то није, већ зависи од хирова власти. Резултат је тај да су појединци који сачињавају већину неслободни, а мањина коју сачињавају они који се налазе у систему власти, апсолутно слободни. Најгоре од свега је то што припадници већине нису свесни своје неслободе, због преовлађујућег мита о позитивности демократије, као и због тога што се сматра да је за квалитет савременог живота заслужна искључиво демократија. Аутори скрећу пажњу да је тај аргумент крајње скромног домета, упућујући на огромна богатства која генерише модерни индустријски развој и капитализам (незабележена у историји човечанства), које нови систем експлоатише попут паразита који живи и развија се на рачун свога домаћина.

Због свега тога, како у самом поднаслову књиге стоји, демократија не води слободи, већ друштвеним конфликтима, неумереном трошењу и тиранији. Запараво, демократија која се доживљава као еквивалент појмовима „правда“, „слобода“, „солидарност“ и „мир“, у пракси је све само не то. Слобода не може бити, јер уништава и политичку и економску слободу огромне већине чланова једног друштва за рачун политичке и економске слободе неколици-

не. Не може се асоцирати ни са правдом и солидарношћу, јер је свака демократија у пракси дискриминаторски систем који повлађује једној групи зарад друге групе, неким интересима на рачун општег интереса итд. Када као таква – због неумереног ширења и повећања државе као паразитског механизма и неумереног трошења, на крају неминовно доспе у кризу, онда по правилу кризу решавају они који су је и произвели и средствима којим су је произвели: „Ако желите да знате како демократија заиста ради, погледајмо један свеж пример. Јоргос Папандреу, Грчки политичар-социјалиста, победио је на изборима 2009. године са једноставном паролом: „Има новца!“ Његови изборни конкуренти, конзервативци, смањили су плате државних службеника и друге јавне расходе. Папандреу је тврдио да ово није потребно. Са изборном паролом „Има новца!“ лако је добио изборе. У стварности новца за то у Грчкој није било – новац су морали да обезбеде порески обвезници других земаља Европске уније. Али већина је увек у праву у демократији и када људи открију да себи могу да изгласају новац неминовно ће то и урадити. Навивно је очекивање да ће урадити нешто друго.“ (Karsten, Вескман, 63)

Језгро књиге сачињава развејавање тринаест митова или

догми „савремене политичке религије“, чиме аутори покушавају да уздрмају демократску свест и укажу на политичку алтернативу. Њима аутори придодају и „грехове демократије“ у које спадају: бирократија, паразитизам, мегаломанија, екстензивна социјална политика, антидруштвено понашање и криминал, осредњост и ниски стандарди, култура незадовољства и размишљање на кратак рок. (Karsten, Beckman, 65-68) То су све дефицити реалне демократије због којих аутори, упућујући на Фарида Закарију, констатују да се политичке елите западног света по правилу руководе краткорочним резонима који их онемогућавају да „наметну краткорочну патњу зарад дугорочног добитка“. (Karsten, Beckman, 68)

Тај суштински дефицит модерног демократског поретка доводи до тога да се постојеће кризе не решавају, већ се њихово решење оставља за будућа времена. То све подрива укупан политички легитимитет савремених западних демократија и наговештава велику кризу и неминован крах читавог система. Политика сталног владиног задуживања која увек наново излази у сусрет популарним захтевима гласачког тела није ништа мање ирационална – имајући у виду фактичко стање економије и кризе ових система – него што је то само гласачко

тело, које се по ауторима у демократији по правилу понаша као „алкохоличари који морају све више да пију да би се напили и сваки пут имају све гори мамурлук. Уместо да дођу до закључка да више не треба да пију, они желе да пију све више. Потпуно су заборавили како да се брину о себи и више уопште нису у стању да управљају сопственим животима.“ (Karsten, Beckman, 71)

Након уверљивог осликавања мрачне перспективе савремене демократије аутори су се нашли пред још тежим изазовом предлагања алтернативе постојећем систему. Они су убеђени да је алтернатива модерном демократском Левијатану не само могућа, већ нужно потребна уколико не желимо да и оно мало личне слободе која данас постоји нестане. Дилема пред којом се данас свет налази врло је озбиљна јер се бира између очувања постојећег поретка (који полако – услед све веће централизације, регулације и контроле над свим сегментима живота – тоне у демократски тоталитаризам и тиранију) и његове демонтаже. Аутори су за ово друго и не сматрају да је тај избор утопистички, нити да подразумева револуционарно насиље.

Штавише, своје реалистичке наде у могућност мирне и постепене транзиције из система потпуне централизације у де-

регулисани систем који почива на основном принципу добровољне сарадње, аутори виде у спровођењу децентрализације на свим нивоима. Том процесу најновији технолошки напредак (пре свега развој глобалне интернет мреже) може у великој мери помоћи, јер је по својој природи децентрализујући и добровољан: „Демократија одузима моћ појединцу, технологија му даје моћ. Технологија је децентрализујућа сила која може посредника, власт, да учини сувишном у областима комуникација, финансија, образовања, медија, трговине. А будући да слободно тржиште чини технологију све јефтинијом, оно чак и најсиромашнијима даје моћ да управљају својом судбином.“ (Karsen, Beckman, 83). Заправо, идеја је да се цео глобални државни апарат са свим својим министарствима, агенцијама и (не)владиним организацијама које се финансирају из државног буџета размонтира постепено и фазно, са циљем да се већина савремених државних надлежности (школство, здравство, економија, социјална политика и финансије) пребаци на лични план, тј. на план добровољног и спонтаног организовања појединаца. (Karsen, Beckman, 82-85)

Свету је потребан „нови идеал који спаја индивидуалну слободу и динамичност са друштвеним складом“. (Karsen, Beckman, 74)

У том погледу они упућују на модел швајцарске децентрализације као историјски успешан пример. Први корак демонтирања огромне демократске државе аутори виде у смањивању утицаја власти да би људи поново могли да „стекну контролу над плодовима свог рада. Морају имати слободу да стварају своје локалне заједнице – верске, комунистичке, капиталистичке, етничке или какве год. Њима могу да управљају демократски ако тако желе или некако другачије ако не желе.“ (Karsen, Beckman, 75) Алтернативни систем не подразумева само традиционалне либералне економске одnose, већ и „тржиште управе“, односно, могућност да људи сами и добровољно у свету многобројних држава бирају управу/државу/заједницу коју желе. Крајњи идеал је „Свет са много малих управних јединица, од којих свака има неке сопствене карактеристике, био би сасвим у складу са овим појавама. Ове мале управне јединице могу да сарађују у вези одређених питања ако је то у њиховом интересу, на пример у вези енергетике, имиграције или саобраћаја. Могу такође да сарађују у одбрани, што може да буде важно ако се појави агресивна држава са намером да окупира мања друштва. Економски успешна и иновативна друштва највероватније би брзо открила ефикасне начине да се одбране од ове

врсте напада.“ (Karsten, Weskman, 83)

Оптимизам у погледу могућности изградње оваквог једног поретка аутори гаје на тези да је сваки поредак, колико год био напредан или назадан, у основни друштвени конструкт и да је једино легитимно питање у којој мери он обезбеђује мирну и слободну друштвену интерекцију. Они кажу да „живот без демократске националне државе можда није лако замислити, али сличне корените промене дешавале су се и у прошлости“ и упућују на то да је некада, у Антици, али и касније, ропство била потпуно „природна“ институција коју већина људи није доводила у питање. Тако смо и ми, по ауторима ове књиге, навикли на демократију и поредак у коме живимо и мислимо да се он никада неће променити, нити да га треба мењати.

Остварење новог идеала, довешће до мање онакве демократије какву познајемо, али ће истовремено обезбедити много више демократије и демократског одлучивања које почива на индивидуалним преференцијама, одлукама и аранжманима. Стога је важно напоменути да ауторима није стало до дискредитације демократског идеала као таквог, или чак саме речи „демократија“ и „демократско“, већ само до разобличавања те вештачке, централизоване и у виду гломазног система реализоване демократије која разара

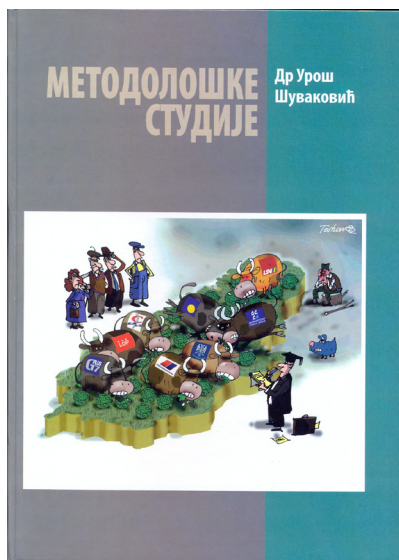
индивидуалну слободу. Заправо, решење које аутори предлажу пледира за више демократије, али спонтане и самоникле демократије изграђене на потпуно другим основама - попут оне коју Лудвиг фон Мизес описује када говори о односима који владају на слободном тржишту.

Фазност и постепеност промена које аутори предлажу упућује на реалистичан приступ тренутку у коме се данашњи свет налази. У том смислу се ауторима тешко може упутити приговор за утопистичко загладавање ствари. Разумљиво је да је за већину апологета демократије тешко прихватљива спознаја да је у економском смислу свет данас једна пирамидална структура саздана на новцу без покрића, а да је брига светских и регионалних регулатора за „добробит“ људи, нихов економски, социјални и културни положај, само један постепени и дуги пут у ропство. Њима је још теже да прихвате да је за све то одговорна демократија. Зато је можда највећи допринос ове књиге управо то што је једну врло отржењујућу и болну спознају разасуту у мноштву наслова, публикација и студија, успела да предочи сажето и до те мере ефектно да ће се након читања ове књиге, надамо се, и неки од верника новог божанства добро замислити.

УДК 316.334.3(049.3)

Неџиб М. Прашевић,
 Универзитет у Приштини,
 Филозофски факултет
 са привременим седиштем
 у Косовској Митровици
 Катедра за социологију

О МЕТОДАМА ИСТРАЖИВАЊА ПОЛИТИЧКИХ ПАРТИЈА

Проф. др Урош Шуваковић, *Методолошке студије о питањима социолошког проучавања политичких партија*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2011, 195 страна

„За науку у целини важи да је она заснована на разликовању између појавног и стварног.

Нема друштвене појаве код које је то израженије, него што су политичке партије. Управо је овим чињеницама потребно прилагодити методе, технике и инструменте научног проучавања, како бисмо дошли до научне истине о политичким странкама.“⁽¹⁾

Књига проф. др Уроша Шуваковића *Методолошке студије о питањима социолошког проучавања политичких партија*⁽²⁾ представља прву целовиту студију ове врсте у нашој, и шире југословенској, методолошкој литератури. Она је заправо производ ауторовог континуираног бављења истраживањем политичких партија⁽³⁾, али и нешто

- 1) Урош Шуваковић, *Методолошке студије о питањима социолошког проучавања политичких партија*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2011, стр. 43
- 2) Настала као резултат научно-истраживачког пројекта 147046 *Парламентарне политичке партије у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941* који је, у оквиру циклуса основних истраживања у периоду 2006-2010, финансирало Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије и објављена уз финансијску подршку Министарства просвете и науке Републике Србије.
- 3) Урош Шуваковић је објавио велики број радова у најпрестижнијим међународним (уврштеним на SSCI Thompson Reuters листу и оним који се код нас класификују као M24), иностраним и домаћим часописима у којима се бави истраживањима политичких партија. Објавио је и три научне монографије на ову тему: *Испитивање политичких става* (Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2000), *Политичке партије и глобални друштвени циљеви* (Трећи миленијум, Београд, 2004), двотомно монографију *Парламентарне*

дужег од једне деценије актив-
ног бављења практичном по-
литиком, што му је омогућило
увид и закључивања која није
могуће само теоријски извести.

Циљ који је аутор себи по-
ставио могао би се изразити у
форми питања: „Шта се може и
колико успешно истражити код
политичких партија применом
социолошког метода проучава-
ња? “ Одговор на ово питање
дат је на 195 страница, унутар
десет одељака раздeљених на
потпоглавља од којих су она
која се баве испитивањем кон-
кретних метода укомпонована
по одређеном кључу и дослед-
но спроводе логику излагања
упознајући читаоца са општим
карактеристикама дате методе,
разрешавајући термиолошке
и појмовне недоумице, након
чега се тако одређен појам при-
мењује на специфичан предмет
– политичке партије. Излагање
унутар ових поглавља завршава
се потпоглављима занимљивог
насловa *Ка закључивању* у који-
ма аутор сабира изнесене оцене
методе на основу чега проце-
њује у коликој мери је приме-
рена истраживању политичких
партија. На крају књиге налази
се опширан списак коришћене

литературе, као и резиме на три
светска језика (италијански, ру-
ски и енглески).

Питање којим смо форму-
лисали циљ који је аутор себи
поставио изискује додатна об-
јашњења и она су дата у *Увод-
ној напомени* којом започиње
излагање и која представља
интегрални део саме студије.
Аутор не тврди да социологија
полаже неприкосновено пра-
во на овај предмет (политичке
партије), иако је он релевантан
социолошки предмет из про-
стог разлога што се социологи-
ја бави истраживањем друштве-
них група, а политичке партије
то свакако јесу, али истиче да
се једностраним приступом ма-
нифестованим у примени само
политиколошког или социоло-
шког метода не може стећи пот-
пун увид у испитивани фено-
мен. Због властите сложености,
политичке партије изискују *по-
лиметодски третман*, а овако
формулисан методолошки зах-
тев није тешко постићи с обзи-
ром да Шуваковић заступа ста-
новиште о јединственом методу
свих друштвених наука који се
прилагођава специфичностима
проучаване друштвене појаве,
поткрепљујући властиту тезу
указивањем на постојање науч-
не методологије као јединстве-
не и сложене науке.

Тако, у првом поглављу,
након одређења појма науч-
не методологије и испитивању
односа са логиком, теоријом

стрaнке у Краљевини СХС-Југослави-
ји (Филозофски факултет Универзи-
тета у Приштини, Косовска Митрови-
ца, 2007-2008. у коауторству са проф.
др Драгијем Маликовићем и проф. др
Александром Растовићем), те прире-
дио и уредио тематски зборник радова
*Осма седница ЦК СКС – 20 година по-
сле* (Смисао, Београд, 2009).

сазнања и филозофијом науке, аутор аргументује тезу о сложености методологије истичући да се унутар ове дисциплине могу разликовати како општа, тако и методологија друштвених и природних наука, али и специјалне методологије које представљају методологије посебних наука и проучавају специфичности примене научних метода на проучавања предмета и метода тих наука.⁴⁾ Ово је важна напомена зато што се од тог тренутка излагање усредсређује на испитивање једне специјалне методологије – оне која је својствена социологији политичких партија. Дакле, колико год да су политиколошки и социолошки методи блиски, у овој студији се методолошка проблематика не креће у оквиру наука чији су ово методи (политикологија и социологија политике), већ унутар специјалне социолошке дисциплине – социологије политичких партија. Али, зашто је нужно да се политичке партије истражују унутар једне „специјалне“ социологије? Управо зато што ни социологија политике а ни политикологија не истражују политичке партије у њиховој сложености и комплексности. У овој чињеници садржан је и разлог због кога аутор прибегава синтетичкој дефиницији политичких партија истичући да под њима треба разумети „организације идеј-

но – политичких исто(слично) мишљеника који се релативно трајно удружују и промовишу одређена програмска опредељења са основним циљем освајања, односно останка на власти или учешћа у власти, путем које оне реализују и афирмишу интересе, вредности и циљеве оних друштвених група које теже да представљају, по правилу настојећи да те интересе, вредности и циљеве прикажу што општијим, односно *глобалним*.”⁵⁾ Наглашени делови дефиниције не нуде само опште елементе појма политичких партија већ истичу и компоненте које се могу истраживати. Иако се специфична разлика политичких партија у односу на остале друштвене организације не може свести на елемент борбе за власт, ипак је јасно да су то такве организације које су у сваком смислу *прилагођене овоме циљу*⁶⁾, и организационо и идејно. При томе, важно је нагласити да Шуваковић не одређује преуско начин остваривања овог циља, свodeћи га на борбу за власт путем избора, већ истиче да су ситуације илегалног деловања политичких партија, чак и примена политичког насиља, постојећа средства доласка на власт и да из тог разлога морају ући у опсег појма а што са своје стране упућује методологији изазов да изна-

4) Исто, стр. 22.

5) Исто, стр. 33, (курзив Н.П.)

6) Исто, стр. 37.

ђе примерене методе, технике и инструменте за истраживање и оваквих аспеката деловања.

Други део књиге, од четвртог до десетог поглавља, посвећен је питању у којој мери су устаљене социолошке методе примерене истраживању овако дефинисаних политичких партија?

Методом анализе садржаја могуће је анализирати садржај исказа носиоца политичких ставова. Значење исказа се може констатовати, али га је неретко потребно и открити, тако да анализа садржаја мора бити пријемчива и оваквим потребама. У том смислу је и оправдано Шуваковићево указивање да у анализи није довољно сазнати шта је неко рекао, већ и *како* је то урадио, у каквим околностима; и даље, ко је одређени став изрекао, какво значење има за творца, емитента и адресата? Анализа садржаја, спроведена само квалитативним и само квантитативним техникама не би могла да одговори на све наведене проблеме зато се Шуваковић залаже за увођење *интегралне анализе садржаја*, која треба да превлада једностраности сваке од наведених техника које ограничавају њихову продорност у долажењу до нових сазнања.

Методом испитивања и њему припадајућих техника (научни интервју, научна анкета и научни тест) могуће је истра-

жити све оно о чему је могуће добити исказ испитаника, па се тако може истражити све оно што чини елементе дефиниције политичких партија. Основна карактеристика споменуте методе јесте изазивање вербалне провокације (постављањем питања). Оно што је важно истаћи у погледу одговора који се оваквом провокацијом изнуђује везано је за његову форму. Наиме, одговор не мора нужно бити одређени исказ. У зависности од контекста и избегавање давања одговора од стране испитаника, фацијална експресија испровоцирана самим питањем може имати много већи сазнајни значај него фразирана реченица.

Поглавље које се бави анализом *методе посматрања*, а посебно једним њеним видом *посматрањем са учествовањем*, представља средишњи и најважнији део ове студије из разлога што аутор тврди, иако на многим местима истиче значај полиметодског приступа, да је ова техника најпримеренија за истраживање политичких партија и то у својству оперативне методе коју је могуће применити потпуно самостално и на основу тога извести одговарајуће научно закључивање⁷⁾ које карактерише *висок степен поузданости*⁸⁾ и којим се долази до

7) Исто, стр. 124/5.

8) Исто, стр. 132 (курзив Н.П.)

„дубље спознаје свих елемената из којих се она састоји (политичка партија, Н.П.), сфера деловања, начина организовања и одлучивања, покушаја представљања у јавности, итд.“⁹⁾

Да бисмо разумели овакву ауторову тезу потребно је подсетити се мотоа са почетка нашег излагања. Иза манифестних аспеката деловања политичких партија, који су свима доступни на увид, постоји читаво једно подручје које је доступно само члановима одређене партије. Тако и наука која жели да властите методе прилагоди испитивању једног овако комплексног предмета мора изнаћи начин, уколико жели да њени закључци буду целовити, да истражи и ове „невидљиве“ аспекте деловања и организације политичких партија. Логично решење за овакав проблем представља примена технике *посматрања са учествовањем*. Међутим, како је и ова као и све друге технике и методе скопчана са одређеним ограничењима, а према ауторовом мишљењу једно од најозбиљнијих је везано за проблем када посматрана група зна да се над њом спроводи истраживање чиме по правилу настоји да уобичајену праксу прикаже у неаутентичном светлу, Шуваковић као најцелисходнији вид наведене методе *предлаже посматрање са пот-*

пуним учествовањем. Важно је одмах истаћи да се овај вид не може свести на оне модалитете који су познати унутар методолошке литературе¹⁰⁾. Под квалитетивом „потпуно учествовање“ не мисли се само на потпуну укљученост истраживача у странку коју испитује, већ на политичара или пак кадровика, једном речју, партијског активисту који је и сам члан странке коју истражује, који дели њену идеологију и који у властитом политичком деловању треба да буде вођен партијским интересом.

Зашто је ово важно? Зато што је посматрач, у правом смислу речи, један од чланова групе и као такав је доживљен од партијских колега чиме је у повлашћеној позицији да посматра аутентично поступање, као и да разуме саму партијску активност. У погледу доступности предмета истраживања овако одређена метода заиста делује продорно зато што омогућава истраживачу да буде део појаве коју испитује.

Од недостатака који су својствени овом методу аутор наводи онај који је везан за објективност самог истраживача, као и моралну дилему која се јавља приликом процене да ли је основано спроводити истраживање мимо знања чланова групе

9) Исто, стр. 142.

10) То су: чист посматрач, потпуни учесник, посматрач – учесник, учесник – посматрач.

о томе да се над њима обавља посматрање. Шуваковић сматра да се морална дилема може превазићи уколико истраживач прибегне типологизацијама и уопштавањима, примећујући са друге стране да сама природа посла чланова партије, који су јавне личности, ограничава оправданост позивања на приватност.

Све наведене аспекте можемо сажети у један принцип који истраживачу мора стално бити пред очима а то је да се *учествујући у политичкој активности странке коју проучава мора водити политичким интересима те странке, а научним интересима у свом истраживању*¹¹⁾. Ово је важно зато што би предузимање одређених поступака у научне сврхе могло да представља субверзију за саму политичку партију. Управо се у наглашеном услову крије и најозбиљнији изазов који ова техника упућује потпуном учеснику. Одржати баланс између политичког и научног интереса могуће је само уколико се наведени интереси не сукобљавају. Међутим, проблем настаје када научни интерес изискује такве поступке који *de facto* представљају субверзију за политичку партију, нпр. објављивање добијених резултата истраживања; дакле, у оним ситуацијама

када научни интерес претпоставља узурпацију политичког интереса.

Иако сама метода посматрања са учествовањем поседује властита оптерећења, од којих је свакако највеће оно скопчано са аспектом првог лица и *превођењем* задобијеног искуства у исказе који се могу верификовати са аспекта трећег лица, јер у супротном би, као логична консеквенца у овом случају, за сваког ко би желео да верификује изнесене тврдње, као једини начин преостао онај да и сам мора постати члан партије, важно је напоменути да аутор у овој књизи не испитује епистемичке аспекте саме методе већ да, а што је и у сагласју са постављеним циљем, истражује у којој мери је потпуно учествовање пријемчиво да обезбеди увид у све оне аспекте деловања и организације политичких партија до којих се не може доћи применом ниједне друге методе или технике истраживања. Посматрано са наведеног аспекта, у погледу продорности, предложени вид посматрања је заиста привилегован уколико се метод ограничи на прикупљање оних сазнања до којих је могуће доћи само са аспекта првог лица. Међутим, аутор истиче да се сам метод може употребљавати у својству оперативног метода и да се на основу њега могу извести одређени научни закључци а што са своје стране

11) Урош Шуваковић, *Методолошке студије о питањима социолошког проучавања политичких партија*, Косовска Митровица, 2011, стр. 138.

представља тврдњу која се може поткрепити аргументацијом везаном за сазнајни аспект саме методе, а што умногоме превазилази оквир ове монографије. Оно што је извесно јесте да од аспекта деловања или организације политичких партија који се истражује и зависи да ли сâм метод може фигурирати као оперативни или не, али је исто тако сигурно да комплекснија питања изискују полиметодски приступ чиме се посматрање са потпуним учествовањем може употребити као једна од потребних али не и као једина метода.

Поглавље под насловом *Мерења у истраживању политичких партија* покушава да одговори на питање да ли се и ако може, шта се и колико егзактно може мерити код политичких партија? Ауторов одговор је: „Њихова успешност“. Међутим, како се овим питањем баве многи, а пре свих политички аналитичари за чије процене аутор истиче да најчешће почијају на вредносним судовима¹²⁾, испитивањем компоненте која се може мерити он тежи да квантификованом методом дође до проверљиве, објективне научне чињенице, или другачије изражено, да квантификује одређени квалитет. Како из дефиниције политичких партија произилази да је њихов основни циљ освајање,останак или

бар учешће у власти¹³⁾, мерење успешности одређене политичке партије може се обављати само у односу на то колико је одређена партија успешна у остваривању овог циља. Међутим, успешност одређене странке није исто што и њен политички рејтинг. Рејтинг је динамичнија категорија од успешности и представља пресек стања који се утврђује за одређен тренутак док успешност зависи од остварења циља и то у погледу једног дужег временског периода.

Како мерити колико је нека партија успешна или неуспешна? Аутор предлаже као погодан инструмент *скалу успешности политичких партија*. Наиме, ради се о десеточлавној графичкој интервалној скали на чијем се левом крају налазе, у интервалима од 1 до 5, неуспешне ванпарламентарне партије¹⁴⁾ док су на десној страни скале, у интервалу од 6 до 10, степеноване парламентарне странке. На основу критеријума успешности вршења власти могуће је успоставити одређени поредак међу странкама, та-

13) Исто, стр. 146.

14) Критеријум којим се успоставља степеновање утврђује на основу следећих утврђивих чињеница: испуњености законских услова за регистрацију и степена развијености партијске организације путем броја јединица локалне самоуправе, постојања националног руководства које се редовно састаје, кандидовање националне посланичке листе, препознатљивост симбола, проценат подршке бирача.

12) Исто, стр. 145.

ко да ће најуспешнија бити она странка која самостално врши извршну власт, док ће најслабија бити парламентарна странка.

Занимљив је разлог на основу кога аутор одређује ступањ 7 и 8. На седмом ступњу се налази парламентарна партија која је учесник у влади или чијом је подршком изабрана мањинска влада, док се на осмом месту налази водећа парламентарна опозициона партија, с тим што поседује довољан број мандата да може да покрене изгласавање неповерењу влади. Дакле, уколико је критеријум на основу кога се врши степеновање, учешће у власти, партија на седмом месту фактички запрема тај статус те тако делује нејасно зашто је на нижем ступњу у односу на највећу опозициону партију која не учествује у власти? Према ауторовом мишљењу, чињеница да највећа опозициона партија поседује претећи капацитет манифестован у способности да покрене питање изгласавања неповерења влади представља довољан разлог за успостављени поредак. За овакав аргумент аутор потврду изналази у чињеници да у развијеним земљама европског парламентаризма водећа опозициона партија на овај начин утиче на неке важне владине одлуке (нпр. путем амандмана). Међутим, сматрамо да претећи капацитет изражен у могућности да се покрене иницијатива

изгласавања неповерења влади још увек не значи да се може обезбедити довољан број гласова да се овај потенцијал заиста и реализује, конкретно у обезбеђивању довољног броја гласова који би довели до пада владе. Чини се да овај аргумент пре иде у прилог тези о потреби да мала странка, која партиципира у власти обезбеђујући владајућој партији потребну већину, буде на вишем ступњу илустроване скале него што га обесмишљава.

Невезано за овде изнесену дилему, разврставањем политичких партија према овој скали може се утврдити успешност за сваку годину понаособ, али је њена првенствена намена утврђивање успешности у дужем временском периоду (десет година).

Да би се квантификовао резултат потребно је сваком од ступњева доделити број бодова који је исти самом ступњу (нпр. 4 место носи 4 поена). Овиме добијамо све потребне компоненте на основу којих је могуће израчунати *количник успешности политичких партија (КУ)*.

$$KY = \frac{x_1 + x_2 + x_3 + x_4 + x_5 + x_6 + x_7 + x_8 + x_9 + x_{10}}{10}$$

где су $x_1, x_2, \dots, x_{10}$ позиције странака на скали.

Примењујући наведену формулу могуће је одредити количник успешности неколико посматраних странака у периоду

од 10 година. Свака партија чији количник износи 6.0 и више сматра се успешном партијом, а аутор демонстрира примену израчунавања овог количника на парламентарне партије у Србији у раздобљу 2000-2010.

Претпоследње поглавље књиге бави се могућношћу примене *биографског метода* у истраживању политичких партија. Због погрешне асоцијације на коју може навести назив ове методе, аутор сматра да га је примереније назвати „метод личних докумената“. Дакле, за саму биографску методу нису значајне биографије пошто оне нису лична документа настала из пера појединца на кога се односе. Оно што социологију занима када примењује овај метод јесте да преко индивидуалних биографија и посредством њих стекне сазнање о друштвеним групама и организацијама. У том смислу је овај метод примерен истраживању политичких партија. Аутобиографије, дневници, писма, личне белешке, е – mail, SMS, Facebook (под условом да се може утврдити аутентичност налога) значајни су зато што истраживачу обезбеђују податке који су спонтани и искрени у изражавању става, мисли, погледа, разлога и мотива који карактеришу документе који нису првенствено намењени за показивање другоме (овде је Facebook изузетак). Принципи који карактерише ову методу

јесте принцип комплементарности, тј. могућност поређења података добијених из различитих извора и путем различитих метода. Иако се може јавити само као помоћна метода зато што лични документи не могу представљати једини извор сазнања о некој партији и партијском животу одређеног доба¹⁵⁾, то још увек не значи да ова метода има мањи значај, јер се помоћу ње поједина питања, као што су рад и карактер политичких партија и улога коју појединци (вође и чланови) имају у њима могу најуспешније истражити.

На послетку, аутор истражује могућност примене *метода студије случаја* у истраживању политичких партија. Методом случаја обухвата се целина једне појаве у њеном историциту, односно у свим фазама њеног развоја у одређеном временском периоду у коме се ова истражује, па у том смислу делује веома погодно за истраживање политичких партија с обзиром да су оне специфичне друштвене организације па се тако могу оделити у односу на остале друштвене организације, код којих је лако утврдити ко је њихов члан, а при том су и историјске категорије које постоје на одређеном простору.

Иако примена овог метода може у погледу појединих питања деловати неподесном (нпр. истраживање вишестранаца у

15) Исто, стр. 161.

неком дужем временском периоду), у погледу истраживања једне одређене партије он је незамењив. Погодност да се приликом истраживања користи разним изворима података као и да се комбинује са осталим техникама истраживања које су примерене предмету, овом методу даје одређену предност у односу на остале изложене методе.

О књизи проф. др Уроша Шуваковића може се закључити да умногоме превазилази оквире стандардне методолошке студије. Писана јасним језиком, при чему се аргументација заступаних теза не успоставља догматски већ полемички, она испуњава и педагошку функцију. Полемика са тезама најутицајнијих ауторитета може сваком студенту послужити за наук да за статус научне чињенице није толико важно ко је истиче (ауторитет), колико је важно каквим је аргументом подупире. Из наведеног разлога, аутор није упао у класичну „замку“ ерудиције. Од самог почетка стриктно дефинисан план истраживања спроведен је без непотребних и оптерећујућих екскурса и дигресија које по правилу више илуструју ерудицију него што припомажу разрешењу одређеног питања. Ерудиција се уочава тамо где би јој у оваквим расправама и требало бити место, у аргументацији чија ваљаност не би била

могућа да аутор није врсни познавалац предмета који истражује.

Укупном утиску придоносе и фусноте које поред информативног значаја неретко, помоћу занимљивих података и илустрација, представљају право растерећење у тренуцима када строга аргументација и извођења изискују појачани читалачки напор.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 до 1,5 ауторског табака, (односно 16 до 25 страна, 36300 до 56725 карактера са размаком).

После ових података следи **сажета**к који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **ли-тературе**, треба написати **резиме** чија дужина може бити до 1/10 дужине чланка. Аутор би у резимеу у структурираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. *Сажетак, кључне речи и резиме* треба превести и на енглески језик, ако је рад на енглеском, сажетак и кључне речи треба превести на српски језик. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак.

Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и поредом 1,5 – ћирилично писмо.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Referen-се – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликта до њихових решења“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања,

број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: <http://sh.wikipedia.org/wiki/Revolucija>).
- **архивска грађа**, мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Текстове слати у штампаном и електронском облику: Институт за политичке студије, Светозара Марковића 36, e-mail адреса – **smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs**

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да допринесе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа рецензент треба да одговори на следећа питања: Да ли је аутор показао у чему је оригиналност чланка? Да ли је аутор довољно оправдао своје тврдње? Да ли је аутор стручно/научно утемељио своје тезе? Да ли је рад комплетан према Упутству за ауторе? Којој научној области рад припада? Затим, рецензија треба да садржи примедбе о стручном/научном квалитету рукописа, али и сугестије за побољшање рукописа, уколико за то постоји потреба.

На самом крају рецензент треба да оцени којој категорији рад припада (**оригиналан научни рад, прегледни рад, кратко или претходно саопштење, научна критика, односно полемика, осврти и прикази**) и да изнесе своје мишљење о томе да ли рукопис треба да се прихвати у садашњем облику, да се прихвати уз сугерисане измене или да се не прихвати због наведених разлога у рецензији.

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и
одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br.
1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића
36) : Институт за политичке студије,
1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом
медијуму: Српска политичка мисао (CD-
ROM изд.) = ISSN 1452-318. Има издање на
другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460
ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао
(Штампано изд.)
COBSIS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА
Политичка
МИСАО

THOUGHT
POLITICAL
SERBIAN

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XIX vol. 37. № 3/2012.

9 770354 598003